ALEKSANDAR STIPČEVIĆ

ILIRI

POVIJEST, ŽIVOT, KULTURA

II, dopunjeno izdanje

ŠKOLSKA KNJIGA – ZAGREB 1989.

UVODNA NAPOMENA

Prošlo je više od šest godina od dana kada je u Milanu (Italija) u izdavača »Il Saggiatore« A. Mondadorija objelodanjena moja knjiga »Gli Illiri«, koja mi je poslužila kao osnova za ovaj rad. Od tog vremena do danas ilirologija je veoma uznapredovala: izvršena su mnoga uspješna arheološka iskopavanja, održano je nekoliko značajnih tematskih simpozija i kongresa posvećenih Ilirima, napisan je velik broj radova o raznim pitanjima ilirologije. Posebno je mnogo uznapredovalo poznavanje kulture Ilira u Albaniji, koja je sve donedavno bila vrlo slabo poznata stručnjacima. Sve je to zahtijevalo da se tekst talijanskog izdanja iz osnove revidira i proširi, pa je tako nastala po koncepciji, obrađenoj građi i po izboru slikovnog materijala potpuno nova knjiga.

Više negoli u talijanskom izdanju u ovoj će knjizi – a to nam omogućuju upravo najnoviji rezultati ilirologije – biti istaknut jedan važan moment: udio što su ga ilirska materijalna kultura, ilirska vjera, simbolika i umjetnost imali u formiranju duhovne i materijalne kulture Slavena na zapadnom Balkanu, kao i udio što su ga Iliri imali u etnogenezi tih Slavena. Novija istraživanja raznih znanstvenih disciplina obraćaju posljednjih godina sve veću pažnju survivalima ilirske kulture u slavenskoj, pa se na osnovi već dosada poznatih činjenica mora zaključiti da ni ilirska kultura, kao ni sami Iliri, nisu nestali s povijesne pozornice ni dolaskom Rimljana u naše krajeve, a ni dolaskom Slavena, nego da su oni nastavili živjeti u nama – stanovnicima koji danas živimo na tlu što su ga u prapovijesno i povijesno doba nastavali Iliri. Zato proučavanje prošlosti i kulture Ilira nije, kao što se to nekad moglo misliti, samo stvar uskog kruga stručnjaka – ilirologa; prošlost i kultura Ilira sastavni je dio nacionalnih povijesti Hrvata, Crnogoraca, Slovenaca, djelomice i Srba i, razumije se, nadasve Albanaca za koje se danas može reći da je i znanstveno dokazano njihovo izravno podrijetlo od starih Ilira.

Ovaj rad neće obuhvatiti sve znanje o Ilirima što su ga znanstvenici skupili; za to bi bilo potrebno napisati djelo od nekoliko svezaka. Činjenica da takvo djelo još nije napisano nije, međutim, slučajna: mnogo toga o Ilirima još ne znamo, mnoge još tajne kriju brojna neistražena ilirska naselja i nekropole, mnoge poznate činjenice treba znanstveno valorizirati. Ipak nam se činilo da postojeća građa i dosada postignuti rezultati omogućuju da se dade jedna zaokružena, makar i ne konačna, slika o prošlosti i kulturi ovog starog balkanskog naroda, koji je na ovom tlu proživio duže od svih po imenu nam poznatih naroda.

Ugodna mi je dužnost zahvaliti kolegama koji su mi slikovnim materijalom ili pak savjetima pomogli da ovo djelo dovršim. Posebno spominjem Nedu ANZULOVIĆ (Split), Alojza BOLTU (Celje), Burhana DAUTAJA (Tirana), Hugha HENCKENA (Cambridge, Ma., USA), Borisa ILAKOVCA (Zadar), Bepa JUBANIJA (Tirana), Toneta KNEZA (Novo Mesto), Muzafera KORKUTIJA (Tirana), Veljka PAŠKVALINA (Sarajevo), Branku RAUNIG (Bihać), Marijana SIVRIĆA (Trebinje), i Vidu STARÈ (Ljubljana). Posebnu zahvalnost dugujem stručnim recenzentima prof. dru Mati SUIĆU (Zagreb) i dru Šimi BATOVIĆU (Zadar) za njihove iscrpne primjedbe koje su mi omogućile da uklonim mnoge nedostatke knjige. Hvala i fotografu Ivi PANČOKI (Zagreb) za izvanredan trud oko izradbe fotografija.

NAPOMENA UZ DRUGO IZDANJE

U proteklih dvanaest godina otkada se pojavilo prvo izdanje ove knjige arheolozi, lingvisti, antropolozi i drugi stručnjaci koji proučavaju povijest, život i kulturu starih Ilira uspjeli su mnoge probleme riješiti, druge pak postaviti, a neke na nov način interpretirati. Bilo je zato potrebno uskladiti tekst prvog izdanja s novijim rezultatima ilirologije dodavanjem novog teksta tamo gdje je bilo neophodno, ispraviti ga tamo gdje su noviji rezultati promijenili naša znanja o Ilirima. Također smo smatrali korisnim dopuniti bilješke svom važnijom literaturom koja je objelodanjena nakon izlaska prvog izdanja.

Zagreb, u listopadu 1986. *A. S.*

POGLAVLJE PRVO

PROUČAVANJE ILIRA

Naše poznavanje Ilira, njihove kulture, njihova jezika i prošlosti, osniva se na dvije vrste izvora: na pisanim tekstovima grčkih i rimskih pisaca i na rezultatima moderne znanosti. [1] Sve do sredine XIX. st. pisci koji su se bavili prošlošću i kulturom Ilira koristili su se, nerijetko i nekritički, gotovo isključivo vijestima što su ih nalazili u djelima antičkih pisaca.[2]

U prvoj polovici XIX. st., a posebno u njegovoj drugoj polovici, znanje o Ilirima obogaćeno je mnoštvom novih podataka – arheoloških, filoloških, antropoloških i dr., koji su omogućili da se stvori mnogo točnija i obuhvatnija slika o Ilirima od one koja se mogla dobiti samo na osnovi pisanja grčkih i rimskih autora.

Sami Iliri nisu nam, nažalost, ostavili nikakve pisane dokumentacije o svojoj prošlosti i svojoj kulturi, a kako njihovi južni susjedi Grci, i oni zapadni, Rimljani, nisu imali mnogo razloga da ih simpatiziraju i da ih u svojim djelima oslikaju objektivnije, ako ne i s prijateljskih pozicija, mnogo od onoga što su oni o Ilirima napisali ima prizvuk antipatije i neprijateljstva, pa stoga i neobjektivnosti. U vječnim sukobima s Grcima, koji su svojim brodovima zalazili u ilirske vode i koji su iskoristili svaku priliku da prošire svoj trgovački i politički utjecaj na zemlje nastanjene Ilirima, i Rimljanima koji su samo čekali priliku da svoju veliku vojnu moć što su je bili izgradili u borbama protiv italskih plemena, protiv Grka, južne Italije i Sicilije, te Kartage, upotrijebe za širenje svoga političkog utjecaja i na istočnu jadransku obalu, Iliri nisu ni mogli za historiografiju grčku i rimsku biti drugo negoli »ferocissimae gentes« i »latrones«. Malo je antičkih autora koji su o Ilirima objektivno pisali, a još je manje onih koji su pisali sa simpatijama. Posljednjima pripada i nepoznati autor spisa »Periegesis« potkraj II. st. pr. n. e., u znanosti poznat kao Pseudo-Skimnos, koji je o Ilirima, u skladu s Hipokratovim idealiziranjem primitivnih naroda, pisao kao o narodu punom vrlina, narodu koji poštuje bogove, koji je pravedan i gostoljubiv.[3] Bit ćemo vjerojatno blizu istine ako kažemo da je takvo idealiziranje Ilira isto toliko neobjektivno i netočno kao i prikazivanje Ilira kao razbojnika, kako su ih prikazivali drugi pisci.

Propašću antičkog svijeta nestaju i pisci koji se zanimaju za prošlost Ilira. Njihovo ime, međutim, nije zaboravljeno. Velika uloga koju su Iliri imali u sklopu Rimskog Carstva i činjenica da je njihovim imenom nazvana jedna vrlo značajna rimska provincija, razlogom su da se ime Ilir pojavljuje i kasnije, u srednjem i u novom vijeku, posebno od XV. st. dalje, za označivanje naroda koji su živjeli u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka.

---

[1] Kompletnu bibliografiju arheoloških, povijesnih, lingvističkih i drugih radova o Ilirima dao sam u svome radu »Bibliographia Illyrica«, izdanje Centra za balkanološka ispitivanja, 1967. god. Iz te bibliografije čitalac lako može saznati koji su se autori i u koje vrijeme bavili Ilirima. Uz tu knjigu objelodanjena su i tri suplementa: »Supplementum 1967 – 1972«, Sarajevo, 1974; »Supplementum 1973 – 1977«, Sarajevo, 1978; »Supplementum 1978 – 1982«, Sarajevo, 1984. Bibliografski podaci o Ilirima u rimsko doba mogu se naći u mojoj »Bibliografije antičke arheologije u Jugoslaviji«, I – II, Sarajevo, 1977, u izdanju istog Centra.

[2] Do sada nema kritičkog izdanja svih tekstova antičkih autora u kojima se govori o Ilirima. Albanski su stručnjaci to prvi pokušali knjigom »Ilirët dhe Iliria të autoret antikë«, Tirana, 1965, ali su u njoj tekstovi samo u albanskom prijevodu, nekompletni i bez znanstvenog aparata, pa znanstvena vrijednost te publikacije za ilirologiju nije velika. Vrlo dobar izbor tekstova antičkih izvora o Istri donio je Mate KRIŽMAN, Antička svjedočanstva o Istri, Pula – Rijeka, 1979.

[3] PSEUDO-SKYMNOS, Periegesis, 422 – 425, u: Carolus MÜLLER, Geographi Graeci minores, Vol. I, Paris, 1855, str. 214.

Slavno ime Ilira moralo je u raznih slavenskih naroda koji su se u ranom srednjem vijeku doselili na Balkan izazvati želju da se njime okite, pa tako već u XII. st. možemo zabilježiti mišljenje, koje će se kasnije često pojavljivati, da su stari Iliri govorili slavenskim jezikom (ruski ljetopisac Nestor i drugi).

Papa Pio II naziva južne Slavene »Illyricae gentes«, a Šibenčanin Juraj Šižgorić piše djelo »De situ Illyriae et civitate Sibenici« (1487). Po Hvaraninu Vinku Pribojeviću Slaveni su autohtoni na Balkanu, pa su stoga slavenske narodnosti ne samo ilirski vladari Agron, Teuta i dr., nego i Aleksandar Veliki, pa i Aristotel. Ista misao o autohtonosti Slavena nalazi se i u poznatom djelu Dubrovčanina Mavra Orbina »Il Regno degli Slavi« (1601), a Bartol Kašić piše gramatiku ilirskog, a zapravo hrvatskog jezika »Institutiones Linguae Illyricae«, (1604). Filipu Grabovcu, kao i mnogim drugim piscima, hrvatski je isto što i ilirski, pa stoga i daje naslov svome djelu »Cvit razgovora naroda iliričkoga aliti rvackoga« (1747).

Teorija o autohtonosti Slavena, posebice Hrvata, na zapadnom dijelu Balkana oduvijek je imala političko značenje,[4] no tek su Ljudevit Gaj i ostali hrvatski preporoditelji u prvoj polovici XIX. st. dali toj teoriji izrazito političko obilježje. Gaj je u svom više političko-pragmatičkom, a manje znanstvenom radu »Tko su bili stari Iliri?«, koji je izlazio u nastavcima u časopisu *Danica ilirska* (od br. 10 do br. 15 tijekom 1839), pokušao dati povijesno opravdanje za upotrebu ilirskog umjesto narodnog imena za označavanje političkog pokreta kojemu je on bio vođa. Gajevu »povijesnu« argumentaciju, naravno, nije bilo teško osporiti,[5] no nije se on previše ni trudio da dokaže svoju tezu. Jer, ni njemu, a ni ostalim njegovim političkim istomišljenicima, nije u to vrijeme bilo stalo do takvih povijesnih istraživanja, nego do pronalaženja političke platforme za ujedinjenje Južnih Slavena. Ipak, Gaj je i ne znajući pogodio dio istine o odnosu Ilira i Slavena. Nitko, danas naravno, neće ni u snu podržati romantičarsku »argumentaciju« Lj. Gaja, ali su novija istraživanja, kako je već u uvodu napomenuto, dokazala da ima zrno istine u toj teoriji, jer su stari Iliri, odoljevši, djelomice, romanizaciji u doba dugotrajne rimske vladavine, sudjelovali kao jedan od bitnih elemenata u etnogenezi Južnih Slavena. Ipak, već je Bogoslav Šulek, inače vatreni ilirac, izrazio sumnje u ilirsko podrijetlo Južnih Slavena, pa je 1844. god. u brošuri »Šta namjeravaju Iliri« napisao da današnje Slavene na Balkanu moramo smatrati mješavinom ilirskog starosjedilačkog stanovništva i Slavena, koji su se u ranom srednjem vijeku tu doselili,[6] postavljajući tako problem na način koji će se pokazati ispravnim.

Da su hrvatski preporoditelji ime Ilira uzeli više iz pragmatičkih političkih razloga, a manje zato što su bili uvjereni da su stvarno potomci starih Ilira, govori i činjenica da sâm ilirski pokret nije značajnije utjecao na razvoj ilirologije. Točnije rečeno, istraživanje ilirskih starina, bilo na osnovi antičkih pisanih tekstova, bilo pak na osnovi arheoloških spomenika, nije doživjelo nikakav razvitak koji bi se mogao dovesti u vezu s upotrebom ilirskog imena u doba hrvatskoga narodnog preporoda.

Neovisno o tom pokretu zanimanje za Ilire doživljava upravo u XIX. st. najveći uspon. U prvoj polovici tog stoljeća ne mogu se registrirati neki značajniji radovi o Ilirima, ali već negdje sredinom stoljeća niz autora analizira u svojim radovima lingvističke ostatke zapadnog dijela Balkana, a pojavljuje se i sve veći broj arheoloških radova temeljenih na istraživanjima ilirskih naselja i nekropola. Među povjesničarima toga doba posebno mjesto pripada Nijemcu *Gustavu Zippelu* koji je još 1877. izdao dosada najiscrpniju povijest Ilira zasnovanu na pisanim izvorima,[7] a među

[4] Sažetu, ali vrlo informativnu povijest »ilirske« ideje u hrvatskoj historiografiji i književnosti dao je Reinhard LAUER, Genese und Funktion des illyrischen Ideologems in den südslavischen Literaturen (16. bis Anfang des 19. Jahrhunderts), *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Göttingen, 1974, str. 116 – 143, s opširnom literaturom.

[5] Tog su se zadatka prihvatili, očito ne samo iz znanstvenih pobuda, Gajevi politički protivnici. Usp. Georgije PANTELIN, Izsljedovanie Srpskog i Ilirskog imena, i treba li, da se Ilirima nazyvamo, *Letopis Matice srpske*, 54, 1841, str. 1 – 34.

[6] Vidi komentar A. BARCA, Hrvatska književnost – I. Književnost ilirizma. Zagreb, 1954, str. 43 – 44.

[7] Gustav ZIPPEL, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877.

Iskopavanje ilirske nekropole u Vačama 1878 - 1883. godine. Slika nepoznatog autora. Narodna galerija. Ljubljana.

klasičnim arheolozima *Theodoru Mommsenu*, koji je u trećem svesku svoga glasovitog djela »Corpus inscriptionum Latinorum« skupio sve dotada poznate natpise rimske provincije Illyricum. *Georg Hahn* putuje Albanijom i piše svoje znamenito djelo »Albanesische Studien« (Bd. I - III, Jena, 1854), u kojem, među prvima, iznosi tezu da su današnji Albanci autohtoni, odnosno da potječu izravno od starih Ilira. Niz drugih velikih imena arheologije, lingvistike i historiografije obraća sve veću pažnju proučavanju Ilira. Među njima je i glasoviti engleski istraživač Afrike i Arabije *Richard F. Burton*, koji se kao engleski konzul u Trstu zanima za ilirske utvrde i naselja u Istri, upoznavajući s njima tadašnji učeni svijet;[8] pa onda još jedan Englez, *Arthur J. Evans*, koji će kasnije steći slavu kao istraživač Knossosa na Kreti; proputovao je naše krajeve i vrlo pažljivo opisao arheološke spomenike koje je uspio vidjeti i proučiti, ostavivši u svojim radovima dragocjena svjedočanstva o tadašnjem izgledu i stanju tih spomenika.[9] *Carlo Marchesetti* potkraj XIX. st. sustavno istražuje ilirske nekropole i gradine (castelliere) u Istri i piše jednu od prvih sinteza o ilirskim gradinama koja je i danas upotrebljiva.[10] U Sloveniji nekoliko vrsnih domaćih *(Alfons Müllner, Jernej Pečnik, Simon Rutar, Karl Deschmann)* i austrijskih *(Josef Szombathy, Moritz Hoernes, Ernst Windischgrätz, Gundaker Wurmbrand, Ferdinand Hochstetter)* arheologa istražuju ilirske starine i o njima pišu. U Hrvatskoj arheološka istraživanja imaju veliku tradiciju. Već u XVII. st. pojavljuju se prvi opisi ilirskih nadgrobnih humaka u kronici otoka Brača što ju je napisao *Vicko Prodić*. Tradicija

[8] Richard F. BURTON, Notes on the castellieri or prehistoric ruins of the Istrian Peninsula, *Journal of Anthropology*, 1874. Prijevod tog rada na talijanski jezik pod naslovom »Note sopra i castellieri o rovine preistoriche della penisola istriana« izašao je u Kopru 1877. god. Rad je izazvao polemiku u kojoj su mnogi zastupali zastarjelo mišljenje da su istarske gradine iz rimskog doba.

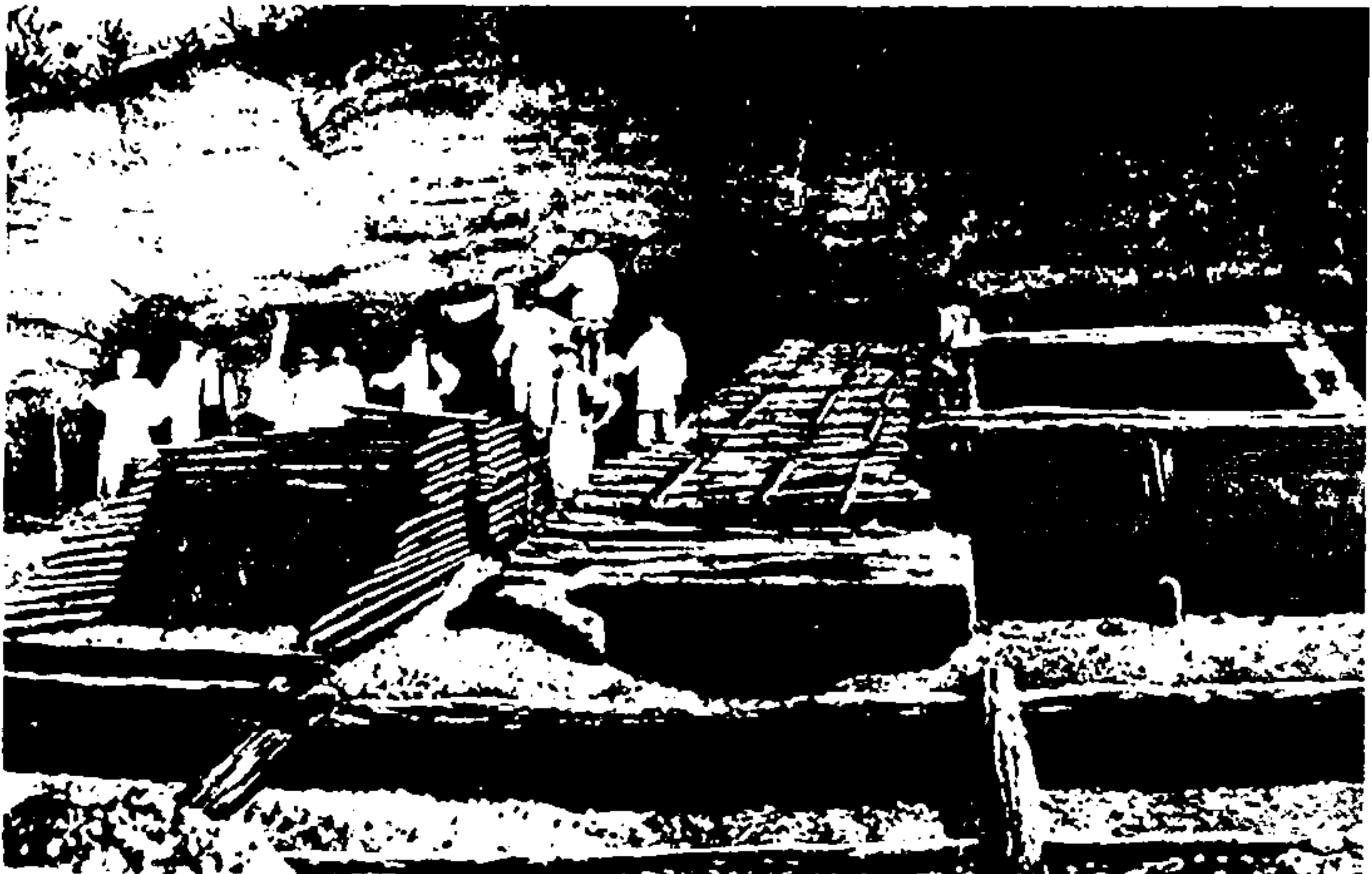
[9] Arthur J. EVANS, Antiquarian researches in Illyricum, Parts I - IV, Westminster, 1883 - 1885.

[10] Carlo MARCHESETTI, I castellieri preistorici di Trieste e della Venezia Giulia, *Atti del Museo civico di storia naturale di Trieste*, 10/1903, str. 1 - 206.

Ćiro Truhelka (1865 – 1942)

skupljanja i komentiranja rimskih natpisa mnogo je duža, jer se time pojedini domaći ljudi (npr. pjesnik *Marko Marulić)* kao i stranci bave još u doba renesanse. Odlučujuće za razvitak ilirologije u Hrvatskoj bilo je osnivanje muzeja u Splitu (1818 – 1821), u Zadru (1830) i posebno u Zagrebu (1846), kao i osnivanje Središnjeg povjereništva za istraživanje i čuvanje umjetničkih i povijesnih spomenika (Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale) u

Iskopavanje sojeničkog naselja u Donjoj Dolini 1901. godine

Franjo Fiala (1861 - 1898)

Carl Patsch (1865 - 1945)

Beču 1856. god. te Hrvatskog arkeologičkoga družtva 1878. god. u Zagrebu (nastalog iz starijeg Družtva za jugoslavensku povjestnicu). *Frane Bulić*, središnja je ličnost arheologije u Dalmaciji, a *Šime Ljubić*, upravitelj Narodnog muzeja, u Zagrebu. Poslije smrti Š. Ljubića u hrvatskoj arheologiji dominira lik Vinkovčanina *Josipa Brunšmida*, prvog profesora arheologije na Zagrebačkom sveučilištu.

U Bosni i Hercegovini odlučujući poticaj dobiva ilirologija osnivanjem Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1888) i dolaskom na mjesto ravnatelja tog muzeja *Ćire Truhelke*, neumornog i svestranog radnika, čijom će zaslugom uskoro o ilirskim starinama u Bosni i Hercegovini saznati cijeli znanstveni svijet. Upravo je njegova zasluga što je iskopano jedno od najznačajnijih ilirskih naselja u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške i što je velika nekropola s grobnim humcima na Glasinačkom polju, nakon senzacionalnih rezultata što ih je Truhelka postigao pri njihovu istraživanju, postala sinonim za ilirsku kulturu pretpovijesnog doba. *Franjo Fiala, Vaclav Radimský, Vejsil Ćurčić, Karl Patsch, Dimitrije Sergejevski* i niz drugih arheologa vrše velika sustavna arheološka iskapanja i utemeljuju poznavanje ilirskih starina u Bosni i Hercegovini.

Mihailo Valtrović je pionir ilirologije u Srbiji, ali veće aktivnosti na tom polju nije u Srbiji bilo sve do pojave velikog imena srpske arheologije i antičke povijesti *Nikole Vulića*, kojeg će djelovanje tek kasnije, u prvoj polovici XX. st., rezultirati vrlo značajnim radovima.

Do kraja XIX. st. arheologija je već umnogome proširila znanja znanstvenika o Ilirima, o njihovoj materijalnoj kulturi, o njihovim naseljima, pogrebnim običajima, vjeri i načinu njihova života. Oskudni podaci o Ilirima, posebno oni koji se odnose na njihove običaje, oružje, brodove i sl., što ih nalazimo u antičkih pisaca, dopunjeni su sada novim podacima koji omogućuju da se rekonstruiraju nastambe u kojima su Iliri živjeli u različitim zemljopisnim širinama, njihova naselja i utvrde, da se upoznaju alatke s kojima su obrađivali zemlju, predmeti što su ih ilirske žene

nosile kao ukras, oružje što su ih u ratnim pohodima nosili ilirski ratnici, kao i bezbrojni drugi predmeti koji su nam nepatvorenim, nama razumljivim jezikom govorili o Ilirima. Velik broj nadgrobnih i drugih natpisa iz antičkoga doba što su ih arheolozi nalazili nosili su imena kao što su Teuta, Pinnes, Gentius i brojna druga, koja su nam dobro poznata i iz tekstova grčkih i rimskih pisaca, a mnoge povijesne ličnosti, kao što je npr. rimski konzul Cornelius Dolabella, o kojima se prije moglo pisati samo na osnovi onoga što su o njima pisali Ciceron, Apijan ili neki drugi antički pisci, pojavljuju se sada i u natpisima – tim opipljivim svjedočanstvima njihove prisutnosti i njihova djelovanja na našem tlu.

Ono što je u XIX. st. započeto, nastavljeno je još intenzivnije u XX. stoljeću. Prvo, uznapredovala je arheologija, njezine metode iskopavanja i proučavanja arheološke građe. Velik broj domaćih i stranih arheologa sustavno otkriva materijalne ostatke Ilira, i na osnovi tih ostataka rješavaju se, ili se pokušavaju riješiti, brojne nepoznanice koje su već postojale, kao i one što su iskrsle nakon otkrivanja tih ostataka. Tu je npr. osobito važno i još uvijek neraščišćeno pitanje podrijetla Ilira, pitanje pripadnosti nekog ilirskog plemena ilirskom etnosu, problem odnosa Ilira sa susjednim narodima (posebno s Grcima), problem novca što se je kovao u pojedinim ilirskim gradovima, vladari ili plemena, pa vrlo kompleksno pitanje romanizacije Ilira, odnosno stupnja te romanizacije u raznim krajevima ilirske zemlje, problem trgovačkih veza s okolnim područjima, pa ostataka Ilira i njihove materijalne i duhovne kulture u kasnijim kulturama na Balkanu itd. Otkriće niza reljefa, posebno onih iz kasne antike, osvijetlilo je umjetnost i vjeru Ilira toga doba, a golem broj natpisa na grčkom i latinskom jeziku na kojima se pojavljuju domorodačka imena i imena domaćih božanstava dao je filolozima dragocjenu građu za upoznavanje ilirske onomastike, a time i ilirskog jezika.

Usporedo s arheolozima velik doprinos upoznavanju Ilira dali su i filolozi. I lingvisti se Ilirima počinju baviti u XIX. st., pa se među one koji pišu o Ilirima, odnosno o njihovu jeziku, mogu ubrojiti i tako velika imena kao što su *Carl Pauli, Hermann Hirt, Norbert Jokl* i dr., a posebno *Paul Kretschmer* koji je u svom glasovitom djelu »Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache«, Göttingen, 1896, str. 244–282, dao prvi sintetski pregled ilirskog jezika.

Značajan datum u proučavanju ilirskog jezika predstavlja pojava dviju knjiga njemačkog filologa *Hansa Krahea*, inače najboljeg i najzaslužnijeg stručnjaka za ilirski jezik. To su »Die alten balkanillyrischen geographischen Namen«, Heidelberg, 1925. i »Lexikon altillyrischer Personennamen«, Heidelberg, 1929. Polazeći od pogrešne pretpostavke da su Iliri živjeli na mnogo širem geografskom području, *Krahe* se u tim knjigama pojavljuje kao zagovornik panilirizma, pa je tako u svoj repertorij ilirskih imena uvrstio i mnoga italska, grčka, keltska i druga imena. Ipak je glavna njegova zasluga u tome što je skupio na jednom mjestu građu koja nam je jedino i preostala od ilirskog jezika: imena mjesta i osoba. U nizu svojih kasnijih radova, posebno u svom životnom djelu »Die Sprache der Illyrier«, Bd. I, Wiesbaden, 1955, *Krahe* je dao sve što je tadašnjom metodologijom mogao dati. Pred samu smrt revidirao je svoje paniliričke ideje, ne dospjevši, međutim, svoje novo gledište detaljnije razraditi.

Velik doprinos ilirskoj lingvistici dao je hrvatski filolog *Anton Mayer*, posebno u svom kapitalnom djelu »Die Sprache der alten Illyrier«, Wien, 1957–1959, Bd. I–II, pa *Petar Skok, Henrik Barić, Ion I. Russu* i dr., a posljednjih godina, naoružan suvremenim lingvističkim metodama, vrlo uspješno proučava ostatke ilirskog jezika *Radoslav Katičić*.

Velik broj arheoloških časopisa, ili onih koji donose arheološke radove, svjedoče o napretku ilirologije u prošlom i ovom stoljeću, pa bi svaki, čak i ovako sumarni pregled povijesti te znanosti bio nepotpun kad se ne bi spomenuli bar neki od tih časopisa.

Osobito važnu ulogu u Bosni i Hercegovini imao je i još uvijek ima časopis *Glasnik Zemaljskog muzeja* koji je počeo izlaziti 1889. godine. Po broju priloga iz ilirologije i prema tome po značenju što ga je imao, i još uvijek ima za razvitak te znanstvene discipline, s tim se časopisom ne može usporediti nijedan drugi. Naj-

Anton Mayer (1883 - 1957)

značajniji članci iz tog časopisa bili su prevođeni na njemački i izlazili u časopisu *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* koji je izlazio u Beču od 1893. do 1916. god., tako da se rezultatima arheoloških iskopavanja u Bosni i Hercegovini mogao upoznati cijeli tadašnji znanstveni svijet. *Glasnik Zemaljskog muzeja* izlazi i danas. U njemu su u novije vrijeme svoje radove iz ilirologije tiskali vrsni stručnjaci kao što je *Alojz Benac, Zdravko Marić, Borivoje Čović* i drugi.

U Hrvatskoj je osobito značajan *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, gdje *Frane Bulić, Josip Alačević, Oscar Hovorka* i mnogi drugi u starije doba, a kasnije *Mihovil Abramić, Grga Novak, Duje Rendić Miočević, Mate Suić, Ivan Marović, Šime Batović* i drugi iznose rezultate proučavanja ilirskih starina u Dalmaciji. Prvi broj tog časopisa pojavio se već 1878. god. i s malim prekidima izlazi sve do danas (od 1920. god. pod nazivom *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku).* Samo godinu dana nakon pojave tog časopisa pokreće se u Zagrebu izdavanje drugog najznačajnijeg arheološkog časopisa u Hrvatskoj – *Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva.* Pored ta dva središnja časopisa u Hrvatskoj izlazi i nekoliko drugih arheoloških časopisa, kao što su *Diadora* u Zadru (od 1959. god.), *Arheološki radovi i rasprave* u Zagrebu (od 1959. god.), *Opuscula archaeologica* u Zagrebu (od 1956. god.) i dr. Posebno treba još spomenuti dva značajna časopisa važna zbog velikog broja članaka o ilirskim starinama. To su *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* koji je najprije izlazio u Poreču (1885 – 1918. god.), a onda u Puli (1927 – 1940. god.), s izvještajima o iskopavanjima u ilirskoj gradini Nesactiumu *(Pietro Sticotti, Alberto Puschi)* i drugim lokalitetima, te *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali* koji izlazi u Trstu od 1876. god. s brojnim prilozima o ilirskim naseljima u Istri od *C. Marchesettija.*

U Sloveniji je izlazilo u prošlom stoljeću nekoliko časopisa s ilirskom građom *(Carniola, Argo, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo),* ali najznačajniji je *Arheološki vestnik* što ga od 1950. god. izdaje Slovenska akademija znanosti in umetnosti u Ljubljani, časopis koji je postao jedan od glavnih jugoslavenskih časopisa s prilozima iz ilirologije. Posebno treba istaknuti brojne članke *Josipa Korošca, Franceta Starèa, Stane Gabrovca, Stanka Pahiča* i mno-

gih drugih suvremenih arheologa u kojima se iznose rezultati osobito važnih arheoloških iskopavanja u to doba u Sloveniji.

Starinar (izlazi od 1884. god.), časopis Srpskog arheološkog društva, središnji je arheološki časopis u Srbiji. Osobito u najnovijoj, poslijeratnoj seriji donosi velik broj izvještaja o istraživanju ilirskih lokaliteta, kao i teorijskih članaka o Ilirima *(Milutin i Draga Garašanin, Branko Gavella* i dr.).

Od časopisa što izlaze u Makedoniji svakako je najbolji ***Živa antika*** (Skopje, od 1951. god.) s radovima autora iz cijele Jugoslavije i iz inozemstva *(R. Katičić, D. Rendić-Miočević* i dr.).

Ovo vrlo sumarno nabrajanje arheoloških časopisa što izlaze u Jugoslaviji završit ćemo časopisom *Archaeologia Iugoslavica* (od 1954. god.) Arheološkog društva Jugoslavije koji na stranim jezicima donosi najzanimljivije rezultate istraživanja arheologije, a prema tome i ilirologije, u Jugoslaviji.

U zemlji o kojoj ima vrlo mnogo podataka u tekstovima antičkih pisaca i u kojoj se odigravaju neki najznačajniji događaji iz ilirske povijesti – Albaniji, sve donedavna nije bilo ni domaćih arheologa i lingvista koji bi istraživali brojne i vrlo bogate arheološke lokalitete i analizirali natpise u kojima se pojavljuju ilirska imena, ni domaćih arheoloških časopisa. Sada postoje i stručnjaci *(Skënder Anamali, Selim Islami, Hasan Ceka, Muzafer Korkuti, Vangjel Toçi, Frano Prendi* i dr.) i časopisi *(Studime historike, Studime filologjike, Studia Albanica, Iliria),* a rezultati postignuti u posljednja tri desetljeća pokazali su ono što se još ranije naslućivalo – da su Iliri što su tamo živjeli bili u mnogome (urbanizacija, društveno uređenje, proizvodnja keramike, kovanje novca i dr.) razvijeniji od ostalih Ilira.[11]

Arheolozi, filolozi, antropolozi, etnolozi i povjesničari u Jugoslaviji, Albaniji, Austriji, Njemačkoj i drugim zemljama intenzivno i novim metodama proučavaju sve sustavnije i organiziranije bogato nasljeđe što su nam ga ostavili Iliri. U posljednja četiri desetljeća proučavanje različitih strana života starih Ilira dalo je velike rezultate: poduzimaju se arheološka iskopavanja širokih razmjera, pokreću novi časopisi i osnivaju posebne ustanove za proučavanje Ilira (kojima pripada i Centar za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, vrlo aktivna ustanova, na čelu koje se nalazi poznati stručnjak *Alojz Benac).* To je doba kada se sve češće pojavljuju cjeloviti, sintetski radovi o pojedinim ilirološkim temama, prve bibliografije, prvi opći pregledi života i kulture toga staroga balkanskog naroda.[12]

---

[11] Potpunu bibliografiju radova iz arheologije i antičke povijesti tiskanih u Albaniji od 1945. god. izradio je Bep JUBANI, Bibliografi e arkeologjisë dhe historisë së lashtë të Shqiperisë 1945 – 1971 (Bibliographie de l'archéologie et de l'historie antique de l'Albanie 1945 – 1971), Tirana, 1972. Nastavak te bibliografije izradio je Faik DRINI, Bibliographie de l'archéologie et de l'histoire ancienne d'Albanie 1972 – 1983, Tirana, 1985.

[12] Do sada nemamo napisane povijesti ilirologije, pa ćemo zato čitatelja uputiti na neke radove koji obrađuju pojedina razdoblja ili pojedine aspekte te znanosti. O ilirologiji u Hrvatskoj ima mnogo podataka u radovima: Frane BULIĆA, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, *Zbornik Matice hrvatske,* Zagreb, 1925, sv. 1, str. 93 – 246, Šime BATOVIĆA, Razvoj istraživanja prapovijesti u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* 1/1960 – 1961, str. 37 – 73, i Šime LJUBIĆA, O napredku arkeologičke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti,* 80, 1886, str. 148 – 164. Za Sloveniju treba pročitati rad Rajka LOŽARA, Razvoj in problemi slovenske arheološke vede, *Zbornik za umetnostno zgodovino,* 1941, str. 107 – 148. Povijest istraživanja ilirskog jezika možemo naći u trećem poglavlju (str. 63 – 83) knjige Iona I. RUSSUA, Illirii – istoria, limba şi onomastica – romanizarea, Bucureşti, 1969.

ILIRI U POVIJESTI

IME ILIR

Prema starogrčkoj legendi koju je zapisao Apolodor, *Illyrios*, rodonačelnik ilirskog roda, sin je Feničanina Kadma i njegove žene Harmonije. Po nalogu svoga oca Agenora, kralja Feničana, Kadmo je morao poći u potragu za svojom sestrom Europom koju je bio ugrabio Zeus. Nakon mnogih lutanja, ne usudivši se neobavljena posla vratiti u domovinu, zaustavio se sa svojim drugovima u Beociji u Grčkoj i tu osnovao grad Tebu. Oženivši se Harmonijom, kćerkom boga rata Aresa i boginje Afrodite, ode Kadmo po nalogu proročišta među ilirske Enhelejce i postade njihov kralj. Tu, u zemlji Ilira, rodi im se sin Illyrios, po kojem su Iliri dobili ime. U starosti Kadmo i Harmonija pretvorili su se u zmije i u tom obliku nastavili živjeti na Elizejskim poljanama.

To je kratak sadržaj legende koja je Ilire uvela u mitologiju starih Grka. U našem ćemo se izlaganju ponovno vratiti na tu legendu jer je njezino značenje za najstariju prošlost i za religiju Ilira mnogostruko. Zasad nas zanima sam Illyrios, ta mitska ličnost po kojoj su Iliri dobili ime. U legendi o Kadmu Illyrios je tijesno povezan sa zmijom: ona ga je obavila čim se rodio, prenijevši tako u njega svoju magičnu moć. Suvremena filologija nastoji također dokazati da je ilirsko ime etimološki vezano uz tu životinju. Nijemac *O. Gruppe* prvi je doveo u vezu ime Illyrios s grčkom riječi Ἰλλω = okretati, ovijati, a ta se riječ izvodi iz korijena u el = vrtiti, okretati.[1] Slovenski filolog *Karel Oštir* također je došao do zaključka da se u tom imenu krije zmija. Potvrdu za to našao je u činjenici što je i velika mitska zmija u indoevropskih Hetita nosila ime istog podrijetla. Ta se zmija zvala *Illurjanka*, i zaista je teško u obliku njezina imena ne vidjeti sličnost s imenom Ilir.[2] Zmija je, kako ćemo vidjeti, imala vrlo veliku ulogu u ilirskoj religiji, i sigurno je da nije slučajno što se ilirsko ime može povezati s nazivom te životinje.

Postoje, međutim, i druga tumačenja ilirskog imena, kao što je npr. ono što ga je izložio *Julius Pokorny*, i prihvatili neki drugi filolozi *(Paul Kretschmer)* i arheolozi, po kojem su Iliri »stanovnici oko rijeke Iller« (pritok Dunava što u tu rijeku utječe kod Ulma u Južnoj Njemačkoj). Jedno tumačenje, prilično naivno, ali koje se često citira, dao je arheolog *Ćiro Truhelka*, po kojem se ime Ilir može tumačiti albanskom riječi *i lir* = slobodan. Osim toga, postoji i mišljenje da ime Ilir nije indoevropskog, nego predindoevropskog, mediteranskog (»pelazgičkog«) podrijetla.[3]

Etimologija ilirskog imena – ovdje isključujemo tumačenje što ga je dao *Ć. Truhelka* – osim filološkog ima i mnogo šire značenje jer je to pitanje povezano s teorijama o podrijetlu samih Ilira, odnosno s njihovom etnogenezom.

[1] Otto GRUPPE, Mythologie und Religionswissenschaft, Bd. I, München, 1906, str. 358. Usp. i Anton MAYER, Die Sprache der alten Illyrier, Bd. II, Wien, 1959, str. 54.

[2] Karel OŠTIR, Beiträge zur alarodische Sprachwissenschaft, Bd. I, Wien-Leipzig, 1921, str. 67; ISTI, Illyro-Thrakisches, *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, I/1923, sv. 1–2, str. 109.

[3] Niko ŽUPANIČ, Značenje nekih starih geografskih i etničkih imena na Balkanskom poluostrvu, *Etnolog*, 5–6/1933, str. 100–101.

ETNOGENEZA ILIRA

Formiranje ilirskog etnosa i podrijetlo Ilira predmet je mnogih rasprava u kojima su iznesene vrlo različite teorije o tom osobito važnom pitanju ilirske i općenito evropske arheologije.[4] Poteškoće da se formulira i znanstveno dokaže bilo koja od dosada iznesenih teorija povećane su i unošenjem u to znanstveno područje izvanarheoloških i izvanznanstvenih momenata, koji su ponekad onemogućavali ispravno valoriziranje utvrđenih arheoloških, lingvističkih i povijesnih podataka. Ti izvanznanstveni momenti prisutni su u nekim starijim teorijama o podrijetlu Ilira, a prisutni su donekle i dandanas u raspravama pojedinih autora, pa je zato ponekad teško u njihovim radovima razlučiti ono što je znanstveno zasnovano od onog što je aprioristički.

Izgleda da je glavna teškoća pri postavljanju teorije o etnogenezi Ilira u tome što ne postoji jedinstveno mišljenje o tome koja se sve plemena što su nam poznata iz antičkih izvora mogu smatrati ilirskima, i s tim u vezi koji su etnički elementi sudjelovali u formiranju ilirskog etnosa. Naše današnje poznavanje ilirske arheologije, ilirske materijalne i duhovne kulture, onomastike itd. pokazuje da o Ilirima kao jedinstvenom, etnički kompaktnom i formiranom narodu ne može uopće biti govora. Upravo istraživanja posljednjih godina sve bjelodanije govore da se pod pojmom Ilira mora razumjeti mješavina heterogenih, premda srodnih, etničkih elemenata koji se nisu potpuno stopili u jedan jedinstveni etnički entitet i koji očito nisu imali isto podrijetlo. Upravo ta posljednja spoznaja prisiljava nas da govorimo ne o etnogenezi Ilira, nego o etnogenezi pojedinih etničkih elemenata koji su sudjelovali pri formiranju onog etničkog elementa što ga mi danas, možda i neopravdano, nazivamo ilirskim. A ta konstatacija povlači za sobom i zaključak da rješenje koje nam znanost može dati o podrijetlu jedne ili više etničkih skupina ili plemena ne mora važiti i za skupine ili plemena od kojih se sastoji onaj etnički konglomerat koji nazivamo ilirskim.

Među teorijama o podrijetlu Ilira veliku popularnost kako među lingvistima tako i među arheolozima imala je sve donedavna teorija o Ilirima kao tvorcima tzv. kulture žarnih polja (Urnenfelderkultur), posebno onog njenog ogranka koji arheolozi nazivaju lužičkom kulturom. Po toj teoriji, koju je najprije formulirao njemački arheolog *Gustav Kossinna*[5] i najdosljednije zastupali arheolog *Richard Pittioni* i filolog *Julius Pokorny*,[6] tvorci brončanodobne kulture žarnih polja bili su Protoiliri iz kojih su se u željezno doba razvili Iliri. Ti su Protoiliri, kojih su se najranija sjedišta nalazila na području Lužica u Njemačkoj, započeli negdje oko 1200. god. pr. n. e., a možda i nešto ranije, svoj pohod prema Galiji, Španjolskoj, Engleskoj, sjevernoj i srednjoj Italiji, Skandinaviji, Poljskoj i prema Balkanu, uzrokujući velike nemire što su više od jednog stoljeća potresali Evropu. Silovitim širenjem na ta područja oni su prouzročili i lančano pomicanje niza drugih naroda, a njihov upad na Balkan izazvao je veliku seobu prema Grčkoj, koja je u znanosti poznata kao *dorska* ili *egejska seoba*. Arheološki je zaista lako utvrditi prodor nosilaca kulture žarnih polja prema spomenutim područjima u Evropi. Njihov se prodor prema Balkanu može na osnovi materijalne kulture i ritusa pokapanja mrtvaca pratiti sve do južno od Save i Dunava, ali se pojedini elementi njihove kulture mogu identificirati i u središnjoj Bosni, pa i dalje prema zapadu i jugu. Nedvojbeno se stoga može reći da su nosioci kulture žarnih polja, došavši u dodir sa stanovništvom koje je ranije živjelo u sjevernom

---

[4] Pregled mišljenja o tom problemu vidi u: Alojz BENAC, O identifikaciji ilirskog etnosa, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, 11/1973, str. 93 – 105.

[5] Gustav KOSSINNA, *Mannus*, 4/1912, str. 173. i d.; ISTI, Herkunft der Germanen, 2. Aufl., Würzburg, 1920, str. 21. i d. Kossinna je svoju teoriju zasnovao na mišljenju arheologa Rudolfa MUCHA, koji je imena nekih gradova u Njemačkoj što se pojavljuju u Ptolemeja protumačio kao sjeveroilirska na osnovi njihove sličnosti s imenima ilirskih mjesta na Balkanu. Tu je teoriju u nizu svojih radova razvijao i njemački arheolog Bolko v. RICHTHOFEN. Vidi posebno njegovu studiju »Die Bedeutung der Lausitzer Kultur für die Vorgeschichte der Donauländer und das Illyriertum ihrer Volkszugehörigheit«, *Mannus*, 27/1935, str. 69 – 81.

[6] Julius POKORNY, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier. Mit einem Beitrage von Richard Pittioni, Die Urnenfenderkultur und ihre Bedeutung für die europäischen Kulturentwicklung, Halle, 1938.

dijelu Balkana i ispremiješavši se s njim, sudjelovali u procesu etnogeneze Ilira. Ta neosporna činjenica dovela je mnoge filologe do ishitrenih zaključaka, pa su Ilirima pripisivali ulogu glavne pokretačke snage u brončanodobnoj Evropi. Proučavanjem toponima i antroponima na zapadnom dijelu Balkana i pronalaženjem sličnog imenskog materijala u drugim dijelovima Evrope, a polazeći od pretpostavke da u tim imenima diljem Evrope treba vidjeti svjedočanstva o seobama lužičkih Protoilira, lingvisti su pronalazili Ilire svuda gdje su arheolozi mogli identificirati prisutnost ili utjecaj nosilaca kulture žarnih polja, pa i tamo gdje takve prisutnosti ili utjecaja nije ni bilo. Taj panilirizam koji su neki oprezniji lingvisti, kao što je *Vittore Pisani*, označili kao »smiješan« i kao »bolest«, dugo je vladao, posebno u lingvističkim krugovima, a prisutan je i danas u radovima nekih lingvista (*Giulio Bonfante, Hans Krahe* u ranijim radovima) i arheologa. U proizvode panilirističkih tendencija u filologiji treba ubrojiti teoriju uglednog bugarskog stručnjaka za balkanske jezike *Vladimira Georgieva,* koji misli da su tvorci kretsko-mikenske kulture bili Iliri (točnije: Protoiliri),[7] što je čak i panilirist *H. Krahe* ocijenio kao plod jednog fantasta.[8] Njemački je arheolog *Karl Schuchhardt* mislio da su nosioci neolitske trakaste keramike (u koju ubraja i poznato nalazište u Vinči kod Beograda) Prailiri (Urillyrier), koji su se kasnije pod utjecajem Indoevropljana indoevropeizirali. Prema *Schuchhardtu,* keramika s trakastim ukrasom stigla je u Podunavlje i na Balkan iz jugoistočne Njemačke, a njezini nosioci, Prailiri, prodrli su u svom pohodu prema jugu sve do Grčke, tako da je i Homerov Odisej po narodnosti Ilir.[9] Najdalje je u tim panilirskim kombinacijama otišao *R. Heine-Geldern,* po kojemu su Iliri negdje oko IX – VIII. st. pr. n. e. sudjelovali u nekoj seobi što ih je odvela do Mongolije, Kine i Indije.[10]

Kao reakcija, prije svega, na teoriju o lužičkom podrijetlu Ilira, ali i kao rezultat novih arheoloških iskopavanja na zapadnom Balkanu, nastala je autohtona teorija po kojoj se ilirska kultura formirala na ovom tlu na osnovi starijih brončanodobnih kultura. *Josip Korošec, Francè Starè, Alojz Benac* i dr., proučavajući arheološki materijal što su ga iskopali u nekim naseljima sa starijim brončanodobnim slojevima i mlađim ilirskim (Zecovi kod Prijedora, Ptuj), zaključili su da nije postojao nikakav kulturni prekid između tih slojeva i da se prema tome može govoriti i o etničkom kontinuitetu između nosilaca brončanodobnih i željeznodobnih kultura na Balkanu. Potvrdu tog zaključka vidjeli su u činjenici da se oblici nekih ilirskih keramičkih posuda mogu genetski izravno vezati za starije oblike iz brončanog doba. Slični autohtonizam razvijaju u posljednje vrijeme i albanski arheolozi, po kojima ne postoji nikakva sumnja da su Iliri koji su na tlu današnje Albanije živjeli u željezno doba bili tu i u brončano doba, a da su oni iz brončanog doba izravni potomci etničkih skupina što su ovaj dio Evrope nastavali već potkraj neolita.[11]

Autohtona teorija dobiva u posljednje vrijeme sve više pristaša, ponajprije među arheolozima koji mogu mnogo realnije rješavati probleme u vezi s etnogenezom Ilira i ilirskom kulturom na osnovi mnogo bogatijeg materijala, ali i među filolozima koji su u svojim zaključcima postali mnogo oprezniji nego što su bili ranije. Naime, većina suvremenih stručnjaka, poučena zabludama panilirista, nastoji svoje zaključke izvoditi jedino na osnovi strogo provjerenih činjenica, kao prvo na osnovi arheološkog materijala što je u posljednje vrijeme iskopan na Balkanu i izvan njega. Upravo su

[7] Vladimir GEORGIEV, Die Träger der kretisch-mykenischen Kultur. I. Urgriechen und Urillyrier Thrako-Illyrier. II. Italiker und Urillyrier. Sofija, 1937 – 1938.

[8] Hans KRAHE, Der Anteil der Illyrier an der Indogermanisierung Europas, *Welt als Geschichte,* 6/1940, str. 70.

[9] Karl SCHUCHHARDT, Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung, *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften,* Berlin, 1937, str. 3 – 37.

[10] Robert HEINE-GELDERN, Das Tocharenproblem und die pontische Wanderung, *Saeculum,* 2/1951, str. 238 – 248.

[11] Mišljenje albanskih arheologa najjasnije je iznio Muzafer KORKUTI, »De la formation de l'ethnie illyrienne (à la lumière des découvertes faites en Albanie), *Iliria,* 4/1976, str. 57 – 70. Vidi o tome i rad: Selim ISLAMI – Hasan CEKA, Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie, *Studia Albanica,* 1/1964, nr. 1, str. 91. i d., gdje se inzistira na kontinuitetu – kulturnom i etničkom – između nosilaca eneolitske kulture tipa Maliq i kasnije ilirske kulture.

ta arheološka istraživanja pokazala da je pitanje ilirske etnogeneze mnogo kompleksnije nego što su to stariji stručnjaci naslućivali.

Sarajevski arheolog *Alojz Benac*, koji se pitanjem etnogeneze Ilira u posljednje vrijeme najviše bavio, u svom je referatu što ga je pročitao u Sarajevu 1964. god. na Simpoziju o teritorijalnom i kronološkom razgraničenju Ilira pod naslovom »Prediliri, Protoiliri i Prailiri« pristupio problemu etnogeneze Ilira na način koji je na današnjem stupnju arheološke znanosti najispravniji: analizirati arheološke podatke i identificirati etničke, ili bar kulturne, elemente koji su u raznim dijelovima zapadnog Balkana sudjelovali u procesu stvaranja onih plemena što su živjela na onim područjima koja su se u antičko doba smatrala ilirskim. Prema A. Bencu, etnička osnova iz koje će se kasnije razviti Protoiliri (a iz tih opet Iliri) stvorena je još početkom metalnog doba, kada se na područje Balkana sručuju stepski narodi s Istoka. To je doba velikih gibanja na širokim evroazijskim prostorima, gibanja koja su na Balkan dovela prve Indoevropljane. Njihovim dolaskom završava kameno doba na Balkanu i počinje etnogenetski proces koji će s vremenom dovesti do ilirizacije zapadnog dijela Balkanskog poluotoka. U toku brončanog doba, kako se to lijepo može ustanoviti na osnovi analize razvoja naselja i materijalne kulture, nije na zapadni Balkan došlo ni do kakvih novih imigracija sa strane. Na Glasincu, naprimjer, tom klasičnom području ilirske kulture, može se pratiti neprekinuti razvoj kulture od brončanog do željeznog doba. Prema A. Bencu, rano, srednje i djelomice kasno brončano doba vrijeme je formiranja onog supstrata koji još nije ilirski, ali koji ima sve elemente jedne protoilirske populacije.

Potkraj brončanoga doba u Evropi ponovno dolazi do velikih seoba naroda, među kojima i do one već spomenute dorske ili egejske seobe.[12] U to doba prema Balkanu prodiru i nosioci kulture žarnih polja, ali te narode Benac izričito odvaja od protoilirskih (odnosno ilirskih) plemena. Benac priznaje da je prodor tih naroda sa sjevera prouzročio niz pomicanja i seoba (uz spomenutu dorsku seobu i seobu balkanskih etničkih skupina s Balkana u Italiju preko Jadranskog mora), ali oni nikako nisu bitnije utjecali na stabilnost prilika na zapadnom dijelu Balkana, a ni na etnogenezu ilirskog etnosa. Prema Bencu, unutrašnji razvoj na zapadnom Balkanu doveo je upravo potkraj brončanog doba do formiranja prailirskih etničkih zajednica, a uskoro zatim, u toku željeznog doba, i do stvaranja ilirskog etnosa.[13]

Slično Bencu proces stvaranja ilirskog etnosa vidi i španjolski arheolog *Pedro Bosch-Gimpera*, koji uključuje u taj proces i nosioce lužičke kulture sa sjevera.[14]

Od svih dosad spomenutih i iznesenih teorija o podrijetlu Ilira, bez sumnje je najplauzibilnija teorija koju je najjasnije formulirao A. Benac, premda se može postaviti pitanje je li etnogenetski proces tekao na svim područjima na kojima su živjeli Iliri u protopovijesno i povijesno doba zaista onako kako ga je ocrtao A. Benac. Izgleda, da je, s obzirom na golemo područje što su ga Iliri nastavali, slika koju nam je dao A. Benac možda pojednostavljena. Jer, može li se zaista negirati sudjelovanje nosilaca kulture žarnih polja u etnogenezi ilirskih plemena koja su živjela u današnjoj Sloveniji i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ili ipak utjecaj južnih etničkih skupina na etnogenezu Ilira u današnjoj Albaniji, ili sudjelovanje mediteranskih elemenata u etnogenezi Liburna itd. Stječe se, naime, dojam da je pitanje etnogeneze Ilira u spomenutom radu A. Benca svedeno na problem podrijetla Ilira u Bosni, zapadnoj Srbiji i dijelu Dalmacije, ali ne i Ilira koji su živjeli u drugim područjima zapadnog Balkana.[15]

---

[12] O toj seobi i o udjelu što su ga u njoj imali balkanski Iliri usp.: Alojz BENAC, O učešću Ilira u egejskoj seobi, *Arheološki radovi i rasprave*, 4 – 5/1967, str. 319 – 336. Vidi također i rad Milutina V. GARAŠANINA, Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe, *Diadora*, 2/1960 – 1961, str. 117 – 130.

[13] Svoje viđenje etnogenetskog procesa koji je doveo do formiranja Ilira obrazložio je Alojz BENAC u svojim radovima »Prediliri, Protoiliri i Prailiri«, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Sarajevo, 1964, str. 59 – 94: »Apport à l'étude des processus ethnogénétiques et à la délimitation territoriale des tribus illyriennes«, *Ilira*, 4/1976, str. 105 – 112; »Prediliri, Protoiliri, Prailiri. Neki novi aspekti.« *Balcanica*, 8/1977, str. 1 – 16.

[14] Pedro BOSCH-GIMPERA, El problema indoeuropeo, Mexico, 1960, str. 189.

[15] O teškoćama da se sadašnjim arheološkim metodama riješi tako komplicirano pitanje što je etnoge-

Drugi prigovor koji se može uputiti predloženoj shemi odnosi se na pretpostavku da u etnogenetskom procesu koji je trajao oko dva tisućljeća postoji kronološka stratigrafija (Prediliri – Protoiliri – Prailiri – Iliri), što je vrlo teško prihvatiti, jer je taj proces u raznim dijelovima zapadnog Balkana tekao tako neravnomjerno da je posve očito da o nekoj kronološkoj stratigrafiji ne može biti ni govora. Kao primjer da takva stratigrafija za cijelo ilirsko područje ne postoji, možemo spomenuti upravo Liburne, pleme koje je indoevropeizirano vrlo kasno, a ilirizirano još kasnije, tako da su suvremeni arheolozi, a prije njih i antički pisci, mogli zapaziti niz elemenata njihove materijalne kulture i društvene organizacije (ostaci matrijarhata, dodekapolitija kao oblik plemenske organizacije, način pokapanja mrtvaca u skvrčenom stavu, pojava isključivo ženskih imena za božanstva) koji su očito survivali predindoevropske, mediteranske faze u njihovu razvoju.[16]

Sadašnje stanje naših arheoloških, filoloških i povijesnih znanja očito nam ne daje siguran oslonac za rekonstrukciju zamršenog procesa ilirske etnogeneze. Nije suvišno ovdje spomenuti da se pri razmatranju ilirskog podrijetla često čini ista greška u koju arheolozi često upadaju kada pokušavaju pojedinim kulturnim manifestacijama u prapovijesno doba dati etničke atribucije. Koliko su takvi pridjevci opasni znaju svi arheolozi, ali će se među njima malo naći takvih koji će se znati oduprijeti napasti da i sami ne pokušaju slijediti primjer drugih. Takvi postupci dovode do toga da različiti autori, a ponekad čak i isti autori u različito vrijeme, pripisuju jednu kulturu posve različitim narodima ili plemenima. Nije teško zamisliti do kakvih se pogrešnih zaključaka može doći proučavajući materijalnu i duhovnu kulturu na Balkanu, gdje je etnička i kulturna situacija uvijek bila vrlo zamršena i gdje pojedini narodi čuvaju svoj jezik i etnički identitet i nakon stoljeća provedenih u blizini drugih naroda. Nedovoljno usavršena metodologija identificiranja etničkih nosilaca određenih arheoloških manifestacija u prapovijesno doba daje velike mogućnosti – dosada obilno iskorištene – za najrazličitija tumačenja i za iznošenje vrlo subjektivnih teorija. Još veće mogućnosti za kojekakve konstrukcije daje paleolingvistika, pa se može reći da je upravo ta znanstvena disciplina glavni krivac za nevjerojatne teorije o podrijetlu Ilira, o njihovoj geografskoj rasprostranjenosti i, navodno, velikoj ulozi koju su Iliri imali u toku prapovijesnog doba u Evropi.

ETNIČKE GRANICE ILIRA

U izravnoj je vezi s pitanjem podrijetla Ilira, odnosno pojedinih ilirskih plemena, i problem njihove geografske rasprostranjenosti. U prošlosti su arheolozi i lingvisti, pod utjecajem paniliističkih teorija, Ilire nalazili po gotovo cijeloj Evropi i Maloj Aziji, pa čak i dalje u Aziji, ali takva shvaćanja uglavnom pripadaju prošlosti. Danas se kombinacijom povijesnih izvora i rezultata modernih znanstvenih disciplina pokušava problemu identifikacije ilirskog etnosa prići na strogo znanstvenoj osnovi – ako je to sadašnjim metodama moguće.

Izlaganje o etničkim granicama Ilira moramo započeti kratkom analizom pisanih antičkih izvora, jer su antički pisci imali prilike – što neizravno, oslanjajući se na tuđa svjedočanstva, što izravno, na osnovi vlastita boravka među Ilirima – odrediti njihove granice mnogo autentičnije negoli što to možemo mi danas. Za suvremenu

---

neza Ilira govorio je u posljednje vrijeme i Branko GAVELA u radu »O arheološkom identificiranju ilirskog etnosa«, *Materijali VII, Simpozijum Praistorijske sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Beograd*, 1971, str. 21 – 39. U nekim svojim radovima taj je autor, međutim, znao iznenađivati znanstvenu javnost svojim smjelim identifikacijama ilirskog, odnosno protoilirskog etnosa od sjeverne Evrope do južnog Balkana. Vidi njegove radove: »Vinča i Iliri«, *Starinar*, n. s. 3 – 4/1952 – 1953, str. 17 – 24; »Jedan prilog etničkoj i hronološkoj determinaciji panonske keramike u Srednjem Podunavlju«, *Rad vojvođanskih muzeja*, 2/1953, str. 59 – 66; »Sur les premiers Illyriens dans le domaine Balkano-Danubien«, *Živa antika*, 8/1958, sv. 2, str. 333 – 337; »O ilirskoj komponenti u indoevropskoj diaspori«, *Starinar*, n. s. 11/1960, str. 1 – 8; »O ilirskom supstratu na Balkanu«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 1/1965, str. 143 – 161.

[16] Mate SUIĆ, Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba, *Filozofski fakultet u Zadru 1956 – 1957*, Zadar, 1958. str. 102 – 103.

znanost, međutim, upravo ti pisani izvori često su neupotrebljivi, jer su ili očito netočni ili pokazuju da njihovi autori nisu dovoljno dobro poznavali ono o čemu su pisali. Grčki pisci, koji su prvi pokušali odrediti granice unutar kojih su živjeli Iliri, nisu, posebno u starije doba, imali jasne pojmove o tome tko su Iliri i koja su sve područja nastavali. Koliko su nejasni bili pojmovi o Ilirima i o njihovoj zemlji, sve dok Rimljani nisu zauzeli krajeve nastanjene Ilirima, pokazuje poznati mit o Argonautima, prema kojem su Jazon i njegovi drugovi, nakon što su se u Kolhidi domogli zlatnoga runa, svojim brodom Argom plovili niz Dunav, da bi njime izbili na sjever Jadranskog mora. Apolonije Rođanin, koji je to putovanje Argonauta opisao, pokazuje još u III. st. pr. n. e. toliko nepoznavanje unutrašnjosti Balkana da je vjerovao kako je takvo putovanje brodom od Dunava do Jadrana moguće.

No dok je unutrašnjost Balkana grčkim piscima bila vrlo slabo ili nikako poznata, obalu su dobro poznavali, pa su je u mnogim tekstovima i opisali. Posebno su dragocjena njihova svjedočanstva iz doba kada Grci borave na ilirskoj obali ne samo kao moreplovci i trgovci nego i kao stalni stanovnici tih obala, kao kolonisti.

Najstarije podatke o Ilirima na Jadranu nalazimo već u VII. st. pr. n. e. u grčkog pjesnika Alkmana. Povremene vijesti, kakve su i one u Alkmana, što ih susrećemo u grčkih pisaca u toku VI. st. pr. n. e. još nam vrlo malo mogu pomoći u lokalizaciji pojedinih ilirskih plemena, ali već oko 500. god. pr. n. e. nastaje putopis (Periegesis) logografa Hekateja iz Mileta u kojem se nalazi najstariji opis puta po istočnoj jadranskoj obali.[17] Taj dragocjeni putopis sačuvan je u fragmentima, pa nam tako nedostaju neki važni dijelovi koji se odnose na jadransku (»jonsku« – kako je on naziva) obalu. Ipak, Hekatej je prvi koji zna za Liburne, Mentore, Histre i za druga plemena, od kojih se neka više nikada neće pojaviti u pisanim izvorima, kao što je to bilo s Hythmitima.

Osobito važan izvor za poznavanje ilirske obale je putopis (Periplus) koji je nastao sredinom IV. st. pr. n. e. i koji se pripisuje anonimnom autoru zvanom Pseudo-Skilaks.[18] Taj je autor uvjeren da Dunav jednim svojim krakom utječe u Crno more, a drugim u Jadransko, te je time pokazao da mu je slabo bila poznata unutrašnjost Balkana, ali je svojim opisom jadranske obale pokazao da su ne samo on nego i Grci općenito imali u to doba već prilično jasnu predodžbu o narodima koji su tu obalu nastavali. Prema njemu, Iliri graniče na sjeveru s Liburnima, koje on ne ubraja u ilirska plemena, a prema jugu se Iliri protežu sve do Haonaca (Chaones) u današnjoj južnoj Albaniji. Za tog pisca ime Iliri obuhvaća niz plemena što žive na tom dijelu Jadranske obale, a ne samo jedno malo pleme, kako će se u nekih pisaca kasnije pojaviti. Zanimljivo je da dva stoljeća kasnije, negdje potkraj II. st. pr. n. e., u opisu anonimnog pisca, autora djela »Orbis descriptio«, koje se pripisuje Skymnosu iz Hijosa, Iliri zauzimaju manji dio obale od onoga što nam ga omeđuje Pseudo-Skilaks, i to od Bulina i Hilejaca (u visini otoka Visa) pa do Haonije.[19]

Mnogo je toga nejasno i kontradiktorno u antičkim izvorima što se odnosi na rasprostranjenost Ilira duž jonske i jadranske obale i u unutrašnjosti zapadnoga dijela Balkanskog poluotoka. No jedno je ipak sigurno u vezi s tim pitanjem, a to je da su antički pisci širili ilirsko ime postupno prema sjeveru i prema unutrašnjosti onoliko koliko su upoznavali plemena koja su tamo živjela.[20] Za Herodota npr. rijeka Angros (današnja Zapadna Morava i Ibar) izvire u zemlji Ilira,[21] za Eratostena pak (III. st. pr. n. e.) na jadranskoj obali iza Ilira žive Nesti,[22] a za njih znamo da su živjeli

---

[17] HECATEI Fragmenta, 8, u *Fragmenta historicorum Graecorum*, I, Paris, 1874, str. 4. Vidi i: Anton MAYER, Putovanje po Jadranu pred dvie tisuće godina, *Hrvatski narod*, 6/1944, br. 1174, (29. X), str. 4.

[18] SCYLACIS CARYANDENSIS Periplus, u: *Geographi Graeci minores*, ed. Karl MÜLLER, vol. I, Parisiis, 1855, 20 – 27. Analizu tog spisa kao izvora za poznavanje Ilira dao je Mate SUIĆ, Istočno-jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu, *Rad JAZU*, knj. 306, 1955, str. 136. i d.

[19] ANONYMI (SCYMNI CHII, ut fertur) »Orbis descriptio«, 413 – 416, u *Geographi Graeci minores*, ed. Karl MÜLLER, vol. I, Parisiis, 1855, str. 213.

[20] Analizu antičkih tekstova koji se odnose na to pitanje dao je Mate SUIĆ, Istočno-jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu. *Rad JAZU*, knj. 306, 1955, str. 136 i d.

[21] HERODOTUS, Historiae, I V, 49.

[22] Scholia in Apollonium Rhodium, 4, 1215.

oko rijeke Nestos, tj. današnje Cetine itd. Pošto su Rimljani zagospodarili istočnom obalom Jadrana i temeljitije upoznali etničke prilike uz obalu i u unutrašnjosti, antički pisci pripisuju Ilirima mnogo šira područja. Za Strabona, npr., koji je živio u drugoj polovici I. st. pr. n. e. i početkom I. st. n. e., Iliri nastavaju obalu od rijeke Raše u Istri do Akrokeraunskog gorja na jugu,[23] a to isto tvrdi i Plinije.[24] Neki pisci ubrajaju u Ilire i Histre, stanovnike istarskog poluotoka. Neki se moderni povjesničari s time slažu, a neki ne slažu.[25]

Stvaranje provincije Illyricum nakon propasti ilirskog kraljevstva moglo je utjecati – kako to predmnijevaju moderni autori – na širenje ilirskog imena i na neka plemena koja su se našla u okviru te provincije, a koja su ranije autori izdvajali od ilirskog etnikona. Zapaža se, međutim, da u rimski Illyricum nije bio uključen upravo onaj dio jadranske i jonske obale koju su svi antički pisci smatrali ilirskom. Ni Strabonu, ni Pliniju, a ni bilo kojem drugom piscu nije u antičko vrijeme palo na pamet da isključe te, nazovimo ih južne Ilire, iz ilirskog etnosa samo zato što su se krajevi u kojima su živjeli našli izvan rimske provincije Illyricum, a ne bi to ni mogli učiniti jer su znali da su upravo na tom južnoilirskom prostoru živjeli »Illyrii proprie dicti« (»Pravi Iliri«, odnosno »Iliri u užem smislu riječi«) koje izrijekom spominju Plinije Stariji[26] i Pomponije Mela[27]. Da granice Illyricuma nisu uvijek utjecale na mišljenje antičkih pisaca o tome tko je Ilir, a tko nije, vidljivo je i po tome što su mnogi pisci ubrajali u Ilire i Histre na istarskom poluotoku, iako se taj poluotok nije našao u sastavu provincije Illyricum, nego susjedne provincije Italia.

Sigurno je da su se neki antički pisci mogli prevariti kada su ovo ili ono pleme uključivali u ilirski etnički kompleks, posebice ako sam pisac nije iz vlastitog iskustva poznavao krajeve o kojima je pisao. No kada su Rimljani podvrgli svojoj vlasti zapadni dio Balkana i kada su ti pisci mogli pisati o Ilirima mnogo točnije negoli u ranija vremena, mogućnost neke grublje greške bila je ipak bitno smanjena. Upravo su zato vjerodostojnija svjedočanstva pisaca iz toga vremena. To posebice vrijedi za Apijana, pisca glasovitog djela »Rimska povijest«, u kojem je cijelo poglavlje posvećeno rimskim osvajanjima zapadnog dijela Balkana. Evo što Apijan piše o rasprostranjenosti Ilira: »Grci zovu Ilirima one narode koji obitavaju iznad Makedonije i Trakije, od granica Haonaca i Tesproćana do rijeke Istrosa (Dunava). Ovo je duljina Ilirije, a širina joj je od makedonskih i tračkih brda sve do Peona (Panona!), do Jonskog (Jadranskog!) mora i do početka Alpa. Kako kažu Grci, široka je pet, a drugačka trideset dana. Ali Rimljani, pošto su onu zemlju izmjerili, ustanoviše da je dugačka više od šest tisuća, a široka po prilici tisuću i dvjesto stadija.«[28]

Ovaj je tekst Apijan napisao u II. stoljeću n. e., u vrijeme kada su i Grci i Rimljani dobro poznavali plemena koja su nastavala zapadni dio Balkana, pa se njegovo mišljenje može smatrati najkompetentnijim za utvrđivanje etničkih granica Ilira. Naročito je važno što se Apijan, govoreći o rasprostranjenosti Ilira, ne obazire na administrativnu podjelu zapadnog Balkana u doba Rimskog Carstva.

---

[23] STRABON, »Geographica«, VII, 5, 3; VI, 3, 10.

[24] C. PLINII SECUNDI, »Naturalis Historia«, III, 139.

[25] Vidi o tome: Bernardo BENUSSI, Saggio d'una Storia dell'Istria dai primi tempi sino all'epoca della dominazione romana. Trieste, 1986 (2. izd.) i Mate KRIŽMAN, »Antička svjedočanstva o Istri«, Pula-Rijeka, 1979.

[26] C. PLINII SECUNDI, »Naturalis Historia«, III, 144.

[27] POMPONII MELAE, »De Chorographia«, II, 55. O pitanju kakvo je pravo značenje sintagme »Illyrii proprie dicti« u Plinija i Mele postoje različita mišljenja. Od onoga da je postojalo jedno pleme koje je nosilo ime *Illyrii*, a koje se zatim proširilo na druga srodna plemena na zapadnom Balkanu, pa do mišljenja da je to bilo jedno općenitije ime za označavanje više plemena koja su živjela u južnim ilirskim krajevima, na području gdje se bila razvila ilirska država u predrimsko doba. O tom zamršenom problemu vidi: Radoslav KATIČIĆ, Illyrii proprie dicti, *Živa antika*, 13 – 14/1964, str. 87 – 97; ISTI, Nochmals Illyrii proprie dicti, *Živa antika*, 16/1966, str. 241 – 244; Fanula PAPAZOGLU, Les origines et la destinée de l'État illyrien: Illyrii proprie dicti, *Historia*, 14/1965, H. 2, str. 143 – 179; Mate SUIĆ, Illyrii proprie dicti, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 11/1976, str. 179 – 196; Włodzimierz PAJĄKOWSKI, Wer waren Illyrii proprie dicti und wo siedelte man sie an? *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 18/1980, str. 91 – 162.

[28] APPIANI ALEXANDRINI, »Historia Romana«, Illyr., I. Po prijevodu Ante STARČEVIĆA »Rimska Ilirija od Apiana Alexandrinskoga«, *Arkiv za povēstnicu jugoslavensku*, 7/1863, str. 163.

Granice što ih je odredio Apijan uglavnom odgovaraju činjeničnom stanju. Naprimjer, rumunjski filolog *Ion I. Russu* u svojoj sintezi »Illirii – istoria, limba şi onomastica, romanizarea«, Bucureşti, 1969, str. 26, kaže da su Iliri živjeli na području što ga zatvara Epir na jugu, istarski poluotok na zapadu i linija Drava – Dunav – Morava. Do sličnog su zaključka došli i drugi suvremeni stručnjaci na osnovi proučavanja arheološkog i lingvističkog materijala, ali se svi ipak ne slažu s tako povučenim granicama i iznose dokaze kojima žele pomicati te granice bilo izvan tih okvira, bilo unutar njih. Veliku važnost za utvrđivanje etničkih granica Ilira imao je Simpozij o teritorijalnom i kronološkom razgraničenju Ilira u prethistorijsko doba, održan u Sarajevu 1964. god. Na tom su Simpoziju arheolozi, lingvisti i povjesničari pokušali etničke granice Ilira riješiti na osnovi najnovijih rezultata odgovarajućih znanstvenih disciplina.[29] Tu je, međutim, došla do izražaja i jedna tendencija koja je u posljednje vrijeme prisutna u radovima nekih stručnjaka, a to je sužavanje ilirskog teritorija samo na sjeverozapadni Balkan. Naročito se osjetila u radovima sarajevskog arheologa *Zdravka Marića*, koji je sjevernu granicu Ilira pomakao na jug od Save (linijom kojom je u rimsko doba prolazila granica između provincije Illyricuma i Pannonije). Sjeverno od te granice živjeli su Pannonci koji prema Mariću nemaju ništa zajedničko s Ilirima. Isti je autor kasnije doveo u pitanje čak i ilirstvo Japoda u Lici (sve do Jadrana) i Pounju, smatrajući da i to pleme pripada zapadnopanonskoj etničkoj skupini.[30]

Nije potrebno posebno naglasiti da čvrste etničke granice između Ilira i susjednih etničkih skupina nije ni bilo i da su upravo zbog toga moguća mnoga neslaganja i mnogi nesporazumi kad se pošto-poto takva granica želi povući. Naravno, najčešće do takvih nesporazuma dolazi kad se govori o perifernim područjima, ali isto tako i o nekim drugim područjima koja nisu periferna, ali u kojima je ilirski element bio prisutan. Tu mislimo na Italiju, Malu Aziju i Grčku, dakle na zemlje daleko izvan područja koje se tradicionalno smatra ilirskim.

U »Ilijadi« Homer spominje neka plemena što se bore pod zidinama Troje kojih se povezanost s balkanskim Ilirima ne da nikako osporiti. Tu su Peonci koje kasnije u protopovijesno doba nalazimo kao ilirsko pleme oko srednjeg toka Vardara, pa Dardanci, pleme koje će kasnije imati veliku ulogu u povijesti unutrašnjosti Balkana.[31] Ta plemena sudjeluju u trojanskom ratu, a nakon razaranja Troje Dardance nalazimo i kao sudionike u glasovitoj bici kod Kadeša 1286. god. pr. n. e. na strani Hetita protiv egipatskog faraona Ramzesa II.[32] Prisutnost tih plemena u trojanskom ratu, kao i nekih drugih plemena u Maloj Aziji u to doba, za koje se može pretpostaviti da su srodna ilirskim plemenima na Balkanu (npr. Frigijci), govori prije svega, o čvrstim vezama Male Azije s Balkanom potkraj brončanoga doba (te veze, uostalom, postoje i mnogo ranije, od početka neolita). Arheološki materijal otkriven u tzv. homerskom sloju u Troji pokazuje, prema nekim stručnjacima, neke osobine ilirske (točnije protoilirske) materijalne kulture, pa bi tako i taj materijal trebao da potvrdi ono što nam o prisutnosti balkanskih Protoilira u trojanskom ratu govori »Ilijada«.[33]

U nastojanjima da se identificira taj »ilirski« element u Troji, i Maloj Aziji općenito, najdalje su otišli filolozi koji su mnogim poznatim junacima iz Homerovih

---

[29] Radovi s tog sastanka izdani su u posebnoj publikaciji: »Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba«, Sarajevo 1964. Tu su tiskani prilozi Alojza BENCA, Radoslava KATIČIĆA, Borivoja ČOVIĆA, Milutina V. GARAŠANINA, Zdravka MARIĆA i Stane GABROVCA.

[30] Zdravko MARIĆ, Japodske nekropole u dolini Une, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)«*, n. s. 23/1968, str. 57 – 61.

[31] Anton MAYER, Illyrisches bei Homer, *Festschrift für R. Egger* (= Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte), Bd. I, Klagenfurt, 1952, str. 347 – 355.

[32] Usp. Albert SEVERYNS, La Grecia e il Vicino Oriente prima di Omero, Firenze, 1962, str. 190.

[33] O tim arheološkim ostacima i povijesnim svjedočanstvima o prisutnosti ilirskih, odnosno protoilirskih elemenata u Maloj Aziji vidi: Anton MAYER, Die Sprache der alten Illyrier, Bd. I, Wien, 1957, str. 11 – 12. Tu je navedena starija literatura.

epova pripisivali ilirsku narodnost. Spominju se tako imena Prijama, Parisa, Kasandre i dr.[34] Takva su pretjerivanja danas uglavnom napuštena.

Jedno se pitanje nameće samo od sebe kad se govori o ilirskim elementima u Troji u doba trojanskog rata. Ti ilirski etnički elementi došli su, kako se vjeruje, u Malu Aziju u vrijeme velikih preokreta na evropskom kontinentu u brončano doba kao posljedica one seobe koja je ranije nosila naziv dorska, a u novije vrijeme egejska. Kad smo govorili o etnogenezi Ilira na Balkanskom poluotoku, rekli smo da se u to doba uopće još ne može govoriti o Ilirima, nego jedino o onom etničkom supstratu koji se može označiti kao protoilirski. Prema tome, ni oni eventualni došljaci s Balkana u Malu Aziju u toku XIII. st. pr. n. e. ne bi nikako mogli biti Iliri u smislu u kojem ih poznajemo u željezno doba, nego pripadnici onih plemena iz kojih su se kasnije razvili Iliri. Taj etnički supstrat može se označiti kao protoilirski, i prema tome i oni ratnici koji se pod zidinama Troje bore i kojih nam je imena Homer sačuvao nisu bili Iliri, nego pripadnici nekih protoilirskih plemenskih formacija.

Ono što nam se ipak čini neospornim, s obzirom na imena plemena koje Homer spominje i na arheološki materijal koji je u Troji otkriven, jest prisutnost protoilirskog elementa u Maloj Aziji u vrijeme trojanskih ratova. Kako je taj element tamo stigao i u koje vrijeme, teško je zasad reći. Ne smijemo, međutim, smetnuti s uma da od najstarijeg neolitskog doba dalje postoji snažno strujanje – kulturno, ali i etničko, iz Male Azije prema Balkanu i Podunavlju i da je lako moguće da su neki etnički elementi prevalili upravo suprotan put od onoga što smo ga maloprije ocrtali. Ne bi se trebalo začuditi, s obzirom na ono što je arheolozima vrlo dobro poznato o anadolsko-balkanskim vezama, ako jednoga dana stručnjaci ustanove da su Dardanci, Peonci i neka druga ilirska plemena na Balkanu došla upravo iz Male Azije, ili pak da su anadolski etnički elementi sudjelovali u njihovoj etnogenezi kao jedan od etnogenetskih elemenata. Sve su to nagađanja i takvima će još dugo ostati, sve dok se mnogo bolje ne istraže pojedinosti u odnosima Male Azije i Balkana u brončano doba.

Sličan je problemu prisutnosti Ilira u Maloj Aziji i problem Ilira u Grčkoj, jer i ovdje imamo mnogo podataka koji su arheologe i lingviste naveli na pogrešne ili bar pretjerane zaključke.

*O važnoj ulozi Ilira u najstarijoj povijesti Grčke stariji su se stručnjaci jedno*dušno suglasili. Već je 1924. god. *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff* postavio tezu da je Hylleis, jedna od triju dorskih fila u Sparti, ilirskog podrijetla i da ta fila ima isto podrijetlo kao i pleme Hylleioi što je živjelo na dijelu obale između Skradina i Trogira u Dalmaciji. Druga dorska fila, Panfiloi, bila bi sastavljena od različitih etničkih elemenata, dok bi grčkog karaktera bila samo treća fila – Dimanes.[35] *Willy Borgeaud*, koji je u toj potrazi za ilirskim ostacima u Grčkoj bio najustrajniji, tvrdio je da su Beocija, Akarnanija, Etolija, pa Argos i Sparta bili puni ilirskih antroponima i toponima.[36] Drugi lingvisti donosili su daljnje dokaze o ilirskoj prisutnosti u pojedinim grčkim krajevima. Među njima treba spomenuti ponajprije *Albrechta Blumenthala* koji je analizirao ilirske jezične ostatke u Grčkoj.[37] Arheolozi su također pronalazili brojne ostatke Ilira (i Protoilira) na grčkom tlu. Najstariji predmeti u Grčkoj koji se mogu dovesti u vezu s Protoilirima iz sjeverozapadnog dijela Balkan-

---

[34] Među filolozima koji su najkonzekventnije zastupali tu varijantu panilirizma je i Talijan Giuliano BONFANTE, I nomi di Assisi e di Capua, *Revue des études indo-européennes*, 2/1939, fasc. 2 – 4, str. 113 – 122. Ništa manje marljivi u potrazi za ilirskim ostacima u Maloj Aziji nisu bili i neki drugi filolozi, kao npr. P. Kretschmer koji je iznio tezu da su upravo Iliri osnovali Byzantium, današnji Carigrad, itd.

[35] Ulrich von WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos, Bd. II, Berlin, 1924. str. 177; Posebno je o tome pisao Otto LAGERCRANTZ, Die drei dorischen Phylennamen, *Streitberg-Festgabe*, Leipzig, 1924, str. 218 – 223.

[36] Willy BORGEAUD, Les Illyriens en Grèce et en Italie, Genève, 1943, str. 50, 57 i passim.

[37] Albrecht BLUMENTHAL, Illyrische Rückstände im Dorischen, *Glotta*, 18/1929, str. 153 – 154; ISTI, Hesychstudien, Stuttgart, 1930; ISTI, Illyrisches und Makedonisches, *Indogermanische Forschungen*, 49/1931, str. 169 – 179. Zanimljiv je podatak što ga taj autor iznosi o jednom lončaru s ilirskim imenom koji je u VI. st. pr. n. e. radio u Ateni. Usp. A. BLUMENTHAL, Ein illyrischer Töpfernamen in Athen, *Zeitschrift für Ortsnamenforschung*, 14/1938, str. 112 – 113.

skog poluotoka potječu još iz vremena tzv. dorske (ili egejske) seobe u kojoj, naravno, nisu mogli sudjelovati Iliri, jer se u to doba o njima još ne može govoriti kao o formiranoj etničkoj skupini. Ti su Protoiliri ostavili vidni trag u materijalnoj kulturi tadašnje Grčke. Kasnije, u željezno doba, novi valovi Ilira prodiru prema raznim dijelovima Grčke, posebno prema onima na sjeveru što su bili izloženi izravnom utjecaju ilirskoga etničkog elementa.[38]

Stari Grci nisu mnogo znali o prisutnosti ilirskog elementa među njima, ali su dobro znali da su plemena koja su živjela sjeverno od njihovih zemalja pripadala Ilirima. Općenito su smatrali da sve što je sjeverno od Ambrakijskog zaljeva na Jonskom moru i planine Olimpa pripada tuđim, »barbarskim« ili »polubarbarskim» narodima, tj. Ilirima. U starije doba se pod pritiskom ilirskih plemena granica između Grka i Ilira pomicala prema jugu, dok se kasnije odvija suprotan proces, proces helenizacije nekih krajeva koji su se ranije smatrali barbarskim. Prema Tukididu, čak i plemena u Etoliji govore »sasvim nerazumljivim jezikom«.[39] O etničkoj granici između Ilira i Helena nisu ni sami grčki pisci suglasni, kao ni suvremeni koji se oslanjaju kako na njihova svjedočanstva tako i na onomastički i arheološki materijal. Različita mišljenja o etničkoj pripadnosti postoje posebno za Epirane koji su za antičke pisce najprije barbari što govore njima nerazumljivim jezikom, a onda postaju Heleni. Ta neizvjesnost o etničkoj pripadnosti plemena u Epiru, koja se ponavlja i u suvremenih pisaca,[40] posljedica je činjenice da se etnički karakter tog područja u toku stoljeća mijenjao; osim toga, nikada jedne čvrste etničke granice između Helena i Ilira tamo nije ni bilo. Sličan problem je i s Makedonijom i Peonijom.

Posebno je pitanje – jedno od najzanimljivijih i ujedno najkontroverznijih u povijesti Ilira – njihove prisutnosti na italskom tlu. Spomenuli smo, govoreći o seobama naroda potkraj XIII. st. pr. n. e. na balkanskim prostorima, da su neka plemena s te obale prešla na Apeninski poluotok. Međutim, to nisu mogla biti ilirska plemena u pravom smislu te riječi, nego one populacije koje smo već nazvali Protoilirima. Velik broj dokaza o prisutnosti etničkih balkanskih elemenata u Italiji, od kojih su neki na italsko tlo stigli i u željezno doba, tj. u doba kada su s Balkana mogli prelaziti Jadran kao već formirani Iliri, govori o nizu etničkih valova s Balkana prema Italiji. Prema onome što znamo možemo zaključiti da su balkanski etnički elementi prelazili Jadran negdje do sredine I. tisućljeća pr. n. e.

O ilirskom podrijetlu nekih plemena u Italiji znali su već antički pisci. Prenoseći očito plemensku tradiciju, *Plinije* [41] govori o ilirskom podrijetlu plemena Poediculi, a *Festus* o istom podrijetlu Paeligna[42] i Dauna u Apuliji[43]. Prema mnogim suvremenim autorima ilirskog su podrijetla i Japigi, također u Apuliji (sličnost imena tog plemena s imenom Japoda na istočnoj jadranskoj obali, kojih se ime pojavljuje također i u obliku Japydes, očita je), pa Messapi, Sallentini, Dardi i drugi u južnoj Italiji. Slični podaci o prisutnosti Ilira postoje i za područje plemena Picenta koje

---

[38] Vrlo dobar pregled ilirskog i protoilirskog materijala u Grčkoj i njegovu povijesnu interpretaciju dao je Vladimir MILOJČIĆ, Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, *Archäologischer Anzeiger*, 63/64, 1948 – 1949, str. 12 – 35. O ilirskom materijalu iz željeznog doba u Grčkoj vidi: Ferdinand MAIER, Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland, *Germania*, 34/1956, str. 63 – 75.

[39] TUKIDID, »Povijest Peloponeskog rata«, knj. III, 94, Zagreb, 1957, str. 191.

[40] U svojoj iscrpnoj monografiji »Epirus«, Oxford, 1967, engleski povjesničar Nicholas G. L. HAMMOND nakon svestrane analize svih raspoloživih podataka zaključuje da su Epirani pripadali Helenima. Suprotno mišljenje imaju neki albanski stručnjaci koji nastoje prije svega na osnovi analize onomastičke građe dokazati ilirski karakter tamošnjih plemena. Usp. Hasan CEKA, Përputhje onomastike ilire-epirote (Concordances onomastiques illyro-épirote), *Studime historike*, 19/1965, nr. 2, str. 85 – 92. Ilirski karakter Epira branio je i talijanski arheolog Domenico MUSTILLI, Gli Illiri nell'Epiro, *Le terre albanesi redente*, Roma, 1941, str. 1 – 22. Vidi i Dhimosten BUDINA, L'appartenance ethnique illyrienne des tribus épirotes, *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971, str. 111 – 129.

[41] C. PLINII SECUNDI, »Naturalis Historia«, III, 102: »Brundisio conterminus Poediculorum ager. Novem adulescentes totidemque virgines ab Illyriis XII populos genuere«.

[42] SEXTI POMPEI FESTI, »De verborum significatu, quae supersunt, cum Pauli epitome«, Lepzig, 1913, str. 248: »Paeligni ex Illyrico orti. Inde enim profecti ductu Volsimi regis cui cognomen fuit Luculo partem Italiae occuparunt...«

[43] Navedeno djelo, str. 60: »Daunia Apulia appellatur a Dauno, Illyricae gentis claro viro...«

je živjelo u srednjoj Italiji, uz jadransku obalu, upravo nasuprot ilirskim Japodima i Liburnima. Plinije[44] izričito spominje ilirske Liburne kao stanovnike tog dijela italske obale, koje su kasnije odatle istjerali Umbrijci. Plinije također govori o tome da je luka Truentum posljednje uporište Liburna u Italiji.[45] Naravno, Plinije sve to o prisutnosti Liburna u Picenumu nije znao iz vlastita iskustva, već je očito zapisao plemensku predaju samih Picenta.[46] Neobično zanimljiv podatak o fizičkoj prisutnosti Ilira na srednjoitalskom tlu nalazimo u poznatim Iguvinskim tablicama iz V – IV. st. pr. n. e., u kojima se među strancima što ne smiju prisustvovati vjerskim obredima nalazi i *Japuzkum numen*, ime naroda u kojem nije teško prepoznati Japode s ilirske obale.

Ti i drugi ovdje nespomenuti povijesni podaci o prisutnosti Ilira u Italiji[47] povod su da se vrlo rano među suvremenim stručnjacima govori o velikoj ulozi Ilira u kulturi, etnogenezi i povijesti Italije u prapovijesno i protopovijesno doba. Prvi suvremeni stručnjak koji je potražio i druge dokaze ilirske prisutnosti u raznim dijelovima Italije osim povijesnih bio je Nijemac *Wolfgang Helbig*, koji je uspoređivanjem onomastičke građe iz Italije i one s Balkanskog poluotoka zaključio da se ilirska imena pojavljuju vrlo često u srednjoj i južnoj Italiji.[48] Drugi su stručnjaci lingvisti takva imena kasnije pronalazili i po ostaloj Italiji, od Sicilije na jugu do doline Pada na sjeveru.[49]

Polazeći od spomenutih povijesnih podataka mnogi su lingvisti zaključili da su Messapi u današnjoj Apuliji, kojih nam je jezik prilično dobro poznat iz brojnih epigrafskih natpisa nađenih u tom dijelu Italije, govorili ilirskim jezikom, odnosno jednim ilirskim dijalektom koji je imao dovoljan broj zajedničkih izoglosa s dijalektima što su se govorili na Balkanu da se mesapski može smatrati sastavnim dijelom ilirskog jezičnog stabla. Tako je *H. Krahe* u svom životnom djelu »Die Sprache der Illyrier« mesapski uključio u ilirski jezik, a u jednom svom ranijem radu[50] on je nabrojio čak 86 mesapskih osobnih imena za koje je našao odgovarajuće usporedbe u onomastičkom materijalu balkanskih Ilira. Tako je mesapska imena Dazes, Artemes, Tizao i dr. usporedio s ilirskim Dases, Artemius, Tizus itd. U novije vrijeme, međutim, lingvisti mnogo opreznije prilaze problemu pripadnosti tog jezika ilirskom. Sam H. Krahe odustao je od te teorije, a drugi stručnjaci, neopterećeni ranijim stavovima, negiraju vezu između ta dva jezika, ne sumnjajući istodobno, u vjerodostojnost onoga što nam o ilirskom podrijetlu nekih italskih plemena donose antički izvori. Ističu, međutim, da je danas nemoguće dokazati vezu između mesapskog jezika koji poznajemo i ilirskog o kojem znamo samo ono što se može zaključiti na osnovi analize osobnih i drugih imena, a to je premalo da bi se mogla obaviti bilo kakva usporedba između ta dva jezika.[51]

Ako je pripadnost mesapskog jezika ilirskoj porodici diskutabilna, nije sporno da su Iliri od kraja brončanoga doba i u toku cijelog željeznog doba bili prisutni bilo kao stalni naseljenici bilo pak kao povremeni gosti (trgovci, ratnici, gusari) u mnogim dijelovima Italije. To zaključujemo, kao što smo vidjeli, iz podataka antičkih

---

[44] C. PLINII SECUNDI, »Naturalis Historia«, III, 112.

[45] Navedeno djelo, III, 110. Detaljnije o tome vidi: Slobodan ČAČE, Truentum Liburnorum, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 23/1984, str. 7 – 16.

[46] Vladimir DUMITRIESCU, L'età del ferro nel Piceno fino all'invasione dei Galli-Senoni, Bucarest, 1929, str. 179 – 181.

[47] U novije vrijeme skupio ih je i komentirao Radoslav KATIČIĆ, Illyro-Apenninica, *Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb, 1976, str. 177 – 183.*

[48] Wolfgang HELBIG, Studien über die älteste italische Geschichte. I. Ueber die Herkunft der Japyger, *Hermes*, 11/1876, str. 257 – 290.

[49] Willy BORGEAUD, Les Illyriens en Grèce et en Italie, Genève, 1943, str. 89. i passim; Giuliano BONFANTE, I nomi di Assisi e di Capua, *Revue des études indo-européennes*, 2/1939, fasc. 2 – 4, str. 113 – 122; Emilio MARIN, Pristupno istraživanje ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku, *Živa antika*, 27/1977, str. 411 – 441.

[50] »Lexikon altillyrischer Personennamen«, Heidelberg, 1929.

[51] Pregled tog problema vidi u: Otto HAAS, Messapische Studien, Heidelberg, 1962, str. 11 – 13 (»Messapier und Illyrier«); Carlo de SIMONE, Lo stato attuale degli studi illirici ed il problema della lingua messapica, *Iliria*, 5/1976, str. 75 – 78; Vittore PISANI, Gli Illiri in Italia, *Iliria*, 5/1976, str. 67 – 73.

pisaca i analize onomastičkog materijala, ali također i iz arheološkog materijala, vrlo sličnog onom što ga poznajemo s ilirskih grobova i naselja na Balkanu, što je otkriven upravo u onim dijelovima Italije za koje postoje i drugi podaci o prisutnosti Ilira. Tako je austrijski arheolog *Josef Szombathy* 1917. god. objelodanio predmete iz nekoliko grobova otkrivenih u Apuliji, koji su tako slični predmetima iz ilirskih lokaliteta na Balkanu da je upravo te nalaze iz Apulije uzeo kao dokaz ilirske prisutnosti u tom dijelu Italije.[52]

Za dokazivanje ilirske prisutnosti u Italiji mnogo su značajniji oni arheološki nalazi koji su u velikim količinama otkriveni u Picenumu, gdje je utjecaj ilirske kulture bio u toku starijeg željeznoga doba toliko snažan da cijela picenska kultura nosi pečat ilirskoga. Fibule sa zrnom jantara na luku, naočaraste fibule i isto takvi privjesci, pektorali i brojni drugi ukrasni predmeti iz picenskih nekropola gotovo potpuno odgovaraju ilirskim, posebno onima iz područja Liburna i Japoda koji su živjeli nasuprot picenske obale i koji su često zalazili i dugo se vremena kao osvajači i zadržavali na tom dijelu italske zemlje.[53] Premda se danas više ne može govoriti o nekoj masovnoj migraciji ilirskih plemena s Balkana na područje Picena, kao što se to ranije govorilo, nema sumnje da su Iliri svojom prisutnošću u toj italskoj provinciji odigrali veliku ulogu ne samo u formiranju materijalne i duhovne kulture Picenta nego svakako i u procesu njihove etnogeneze.[54]

Treće područje za koje se mislilo da je bilo nastanjeno Ilirima bio je sjeveroistočni dio Italije, gdje je živjelo veliko pleme Veneta. Pogrešno interpretirajući izraz u Herodota (Historiai, I, 196) »ilirski Eneti«, videći u tim Enetima Venete na sjevernom Jadranu, a ne pleme Eneta u sjevernoj Makedoniji na koje je Herodot stvarno mislio, uključili su neki stariji stručnjaci, posebno filolozi, i Venete u krug ilirskih plemena. Tako je najbolji poznavalac njihova jezika *Karl Pauli* tvrdio da je i venetski jezik samo dio ilirskog.[55] Prema Pauliju, prisutnost Ilira u tom dijelu Italije posljedica je trećeg (nakon onog u srednjoj Italiji i u Apuliji) ilirskog prodora prema Italiji. Nesporazum s Herodotovim Enetima objasnio je H. Krahe 1939. god.,[56] a u međuvremenu su i arheološka istraživanja, kao i analiza venetske onomastike i venetskog jezika, pokazali da o ilirskom karakteru nosilaca venetske kulture (zapravo Este-kulture, kako je arheolozi nazivaju) ne može biti ni govora.

Mnogo je toga još uvijek nejasno i neistraženo u vezi s prisutnošću Ilira u Italiji. Filološka istraživanja u prošlosti, često pod utjecajem panilirizma, unijela su mnogo zbrke u taj problem, a druge znanstvene discipline, posebno arheologija, nisu ni izdaleka dosada obavile sva potrebna istraživanja koja bi na znanstvenoj osnovi postavile i rješavale taj problem. Međutim, ono što već sada znamo dovoljno je da ustvrdimo kako je od kraja brončanog doba do sredine željeznog doba italska obala bila izložena snažnom kulturnom utjecaju balkanskih Ilira i da su Iliri imali svoja vojna i trgovačka uporišta na italskom tlu. Nema sumnje da su Iliri imali značajnu ulogu ne samo u povijesnim zbivanjima u Italiji nego i da su sudjelovali u etnogenezi mnogih plemena na Apeninskom poluotoku.[57]

---

[52] Josef SZOMBATHY, Funde der ersten Eisenzeit aus Apulien, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 47/1917, str. 131 – 143.

[53] O udjelu ilirske kulture u formiranju picenske postoji nekoliko vrlo dobrih pregleda: Mate SUIĆ, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55/1953, str. 71 – 101; Richard PITTIONI, I rapporti fra le due sponde del medio Adriatico nel periodo del ferro, *I Piceni e la civiltà etrusco italica*, Firenze, 1959, str. 3 – 27. Iscrpan i dosad najbolji pregled picenske kulture dao je Vladimir DUMITRIESCU, L'età del ferro nel Piceno fino all'invasione dei Galli – – Senoni, Bucarest, 1929.

[54] Karl KROMER, Zum Picenterproblem, *Mitteilungen der prähistor. Kommission der Oesterr. Akademie der Wissenschaft*, Bd. V, Nr. 5, 1950, str. 131 – 155.

[55] Karl PAULI, Altitalische Forschungen, Bd. III. Die Veneter und ihre Schriftdenkmäler, Leipzig, 1891.

[56] Hans KRAHE, ΙΛΛΥΡΙΩΝ 'ΕΝΕΤΟΙ, *Rheinisches Museum für Philologie*, N. F. 88/1939. str. 97 – 101.

[57] Novija arheološka istraživanja sve očitije pokazuju da su tijekom cijele prapovijesti postojale vrlo tijesne ekonomske i kulturne veze između dviju obala Jadrana. O tome vidi: Šime BATOVIĆ, Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del ferro, *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze, 1975, str. 340 – 405; Šime BATOVIĆ, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età del ferro, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, str. 11 – 93; Zhaneta ANDREA, I contatti fra l'Al-

Rezimirajući ono što smo ukratko ovdje iznijeli o etničkim granicama Ilira, možemo zaključiti da su oni u pretpovijesno i povijesno doba nastavali veliko područje što ga sa zapada zatvara Jadransko i Jonsko more, na sjeveru istočne Alpe i Drava, na istoku Dunav – Morava – Vardar, a na jugu Epir i drugi helenski krajevi.[58] Osim toga, može se s prilično sigurnosti govoriti o prisutnosti ilirskih elemenata u Maloj Aziji, Grčkoj i Italiji.

TOPOGRAFIJA ILIRSKIH PLEMENA

Velik dio Ilira u predrimsko, a vjerojatno i u rimsko doba, posve sigurno nije ni znao da pripada široj etničkoj skupini koju danas smatramo ilirskom; jedino što su znali bilo je to da pripadaju određenom plemenu koje je više ili manje srodno bližim ili daljnjim susjedima.

Antički pisci, epigrafski spomenici na grčkom i latinskom jeziku, te natpisi na ilirskom novcu, spominju brojna plemena na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. Lokaciju ilirskih plemena u nekim je slučajevima lako odrediti, ali naravno samo za ono razdoblje za koje o njima postoje pisani podaci. Što je ranije s tim plemenima bilo, kojim su se pravcima kretala, ako su se kretala, pitanja su na koja teško da ćemo ikada moći odgovoriti. Jednako tako možemo nagađati što se dogodilo s onim plemenima koja spominju stariji pisci i kojima se gubi svaki trag.[59]

Polazeći od juga prema sjeveru susrećemo sljedeća veća plemena za koja se može pretpostaviti da pripadaju ilirskom etnosu:

Na krajnjem jugu, uz jonsku obalu, najprije su plemena koja su nastavala Epir (Atintani, Haonci, Molossi i dr.). Ne pripadaju porodici ilirskih plemena, ali ih antički pisci nisu ubrajali ni u Helene. Smatrali su ih »polubarbarskim«, a to njihovo mišljenje potvrđuje analiza onomastičke građe s tog područja.[60] Očito je da su ta plemena u starija vremena bila srodnija susjednim Ilirima, negoli Helenima, ali da su se postupno helenizirala.[61]

Sjeverno od njih nastanjeni su ilirski *Taulanti*, koji su u ranije doba imali svoja sjedišta sjeverno od Drima, da bi se kasnije spustili na jug, u okolicu grčkih kolonija Dyrrhachiona i Apollonije. Prema nekim izvorima, to je pleme bilo sastavljeno od nekoliko manjih, kao što su *Helidonci* (Chelidonioi), *Sesareti*, *Abri* (Abrei), *Partini* (Parthini),[62] ali se često ta plemena spominju i kao samostalna. Slično kao i Taulanti, i njihovi se susjedi *Enhelejci* (Encheleae) također pomiču od sjevera prema jugu.

---

bania del sud e l'Italia meridionale durante il primo ferro, *Civiltá preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze, 1975, str. 348 – 354; Franco BIANCOFIORE, Sui rapporti tra la regione italica sud-orientale e la regione illirica in età preclassica, *Studia albanica*, 12/1975, nr. 1, str. 127 – 162; Klaus KILIAN, Beziehungen zwischen Unteritalien und der westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 68/1966, str. 75 – 88; Aleksandar STIPČEVIĆ, Il simbolismo religioso preistorico elemento comune fra i popoli del bacino dell'Adriatico, *I rapporti demografici e popolativi (Congressi sulle relazioni tra le due sponde adriatiche, 2)*, Roma, 1981, str. 21 – 29.

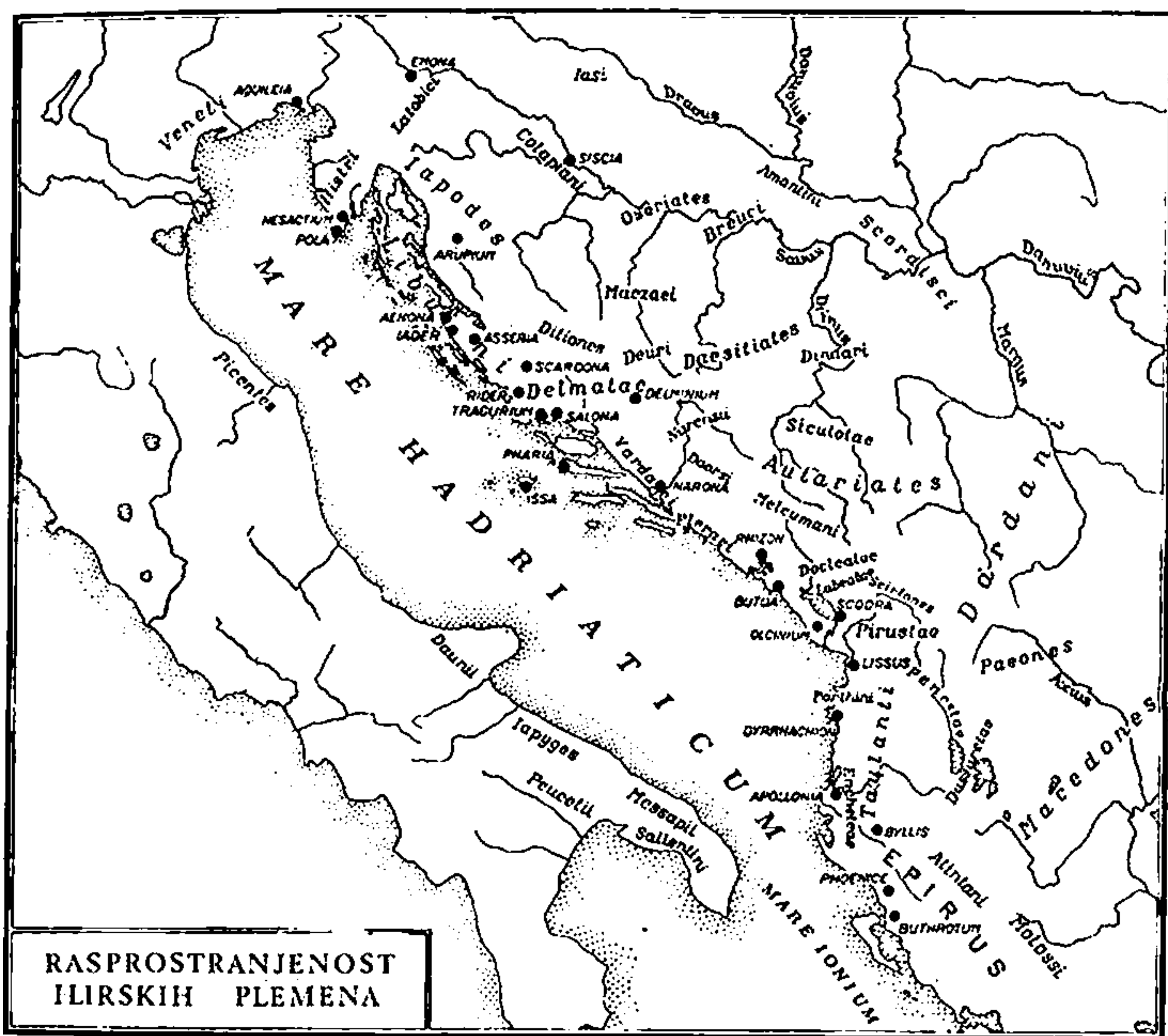
[58] Poznati stručnjak za ilirski jezik Nijemac Hans KRAHE, koji je dugo zastupao paniliristička ideje (v. posebno njegov rad »Der Anteil der Illyrier an der Indogermanisierung Europas«, *Die Welt als Geschichte*, 6/1940, str. 54 – 73), u jednom od svojih posljednjih radova pred smrt (»Vom Illyrischen zum Alteuropäischen, Methodologische Betrachtungen zur Wandlung des Begriffes »Illyrisch«, *Indogermanische Forschungen*, 69/1964, str. 201 – 212) revidirao je svoja ranija shvaćanja i ustvrdio da se pod pojmom Iliri moraju razumijevati samo ona plemena *što su živjela u sjeverozapadnom dijelu Balkana. U tom posljednjem* radu dao je KRAHE lijep pregled promjena značenja pojma »Iliri« u suvremenih pisaca.

[59] O topografiji ilirskih plemena koja su bila smještena u kasnijoj rimskoj provinciji Dalmaciji vidi: Grga NOVAK, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Split, 1915 i Géza ALFÖLDY, Bevölkerung und Gesellschaft der Provinz Dalmatien, Budapest, 1965, str. 33 – 67.

[60] Radoslav KATIČIĆ, Ancient languages of the Balkans. P. I. The Hague-Paris, 1976, str. 120 – 127.

[61] O problemu etniciteta Epirana vidi bilj. 40 u ovom poglavlju. Vidi također: Włodzimierz PAJĄKOWSKI, Epir starożytny i jego mieszkańcy, Poznań, 1970.

[62] Erich SWOBODA, Das Parthiner – Problem, *Klio*, 30/1937, H. 3, str. 290 – 305; Neritan CEKA, La place et la rôle des Parthins dans l'Illyrie méridionale dans les siècles III – I avant nôtre ère, *Deuxième conférence des études albanologiques*, Vol. II, Tirana, 1970, str. 421 – 427.

RASPROSTRANJENOST ILIRSKIH PLEMENA

Čini se da su oni najprije živjeli oko Bokokotorskog zaljeva, ali ih kasnije nalazimo na krajnjem jugu ilirske zemlje, između Taulanta i epirskih Haonaca.[63] Prema Ohridskom jezeru živi pleme *Dasareta* (Dassaretae),[64] sjeverno od tog jezera, oko Crnog Drima, nalaze se *Penesti* (Penestae), a blizu njih *Pirusti* (Pirustae) – vrsni rudari koji će kasnije, u rimsko doba, odlaziti u Daciju na kopanje zlata. Vjeruje se da se ostatak njihova imena nalazi u nazivu grada Perasta u Boki kotorskoj. Južno od Skadarskog jezera, u današnjoj sjevernoj i srednjoj Albaniji, živi niz manjih plemena, među kojima treba spomenuti pleme *Albana* (u Ptolemeja u obliku Albanoi), malo po značenju i veličini, ali važno po tome što će po njemu današnji Albanci dobiti svoje nacionalno ime.

Oko Skadarskog jezera (Lacus Labeatis) žive *Labeati* (Labeates), do njih prema istoku *Scirtoni* (Scirtones), a onda prema sjeveru plemena *Dokleata* (Docleates) koji su svoje plemensko ime dobili po imenu glavnog plemenskog središta Dokleji (Doclea, današnja Duklja kod Titograda u Crnoj Gori), gdje se po nekim autorima rodio i rimski imperator Dioklecijan, pa *Melkumani* (Melcumani), *Deremisti* (Deraemistae), a između Boke kotorske i Pelješca *Pleraei.* Slijedi pleme *Ardijejaca* (Ardiaei, Vardaei) koje će u borbama protiv Rimljana odigrati jednu od glavnih uloga. Oni su ranije, sve do IV. st. pr. n. e., imali svoja sjedišta na desnoj obali Neretve, ali su se odatle morali seliti pod pritiskom Kelta. Najprije su prešli na lijevu obalu rijeke, a onda

[63] Radoslav KATIČIĆ, Enhelejci, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja,* 15/1977, str. 5 – 82.

[64] Włodzimierz PAJĄKOWSKI, Lokalzacija ilirskiego ludu Dassaretow, *Rocznik Historyczne,* 41/1975, str. 125 – 142.

su išli prema unutrašnjosti gdje se sukobljuju s Autarijatima. Nakon što su izgubili rat s tim plemenom, sele se prema moru i zauzimaju obalu od Neretve prema jugu, sve do Vojuše u Albaniji.[65] U III. st. pr. n. e. nalaze se na vrhuncu svoje moći. Ubrzo dolaze u sukob s Grcima i Rimljanima, i nakon što su protiv Rima doživjeli definitivan poraz 135. god. pr. n. e. moraju se seliti ponovno prema unutrašnjosti. Nenavikli na sjedilački život, daleko od mora, u surovoj novoj postojbini, gotovo su potpuno izumrli u doba kada o njima piše Plinije Stariji (I. st.).

Oko Neretve obitavaju također i *Daorsi* (Daversi), kojih se plemensko središte nalazilo u velikom utvrđenom naselju, otkrivenom i istraženom, kod Ošanića nedaleko Stôca u Hercegovini.[66] Njima na sjeveru živjeli su *Dalmati* (Delmati), glasoviti po svojim dugotrajnim i ogorčenim ratovima što su ih vodili s Rimljanima; zbog tih borbi oni su za Rimljane postali sinonim za ilirski otpor njihovoj penetraciji na istočnu jadransku obalu, pa su zato i prozvali svoju provinciju na zapadnom dijelu Balkana Dalmacijom. Dalmati su najprije, koliko možemo pratiti njihove pokrete na osnovi vijesti u antičkih pisaca, živjeli u unutrašnjosti, u današnjoj Hercegovini, gdje se nalazilo i njihovo plemensko središte Delminium. U III. st. pr. n. e. spustili su se na more zauzevši obalu između Krke i Cetine.[67]

Od Krke na sjever, uz morsku obalu, stanovali su *Liburni*, pleme koje je u prvoj polovici I. tisućljeća pr. n. e. bilo dominantno na Jadranu, ali kojih je moć kasnije opala. U IV. st. pr. n. e. Liburni, iskoristivši neprilike koje su njihovi susjedi Japodi imali zbog navale Kelta, proširuju svoj teritorij, na njihovu štetu, zauzevši cijeli obalni pojas sve do Raše u Istri i otoke pred njim, uključujući i Kvarnerske.[68]

Japodi (Japodes, Iapydes) zauzimaju veliko područje između Sane na istoku, Zrmanje i Velebita na jugu, Jadranskog mora na zapadu (do IV. st. pr. n. e.). U Istri su rijekom Rašom graničili s Histrima, a ostatke njihove materijalne kulture nalazimo i u južnim dijelovima Slovenije.[69] U prvoj polovici I. tisućljeća pr. n. e. to pleme, zajedno s Liburnima, ima mnogo veću ulogu u događajima u jadranskom bazenu, negoli kasnije. Japode nalazimo, kao što smo spomenuli, među onim plemenima koja nemaju pristupa u vjerskim obredima opisanim u Iguvinskim tablicama, pa su oni u to doba (V – IV. st. pr. n. e.) bez sumnje bili prisutni u srednjoj Italiji. Pretpostavlja se da su i Japodi sudjelovali u seobama balkanskih naroda od kraja brončanoga doba dalje prema obalama Apeninskog poluotoka.

Od Raše na zapad do rijeke Reke na sjeveru i do granica Veneta na sjeverozapadu žive *Histri* po kojima je današnja Istra dobila ime. O njima je teško govoriti kao o čisto ilirskom plemenu jer se na istarskom poluotoku miješaju venetski i ilirski etnički elementi. Ipak, materijalna kultura Histra mnogo je bliža ilirskoj, pa se i o tom plemenu može govoriti kao o pretežno ilirskom.

U unutrašnjosti živi čitav niz plemena, od kojih su neka vrlo dobro poznata iz povijesnih i epigrafskih izvora. Idući ponovno od juga prema sjeveru susrećemo najprije *Makedonce*, o kojih je podrijetlu i etničkom karakteru mnogo raspravljano

---

[65] Fanula PAPAZOGLU, O teritoriji ilirskog plemena Ardieja, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, 7/1963, sv. I, str. 71 – 86; Josip LUČIĆ, O migracijama ilirskog plemena Ardijejaca, *Živa antika*, 16/1966, str. 245 – 254; Włodzimierz PAJĄKOWSKI, Die Ardiäer – ihre Wohnsitze und ihre historische Rolle, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 12/1975, str. 109 – 121.

[66] Zdravko MARIĆ, Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena. *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 8/1973, str. 109 – 135.

[67] Marin ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme Delmati, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 4/1966, str. 27 – 92; 5/1967, str. 5 – 101.

[68] Mate SUIĆ, Granice Liburnije kroz stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2/1955, str. 273 – 296. Slobodan ČAČE, Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Dometi*, 15/1982, br. 12, str. 41 – 52; Lujo MARGETIĆ, Plinio e le comunità della Liburnia, *Atti. Centro di ricerche storiche di Rovigno*, 9/1978 – 1979, str. 299 – 358.

[69] Ne postoji jedinstveno mišljenje suvremenih autora o rasprostranjenosti tog plemena. O tom pitanju vidi: Karl PATSCH, Japodi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 8/1896, str. 113 – 139 i 10/1898, str. 335 – 364; Anton MAYER, De Japodibus populo Illyrico Celtis commixto, *Serta Hoffilleriana (= Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 22 – 23/1941 – 1942), str. 175 – 185; Attilio DEGRASSI, Ricerche sui limiti della Giapidia, *Archeografo triestino*, ser. III, 15/1929 – 1930, p. I, str. 261 – 299; Attilio DEGRASSI, Ancora sui limiti della Giapidia, *Archeografo triestino*, ser. III, 16/1930 – 1931, p. II, str. 455. Mate SUIĆ, Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima, *Arheološka problematika Like*, Split, 1975, str. 109 – 117.

u znanosti. Grci ih sve do V – IV. st. pr. n. e. uvrštavaju u barbarske narode, ali s vremenom, a posebno od njihova kralja Filipa II i dalje, Makedonci se ubrzano heleniziraju, tako da ih Polibije u II. st. pr. n. e. smatra Grcima. Slično je bilo i s njihovim susjedima *Peoncima* (Paeones), koji su bez sumnje ilirskog podrijetla,[70] ali koji su od IV. st. pr. n. e. gotovo potpuno helenizirani. Peonci su zauzimali područje srednjeg Vardara (Axios) i oko njegovih pritoka Bregalnice (Astibos) i Crne Reke (Erigon) sve do rijeke Strume (Strymon). U starije doba čini se da je to pleme bilo mnogo raširenije, sve do Egejskog mora.

Sjeverno od njih prostiralo se veliko pleme *Dardanaca* (Dardani). Oni su, u doba kad o prostoru što su ga oni zauzimali možemo prosudivati na osnovi onoga što pišu antički pisci, nastavali gotovo cijelu današnju južnu i srednju Srbiju zapadno od Morave, kao i dio istočno od Morave, sve do gornjeg toka rijeke Peka (Pingus) i Timoka (Timachus), sjevernu Makedoniju i Kosovo.[71] Po geografskoj rasprostranjenosti to je pleme bilo veće od svih ostalih, no nije bilo jedinstveno, nego se sastojalo od niza manjih plemena.

Zapadno od Dardanaca živi pleme *Autarijata* (Autariatae) i *Dezitijata* (Daesitiates). Autarijati su, prema riječima Strabona, »jedno vrijeme bili najveći i najmoćniji ilirski narod«. Iz oskudnih podataka nije moguće točno odrediti prostor na kojem su živjeli,[72] ali se približno može reći da su njihova sjedišta bila u istočnoj Bosni oko rijeka Tare (koje se ime dovodi u vezu s Autarijatima) i Lima, pa sve do Morave, na istoku.[73] Dezitijati žive u srednjoj Bosni, a blizu njih *Dindari, Deuri, Deretini, Mezeji* (Maezaei) i druga manja plemena.

Poslije dolaska Kelta u Podunavlje i na Balkan živi južno od Save, oko Dunava i oko Morave veliko keltsko pleme *Skordiska* (Scordisci).[74] Njima na sjeveru, između Save i Drave, žive *Amantini*, uz sam donji tok Save *Breuci*, dalje uz Savu prema zapadu *Oserijati* (Oseriates), *Kolapijani* (Colapiani), kojih ime ima veze s imenom rijeke Colapis, današnje Kupe, oko koje su imali svoja sjedišta. Pleme *Jasa* (Iasi) prostiralo se na području između Save i Drave, po prilici na potezu od Varaždina do Daruvara.[75] *Spomenuta plemena između Drave i Save pripadaju skupini panonskih* plemena, a Panonci po nekim stručnjacima nisu Iliri, a po nekima jesu.[76]

---

[70] Neki stručnjaci misle, međutim, da oni pripadaju Tračanima, a ne Ilirima. O tom vidi Nikola VULIĆ, Narodnost Peonaca, *Glas Srpske kraljevske akademije*, knj. 121, 1926, str. 1 – 20; Gavril KACAROV, Die ethnographische Stellung der Päonen, *Klio*, 18/1923, str. 20 – 26. Radoslav KATIČIĆ, Peonci i njihov jezik, *Živa antika*, 27/1977, str. 25 – 31.

[71] O granicama teritorija što su ga zauzimali Dardanci postoje oprečna mišljenja. PLINIJE (Naturalis Historia, III, 149) kaže o tome: »Flumina clara a Dardanis Margus, Pingus, Timachus«, pa se iz toga zaključuje da su Dardanci obitavali sve do rijeka Timoka i Peka. Obično se međutim drži da je sjeverna njihova granica tekla nešto sjevernije od Niša. Vidi o tome Fanula PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo, 1969, str. 143 – 161. Tu je navedena i sva starija literatura o Dardancima. Neki su stručnjaci ranije sumnjali u pripadnost Dardanaca ilirskom etničkom stablu. Vidi o tom Grga NOVAK, La nazionalità dei Dardani, *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju*, 4/1929, sv. 1 – 2, str. 72 – 89; Nikola VULIĆ, La nationalité des Dardanes, *Actes du IIIe Congrès international d'études byzantines*, Athène, 1932, str. 162 – 164. Zef MIRDITA, Studime dardane, Prishtinë, 1979.

[72] »Nema izgleda da ćemo ikada moći bliže da opredelimo prostiranje Autarijata« – kaže Fanula PAPAZOGLU nakon iscrpne analize antičkih izvora u spomenutoj knjizi »Srednjobalkanska plemena...«, str. 85, gdje je Autarijatima inače posvećeno cijelo jedno poglavlje (str. 69 – 100).

[73] Vidi o tome rad Mate SUIĆA, O granicama Autarijata, *Istoriski zapisi*, 10/1957, br. 1 – 2, str. 115 – 124; Borivoj ČOVIĆ, o Izvorima za istoriju Autarijata, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 5/1967, str. 103 – 122; Fanula PAPAZOGLU, Autarijati i Lizimah, *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea, G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 335 – 346. Rastko VASIĆ, Notes on the Autariatae and Triballi, *Balcanica*, 3/1972, str. 117 – 133.

[74] Géza ALFÖLDY, Des territoires occupée par les Scordisques, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, 12/1964, str. 107 – 127. Jovan TODOROVIĆ, Scordisci. Istorija i kultura. Novi Sad – Beograd, 1974; Borislav JOVANOVIĆ, The formation of the Scordisci on the basis of archeological and historical sources, *Les mouvements celtiques du Ve au I^e siècle avant nôtre ère*, Paris, 1979, str. 179 – 187.

[75] Anton MAYER, Iasi, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 16/1935, str. 69 – 82.

[76] Da su plemena što su živjela između te dvije rijeke ilirska, misli i Ion I. RUSSU, Illirii, Bucureşti, 1969, str. 37 – 39.

POVIJEST ILIRA

Najstarija povijest Ilira[17] obavijena je tamom pretpovijesti. Ne možemo se ni nadati da ćemo ikada saznati što se sve odigravalo na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka potkraj II. i u prvim stoljećima I. tisućljeća pr. n. e., koji su sve narodi lutali tim prostorima, koja su se plemena međusobno borila za pašnjake, za rudna ležišta, za trgovačke putove, koje su se pomorske bitke odigrale na moru za prevlast na Jadranu. Pisanih izvora za to doba nemamo, a arheologija nam daje samo rijetke ostatke materijalne kulture koji omogućuju da se stvori tek okvir u kojem su se povijesni događaji odigravali.

U nedostatku drugih izvora arheološki nalazi mogu biti dragocjeni za utvrđivanje ako ne toka povijesnih događaja, a onda bar njihova postojanja. Tako nam je slučajni nalaz jedne minijaturne brončane šipke u obliku razapete volovske kože (zapravo u obliku dvostruke sjekire, koju su Grci nazivali *labrys*, a Rimljani *bipennis*) iz Makarske otkrio nepobitnu prisutnost egeokretskih brodova na Jadranu potkraj brončanoga doba.[18] Zatim, nalazi mačeva, noževa i drugog materijala mikenskog tipa u Albaniji govore možda samo o trgovačkoj razmjeni između tada cvatuće mikenske kulture na grčkom kopnu i protoilirskih populacija u Albaniji, ali činjenica da je u većini slučajeva riječ upravo o oružju omogućuje i drukčije zaključke.

Na slična razmišljanja o onome što se moglo događati u to davno doba u tom dijelu Balkana navode nas i brojni drugi nalazi, ali se, nažalost, nerijetko događa da razni arheolozi, eksplicirajući isti arheološki materijal, dolaze do posve oprečnih zaključaka, pa nas to prisiljava da budemo oprezni kad arheološki materijal želimo iskoristiti za rekonstrukciju povijesnih događaja, ili čak okvira unutar kojeg su se ti događaji mogli odigrati.

Neke povijesne fenomene iz te daleke prošlosti možemo također identificirati na osnovi mnogo kasnijih pisanih izvora, u kojima je zabilježeno sjećanje, odnosno tradicija na nešto što se dogodilo mnogo ranije. Tako smo u mogućnosti, zahvaljujući vrlo oskudnim pisanim izvorima kombiniranim s onim što je arheologija ustanovila, govoriti o jednom prilično dugom razdoblju u toku prve polovice I. tisućljeća pr. n. e. kada su ilirska plemena Liburni i Japodi vršili potpunu pomorsku kontrolu nad Jadranskim morem.

ILIRSKA TALASOKRACIJA

O talasokraciji Liburna na Jadranu (o udjelu Japoda u toj talasokraciji podaci su prilično oskudni) govore neizravno pisani izvori iz kasnijega doba, koji međutim ne ostavljaju nikakve sumnje u to da je to pleme neko vrijeme gospodarilo cijelim Jadranom. Tu je najprije vijest o prisutnosti Liburna u Picenumu, što smo već spomenuli, pa vijesti u antičkih pisaca o njihovoj prisutnosti na otocima Hvaru, Lastovu, pa čak i na Krfu u Jonskom moru. Prema Teopompu, upravo su Liburni osnovali grad Adriju u Italiji, a prema Floru, Liburni su bili rasprostranjeni po cijelom Jadranskom moru (»longissime per totum Adriani maris litus effusi«). Najznačajnija je među vijestima što su ih zabilježili antički pisci ona što je donosi Strabon (VI, 269), prema kojoj je 734. god. pr. n. e. korintski bakhijad Hersikrates uspio istjerati Liburne s Krfa (Corcyra). Taj nam podatak govori o dvije važne stvari: prvo, to je dokaz da su do tog doba Liburni imali svoja strateška uporišta čak i izvan Jadranskog

[17] Sveobuhvatnih djela o povijesti Ilira nema mnogo. Spominjemo najvažnija: G. ZIPPEL, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Leipzig, 1877; Alberto GITTI, La politica dei re illiri e la Grecia fino all'intervento romano. Milano, 1936; N. G. L. HAMMOND, The Kingdoms in Illyria circa 400 – 167 B. C., *Annual of the British School at Athens*, 61/1966, str. 239 – 253; Fanula PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Sarajevo, 1969; Włodzimierz PAJĄKOWSKI. Ilirowie. Poznań. 1981; Selim ISLAMI (ed.), Les Illyriens. Aperçu historique. Tiranë, 1985.

[18] Aleksandar STIPČEVIĆ, O minijaturnoj brončanodobnoj šipki iz Makarske, *Naše more*, 6/1959, br. 4 – 5, str. 234 – 235.

mora, i drugo, to je najstariji povijesno dokumentiran sukob između Grka i Ilira. Taj sukob prvi je u nizu ratova za dominaciju nad pomorskim putem što je od neolita dalje prolazio istočnom obalom Jadrana. Grci su za taj put bili jako zainteresirani jer je vodio u bogate predjele sjeverne Italije, Panonije i srednje Evrope. To je onaj isti stari, tradicionalni put kojim su kulturni utjecaji iz Egejskog bazena i uopće iz istočnog Sredozemlja prodirali prema sjeveru još od neolitskih vremena i kojim je u brončano doba prolazio dio poznatog jantarskog puta što je iz sjeverne Evrope vodio najprije kopnenim putem do sjevernog Jadrana, a onda morskim putem do Grčke. Zbog nerazvedenosti suprotne, italske obale brodovi koji su plovili Jadranom morali su prolaziti istočnom obalom koja je svojim brojnim kanalima, uvalama i prirodnim lukama zaštićenim od vjetrova (posebno od bure i juga) mogla jedina pružiti sigurnost ondašnjim pomorcima. Sukob između Grka i gospodara te obale bio je zbog toga neminovan. Liburni, a s njima vjerojatno i druga ilirska plemena, dugo su pružali otpor sve jačoj grčkoj pomorskoj sili; dugo se Grci neće usuditi na Jadranskim obalama osnivati svoja trgovačka uporišta i svoje kolonije. S vremenom će se, međutim, i to dogoditi, a od velike pomorske liburnske sile neće ostati ništa: pritisnuti s jedne strane Grcima i s druge raznim italskim plemenima Liburni već u V. st. pr. n. e. predstavljaju drugorazrednu vojnu silu. Druga će se ilirska plemena tek kasnije pojaviti na povijesnoj pozornici kao politički i vojni činioci. Upravo u doba kada na istočnoj jadranskoj obali ne postoji neka jače organizirana ilirska pomorska sila došlo je i do snažnijeg prodora Grka u unutrašnjost Jadrana i do grčke kolonizacije ilirske obale.

GRČKA KOLONIZACIJA[19]

Osnivanje grčkih kolonija na ilirskoj obali jedan je od najznačajnijih događaja u povijesti ilirskih plemena na toj obali, kao i uopće u povijesti Jadrana. Ta je kolonizacija prouzročila promjenu političkih prilika na tom području, što će za Ilire imati teške posljedice na političkom polju, ali istodobno i vrlo dalekosežne posljedice za razvitak ilirske materijalne i duhovne kulture i ilirskog društva.

Prve grčke kolonije na ilirskoj obali osnovane su na njenom krajnjem jugu. Već 627. god. pr. n. e. Korkirani osnivaju grad *Epidamnos* (kasnije će ga Rimljani preimenovati u *Dyrrhachium*, današnji Drač u srednjoj Albaniji), a nešto kasnije, 588. god. pr. n. e. Korkirani i Korinćani zajedno osnivaju grad *Apolloniju*, kojeg se veličanstvene ruševine danas vide kod manastira Pojani u južnoj Albaniji.

Osnivanje tih kolonija imalo je izvanredno veliko značenje za razvitak ilirskih plemena što su živjela u njihovoj neposrednoj blizini, ali isto tako i za razvitak drugih mnogo udaljenijih plemena. Vrlo razvijeni trgovački odnosi između tih kolonija i Ilira pridonijeli su njihovom brzom razvitku i učinili ih prvorazrednim rasadištima grčke kulture i tehnologije među Ilirima. Sve donedavna mogli smo o utjecaju tih kolonija na materijalnu i duhovnu kulturu Ilira govoriti uopćeno zbog nedostatka podataka, ali sustavna istraživanja albanskih arheologa u posljednje vrijeme iznijela su na vidjelo golemi materijal koji baca posve novo svjetlo na ulogu tih kolonija

---

[19] Od velikog broja radova posvećenih grčkoj kolonizaciji na ilirskoj obali spominjemo samo najvažnije: Adolf BAUER, Die Anfänge österreichischer Geschichte. Griechische Colonien in Dalmatien, Roms erster illyrischer Krieg, *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich*, 17/1894, str. 135 – 150; R. L. BEAUMONT, Greek Influence in the Adriatic Sea before the Forth Century B. C., *Journal of Hellenic studies*, 61/1936, str. 159 – 204; Grga NOVAK, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija starijega na Jadranu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 18 – 21/1937 – 1940 (=Serta Hoffilleriana), str. 111 – 128; Petar LISIČAR, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje, 1951; Ejnar DYGGVE, Grčka kolonizacija u Dalmaciji, *Urbs*, 1958, str. 99 – 103; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, I Greci in Adriatico, *Studio romagnoli*, 13/1962, str. 39 – 56 (izašlo i u publikaciji »Studi archeologici riminesi«, Faenza, 1964, str. 1 – 18); Grga NOVAK, Stari Grci na Jadranskom moru, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 322, 1961, str. 145 – 221; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, L'Adriatico e la colonizzazione greca, *Preistoria dell'Emilia e Romagna*, vol. II, Bologna, 1963, str. 109 – 116; Aleksandr MALEVANNYI, Grečeskaja kolonizacija i Illirijcy, *Klio*, 50/1968, str. 71 – 91.

Dva nadgrobna spomenika s ilirskim imenima iz Dyrrhachiona (Drač, Albanija). Arheološki muzej, Drač.

u razvitku niza aktivnosti među Ilirima. Osim toga, ta su istraživanja pridonijela da se o ilirizaciji tih kolonija u toku stoljeća zajedničkog života govori kao o znanstveno utvrđenoj činjenici. Imena domorodaca na novcu i na nadgrobnim spomenicima što su otkriveni u Dyrrhachiumu i Apolloniji pokazuju naime da je proces ilirizacije toliko zahvatio te grčke kolonije da se može reći – kako se izrazio vrsni poznavalac tog problema *Skënder Anamali* – da su te kolonije u III. st. pr. n. e. izgubile, u etničkom pogledu, karakter helenskih kolonija.[80]

[80] Skënder ANAMALI, Les villes de Dyrrhachion et d'Apollonie et leurs rapports avec les Illyriens, *Studia Albanica*, 7/1970, nr. 2, str. 89 – 98. Vrlo dobre radove o ilirskim imenima što se pojavljuju na spomenicima iz Dyrrhachiuma dao je Vangjel TOÇI, Mbishkrime e relieve nga nekropoli i Dyrrahit (Inscriptions of the Sepulcral Relievos from the Dyrrhachium Necropolis), *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria shkencat shoqërore*, 16/1962, nr. 2, str. 70 – 136; ISTI, Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrah (Dyrrhachium), *Studia Albanica*, 2/1965, str. 49 – 99; ISTI, Données sur l'onomastique illyrienne à Dyrrhachium et dans d'autres centres de l'Albanie, *Deuxième Conférence des études albanologique*, vol. II, Tirana, 1970, str. 453 – 501; ISTI, Données sur l'élément illyrien à Dyrrhachium à la lumière des nouveaux témoignages archéologiques, *Studia Albanica*, 9/1972, nr. 1, str. 77 – 84. Vidi također Vladimir BLAVATSKIJ, Apollonia et les Illyriens (avant 229 av. nôtre ère), *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, T. I Beograd, 1971, str. 235 – 239.

U unutrašnjosti Jadrana Grci se kao kolonisti pojavljuju u većem broju tek u IV. st. pr. n. e. Prije toga, već u VI. st. pr. n. e., oni imaju vrlo jaka trgovačka uporišta u Spini i Adriji na ušću rijeke Po u Italiji. Još ranije su, prema nekim autorima, Grci donosili svoju robu na prodaju u trgovački emporij Naroni što se nalazio na rijeci Neretvi. Na Korčuli je, prema nekim autorima koji svoje zaključke zasnivaju na antičkim izvorima i na otkrivenom numizmatičkom materijalu, postojala već u VI. st. pr. n. e. jedna kolonija Knidana, ali ništa sigurno ne znamo o mjestu gdje bi ta kolonija trebala ležati. No, do kolonizacije širih razmjera dolazi početkom IV. st. pr. n. e. zaslugom energičnog i ambicioznog sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg. S ciljem da proširi svoje carstvo i na obale Jadrana Dionizije osniva najprije *Issu* (*na* otoku Visu) između 397. i 390. god. pr. n. e., a onda pomaže kolonistima s otoka Parosa u Egejskom moru da osnuju koloniju *Pharos* na mjestu današnjeg Starigrada na otoku Hvaru (385 – 384. god. pr. n. e.). U prvo je vrijeme Issa bila u sastavu sirakuške države, ali se već nakon smrti Dionizija Starijeg potpuno politički osamostalila. Issa polako širi svoj utjecaj na susjedne otoke, osniva kolonije i trgovačke emporije i postaje i sama prvorazredna privredna i politička snaga u srednjem Jadranu. Ona već u toku IV. st. pr. n. e., osniva jednu koloniju u današnjoj Lumbardi na otoku Korčuli, a u III. st. pr. n. e., osniva dalje emporije – *Tragurion* (današnji Trogir) i *Epetion* (današnji Stobreč, južno od Splita) na samom kopnu. U II. st. pr. n. e. osniva još jedan emporij u *Saloni* (današnji Solin kod Splita) – uz već postojeće ilirsko naselje na tom mjestu.

Osim spomenutih grčkih kolonija na ilirskom tlu bilo je i drugih, ali o njima znamo vrlo malo. Zna se pouzdano npr. da je negdje u srednjoj Dalmaciji u IV. st. pr. n. e. postojao grad *Herakleja* koji je čak kovao i svoj novac. Vjeruje se također da je u vezi s grčkim kolonizatorskim djelovanjem i osnivanje nekih drugih gradova na istočnoj obali Jadrana, kao što su *Olcinium* (današnji Ulcinj) i *Epidaurum* (današnji Cavtat), dok se za neke druge gradove zna da su svakako bili grčka trgovačka uporišta, premda ih nisu osnovali Grci, niti su ti gradovi kasnije bili helenizirani (npr. *Buthoe*, današnja Budva u Crnogorskom primorju).

Nemamo podataka o tome kako su domoroci dočekali sirakuške koloniste na Visu. Čini se da se nisu usudili praviti im smetnje, ali su zato Iliri žestoko reagirali na osnivanje Pharosa. Iste godine kada je osnovan, domaći Iliri, stanovnici otoka Hvara, pozovu u pomoć svoje sunarodnjake sa susjednog kopna da im pomognu istjerati koloniste. Oko 10 000 Ilira na malim brodicama pohrliše u pomoć otočanima. Shvativši da se neće moći oduprijeti nadmoćnijem neprijatelju Pharani pozovu u pomoć Isejce. Isejci su smjesta poslali odred trijera koji lako razbije flotu ilirskih brodica. U toj prvoj nama poznatoj bici između grčkih kolonista i Ilira poginulo je, ako se može vjerovati grčkim povjesničarima, 5 000 Ilira, a 2 000 ih je zarobljeno.

DRŽAVA ENHELEJACA

U južnoj je Iliriji mnogo ranije negoli u drugim ilirskim krajevima došlo do formiranja državnih organizacija. Najstariju poznatu državu o kojoj je moguće govoriti na osnovi literarnih izvora stvorilo je pleme Enhelejaca na krajnjem jugu Ilirije.

Najstariji podaci o toj državi pripadaju više području mitologije negoli povijesti. Spomenuli smo već priču o dolasku Feničanina Kadma i njegove žene Harmonije među Enhelejce. Kako legenda priča, u to su doba Enhelejci ratovali sa susjednim Ilirima, i Kadmo im je, po nalogu proročišta, pritekao u pomoć. Pošto su pobijedili Ilire, Enhelejci izabraše Kadma za svoga kralja.

Kao i mnoge druge legende, i ta o Kadmu odražavala je događaje koji su se stvarno dogodili. Arheolozi i povjesničari već su odavna, na osnovi mnogobrojnih podataka – arheoloških, povijesnih i lingvističkih – zaključili da je postojala intenzivna razmjena kulturnih dobara između južnih ilirskih krajeva i Egejskog bazena i Bliskog istoka i da je put kojim je ta razmjena išla onaj isti prastari put kojim

su neoeneolitske kulture iz Egejskog bazena prodirale prema Jadranskom moru i kojim će također kasnije prolaziti glasovita rimska Via Egnatia. Tom pretpovijesnom magistralom dolazili su potkraj brončanoga doba na Jadran i – prema suvremenim autorima – trgovci iz daleke Fenicije, dakle iz domovine Kadma. Kao materijalni dokazi feničke prisutnosti u Enhelejaca i južnih Ilira općenito služe brojne brončane sjekire tzv. albano-dalmatinskog (ili skadarskog) tipa koje se tipološki mogu dovesti u vezu jedino sa sličnim sjekirama s Bliskog istoka.[81] Kao reminiscenciju na prisutnost Feničana u južnoj Iliriji smatraju neki autori i ime sjeveroepirskog grada *Foinike* (Foenice) u današnjoj Albaniji.[82]

Vjerojatno nije slučajno što se legenda o Kadmu vezuje upravo za Enhelejce. Iz veoma oskudnih podataka kojima raspolažemo vidljivo je da je to pleme neko vrijeme vladalo prostranim dijelovima južne Ilirije, da je vodilo borbe i sa susjednim Helenima, pa zato helenska tradicija, koju prenosi Herodot, upravo njihovoj i ilirskoj vojsci pripisuje napad na delfijski hram. Nema sumnje da su južni Iliri, a prije svega Enhelejci, često ratovali sa sjevernim Helenima i da je podatak što nam ga je ostavio Herodot samo jedna pojedinost iz višestoljetnih borbi između ta dva etnička elementa. Još jedan sačuvani podatak o tim ratovima koji se odnosi na napad Enhelejaca na Tebu potvrđuje da je to pleme zadavalo mnogo briga sjevernim Helenima.

Vrhunac moći Enhelejci dostižu negdje u VIII – VII. st. pr. n. e. Već u VI. st. pr. n. e. njihova snaga opada, ali njihova država nestaje s povijesne pozornice tek u IV. st. pr. n. e.[83]

DRŽAVA TAULANATA

Slabljenje Enhelejske države bilo je prouzročeno i jačanjem jedne druge ilirske državne organizacije u njezinoj blizini – države Taulanata koja je neko vrijeme postojala istodobno s onom Enhelejaca. Pleme Taulanata imalo je svoja sjedišta u pozadini grčke kolonije Epidamnosa, ali se njihova vlast u doba najveće moći prostirala na mnogo širem području srednje i sjeverne Albanije. Taulanti se u djelima grčkih pisaca često spominju po brojnim ratovima što su ih vodili protiv Makedonaca, Epirana i grčkih kolonija na ilirskoj obali. Prva vijest o njihovoj državi odnosi se na rat što ga je njihov vladar Gaularos vodio potkraj VII. st. pr. n. e. protiv makedonskog kralja Argeiosa. U V. st. pr. n. e. Taulanti su bili neizravno upleteni u incident koji je doveo do krvavog peloponeskog rata između Atene i Sparte. God. 437. pr. n. e. gradska oligarhija u Epidamnosu, koja je u svojim rukama držala monopol nad trgovinom s Ilirima, bila je protjerana iz grada i sklonila se u Tualanata tražeći od njih pomoć. U strahu pred Taulantima obrati se Epidamnos za pomoć najprije Korkyri, a kad je Korkyra odbila traženu pomoć, onda Korintu. Korint pošalje svoje brodovlje u pomoć Epidamnosu, ali su flotu Korinćana pobijedili Korkyrani koji su se svrstali na stranu protivnika Epidamnosa, pa njegovim stanovnicima nije preostalo drugo nego da se predaju. Savez s Korkyrom ojačao je položaj Taulanata, te su se oni počeli aktivno miješati u poslove grčkih kolonija i drugih svojih susjeda, posebno Makedonaca.

Država Taulanata dostiže vrhunac moći u IV. st. pr. n. e., koja već potkraj tog stoljeća počinje naglo opadati. Jačanje makedonske države i upad Kelta u zemlje Ilira promijenio je odnos snaga na zapadnom Balkanu.[84]

---

[81] Radu VULPE, Les haches de bronze de type albano-dalmate et le règne de Cadmos chez les Enchéleens, *Istros*, I/1934, str. 44 – 59.

[82] Włodzimierz PAJĄKOWSKI, Starożytny Epir i jego mieszkańcy, Poznań, 1970, str. 102.

[83] Gustav ZIPPEL, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877, str. 12 – 20; Kurt SCHÜTT, Untersuchungen zur Geschichte der alten Illyrier, Breslau, 1910, str. 24 – 26; Radoslav KATIČIĆ, Enhelejci, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 15/1977, str. 5 – 82.

[84] Gustav ZIPPEL, navedeno djelo, str. 20 – 31.

RATOVI S MAKEDONCIMA

Ilirske države došle su, kako smo već spomenuli, vrlo rano u sukob sa svojim istočnim susjedima Makedoncima.[85] Posebno su česti ti sukobi postali u toku IV. st. pr. n. e. u vrijeme snažnog jačanja makedonske države i njezina prerastanja u jednu od većih vojnih sila tadašnjeg svijeta.

Godine 360, nakon što su Iliri već uspjeli nametnuti Makedoncima danak, napali su oni ponovno Makedoniju kojom je tada vladao kralj Perdika. U bici su Makedonci doživjeli velik poraz: 4 000 njihovih vojnika ostavilo je živote na bojnom polju zajedno s kraljem Perdikom. Iliri nakon toga zauzimaju zapadne dijelove Makedonije te ugrožavaju i samo njezino središte. Perdikin nasljednik Filip II sakupio je veliku vojsku i porazio ilirskog kralja Bardylisa prisilivši ga da se povuče s makedonskog teritorija. Granica između Makedonije i Ilira ustanovljena je tada na Ohridskom jezeru.

Tako ojačana makedonska država predstavljala je opasnost ne samo za Ilire nego i za sve ostale susjede, prvenstveno za Grke. Atena je posebno strahovala od snažne Makedonije koju je energični i ambiciozni Filip II svojim reformama na unutrašnjem polju i pobjedama protiv vanjskih neprijatelja učinio najznačajnijim političkim i vojnim činiocem u ondašnjoj Evropi. Atena je u borbi protiv nove opasnosti tražila, i nalazila, saveznike u narodima koji su živjeli u susjedstvu s Makedonijom. Godine 356. pr. n. e. sklopljen je na inicijativu Atenjana protumakedonski savez između Atenjana, Tračana, Peonaca i Ilira. U čast tog saveza podignuta je u Ateni mramorna stela na kojoj se spominje i Grabos, ilirski vladar. Filip se, međutim, nije dao prestrašiti, pa je protiv Ilira poslao svog vojskovođu Parmeniona. Iliri su doživjeli velik poraz koji je Makedoncima omogućio da obuzdaju ilirsku moć i da na neko vrijeme otklone njihove upade u Makedoniju. Borbe s Ilirima nisu, međutim, ni nakon toga prestale. Filip je morao još nekoliko puta ratovati protiv Ilira.

No ni Atena nije mirovala. Ogorčeni Filipov protivnik govornik Demosten držao je glasovite govore (filipike) protiv makedonskog kralja upozoravajući svoje sugrađane na makedonsku opasnost. Godine 342. pr. n. e. Demosten se u potrazi za saveznicima sam uputio u Iliriju, ali bez mnogo uspjeha. Ipak, borbe Ilira protiv Filipa produžile su se sve do njegove smrti 336. god. pr. n. e.

Njegov sin Aleksandar Veliki nastavio je ratovati protiv Ilira. Već u početku svoje vladavine morao je odbiti napad što su ga vodili enhelejski kralj Kleitos, Bardylisov sin i taulantski kralj Glaukias. Aleksandar ih je pobijedio, i otada Enhelejci priznaju vrhovnu vlast Makedonaca.

Jedan od Aleksandrovih nasljednika na makedonskom prijestolju, Kasandar, vodio je rat protiv kralja Glaukiasa; 314. god. pr. n. e. uspio je Kasandar doći do mora i zauzeti grčke kolonije Epidamnos i Apolloniju. Ne zadugo, jer su ga neprilike u samoj Makedoniji i Grčkoj natjerale da sklopi mir s Glaukiasom i da se brzo vrati u domovinu. Epidamnos i Apollonija brzo se oslobodiše makedonske vlasti.

Borbe s Makedoncima s jedne i s Epiranima s druge strane trajat će još dugo s promjenljivom srećom. Iscrpljeni tim dugotrajnim ratovima Enhelejci i Taulanti će uskoro morati prepustiti vodstvo drugim ilirskim plemenima.

---

[85] Problem odnosa Ilira i Makedonaca predmet je mnogih studija, od kojih ćemo ovdje navesti sljedeće: John M. F. MAY, Macedonia and Illyria (217 – 167 B. C.), *Journal of Roman Studies*, 36/1946, str. 48 – 57; Harry J. DELL, The Western Frontier of the Macedonian Monarchy, u *Ancient Macedonia. I*st* International Symposium*, Thessaloniki, 1970, str. 115 – 126; Harry J. DELL, Macedon and Rome: The Illyrian question in the early second century B. C., *ARXAIA MAKEDONIA*, II. Thessaloniki, 1977, str. 305 – 315; N. G. L. HAMMOND, Illyris, Rome and Macedonia in 229 – 205, *Journal of Roman Studies*, 58/1968, str. 1 – 21; ISTI, Alexander's campaign in Illyria, *Journal of Hellenic Studies*, 94/1974, str. 66 – 87; ISTI, The campaign of Alexander against Cleitus and Glaucias, *ARXAIA MAKEDONIA*, I. Thessaloniki, 1977, str. 503 – 509; ISTI, The western frontier of Macedonia in the reign of Philip II, *Ancient Macedonian studies in honour of Ch. F. Edson*, Thessaloniki, 1981, str. 199 – 218.

INVAZIJA KELTA

Približno u isto doba kad se Grci osmjeljuju na osnivanje svojih kolonija na jadranskoj ilirskoj obali, na kontinentalne Ilire sručio se ratnički narod Kelta.[*] Dolazeći iz sjeverne Italije i s Alpa Kelti provaljuju na Balkan i Podunavlje u prvoj polovici IV. st. pr. n. e. Naoružani dugačkim mačevima (mnogo dužim od onih koje su upotrebljavali Iliri), jašeći na konjima, Kelti su u silovitom prodoru prema jugu Balkana lako svladavali razjedinjena ilirska plemena. Cilj njihova prodora na Balkan bila je Grčka općenito, i delfijsko blago posebno.

Na putu prema Grčkoj stajala im je u to doba makedonska država, i sve dotle dok je ta država bila jaka, Kelti se nisu usuđivali prijeći preko nje. Zaustavili su se u zemlji Ilira, čekajući bolje dane. U to doba oni često ratuju s pojedinim ilirskim plemenima i pojedinačnim prodorima stižu čak i do Jadranskog mora. O tim ratovima znamo vrlo malo. Teopomp je zabilježio jednu epizodu o ratu što su ga Kelti vodili protiv Ardijejaca. On nam priča kako su se Kelti poslužili lukavstvom da bi svladali ardijejsku vojsku. Naime, Kelti su se, znajući za veliku slabost Ardijejaca prema jelu i piću, povukli iz logora i ostavili na vidljivom mjestu jelo i piće u koje su prije toga stavili otrovne trave. Ne sluteći zlo, Ardijejci se, došavši u napušteni logor, baciše halapljivo na jelo i piće, zaboravivši pritom na neprijatelja. Ovaj se pak uskoro vratio i lako ih svladao.

U porječjima velikih panonskih rijeka Kelti su našli dobru zemlju, pa su relativno lako mogli doći do sredstava za život. Tamo gdje su se smjestili razvili su poljoprivredu, lončarstvo, rudarstvo i posebno obradbu metala. Ojačavši ekonomski, oni se polako probijaju prema zapadu, posebno prema područjima u kojima su živjeli Japodi. Prema svjedočanstvima nekih antičkih pisaca (Strabona, Dionizija Halikarnaškog), Kelti su se toliko pomiješali s Japodima da su ti pisci Japode smatrali jednim keltsko-ilirskim plemenom. Suvremena istraživanja japodske materijalne i duhovne kulture i onomastike opovrgavaju mišljenje tih starih pisaca. Točno je ipak da je keltska kultura donekle utjecala na japodsku, ali ne u većem stupnju nego što je utjecala na kulturu mnogih drugih ilirskih plemena za koje ipak nitko ne tvrdi da su iliro-keltska.

Za vrijeme zadržavanja u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka i Podunavlja Kelti nisu zaboravili glavni cilj svoga pohoda. Godine 335. pr. n. e., u vrijeme kad se makedonski kralj Aleksandar Veliki borio u Podunavlju protiv plemena Tribala, poslali su Kelti k njemu poslanstvo da mu se pokloni, a zapravo da pokuša saznati snagu Aleksandrove vojske. Očito obeshrabreni onim što su vidjeli uvjerili su se da još nije vrijeme za napad na Grčku.

Tek nekoliko desetljeća nakon Aleksandrove smrti, kada Makedonija proživljava tešku krizu i kada više ne predstavlja snagu koje se treba bojati, odlučiše Kelti krenuti prema jugu. Godine 280. pr. n. e. tri keltske vojske kreću prema Grčkoj. Kelti su za taj svoj napad iskoristili povoljnu okolnost što je epirski kralj Pir sa svojom vojskom koja je jedina mogla predstavljati prepreku njihovim namjerama bio tada u Italiji.

Na makedonskom prijestolju tada se nalazio Ptolemej Keraun. Uvjeren da će njegova falanga biti sama sposobna da se odupre napadačima, odbio je pomoć od 20 000 vojnika što mu ih je ponudio dardanski kralj. To se Makedoncima osvetilo,

---

[*] O velikom utjecaju što ga je dolazak Kelta u zemlju Ilira imao na mnoge strane života ilirskih plemena bit će riječi u idućim poglavljima. Povijesne podatke o njihovu dolasku obradili su Henri HUBERT, Les Celtes depuis l'époque de la Tène et la civilisation celtique, Paris, 1950, str. 46 – 54; Nikola VULIĆ, Kelti u našoj zemlji, *Glas Srpske kraljevske akademije*, knj. 121, 1926, str. 73 – 89; Gustav ZIPPEL, navedeno djelo, str. 31 – 43; Branimir ŽGANJER, Kelti u Iliriku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53/1950 – 1951, str. 13 – 23; Branko GAVELA, Kada i zašto su Kelti došli u srednje Podunavlje, *Živa antika*, 1/1951, str. 145 – 148; B. GAVELA, Iliri i Kelti u Podunavlju i na Balkanu, *Godišnjak grada Beograda*, 7/1960, str. 5 – 28; B. GAVELA, Quelques notions actuelles sur les Celtes balkaniques, *Zbornik Filozofskog fakulteta (Beograd)*, 9/1967, knj. I, str. 55 – 60; Milutin V. GARAŠANIN, Iz istorije Kelta u Srbiji, *Istoriski glasnik*, 1953, br. 3 – 4, str. 3 – 16; M. V. GARAŠANIN, Ad Arrian. I, 4, 6, *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea G. Novak dicata*, *Zagreb, 1970, str. 393 – 397*; *B. GAVELA, Keltske migracije na Balkanu*, *Putevi i komunikacije na Balkanu*, Beograd, 1980, str. 9 – 19.

jer ih je keltska vojska, predvođena vojskovođom Belgiosom, do nogu potukla. Sam Ptolemej pao je na bojnom polju. Kelti, gospodari situacije, strahovito su poharali zemlju. Prema svjedočanstvu Justina, Makedonci »s vrha zidina svojih gradova dizahu ruke k nebu, zazivajući imena Filipa i Aleksandra, kao bogova zaštitnika svoje domovine«.

Belgios nije sa svojom vojskom produžio prema Grčkoj. To su učinile one dvije druge keltske vojske kojima su se na čelu nalazili Brennos i Akichorios. Ako smijemo povjerovati Pauzaniji, njihove su vojske imale 152 000 pješaka i 20 000 konjanika. Grci su odlučili pružiti otpor na Termopilima, na onom istom mjestu gdje su Spartanci prije dvije stotine godina pokušali zaustaviti nadiranje Perzijanaca. Ono što tada nije uspjelo Leonidi, uspjelo je sada (279. god. pr. n. e.) udruženoj grčkoj vojsci: Kelti tu doživješe velik poraz. Sam Brennos, teško ranjen za vrijeme bitke, videći rasulo svoje vojske, oduzme sebi život, a Akichorios povede ostatak vojske natrag prema sjeveru. Mnogi su se Kelti uputili i prema Maloj Aziji, a oni koji su se vraćali prema sjeveru morali su izdržati nadčovječanske napore da se probiju do odredišta. Mnogi su pali od ruku Ilira koji nisu zaboravili njihova zlodjela u vrijeme kada su prelazili njihovu zemlju u pravcu Grčke. Oni koji su se uspjeli vratiti u Podunavlje tamo su i ostali, dugo čuvajući svoju duhovnu i materijalnu kulturu te svoj nacionalni identitet.

DRŽAVA DARDANACA

Gotovo sve što su antički pisci zabilježili o toj državi, kao i o Dardancima općenito, odnosi se na borbe što su ih vodili s Makedoncima. I sve dotle dok je makedonska država bila jaka Dardanci nisu mogli doći do riječi u balkanskoj politici. Njihovu ulogu vječnih neprijatelja Makedonije lijepo je izrazio rimski povjesničar Livije (XL, 57, 6), napisavši da su »Dardani gens semper infestissima Macedoniae«.

Politička i vojna uloga Dardanaca počela je rasti tek nakon što je invazija Kelta oslabila državu Makedonaca i njihovih susjeda Peonaca. Iskoristivši njihovu slabost, Dardanci šire svoju državu na područje Peonije koja definitivno nestaje s povijesne pozornice, i južnih Ilira. Prema nekim autorima *(Droysen)*, oni se šire sve do Jadranskog i Jonskog mora, držeći u svojim rukama neko vrijeme i grčku koloniju Epidamnos.[27] U drugoj polovici III. st. pr. n. e. i početkom II. st. pr. n. e. Dardanci vrše snažan pritisak na Makedonce, koristeći se svakom prilikom da ih napadnu.

Bio je to, međutim, kratkotrajan uspon do kojeg je došlo više zbog slabosti drugih negoli zbog jakosti samih Dardanaca. I zaista, čim su se Makedonci oporavili i konsolidirali svoju državu, Dardanci gube na važnosti kao značajniji politički činilac. Ograničenju njihovih ratničkih akcija prema susjedima pridonijelo je i jačanje ilirske države na njihovim zapadnim granicama.

Razlog što Dardanci usprkos tome što su zauzimali vrlo velik teritorij nisu imali veću ulogu u političkim zbivanjima na Balkanu u predrimsko doba jest činjenica što oni još nisu bili dostigli onaj stupanj društvenog razvitka nužan da se stvori jaka državna organizacija. Sastavljeni od niza manjih plemena Dardanci nisu imali jaku središnju vlast sposobnu za veće pothvate i političke odluke.

---

[27] Johann Gustav DROYSEN, Zur Geschichte der Nachfolger Alexanders. Das Dardanische Fürstenthum, *Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft*, 3/1836, Nr. 104, st. 833 – 838 (Preštampano u: J. G. DROYSEN, Kleine Schriften zur alten Geschichte, Leipzig, 1893, Bd. I, str. 87 – 94). Za novije poglede na pojedina pitanja iz povijesti Dardanaca v. Fanula PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo, 1969, str. 101 – 143. i Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Historijski zbornik*, 19 – 20/1966 – 1967, str. 298 – 302.

ILIRSKA DRŽAVA[88]

Na prostranom području od srednjodalmatinskih otoka na sjeveru, sve do Epira na jugu i Dardanije i Makedonije na istoku razvila se najznačajnija politička tvorevina što su je Iliri stvorili u doba svoje političke samostalnosti. Bila je to država koje se vladari u antičkim izvorima spominju kao »ilirski«, za razliku od »dardanskih«, »taulantskih« i dr., pa zbog toga suvremeni autori tu državu i nazivaju ilirskom. Mnoge vladare te države poznajemo i po imenu, ali nastojanja nekih novijih istraživača da se ustanovi njihov kronološki i genealoški slijed ne nalaze uvijek potvrdu u antičkim pisanim izvorima. Ta nastojanja, osim toga, polaze od pretpostavke da je ta politička zajednica, koja je u sebi uključivala čitav niz po imenu nam poznatih ilirskih plemena, imala svoju jaku središnju vladarsku kuću i da se zato može govoriti i o pravoj vladarskoj dinastiji. Nažalost, mnogo je toga nejasno kad se govori o genealoškim pitanjima južnih Ilira i bez sumnje će trebati ne samo domišljatosti nego kao prvo novih pisanih izvora (epigrafskih i numizmatičkih) da se razmrse problemi što izviru iz fragmentarnih podataka kojima danas raspolažemo.

Fanula Papazoglu, koja se u posljednje vrijeme najintenzivnije bavila problemima ilirske povijesti, misli[89] da ilirska kraljevina počinje potkraj V. st. pr. n. e. kraljem Sirrhasom i da u neprekinutom nizu živi sve do II. st. pr. n. e., tj. do gubitka političke samostalnosti i do vremena kada su Rimljani odveli u ropstvo posljednjeg ilirskog kralja Gencija (Genthios). U tom dugom razdoblju ilirskom državom vlada petnaest vladara koji se dijele na dvije dinastije. U prvoj vlada devet po imenu nam poznatih vladara: Sirrhas (kraj V. i početak IV. st. pr. n. e.), Bardylis, pravi osnivač dinastije, umro 359. ili 358. god. pr. n. e. Slijede ga Grabos, Pleurat, Kleit, Glaukias (koji se 335. god. pr. n. e. najprije spominje kao kralj Taulanata, a kao kralj Ilira od 317. do 302. god. pr. n. e.), Bardylis II, Monounios i Mytilios, o kojem imamo vijesti iz 270. god. pr. n. e. Nakon te dinastije slijedi druga koja počinje Pleuratom (oko 260. god. pr. n. e.), a nasljeđuje ga Agron, pa maloljetni Pinnes koji vlada pod tutorstvom svoje maćehe Teute. Slijedi Skerdilaidas, pa Pleurat, a na kraju njegov sin Gencije (vladao od 180. do 168. god. pr. n. e.), kojim završava ta dinastija i ujedno samostalan život ilirske države.

F. Papazoglu inzistira na tezi da nije bilo prekida u kontinuitetu ne samo razvitka ilirske države, nego ni između prve i druge dinastije. Za drugu, Pleuratovu, dinastiju brojni pisani izvori ne ostavljaju sumnje u genealoške relacije između pojedinih članova te vladarske kuće, što, međutim, nije sa svim vladarima Bardylisove dinastije – ako se o dinastiji uopće može govoriti. Opravdano se može posumnjati jesu li nama poznati vladari što se u izvorima spominju kao ilirski zaista vladali samo jednom državom i nisu li ih grčki pisci nazivali »ilirskim« samo zato što nisu dobro razlikovali pojedine plemenske zajednice kojima su ti vladari bili na čelu. Čini nam

---

[88] Tu državu mnogi suvremeni autori nazivaju i ardijejskom, jer misle da su upravo Ardijejci bili ono pleme koje je tu državu osnovalo i vladalo njome. U novije vrijeme ta se uloga Ardijejaca pri stvaranju te države osporava. Usp. Fanula PAPAZOGLU, Les origines et la destinée de l'État Illyrien: Illyrii proprie dicti, *Historia (Wiesbaden)*, 14/1965, H. 2, str. 143 – 179. Prijevod tog članka pod naslovom »Poreklo i razvoj ilirske države« izašao je u *Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja*, 5/1967, str. 123 – 144. Pitanja u vezi s tom državom predmet su brojnih studija, od kojih su mnoge nastale u posljednje vrijeme. Prvi je o njoj pisao opširno Gustav ZIPPEL, nav. dj., passim. Vidi također Alberto GITTI, Ricerche di storia illirica. Sulle origini ed i caratteri della monarchia di Agrone, *Historia (Milano)*, 9/1935, nr. 2, str. 183 – 204; A. GITTI, La politica dei re illiri e la Grecia fino all'intervento romano, Milano, 1936; Domenico MUSTILLI, La conquista romana della sponda orientale adriatica, Napoli 1941; Fanula PAPAZOGLU, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo, 1967, str. 11 – 31; Aleksandr M. MALEVANNYI, Iz istorii illyrijskih plemen v dorimskuju epohu, *Vestnik drevnej istorii*, 1963, vyp. 4, str. 151 – 172; Nicholas G. L. HAMMOND, The Kingdoms in Illyria circa 400 – 167 B. C., *Annual of the British School at Athens*, 61/1966, str. 239 – 253; Hasan CEKA-Neritan CEKA, Sur le développement de l'État chez les Illyriens, *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana 1971, str. 139 – 146. Milutin V. GARAŠANIN, Istorijska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi, *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*, 290, 1974, str. 1 – 32; Selim ISLAMI, L'État illyrien, sa place et son rôle dans le monde méditerranéen, *Iliria*, 4/1976, str. 71 – 87; Franklin W. WALBANK, Southers Illyria in the third and second century B. C., *Iliria*, 4/1976, str. 265 – 272. Opširniju sintezu o ilirskoj državi dao je u novije vrijeme Włodzimierz PAJĄKOWSKI, Ilirowie. Illyrioi. Illyrii proprie dicti. Siedziby i historia. Próba rekonstrukcji. Poznań, 1981.

[89] Fanula PAPAZOGLU, Les origines..., str. 143. i d.

se da o ilirskoj kraljevskoj dinastiji možemo govoriti tek od sredine III. st. pr. n. e., tj. od Pleurata. Sama pak ilirska država vjerojatno je i ranije postojala, ali koji su nama po imenu poznati vladari zaista bili na čelu te države to je pitanje na koje se može potvrdno odgovoriti samo za neke od njih. Isključeno je, međutim, da bi ta ranija država imala i približno jednaku teritorijalnu rasprostranjenost kao ona iz vremena Pleurata i Agrona.

S dolaskom na vlast kralja Pleurata oko 260. god. pr. n. e. i posebno njegova sina Agrona otvara se najslavnija stranica ilirske povijesti. Ta će država za vladavine tog posljednjeg vladara i njegovih nasljednika biti u središtu zamršene političke igre između balkanskih država (makedonske, isejske i raznih sjevergrčkih političkih zajednica) i novog političkog činioca koji je tada stupao na balkansku političku scenu – Rima.

Pojava Rima najprije na zapadnoj obali Jadranskog mora (u toku III. st. pr. n. e. Rim osniva niz svojih kolonija na italskoj obali), a onda na istočnoj, označila je početak vrlo burnih događaja koji će nakon dugotrajnih i teških borbi dovesti do rimske okupacije zapadnog i južnog dijela Balkana.

Položaj i veličina ilirske države uvjetovali su njezino izravno angažiranje u političkim kombinacijama i ratovima na tom dijelu Balkana. Agron se vrlo spretno ubacio u te kombinacije i ratove osiguravši tako svom kraljevstvu značajnu ulogu u događajima što će slijediti.

Na molbu makedonskog kralja Demetrija II, koji je u to vrijeme bio zauzet ratom protiv Dardanaca, da intervenira u ratu koji se tada vodio između Etolaca i Akarnanaca, Agron je svojom vojskom od 5 000 vojnika pritekao u pomoć Demetrijevim saveznicima Akarnancima. Etolci su u to vrijeme opsjedali akarnanski grad Medion. Ilirska je vojska, iskrcavši se u blizini toga grada, silovitim napadom uništila etolski tabor. Bila je to jedna od najsjajnijih pobjeda Ilira nad jednom grčkom vojskom i ona je znatno povećala prestiž ilirskog oružja u očima Grka i Makedonaca.

Nažalost, odmah nakon povratka iz te ekspedicije Agron je umro. To je bio velik udarac za ilirsku državu, jer je on svojom energičnom unutrašnjom politikom uspio ograničiti vlast pojedinih plemenskih poglavica i time stvoriti preduvjete za šire uključivanje njegove države u međunarodnu politiku.

Na prijestolje tada stupa maloljetni Pinnes, sin Agronov i njegove prve žene Triteute, ali je stvarnu vlast vršila njegova maćeha *Teuta*.

Teuta, nažalost, nije znala sačuvati državu onako jakom kakvu je naslijedila od Agrona. Pod pritiskom nezadovoljnih plemenskih poglavara dopustila je gusarenje, što su, čini se, njezin prethodnici bili ograničili. Možda da bi smirila nezadovoljne plemenske poglavare, poduzela je već 230. god. pr. n. e. prvi ratni pohod protiv Grka. Poslala je stotinjak lađa da opljačkaju Elidu i Meseniju na Peloponezu, a odmah zatim zaratila se protiv Epirana koji su stali na stranu Etolaca protiv Makedonaca i Ilira. Bio je to dio njezina plana da prodre prema Grčkoj. Prvi na udaru našao se grad Foinike, strateški osobito važan grad u sjevernom Epiru (u blizini današnje Sarande na krajnjem jugu Albanije). Iskrcavši se u blizini grada, Iliri su ga zauzeli bez borbe jer su se prethodno bili dogovorili s posadom od 800 keltskih plaćenika koji su branili grad. Na vijest o još jednoj pobjedi ilirskog oružja nad Grcima pohrliše protiv napadača epirski gradovi. Njihova vojska opsjela je grad koji je svojim snažnim zidinama omogućio braniocima da s lakoćom odole napadima. U pomoć opsjednutim Ilirima hitao je na čelu 5 000 vojnika Skerdilaida, Pinnesov stric. Da bi spriječili njegovo napredovanje prema Foiniki, dio epirske vojske odvojio se i preprječio mu put kod Antigoneje, grada koji je u posljednje vrijeme lokaliziran u mjestu Jerma, istočno od Gjirokastra u južnoj Albaniji.[**] Smanjenje epirske vojske pod Foinikom omogućilo je opsjednutim Ilirima da jedne noći iznenada izađu iz grada i da razbiju opsadu. Epirani su tu doživjeli još jedan velik poraz.

[**] Ranije se mislilo da se taj grad nalazio u gradu Tepelenë. Kako se u tom gradu nisu našli tragovi iz prapovijesnog doba, pokušala se Antigoneja lokalizirati u selu Lekël u blizini Tepelenë, gdje su nađene ruševine jednog prapovijesnog utvrđenoga grada. Međutim, arheološka iskopavanja u mjestu Jerme dokazala su nepobitno da se stara Antigoneja nalazila u tom lokalitetu. Usp. Dhimosten BUDINA, Antigonée, *Iliria*, 2/1972, str. 269 – 378.

U vrijeme dok je ilirska vojska bila gospodar situacije u Epiru, pojavila se za ilirsku državu nova opasnost. Dardanci, koji su dotle vodili niz ratova protiv Makedonaca, krenuli su sada i protiv Teutine države. Teuta pozove Skerdilaidu da se brzo vrati sa svojom vojskom na sjever, što on odmah i učini. No prije negoli je napustio Epir sklopio je s Epiranima vrlo povoljan sporazum koji je Epirane praktički stavio u zavisan položaj prema ilirskoj državi. Akarnanci pak, zahvalni Ilirima zbog njihove intervencije protiv Etolaca u njihovu korist, sklopiše također s Ilirima sporazum kojim priznaju vrhovnu ilirsku vlast. Tako je Teuta, nakon rata u Epiru, proširila svoju izravnu kontrolu od Neretve na sjeveru sve do Ambrakijskog zaljeva na jugu. U tom času ilirska je država bila jedna od najrasprostranjenijih na Sredozemlju.

Nakon što je dardanska opasnost otklonjena, Teuta je nastavila svoju ekspanzivnu politiku, usmjerujući svoje napore prema slobodnim grčkim kolonijama na ilirskoj obali i otocima. Na udaru su se našle kolonije u južnoj Iliriji (Dyrrhachion i Apollonija), kao i one na srednjodalmatinskim otocima, posebno najznačajnija među njima Issa. Tu posljednju koloniju podsjela je ilirska vojska, a ona je, svjesna da se više ne može osloniti na pomoć Grka iz matične zemlje, potražila zaštitu u novoj vojnoj sili koja je u to doba postajala sve prisutnijom na Jadranu – Rimu. Bio je to sudbonosan potez koji je ubrzo doveo do rimske intervencije u balkanske sporove i do početka dugotrajnih ratova između Rima i Ilira te najzad do rimske okupacije istočnog Balkana i gubitka političke samostalnosti Ilira.

Rimski senat kojemu su već prije pristizale pritužbe italskih i grčkih trgovaca zbog napada ilirskih gusara na njihove lađe što su plovile Jadranom, potaknut sada i molbom Isejaca za pomoć, odluči poslati poslanstvo Teuti da od nje zatraži obustavu ratnih operacija protiv Isse i obustavu gusarskih napada na italske i grčke trgovačke brodove. Poslanstvo u kojem su bili braća Gaj i Lucije Korunkanije, a njima se pridružio i isejski Grk Kleemporos, nije uspjelo dobiti od Teute ono što je tražilo. Prema Polibiju, Teuta je, saslušavši njihovo izlaganje, odgovorila, očito ne poznajući snagu tadašnjeg Rima, da će se ona pobrinuti za to da Iliri ne nanose nikakvo zlo Rimljanima, ali da ona ne može zabraniti svojim podanicima gusarenje, jer da je to njihova privatna stvar.[91] Taj se odgovor nije svidio rimskim poslanicima, i jedan od njih usudi se odgovoriti da će Rim sam štititi svoje podanike od ilirskih gusara, a da će ilirske vladare prisiliti da promijene svoje zakone. Takav odgovor morao je jamačno u očima vladarice jedne slobodne i u to doba jake države izgledati kao prepotentno miješanje jedne strane zemlje u unutrašnje poslove njezina kraljevstva. Ne zna se da li kraljičinim znanjem, ili možda čak i po njezinoj naredbi, poslanstvo je na povratku iz njezina dvora bilo mučki napadnuto: jedan od rimskih poslanika i Kleemporos ubijeni su iz zasjede. Rimskom senatu koji je odavno tražio izliku za intervenciju, to je ubojstvo bilo dobrodošao povod za izravan nastup na zapadnobalkansku političku i vojnu scenu.

Teuta je pokušala izgladiti nastali spor, pa je zbog toga poslala i posebno poslanstvo u Rim, ali nije odustajala ni od podsjedanja Isse ni od namjere da potčini ostale grčke kolonije na Jadranu i u Jonskom moru. Da bi ostvarila svoje namjere, pošalje svoju flotu prema Dyrrhachionu, a kad ga nije mogla osvojiti, krenu njezina vojska protiv Korkyre. Uto se te kolonije obratiše za pomoć svojoj grčkoj braći, ali se njihovoj molbi odazvaše samo Ahejci koji su poslali deset teških ratnih brodova protiv Ilira. Pomorska bitka između Ahejaca i ilirske flote, na čijoj se strani našlo i sedam ratnih brodova Akarnanaca, odigrala se kod otoka Paxosa, nedaleko Krfa. Iliri su u toj bici odnijeli veliku pobjedu, pa su nakon toga lako zauzeli i grad Korkyru. Ostavivši u njemu Dimitrija Hvaranina, dotadašnjeg zapovjednika na Pha-

[91] Teuta u svom odgovoru razlikuje ilirsku državnu vlast za koju ona može garantirati da neće više praviti neprilike italskim i grčkim brodovima, i privatnike u čije se običaje ona kao kraljica nema pravo miješati. To nije bio vješto sročen, diplomatski odgovor, sračunat tako da se Rimljane uvjeri u dobru volju kraljice da izađe ususret želji rimskog senata, a da stvari ipak ostanu onakve kakve su i do tada bile, nego je taj Teutin odgovor odražavao stvarne društvene odnose u ilirskoj državi, u kojoj vladar nije bio apsolutni gospodar nad svojim podanicima, odnosno nad plemenima koja su bila u sastavu te države. Vidi o tome Alberto GITTI, Nota a due passi di Polibio (II, 4, 8; II, 8, 8), *Atti del IV Congresso nazionale di studi romani*, Roma, 1938, vol. I, str. 264–271.

rosu i vjerojatno zapovjednika ilirske flote, krenuše Iliri ponovno prema Dyrrhachionu.

U to doba Rimljani su se uvelike pripremali za napad na Ilire. U proljeće 229. god. pr. n. e. na suprotnoj italskoj obali, u Brundisiumu (današnji Brindisi u Apuliji), sakupila se snažna vojska od 20 000 vojnika, 2 000 konjanika i 200 ratnih brodova. Ta je vojska krenula na Ilire upravo u vrijeme kad se ilirska vojska nalazila pod zidinama Dyrrhachiona. Bio je to početak *prvoga rimsko-ilirskog rata.*[92]

Rimska flota pod vodstvom Gnea Fulvija Centumala krenula je najprije prema Korkyri. Dimitrije Hvaranin nije ni pokušao pružiti otpor koji bi očito bio uzaludan, pa predade grad Rimljanima, a sam se stavi u njihovu službu. Rimljani se tada uputiše prema Apolloniji, čiji su im stanovnici otvorili gradska vrata, a nakon toga produžiše prema Dyrrhachionu i oslobodiše ga ilirske opsade. Rimska je flota tada krenula prema Issi i Pharosu koji su se odmah stavili pod zaštitu Rima, a kopnena rimska vojska što je operirala u južnoj Iliriji također je postigla u vrlo kratko vrijeme značajne uspjehe. Neka plemena, kao Atintani i Partini, iskoristiše neprilike u kojima se našla ilirska država i poslaše Rimljanima poslanstvo s molbom da ih prime kao saveznike.

Teuta nije bila vojnički dorasla da zaustavi nadiranje rimskih legija. Povukla se u utvrđeni Rhizon (današnji Risan u Bokokotorskom zaljevu), no ubrzo je došla do zaključka da je svaki otpor uzaludan pa zatraži mir.

Ugovor postignut s neprijateljima bio je vrlo težak za Teutu i za ilirsku državu. Ona sâma morala je abdicirati u korist Pinnesa, a njezino je kraljevstvo bilo djelomice stavljeno pod kontrolu Rima: grčke kolonije na ilirskoj obali Dyrrhachion, Apollonija, Issa i dr. sačuvale su političku autonomiju, ali pod rimskim protektoratom. Ugovorom je bilo precizirano da ilirske naoružane lađe ne smiju više ploviti južnije od Lissosa.

Ličnost koja je izbila u prvi plan ilirske političke scene bio je Grk Dimitrije Hvaranin, čovjek velikih diplomatskih sposobnosti koji je navrijeme znao prijeći na stranu Rima kad je uvidio da je Teutina stvar propala. Uz pomoć novih gospodara postao je vladar u svom rodnom Pharosu, kao i nad nekim posjedima na kopnu, no najznačajnija je bila uloga koju je započeo igrati na samom ilirskom dvoru nakon što je oženio Pinnesovu majku Triteutu i time stvarno postao najutjecajnija ličnost u ilirskoj državi.

Rimljani u tom času nisu bili spremni da se upuste u odlučujuće sukobe s Ilirima i na vojnu konsolidaciju stečenih pozicija, ali su zato intervenciju u balkanske poslove iskoristili za svoju političku afirmaciju. Posebno su u Grka željeli ostaviti dojam zaštitnika njihovih interesa i protivnika barbarskih Ilira, tih opasnih gusara koji nisu poštovali civilizirane običaje na moru. Zbog toga je rimski senat poslao poslanstvo Atenjanima i drugim Grcima s porukom da je odsada Jadranom slobodna plovidba ne samo za italske nego i za grčke trgovačke brodove. Vjerujući da su u Rimljanima *našli saveznika protiv Ilira, Grci im u znak zahvalnosti dopuste da prisustvuju* Istmijskim igrama, priznajući ih tako civiliziranim narodom.

---

[92] Ratove Rimljana protiv Ilira opisali su mnogi grčki i rimski pisci. Najopširnije među njima opisali su te ratove POLIBIJE u svom djelu »Historiae«, APIJAN u djelu »Historia Romana« (posebno u knjizi »Illyrike«, koju je s grčkog izvornika na hrvatski jezik preveo Ante Starčević pod naslovom »Rimska Ilirija od Apiana Alexandrinskoga«, *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku*, 7/1863) i mnogi drugi. Od brojnih suvremenih autora koji su u svojim radovima tretirali to pitanje treba navesti ove: Gustav ZIPPEL, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877, passim; Josef DOBIÁŠ, Studie k Appianovĕ knize illyrské, Praha, 1929; Domenico MUSTILLI, La conquista romana della sponda orientale adriatica, Napoli, 1941; Grga NOVAK, Prošlost Dalmacije, Zagreb, 1944, sv. 1, str. 30 – 52; G. WALSER, Die Ursachen des ersten römisch-illyrischen Krieges, *Historia (Wiesbaden)*, 2/1952 – 1953, H. 3 – 4, str. 308 – 318, Grga NOVAK, Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća, Beograd, 1962, str. 36 – 64; Aleksandar M. MALEVANNYI, Iz istorii borby narodnostej Balkankogo poluostrva protiv Rima (Pervaja Illirijskaja vojna), *Norcija*, Voronež, 1971, vyp. 1, str. 38 – 50; Karl-Ernst PETZOLD, Rom und Illyrien. Ein Beitrag zur römischen Aussenpolitik im 3. Jahrhundert, *Historia (Wiesbaden)*, 20/1971, H. 2 – 3, str. 199 – 223; Włodzimierz PAJAKOWSKI, Pierwza wojna Rzymian z Ilirami, *Meander*, I, Warszawa, 1977, str. 29 – 39; Branimir GABRIČEVIĆ, Bilješke uz prvi ilirski rat, *Radovi Filozofskog fakulteta* u Zadru, 12/1973 – 1974, str. 5 – 26; Mario Attilio LEVI, *Le cause della guerra romana contro gli Illiri*, *La parola del passato*, fasc. 152, 1973, str. 317 – 325.

Keramički ulomci iz helenističkog doba s natpisom ΔΙΜΑΛΛΙΤΑΝ. Otkrićem tih ulomaka lociran je ilirski grad Dimallum u današnjem mjestu Krotinë blizu Berata u Albaniji.

Drugi rimsko-ilirski rat odigrao se desetak godina kasnije, kad su Rimljani zaključili da se Dimitrije Hvaranin, koji je u početku imao ulogu vjernog vazala, počeo brinuti više za ilirske nacionalne interese negoli za njihove. Naime, Dimitrije Hvaranin počeo se približavati Makedoncima – tada najopasnijim neprijateljima rimske politike na Balkanu. Sklopio je savez najprije s makedonskim vladarem Antigonom Dosonom, a kasnije i s njegovim nasljednikom Filipom V, jer je u jakoj i prijateljskoj Makedoniji vidio garanciju za jačanje ilirskih pozicija prema Rimu i za slabljenje rimskog utjecaja na Balkanu. Zato je i vojnički pomagao makedonske vladare da učvrste svoje pozicije u Grčkoj. Sam je pak poduzimao vojne akcije protiv saveznika Rima u Iliriji, a uskoro će svojom flotom napadati i grčke gradove čak na Egejskom moru.[93]

Rimski je senat bio zabrinut razvojem događaja u Iliriji, pa je pozvao Dimitrija u Rim da objasni svoje postupke. Dimitrije se, međutim, nije htio odazvati želji rimskog senata, pa je 219. god. pr. n. e. protiv njega upućena jaka rimska vojska na čelu s oba konzula – L. Emilijem Paulom i M. Livijem Salinatorom. Dimitrije se sklonio u tvrdi Dimallum,[94] grad koji su Iliri smatrali neosvojivim, pa su Rimljani upravo zbog toga odlučili da ga napadnu. Nakon sedam dana žestokih borbi uspjela je rimska vojska osvojiti grad. Dimitrije se tada sklonio u svoj rodni Pharos, nadajući se da će tamo uspjeti pružiti otpor napadačima, ali ga Rimljani i tu brzo sustigoše i nanijeśe mu poraz pred samim gradom. On sam spasio se bijegom, najprije na susjedno kopno, a onda u Makedoniju, gdje ga je prijateljski primio Filip V.

Ilirsko je kraljevstvo tim porazom dobilo još jedan udarac koji je još više ograničio njegov suverenitet. Skerdilaida, koji se navrijeme odvojio od Dimitrija, uspio je doduše sačuvati kraljevstvo, ali je morao priznati Rimljane kao saveznike.

Kada je 217. god. pr. n. e. umro malodobni Pinnes u petnaestoj godini života, na čelu je države ostao sam Skerdilaida. Kao vjeran vazal Rima on brani rimske interese na Balkanu, osobito protiv Makedonaca. Makedonski kralj Filip V, koji je pod utjecajem Dimitrija Hvaranina sanjao o obnovi sjaja makedonske države, sklopio je proturimski savez s Kartažanima i Sirakuzom. Od tog saveza nije, međutim,

[93] O zamršenoj političkoj situaciji u to doba na Balkanu, u kojoj Iliri moraju lavirati između svojih tradicionalnih neprijatelja – Makedonaca, s jedne, i novih, još opasnijih protivnika – Rimljana, s druge strane, vidi: John ANTWERP FINE, Macedon, Illyria, and Rome, 220–219, *Journal of Roman Studies*, 26/1936, str. 24–39. Posebno o politici Filipa V vidi iscrpnu studiju Franka W. WALBANKA, Philip V, Hamden, 1967.

[94] Nagađanja o tome gdje se nalazio taj ilirski grad što ga spominju Polibije i Tit Livije prekinuta su otkad je albanski arheolog Burhan DAUTAJ otkrio u mjestu Krotinë kod Berata u Albaniji nekoliko keramičkih fragmenata s natpisom ΔΙΜΑΛΛΙΤΑΝ i time uvjerljivo riješio pitanje lokacije tog grada. Usp. B. DAUTAJ, La découverte de la cité illyrienne di Dimale, *Studia Albanica*, 2/1965, nr. 1, str. 65–71. Isti je članak izašao i u časopisu *Iliria*, 2/1972, str. 149–165.

bilo koristi, jer nijedan od potpisnika nije poštovao preuzete obaveze, ali je taj savez potaknuo rimski senat da poduzme niz koraka, najprije diplomatskih, a onda i vojnih, protiv Makedonaca. Filip V, iskoristivši neprilike Rimljana zbog Hanibalovih pobjeda u Italiji, napadne Skerdilaidu i zauzme dio ilirske obale. Rimljani nisu mogli dopustiti jačanje Makedonaca na račun svojih saveznika u Iliriji, pa su na Makedonce poslali vojsku koja se iskrcala u blizini Dyrrhachiona. Godine 205. pr. n. e. potpisan je između Makedonaca i Rimljana kompromisan mir u Foinike u Epiru, ali su Rimljani, čim su pobijedili Kartažane, počeli ponovno operacije protiv Filipa V. Nakon niza bitaka došlo je 197. god. pr. n. e. do odlučujuće rimske pobjede kod Kinoskefala u Tesaliji koja je pokopala sve Filipove nade.

Ilirska je država pod protektoratom Rima nakon intervencije rimskih legija protiv Filipa V vratila velik dio izgubljenog teritorija. Pleurat, koji je naslijedio Skerdilaidu na ilirskom prijestolju, vjerno je služio Rimu. To nije nastavio i njegov nasljednik Gencije koji je na prijestolje došao oko 180. god. pr. n. e. Vjerojatno pogrešno ocjenjujući političku situaciju i odnos snaga u to vrijeme, Gencije je ponovno zaigrao na makedonsku kartu. Bila je to sudbonosna greška. Rim više nije želio imati nepouzdane saveznike, uvijek spremne da se slože s njegovim neprijateljima, pa je odlučio da jednom brzom akcijom izravno potčini južnoilirsku oblast i likvidira ilirsko kraljevstvo. Rimski je vojskovođa Lucije Anicije Galo na čelu 30 000 vojnika krenuo prema snažno utvrđenoj Skodri (današnji Skadar u sjevernoj Albaniji), glavnom gradu ilirske države, gdje se bio sklonio kralj. Taj *treći rimsko-ilirski rat* trajao je samo tridesetak dana. Gencije, naime, nije dugo izdržao opsadu rimskih legija, pa se morao predati (168. god. pr. n. e.). Kralj je sa cijelom obitelji odveden u sužanjstvo u Italiju gdje je bio interniran najprije u Spoletiumu, a onda u Gubbiumu. Bio je to kraj ilirskog kraljevstva i ujedno jedan od odlučujućih koraka prema rimskoj okupaciji ilirskih zemalja.

Nakon pobjede nad Gencijem sazvao je L. Anicije Galo skupštinu ilirskih plemenskih glavara (167. god. pr. n. e.) u Skodri i tu objavio »u ime senata i naroda rimskog« da su sva ona plemena i oni gradovi koji su prešli na stranu Rima prije pada Gencija slobodni i da ne moraju plaćati danak. To se odnosilo na plemena Taulanata, Pirusta, Daorsa, te na stanovnike gradova Rhizona, Olciniuma i, čini se, Lissosa. Ilirsko kraljevstvo bilo je podijeljeno na tri dijela, sva tri pod izravnom rimskom vlašću. Na čelu pojedinih dijelova bivšeg ilirskog kraljevstva koja su sačuvala vrlo skučenu autonomiju stajali su pojedini vladari, ali o njima znamo vrlo malo. Nešto više znamo samo o jednom od njih, Ballaiosu, i to isključivo po novcu što ga je kovao. Na osnovi njegove izvanredno bogate numografske aktivnosti može se naslutiti da je Ballaios bio jedan od onih lokalnih vladara koji su pokušali održati kakav-takav kontinuitet ilirske državnosti uz teške uvjete rimske okupacije. Sjedište njegove države – ako je tako smijemo nazvati – nalazilo se u Rhizonu u Boki kotorskoj, a kasnije, možda, u Pharosu. Očito, međutim, da je bio poslušan rimski podanik i da nije učinio ništa zbog čega bi ga rimski povjesničari morali spominjati.[45]

Poslušni podanici bili su i drugi vladari, odnosno plemenski poglavari koji su stajali na čelu novoformiranih državica nakon 167. god. pr. n. e. Razbijanjem jedinstvene ilirske države na manje jedinice i davanjem stanovite autonomije tim novim političkim tvorevinama, vješto iskorištavajući stare nesporazume i neprijateljstva između bivših ilirskih kraljeva i njima podređenih plemenskih poglavica, Rim je zadugo uspio sačuvati mir u tom dijelu Ilirije. Proklamirajući svoju želju da Ilirima dopusti slobodan život, rimski je senat na najbolji mogući način učvrstio svoje pozicije u Iliriji. Ona pak plemena i gradovi koji su izdali interese Gencija u vrijeme kad su rimske legije navalile na njegovo kraljevstvo dobili su mnoge privilegije, među ostalim i tu da kuju svoj novac (Labeati, Daorsi i dr.).

---

[45] U novije se vrijeme novcem tog vladara, kao i uopće njegovom ličnošću, bavio Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ u svojim studijama »Ballaios et Pharos. Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco-illyriennes«, *Archaeologia Iugoslavica*, 5/1964, str. 83 – 92; »Prilog emisijama srebrna novca ilirskog kralja Baleja«, *Numizmatičke vijesti*, 14/1967 (= br. 25), str. 1 – 6; i posebno u radu »Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora«, *Historijski zbornik*, 19 – 20/1966 – 1967, str. 307 – 310.

RAT PROTIV DALMATA

Propast ilirske države na jugu nije, međutim, značila i kraj ilirskog otpora Rimu. Zakoračivši jednom na Balkanski poluotok Rim je brzo bio uvučen u svađe i ratove između pojedinih slobodnih ilirskih plemena, pa je tako, vješto intervenirajući sad protiv jednih sad protiv drugih, sve više učvršćivao svoje pozicije i proširivao svoju interesnu sferu. Takva će mu politika malo-pomalo omogućiti da zagospodari cijelim ilirskim teritorijem. No do ostvarenja tog cilja trebat će Rimljani voditi još mnoge ratove, osobito protiv Dalmata, plemena koje je na sebe preuzelo glavni teret borbe protiv Rima u doba poslije Gencija.

Kada su Dalmati u toku III. i II. st. pr. n. e. naselili područje između Krke i Cetine, našle su se isejske faktorije Tragurion, Epetion i Salona okružene ratobornim pripadnicima tog plemena koji se nisu sustezali da ih povremeno napadnu. Oni su također napadali i svoje susjede Daorse koji su tada priznavali vrhovnu vlast Rima. Protiv Dalmata stizale su u Rim žalbe Isejaca i Daorsa, pa je rimski senat odlučio da Dalmatima pošalje poslanstvo s namjerom da mirnim putem riješe nastale sporove. Poslanstvo je s Gajem Fanijem na čelu stiglo u glavni dalmatinski grad Delminium 158. god. pr. n. e., ali ga Dalmati nisu htjeli ni primiti ni pogostiti, a kamoli s njim voditi razgovore. Štoviše, poslanstvo je, izgleda, bilo i napadnuto, pa su ubijeni daorski i isejski pratioci. Takvo ponašanje Dalmata dobro je došlo rimskom senatu, i on odluči da započne vojne operacije protiv Dalmata. Tako je započeo niz ratova što su ih Rimljani vodili protiv tog hrabrog plemena, a trajat će više od stoljeća i pol – sve dok rimske legije potpuno ne pokore Ilire.

Godine 156. pr. n. e. operacije protiv Dalmata započeo je konzul Gaj Marcije Figul koji se iskrcao sa svojom vojskom u Naroni (današnji Vid kod Metkovića). U početku je doživio poraz u sukobu s Dalmatima pa se morao povući u Naronu. Brzo se oporavio i ponovno krenuo prema Delminiumu gdje se bila utvrdila glavnina dalmatinske vojske. Grad je bio dobro utvrđen i branjen, pa ga Figul nije mogao osvojiti. Iduće godine zamjenjuje ga konzul Kornelije Scipio Nazika koji je najprije napao druge dalmatske gradove, a onda i sam Delminium. Nakon žestokih borbi Delminium je pao.

RAT PROTIV ARDIJEJACA I PLEREJACA

Dvadesetak godina nakon prvoga rimsko-dalmatskog rata poveli su Rimljani odlučujuću akciju protiv Ardijejaca i njihovih susjeda Plerejaca. Ardijejci, koji su u doba cvata ilirske države imali u njoj dominantnu ulogu (Polibije, Livije i drugi antički pisci izričito navode da su neki od ilirskih vladara bili po plemenskoj pripadnosti Ardijejci), bili su nakon propasti Gencija potisnuti na desnu obalu Neretve. No oni i dalje nastavljaju svoj ratni zanat – gusarenje, zbog čega su ne jednom imali posla sa sve moćnijim i na Jadranu sve prisutnijim Rimom. Oni sada napadaju čak i one krajeve koji su već bili pod rimskom vlašću, pa je to moralo izazvati reakciju Rima. I zaista, tu reakciju nije trebalo dugo čekati. Godine 135. pr. n. e. konzul Servije Fulvije Flak na čelu 10 000 pješaka i 600 konjanika napao je njihova sjedišta i brzo svladao njihov otpor. Da bi spriječili njihovo daljnje gusarenje, presele ih Rimljani u unutrašnjost i, kako nas izvještava Strabon, prisile ih da se bave poljoprivredom. Nenaviknuti na nov način života i na surovu klimu, oni polako izumiru, i u doba Plinija Starijeg (I. st. n. e.), koji o njima piše, preostalo ih je još vrlo malo.

Torzo cara Hadrijana (?). Figura koja kleči obučena u hlače predstavlja, očigledno, pokorenog Ilira. Skulptura je otkrivena u Puli, a potječe iz I. st. Čuva se u Arheološkom muzeju Istre, Pula.

RATOVI PROTIV HISTRA

Rat s tim plemenom postao je neizbježnim otkad su Rimljani podvrgli svom oružju sjevernu Italiju i zemlju Veneta. Tako su Rimljani u isto vrijeme dok su vodili ratove protiv ilirske države na jugu, počeli ratne operacije i protiv Ilira što su živjeli na sjevernim obalama Jadrana i u istočnim Alpama. Među njima su se prvi na udaru našli Histri – pleme koje je antičkim piscima bilo poznato po svojim gusarskim akcijama. Rimljani protiv njih poduzimaju prvi ratni pohod već 221. god. pr. n. e. zbog povremenih sukoba između Rimljana i ilirskih plemena. Rimljani odlučiše da osnuju koloniju Aquileju kako bi ojačali svoju obrambenu liniju prema Ilirima. Iako je grad osnovan zbog obrambenih razloga, Histri su ipak s pravom u njemu vidjeli opasnost za njihovu nezavisnost, pa su 181. god. pr. n. e. pokušali spriječiti izgradnju toga grada. Protiv njih je krenuo pretor Q. Fabije Buteon i ponovno ih porazio. Mir ne potraje dugo, jer je upravo tada na čelo Histra stao kralj Epulo. Bio je to ratoboran i beskompromisan vladar. Tek što je sjeo na prijestolje, započeo se pripremati za borbu protiv Rimljana. Rimljani se, međutim, nisu dali iznenaditi, i 178. god. pr. n. e. šalju protiv njega svoju vojsku s konzulom A. Manlijem Vulzonom na čelu. Rat se vodio s promjenljivom srećom i nije ispunio očekivanja što su se gajila kad je poduzet. Zato iduće godine, da bi se konačno oslobodili neugodnih susjeda, Rimljani ponovno napadnu Epula s mnogo većim snagama. Poražen na sjeveru Istre, povukao se Epulo sa svojim ratnicima u utvrđeni Nesactium, plemensko, političko i vjersko središte. Da bi skršili obranu grada, Rimljani su skrenuli tok rječice što je tekla podno gradskih zidina, oduzimajući tako opsjednutim Ilirima pitku vodu. Vidjevši da neće dugo odolijevati napadima rimskih legionara, branitelji odlučiše da radije umru negoli da grad predaju neprijatelju. I tako, dok su rimski vojnici na juriš osvajali grad, Histri su ubijali svoje žene i djecu i bacali ih mrtve niz gradske zidine, a sami se borili do posljednjega daha. Sam Epulo, videći pred sobom katastrofu svoga naroda, oduzme sebi život probovši se mačem.

Nakon pada Nesactiuma pod rimsku vlast padaju i drugi histarski gradovi. Ubrzo se cijeli histarski teritorij našao u rimskim rukama. Bio je to kraj slobode tog plemena koje je upravo neposredno prije ratova s Rimljanima izgradilo svoju državnu političku organizaciju i već mnogo ranije postiglo velik kulturni i ekonomski razvitak.[96]

Ratom protiv Histra i zagospodarenjem istarskim poluotokom Rimljani su se učvrstili na sjevernom Jadranu, a kako su nešto kasnije zagospodarili i Gencijevom državom na jugu, kontrolirali su sada cijelo Jadransko more. No ne potpuno, jer su između ta dva područja u kojima su vladali živjela mnoga slobodna ilirska plemena protiv kojih će Rimljani morati još dugo ratovati. Ipak, sudbina tih plemena bila je zapečaćena: važnost istočne obale Jadrana i predjela u unutrašnjosti što su ih nastavali Iliri bila je prevelika a da bi ih Rim mogao ostaviti izvan granica svog imperija. Rudna bogatstva u Bosni i Sloveniji, poznata italskim narodima još iz pretpovijesnog doba, bogati pašnjaci na balkanskim visoravnima, široke panonske ravnice na kojima su se uzgajale žitarice, važnost istočne jadranske obale kao pomorskog puta – sve su to bili opravdani razlozi rimskim osvajačima da što prije podvrgnu svojoj vlasti cijelu zemlju Ilira. Zato nije trebalo dugo čekati da rimske legije dovrše ono što su započele napadom na Teutinu državu. Na redu su sada bili Japodi i druga plemena koja su već odavno osjećala pritisak rimske prisutnosti na svojim granicama.

RATOVI PROTIV JAPODA I NASTAVAK RATOVA PROTIV DALMATA

Iz dobro utvrđene Aquileje Rimljani poduzimaju ratne operacije protiv ilirskih plemena. Tako konzul Kornelije između 159. i 156. god. pr. n. e. prodire sa svojom vojskom na istok sve do Segestike (kasnije rimske Siscije, današnjeg Siska), ali je tamo doživio poraz pa se morao vratiti neobavljena posla. Sa svoje strane i Iliri, posebno Japodi, poduzimaju vojne pohode na granice rimske države, pa su upravo ti granični sukobi doveli do vojnih operacija velikih razmjera protiv njih. Godine 129. pr. n. e. protiv Japoda kreće Caius Sempronius Tuditanus, inače poznati povjesničar i govornik. Nakon početnih neuspjeha uspio je doprijeti sve do rijeke Titiusa (Krke) i pokoriti ne samo Japode nego i Liburne.

Samo desetak godina kasnije Rimljani su opet prisiljeni poduzeti rat protiv Japoda. Vodili su ga konzuli Lucius Cornelius Cotta i Lucius Caecilius Metellus, koji su sa svojom vojskom iz Cisalpinske Galije krenuli protiv Japoda i drugih Ilira. Došavši do Segestike, Cotta se vratio u Italiju, ali je Metellus produžio prema jugu i stigao sve do Salone, opljačkavši na tom putu i zemlju Dalmata.

Nakon tog rata mnoga plemena priznaju rimsku vlast, ali ne i Dalmati, protiv kojih Rimljani moraju ratovati u nekoliko navrata i ugušivati njihove pobune. Tako je 78. god. pr. n. e. morao na njih krenuti konzul C. Cosconije, jer su Dalmati bili zauzeli Salonu. Dvije godine trebale su Cosconiju da smiri ustanak i vrati Salonu pod vlast Rima.

I prije pojave Rimljana na tom tlu razna su ilirska plemena često međusobno ratovala, no zanimljivo je da su nastavila međusobna neprijateljstva iako je svima njima prijetila zajednička opasnost od stranaca. Štoviše, neka su se plemena koristila prisutnošću Rima da izravnaju stare ili nove račune sa svojim susjedima, pozivajući Rimljane da interveniraju u njihovu korist. Rimljani su te njihove međusobne za-

[96] Ratove protiv Histra opisao je detaljno rimski pjesnik OSTIUS u djelu »Bellum Histricum«, ali je to djelo izgubljeno. Od suvremenih autora pisali su Giorgio PITACCO, Il poeta Ostio e la guerra istriana, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. 17/1901, fasc. 1, str. 134 – 149; Georg VEITH, Die Eroberung Istriens durch die Römer in den Jahren 178 u. 177. v. Chr., *Streffleurs militärische Zeitschift*, 85/1908, Bd. 2, H. 10, str. 1513 – 1544; Harry J. DELL, Demetrius of Pharus and the Istrian War, *Historia (Wiesbaden)*, 19/1970, H. 1, str. 30 – 38; Alberto GRILLI, Livio e i romani in Istria nel 178 av. Cr., *Rendiconti, Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere (Milano)*, 110/1976, str. 142 – 151; Filippo CÀSSOLA, La politica romana nell'alto Adriatico, *Aquileia e l'alto Adriatico. 2. Aquileia e l'Istria*, Udine, 1972, str. 43 – 63.

djevice znali vješto iskorištavati za svoje ciljeve. Kako su to Rimljani radili možemo lijepo vidjeti u sukobu koji se dogodio 50. god. pr. n. e. kada su Dalmati napali susjedne Liburne zbog grada Promone. Liburni, ne mogavši se sami oduprijeti dalmatskoj vojsci, pozvaše u pomoć Cezara. Rimljani su odmah protiv Dalmata poslali vojsku koja je doživjela velik poraz. Još je gore prošla vojska koju je Cezar poslao na Dalmate zimi 48/47. god. pr. n. e., s Aulusom Gabinijem na čelu. Ta se vojska teško probijala kroz zemlju Japoda, a onda i Dalmata. Dalmati su je dočekali kod grada Synodiuma i gotovo je potpuno uništili. Sam Gabinije uspio je pobjeći u Salonu gdje je uskoro i umro. Nakon toga nizale su se neprestane borbe protiv tog ilirskog plemena. Godine 45. pr. n. e. napad na to pleme vodio je prokonzul Publius Vatinius, koji je svoje ratovanje protiv Dalmata opisao u pismima što ih je iz Narone slao svom prijatelju Ciceronu. Uspio je tom prilikom osvojiti neka utvrđenja, ali ne i posve pokoriti Dalmate. Nakon Cezarove smrti senator Balbije upada sa pet kohorti na teritorij tog plemena, ali je u žestokom okršaju njegova vojska doživjela potpun poraz; sam Balbius ostavio je život na bojnom polju (44. god. p. n. e.). Dalmati ponovno prelaze u ofenzivu i zauzimaju Salonu.

Rim u tom času nije mogao poduzeti veću akciju protiv Dalmata zbog građanskog rata što se bio rasplamsao poslije Cezarova ubojstva. Tek 39. god. pr. n. e. odlučili su Oktavijan i Antonije poslati protiv njih i protiv nekih drugih ilirskih plemena koja više nisu priznavala rimsku vlast vojsku s pjesnikom Azinijem Polionom na čelu. On je krenuo iz Aquileje, prešao dug put do Salone, koju oduzme Dalmatima, i pokorio pleme Partina. O borbama s Dalmatima nemamo puno svjedočanstva, ali znamo da ih Rimljani ni tim ratom nisu uspjeli pokoriti. To nije smetalo Polionu da na povratku iz Ilirije proslavi pobjedu i da svom sinu nadjene ime Saloninus u čast osvajanja Salone. Značajna je činjenica da je od plijena što ga je skupio na tom pohodu u Iliriju Polion dao sagraditi prvu javnu knjižnicu u Rimu.

OKTAVIJANOVI RATOVI PROTIV ILIRA[97]

Da bi definitivno pokorio Dalmate i druga ilirska plemena koja još nisu priznavala rimsku vlast, odlučio je Oktavijan da sam predvodi vojsku protiv njih. Rat je u velikom stilu započeo 35. god. pr. n. e. upadom sa sjevera, najprije u zemlju Japoda. Jedno za drugim padala su u Oktavijanove ruke japodska uporišta Monetium, Avendo, Arupium i Terponus, a onda je Oktavijan napao i Metulum gdje se, izgleda, nalazilo i središte tog plemena. U napadu na to jako utvrđeno naselje, kojeg se lokacija sa sigurnošću ne može ustanoviti, ranjen je i sam Oktavijan. Rimljani su ga ipak uspjeli osvojiti i time skršiti daljnji otpor Japoda. Oktavijan je nakon toga produžio prema Sisciji te zauzeo i taj grad s namjerom da stvori uporište za borbu protiv Dačana i drugih panonskih plemena. Sam Oktavijan vratio se u Rim, a u Sisciji je ostavio Fufija Gemina. Već nakon nekoliko mjeseci Oktavijan se morao ponovno vratiti jer je u Sisciji izbila pobuna protiv Rimljana. Pobunu je uspio ugušiti sam Gemin, tako da je Oktavijan mogao krenuti protiv Dalmata (34. god. pr. n. e.).

---

[97] Od velikog broja posebnih radova posvećenih tim ratovima navodimo ove: Johannes KROMAYER, Kleine Forschungen zur Geschichte des Zweiten Triumvirats. V. Die illyrischen Feldzüge Octavians 35 und 34/33 v. Chr., *Hermes*, 33/1898, str. 1 – 13, Josef DOBIÁŠ, K Octavianovým výpravám illyrskym v letech 35 – 33 př. Kr., *Listy filologické*, 48/1921, str. 65 – 75, 213 – 223; Georg VEITH, Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35 – 33 v. Chr., Wien, 1914 (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, 7); Erich SWOBODA, Octavian und Illyricum, Wien, 1932; Ronald SYME, Augustus and the South Slav lands, *Revue internationale des études balkaniques*, 3/1937 – 1938, str. 33 – 46; Frantz MILTNER, Augustus' Kampf um die Donaugrenze, *Klio*, 30/1937, H. 2, str. 200 – 226; Nikola VULIĆ, Contributi alla storia della guerra di Ottavio in Illiria nel 35 – 33 e della campagna di Tiberio nel 15. a. C. *Rivista di storia antica*, n. s. 7/1903, str. 488 – 504; N. VULIĆ, Oktavijanov ilirski rat i izgnanje Skordiska iz Gornje Mezije, *Glas Srpske kraljevske akademije*, knj. 72, 1907, str. 1 – 36; N. VULIĆ, Oktavijanov ilirski rat, *Glas Srpske kraljevske akademije*, knj. 121, 1926, str. 39 – 54; N. VULIĆ, Oktavijanov ilirski rat 35 – 33 pre n. e., *Nekoliko pitanja iz antičke istorije naše zemlje*, Beograd, 1961, str. 77 – 86, 94; Stevan JOSIFOVIĆ, Oktavijanovo ratovanje u Iliriku, *Živa antika*, 6/1956, sv. 1, str. 138 – 165; Walter SCHMITTHENNER, Octavians militärische Unternehmungen in den Jahren 35 – 33 v. Chr., *Historia (Wiesbaden)*, 7/1958, H. 2, str. 189 – 236.

Uvidjevši da će biti teško oduprijeti se nadmoćnijim snagama neprijatelja, Dalmati odlučiše da u borbi primijene dvostruku taktiku: utvrditi se u svojim gradinama i pružiti najveći mogući otpor, a istodobno voditi partizanski rat protiv neprijatelja, dočekujući ga i napadajući u toku njegova marša kroz teško pristupačne predjele. Dalmatski vojskovođa Verzo utvrdio se sa 12 000 vojnika u Promoni, gradu koji je oduzeo Liburnima, s namjerom da prepriječi put Oktavijanovoj vojsci. Došavši pred Promonu Oktavijan je najprije zauzeo okolna brda i onda počeo je napad na sam grad. Drugi dalmatski vojskovođa Testimos htio je doći u pomoć opsjednutom gradu, ali su mu Rimljani prepriječili put i prisilili ga na uzmak. Uskoro se Verzo morao predati i tako Oktavijanu otvoriti put prema srcu dalmatske zemlje. Borbu protiv njega vodio je dalje Testimos, primjenjujući taktiku partizanskog ratovanja: čestim i iznenadnim napadima uznemirivao je rimsku vojsku. Ali to nije zaustavilo Oktavijana. Napredovao je vrlo oprezno ne dopuštajući neprijatelju da ga zaskoči. Polako napredujući osvojio je Oktavijan gradove Synodium i Andetrium, pa je tako stigao i pod Setoviju gdje se bila utaborila glavnina dalmatske vojske odlučna da je brani svim raspoloživim snagama. Pod zidinama toga grada počela je posljednja, odlučujuća bitka Dalmata za nezavisnost. U jednom okršaju bio je ranjen i Oktavijan, pa je neko vrijeme prepustio vođenje rata Statiliusu Tauru, a sam se povukao u Rim. Početkom 33. god. pr. n. e. ponovno se vraća pod Setoviju. Gradu nije bilo spasa: u njemu je već zavladala glad, i čim se Oktavijan vratio, Dalmati se odlučiše na predaju. Oktavijan im nametnu vrlo teške uvjete: morali su plaćati danak, predati orlove što su ih oduzeli kad su potukli Aulusa Gabiniusa i dati kao taoce 700 mladića. Bio je to kraj dalmatske nezavisnosti i kraj nezavisnosti Ilira općenito. Sa 40 do 50 tisuća dobro izvježbanih vojnika Oktavijan je konačno uspio potčiniti cijeli zapadni dio Balkana, možda sve do Dunava i Drine. Dovršivši tako okupaciju zemlje koju su nastavali Iliri, mogao ju je konačno 27. god. pr. n. e. predati Senatu.

Vrativši se u Rim dao je od plijena što ga je donio iz Ilirije sagraditi veliku javnu knjižnicu koju je u čast svoje sestre Oktavije nazvao »Octaviana«.

Pojedinačnih pobuna protiv rimske vladavine bilo je u Illyricumu i nakon Oktavijanovih ratova, ali te pobune nisu imale veći uspjeh. Takvu su pobunu podigli Dalmati 12. god. pr. n. e., pa su tada zauzeli i Salonu, ali je red brzo uspostavljen.

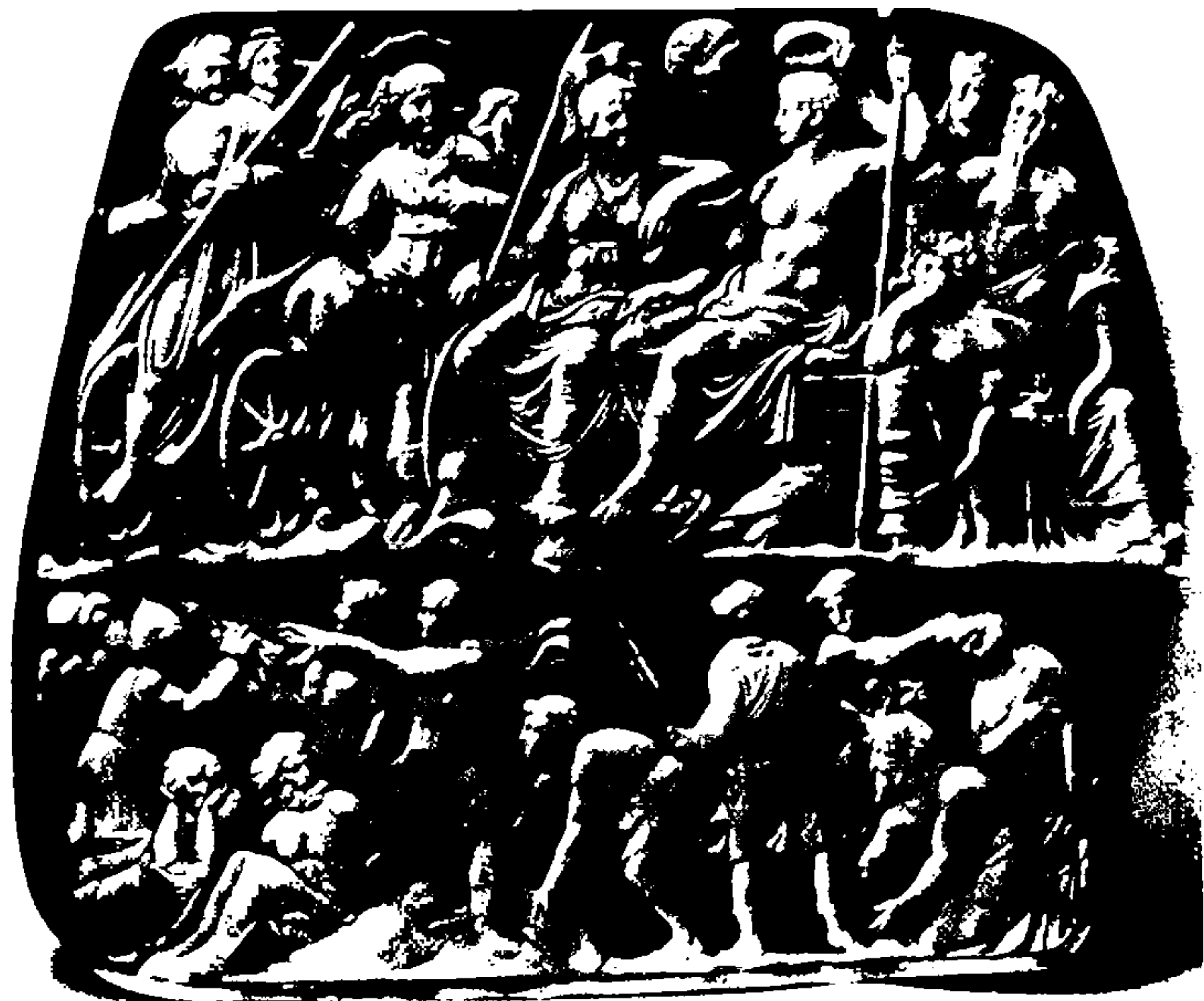
USTANAK BATONA[98]

Posljednji pokušaj da se Rimljani istjeraju iz Ilirije učinjen je između 6. i 9. god. n. e., a poznat je po imenima vodâ koji su ga vodili kao batonski ustanak.

Povod za ustanak bilo je novačenje među Daesitijatima, koje je naredio Tiberije radi rata što ga je pripremao protiv Germana. Na čelo ustanka stao je vođa Daesitijata Baton. Druga ilirska plemena brzo su se pridružila ustanicima, a među njima su se posebno istaknuli Breuci sa svojim kraljem Pinnesom i vojskovođom koji se također zvao Baton. Ta dva Batona središnje su ličnosti u veličanstvenom ustanku u kojem se velik broj ilirskih plemena prvi put u svojoj povijesti udružio protiv zajedničkog neprijatelja.

---

[98] Vidi posebno: Otto HIRSCHFELD, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatischen Krieges, *Hermes*, 25/1890, str. 351–362; Adolf BAUER, Zum dalmatinisch-pannonischen Krieg 6–9 n. Chr., *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, 17/1894, str. 135–148; Nikola VULIĆ, Nekoliko pitanja iz rimske starine, II. 5. Dalmatinsko-panonski ustanak (od 6.–9. po Hr.), *Glas Srpske kraljevske akademije*, knj. 88, 1911, str. 200–247; N. VULIĆ, Dalmatsko-panonski ustanak (od 6–9 g. po Hr.), *Glas Srpske kraljevske akademije*, knj. 121, 1926, str. 55–72; Reinhold RAU, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Krieges der Jahre 6–9 n. Chr., *Klio*, 19/1925, str. 313–346; Erich KÖSTERMANN, Der pannonisch-dalmatinische Krieg 6–9 n. Chr., *Hermes*, 81/1953, H. 3, str. 345–378; Esad PAŠALIĆ, Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque a. 6–9 n. e., *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 8/1956, str. 245–300; Tibor NAGY, Der Aufstand der pannonisch-dalmatinischen Völker und die Frage der Zweitailung Illyricums, *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 459–466.

»Gemma Augustea«. U gornjem dijelu prikazuje glorifikaciju Augusta u prisutnosti Tiberija i Rome, a u donjem pokoravanje barbara – Ilira nakon Batonova ustanka. Potječe iz I. st. n. e. Naturhistorisches Museum, Beč.

Breučki Baton krenuo je sa svojom vojskom protiv Sirmiuma (današnja Sremska Mitrovica), ali je bio odbijen. Daesitijatski Baton je u međuvremenu krenuo protiv Salone, no ni on nije bio bolje sreće. Teško ranjen pod zidinama toga grada morao je napustiti plan o zauzeću Salone i krenuti prema jugu, stigavši sve do Apollonije u srednjoj Albaniji.

Ustanak je izazvao veliku pometnju u samom Rimu. Prema Svetoniju, to je bio najteži rat što ga je Rim vodio nakon ratova protiv Kartage. U Rimu se pričalo da ima 800 000 ustanika, od toga 200 000 boraca i 9 000 konjanika. Car August, suočen s opasnošću da ta vojska krene prema Italiji i da prenese bojno polje na italsko tlo, naredio je Tiberiju da brzo sklopi mir s Markomanima i Kvadima s kojima je dotad ratovao i da svojom vojskom krene u Ilirik. Tiberije je brzo došao u Sisciju i tu se utaborio. Odugovlačio je, međutim, s napadom na ustanike, vjerujući da će glad i druge nedaće, kao posljedica razaranja zemlje, oslabiti njihove snage. Nezadovoljan tom Tiberijevom taktikom, pošalje August za njegova pomoćnika Germanika. Uskoro su započele ofenzivne akcije velikih razmjera. Jedna od odlučujućih bitaka odigrala se na rijeci Bathinus[**] u kojoj je breučki Baton bio teško poražen. To je dovelo do

[**] Nije definitivno riješeno pitanje o kojoj je rijeci riječ. Po jednima bi to bila današnja Bednja u sjevernoj Hrvatskoj, a po drugima rijeka Bosna. Usp. Balduin SARIA, Bathinus flumen, *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću*, Zagreb, 1929, str. 137 – 142; B. SARIA, Bathinus flumen, *Klio*, 23/1930, H. 1, str. 92 – 97; B. SARIA, Bathinus-Bosna, *Klio*, 26/1933, H. 2 – 3, str. 279 – 282; Nikola VULIĆ, Le fleuve Bathinus, *Bulletin de l'Académie des lettres, Belgrade*, 1/1935, str. 143 – 151; Milan BUDIMIR, Flumen nomine Bathinus, *Glas Srpske akademije nauka*, knj. 236, 1959, str. 57 – 64.

razmirica u ilirskom taboru. Kralj Breuka Pinnes zahtijevao je da se nastavi borba protiv Rimljana, ali tako nije mislio i njegov vojskovođa Baton koji nije vidio kako da Iliri pobijede tako snažnu vojsku kao što je rimska. Predloži zato vojnicima da se predaju Rimljanima, što oni odmah i prihvatiše. Kralja Pinnesa također predadoše Rimljanima, a Rimljani u znak zahvalnosti priznadoše Batona za vođu Breuka.

Daesitijatski Baton, čuvši za tu izdaju, pohrli u Pannoniju, zarobi svog Breučkog imenjaka i izvede ga pred plemenski sud koji ga osudi na smrt. Ta akcija Daesitijatskog Batona nije, međutim, vratila panonske Breuke u redove ustanika, pa se morao vratiti u Dalmaciju da sam nastavi borbu protiv Rimljana.

Protiv njega je krenuo Germanik s brojnom i dobro izvježbanom vojskom. Nakon teških borbi u kojima su se Dalmati i drugi Iliri uvelike koristili teško prohodnim terenom za vođenje gerilskog rata, uspije Rimljanima osvojiti gradove Splonum, Seretium i druge. No vojska Germanika doživi i jedan neugodan poraz kod Raetiniuma (možda današnji Golubić kod Bihaća). Uskoro se u Ilirik vratio i Tiberije koji zajedno s Germanikom poduzme odlučujući napad na ustanike. Ilirski gradovi padali su jedan za drugim u rimske ruke, a onda je došao na red i Andetrium (današnji Muć između Splita i Drniša) gdje se bio sklonio Baton sa svojim borcima. Pod zidinama toga grada vodile su se ogorčene borbe. Nakon velikih gubitaka s obje strane, Tiberije zauzme grad.

Posljednji herojski otpor Rimljanima pružili su Iliri u gradu Ardubi (današnji Vranduk?). Dok su rimski legionari jurišali na zidine grada, ilirske su se žene, da ne bi pale u zarobljeništvo, bacale sa djecom u plamen što je zahvatio grad.[108]

Kad je Baton uvidio da je daljnji otpor nemoguć, stupi u pregovore s neprijateljem. Predavši se Rimljanima, za sebe nije ništa tražio, nego samo to da njegovim vojnicima životi budu pošteđeni. Na Tiberijevo pitanje zašto se on, Baton, digao protiv Rimljana, odgovorio je, prema riječima povjesničara Diona Kasija, da je to učinio zato što Rim među Ilire nije poslao pastire da upravljaju, nego vukove. Tiberije ga nije dao pogubiti, nego ga je poslao u progonstvo u Ravennu gdje je i umro.

Plamen koji je progutao Ardubu pokopao je zauvijek nade Ilira da povrate svoju slobodu. Nakon dva i pol stoljeća borbi protiv stranaca, u toku kojih su mnogo puta znali pobjeđivati, Iliri su podlegli superiornim, bolje organiziranim rimskim legijama. U toku tih dugih i krvavih godina Iliri su samo jednom shvatili – u ustanku Batona – da se samo složnom i zajedničkom akcijom mogu suprotstaviti nadmoćnijem neprijatelju. Ali to je, nažalost, bilo prekasno.

Definitivnom okupacijom završava jedna i počinje druga epoha u povijesti Ilira. Uključeni u sastav Rimskog Carstva oni će dijeliti sudbinu tog carstva. Nerijetko će se upravo u njihovoj domovini odigravati događaji sudbonosnog značenja za Rim u kojima će i oni imati odlučujuću ulogu.

ILIRI U RIMSKO DOBA

Što se dogodilo s Ilirima nakon što su Rimljani okupirali njihovu zemlju – pitanje je na koje odgovaraju one znanstvene discipline koje proučavaju brojne ostatke Ilira iz tog doba. Premda mnoge pojedinosti iz života Ilira nakon dolaska Rimljana još uvijek nisu dovoljno poznate, analiza velikog broja natpisa, posebno onih otkrivenih u krajevima gdje nije došlo do jače romanizacije domaćeg življa, te ostataka

[108] Ubikacija gradova koji se spominju u antičkim izvorima u vezi s ratnim operacijama u toku ustanka Batona nije uvijek sigurna. Tako se ni do danas nije uspjelo ubicirati Splonum, Seretium i Raetinium. Vidi o tome: Petar KAER, Sull'ubicazione di Andetrium e di altre località ricordate nella guerra Dalmato-Pannonica. Ricerche geografico-storiche. Zara, 1895; Géza ALFÖLDY, Σπλαῦνον — Splonum, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, 10/1962, fasc. 1—3, str. 3—12; John J. WILKES, Σπλαῦνον – Splonum again, *Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae*, 13/1965, fasc. 1–2, str. 111–125.

materijalne kulture, umjetnosti, pogrebnih običaja itd., baca prilično jako svjetlo na neobično zamršene i zanimljive procese ilirsko-rimskog sinkretizma u raznim područjima života i u raznim predjelima ilirskih zemalja.

Već i najpovršnija analiza arheološkog materijala iz toga doba otkriva nam da proces romanizacije nije svuda tekao ravnomjerno.[101] Dok su urbanizirana središta, bila na primorju bilo u unutrašnjosti, bila gotovo potpuno romanizirana, pa se u njima govorilo i pisalo latinskim jezikom i živjelo kao i u svakom drugom velikom gradu Rimskog Carstva, dotle je izvan tih središta situacija posve drukčija. Iliri, naime, premda podvrgnuti snažnom procesu akulturacije, koji je i u najzabačenijim krajevima ipak donio neke oblike rimske civilizacije (npr. jezik kojim su pisani nadgrobni i drugi natpisi bio je uvijek latinski, bez obzira tko je taj natpis postavio), nastavljaju govoriti svojim narodnim jezikom, poštuju svoje bogove, pokopavaju mrtvace na tradicionalan, prastari način, obrađuju zemlju onako kako su je stoljećima obrađivali njihovi preci, odijevaju svoju narodnu nošnju, nadijevaju svojoj djeci domaća imena po kojima će se lako prepoznati bilo kako daleko otišli od svoje domovine, poštuju svoje narodne zakone i pridržavaju se svoje društveno-političke plemenske organizacije koju samo u slučaju potrebe prilagođavaju rimskoj administrativnoj i političkoj strukturi.

Način na koji se domaće stanovništvo uklapalo u život državne administracije, vojske i života općenito pokazuje da Rimljanima nije bilo stalo do toga da starosjedilačko stanovništvo pošto-poto romaniziraju, a pogotovo im se ne mogu pripisati genocidne – u današnjem smislu te riječi – namjere prema pokorenim narodima. Mnogo više od odnarođivanja starosjedilačkog stanovništva u pokorenim kolonijama, Rimljanima je bilo stalo da imaju mirne i radišne radnike i hrabre vojnike spremne da brane granice imperije. Ako su pokoreni narodi vjerno služili Rimu, tada su Rimljani bili veoma tolerantni prema nacionalnim osjećajima i prema svim manifestacijama starosjedilačkih kultura. A Iliri su pripadali onim narodima Carstva koji su – nakon što su definitivno pali pod vlast Rima – služili vjerno njegovim interesima; moglo bi se čak reći da su u doba kasnog Carstva služili njegovoj veličini vjernije i od građana samog Rima.

Prodiranju rimske kulture i civilizacije i načina života Rimljana u zemljama Ilira najviše su pridonijeli Italici što su se kao doseljenici smjestili u urbana središta,[102] i vojska. Naselivši se u gradovima što su ih tako već zatekli, ili pak u onima koje su zbog strateških ili ekonomskih razloga sami osnovali, rimski doseljenici sa sobom donose i sve tekovine rimske civilizacije. Ta je civilizacija raznim putovima prodirala među starosjedilačko stanovništvo. Samo postojanje velikih središta rimske urbane civilizacije, kao što su gradovi Pola (Pula), Senia (Senj), Jader (Zadar), Salona (Solin), Narona (Vid kod Metkovića), Siscia (Sisak) i niz drugih, bilo je dovoljno da se izvrši velik utjecaj na obližnje neromanizirane Ilire. Ti gradovi – sa svojim velebnim građevinama, radionicama, trgovinama, popločanim ulicama, stanovnicima koji su išli u kazališta, škole, hramove – morali su djelovati kao magnet i kao nedostižan uzor na siromašne stočare i zemljoradnike što su živjeli u njihovoj bližoj i daljoj okolici. Mnogi među njima, privučeni sjajem te civilizacije, potražili su načina da se i sami njome okoriste i da se nastane u tim bogatim i sjajnim gradovima.

[101] Općenito o problemu romanizacije Ilirika pisali su u posljednje vrijeme: Mate SUIĆ, Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba, *Filozofski fakultet u Zadru 1956/1957*, Zadar, 1958, str. 103 – 109; Géza ALFÖLDY, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest, 1965, passim. Posebno su značajni radovi pročitani na simpoziju posvećenom Ilirima u antičko doba što je u organizaciji Centra za balkanološka ispitivanja iz Sarajeva održan 1966. god. Ti su radovi kasnije tiskani u publikaciji »Simpozijum o Ilirima u antičko doba«, Sarajevo, 1967. Od radova tiskanih u tom zborniku posebno treba spomenuti, kad se govori o problemu romanizacije Ilira, onaj što ga je pročitao Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ »Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku«, na str. 139 – 156. Tu je citirana i ranija literatura o tom problemu. Posebno o romanizaciji Dardanaca vidi: Zef MIRDITA, A propos de la romanisation des Dardaniens, *Iliria*, 5/1976, str. 143 – 150.

[102] Osnovna studija o Italicima u rimskoj provinciji Dalmaciji ostaje ona koju je prije četrdesetak godina napisao rumunjski arheolog Constantin DAICOVICI, Gli Italici nella Provincia Dalmatia, *Ephemeris Dacoromana*, 5/1932, str. 57 – 122, gdje je posebno analizirana uloga Italika u procesu romanizacije Ilira.

Nadgrobni spomenik iz Sinja (lokalitet Ruduša). I. st. n. e. Muzej Cetinske krajine, Sinj. (Po B. Gabričeviću)

Nadgrobni spomenik iz Sinja (lokalitet Ruduša) na kojem se spominju ilirska imena PAIO i CUIO. I. st. n. e. Muzej Cetinske krajine, Sinj. (Po B. Gabričeviću)

To će im teško uspijevati u prvo vrijeme rimske vladavine, ali će to postati veoma lako u kasnom Carstvu, kada će mnogi od njih, kao punopravni građani Carstva, postati i sami tvorci rimske civilizacije i njezini najbolji predstavnici i širitelji.[103]

Iz strateških razloga Rimljani su, čim bi im to prilike dopuštale, gradili gustu mrežu putova,[104] a uz te su putove podizali svoje postaje i druga naselja. Glavni magistralni putovi išli su iz primorja u unutrašnjost (pravcima Salona – Sirmium,

---

[103] O raznim aspektima života u zemljama Ilira u doba Rimljana napisana je cijela biblioteka knjiga i članaka koju nije ni približno moguće citirati na ovom mjestu. Upućujemo zato čitaoca samo na najopširnije i najznačajnije redove: Henri CONS, La province romaine de Dalmatie, Paris, 1882; Ferdo ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925, str. 103 – 154; Grga NOVAK, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik*, 1/1948, str. 129 – 152; Massimiliano PAVAN, Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia, Venezia, 1958; Géza ALFÖLDY, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest, 1965; John J. WILKES, Dalmatia, London, 1969.

[104] O cestama u rimskim provincijama Iliriku, Macedoniji, Panoniji i Meziji (koje su se, što potpuno, što samo djelomice, prostirale na prostoru na kojem su živjeli Iliri) vidi posebno: Philipp BALLIF, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893; Anton MOLLINARY, Die Römerstrassen in der

Narona – Sirmium, Jader – Siscia i brojni drugi što su iz Senije, Epidauruma, Scodre i drugih gradova na obali vodili prema Lici, Bosni, Podunavlju itd., odnosno iz Italije prema Podunavlju i dalje prema istoku) ili pak uz morsku obalu od Tergeste (Trsta) preko Tarsatike (Trsata) do Jadera, Narone i na jug sve do Dyrrhachiuma i dalje prema Grčkoj. Djelomice preko ilirskog teritorija prolazila je i glasovita Via Egnatia, jedna od najvažnijih rimskih cesta izvan Italije, što je išla od Dyrrhachiuma i Apollonije do Soluna, a sagradili su je Rimljani na trasi prastarog puta kojim su se od neolita dalje širili kulturni utjecaji od Istoka prema Jadranu i obratno.

Tim se je putovima brzo prebacivala rimska vojska u slučaju ratne opasnosti, ali je isto tako njima prolazila trgovačka roba i pošta, tim su cestama napokon dolazile sve tekovine rimske civilizacije. Nema sumnje da su upravo putovi odigrali najznačajniju ulogu u procesu romanizacije unutrašnjosti ilirskih zemalja.

Vojska je na dva načina utjecala na širenje rimske civilizacije među Ilirima. Uključivanje Ilira, kojih su vojničke vrline bile dobro poznate Rimljanima iz dugotrajnih ratova što su ih protiv njih vodili, u redove rimskih legija i boravak tih vojnika u drugim provincijama Carstva, daleko od domovine, dovelo je do toga da su ti vojnici morali brzo naučiti službeni jezik vojske – latinski i upoznati mnogo toga čega nije bilo u selu u kojem su se rodili. Nadgrobni i drugi natpisi s njihovim imenima, pronađeni diljem cijelog Rimskog Carstva, svjedoci su njihova vojničkog života daleko od svoga rodnog kraja. Poznato je, osim toga, i iz pisanja antičkih pisaca (npr. Tacita) da su Iliri bili posebno brojni u rimskoj mornarici, kako onoj sa sjedištem u Misenumu na Tirenskom moru tako i u onoj sa sjedištem kod Ravenne na Jadranu. Mnogi od tih vojnika i mornara nisu se nikada vratili u svoj rodni kraj, nego su se kao veterani, koristeći se privilegijama koje su kao bivši vojnici uživali, nastanili tamo gdje su godinama prije toga služili vojsku. Ako su se i vratili, oni su u svoja rodna sela dolazili kao potpuno novi ljudi, s novim navikama, novim znanjima i bez sumnje s novim pogledima na vrijednosti rimske civilizacije.

Osim toga, posljedica dolaska vojnika iz drugih provincija Carstva među Ilire bila je ne samo ubrzanje procesa romanizacije, nego i širenje kultova koji nisu ni pripadali izvornoj rimskoj religiji. Sirijci, Egipćani, Židovi i drugi, što su kao rimski vojnici boravili u ilirskim zemljama, često su se i dalje klanjali bogovima iz svojih domovina, pa su tako, uz prilog što su ga kao rimski vojnici dali u širenju mnogih tekovina rimske kulture i civilizacije, pridonijeli i širenju mnogih orijentalnih i drugih religija kao i niza drugih kulturnih dobara i shvaćanja u ilirskim krajevima.[103]

Sami Iliri, međutim, osim onih potpuno odnarođenih, kozmopolitskih građana rimskih gradova, čvrsto se drže svojih starih bogova, i vjekovnih kultnih rituala. Čak i onda kada je romanizacija donijela bogove rimskog panteona i u krajeve daleko od urbanih središta, domaći će živalj poštovati svoje bogove, prihvaćajući samo ona rimska božanstva koja su po svojim artibutima vrlo slična ili identična njihovim. U natpisima ćemo često susresti imena domaćih božanstava, ali će se uz njih ponekad pojaviti i imena odgovarajućih rimskih bogova. Nerijetko će rimsko ime potpuno istisnuti domaće, no pažljiva analiza natpisa i ikonografskih prikaza tih božanstava

europäischen Türkei, Zagreb, 1914; Esad PAŠALIĆ, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1960; Anton PREMERSTEIN-Simon RUTAR, Römische Strassen und Befestigungen in Krain, Wien, 1899; Ivo BOJANOVSKI, Dolabellin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. Sarajevo, 1974; ISTI, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 15/1977, str. 83 – 152; 17/1978, str. 51 – 125; 19/1981, str. 125 – 197.

[103] Brojne i raznovrsne kultove što su zajedno s rimskim legijama došli u te krajeve analizirali su mnogi autori u brojnim radovima, od kojih ćemo spomenuti ove: Rastislav MARIĆ, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd, 1933; Veljko PAŠKVALIN, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)*, n. s. 18/1963, str. 127 – 153; Ljubica ZOTOVIĆ, Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supèrieure, Leiden, 1966; LJ. ZOTOVIĆ, Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije, *Starinar*, n. s. 19/1968, str. 59 – 74; Branimir GABRIČEVIĆ, Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie, *Archaeologia Iugoslavica*, 1/1954, str. 39 – 52; Petar SELEM, Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, 7/1972, str. 5 – 104; Enver IMAMOVIĆ, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.

uvjerit će nas da se pod tim rimskim imenom krije staro ilirsko božanstvo koje osim imena ništa rimskog nije ni imalo.

Najviše što o životu Ilira u rimsko doba znademo rezultat je brižljivih analiza reljefa, nadgrobnih spomenika, ilirskih imena što se u njima susreću i drugog arheološkog materijala. Puni su muzeji tog materijala i još više toga nalazi se neiskopano u naseljima i grobištima iz tog doba. Natpisi, još uvijek potpuno neiskorišteni kao izvor za poznavanje neobično zamršenih i zanimljivih iliro-rimskih odnosa, otkriveni su u golemom broju ne samo u urbanim središtima nego i daleko izvan njih. Svi su oni napisani na latinskom jeziku (vrlo su rijetki oni pisani na grčkom). Začudo, Iliri nisu ostavili nijedan natpis na ilirskom jeziku, niti su razvili neko svoje, nacionalno pismo. Oni koji su te natpise pisali morali su govoriti latinskim jezikom, ali kako nam sačuvani natpisi iz unutrašnjosti otkrivaju, latinski jezik kojim su oni govorili nije bio onaj koji se učio u gradskim školama i koji se govorio u građanskim krugovima. Jezik što ga čitamo na tim natpisima jezik je ljudi koji su nerijetko latinski jezik prilagođavali svome materinskom jeziku, koji su latinske riječi izgovarali onako kako im je bilo lakše izgovoriti. Nesumnjivo su ne samo pismeni klesari što su daleko od grada klesali natpise na nadgobnim spomenicima nego i nepismeni ili polupismeni ilirski seljaci ili obrtnici, nastanjeni u gradu ili u njegovoj blizini, govorili upravo takvim iskvarenim jezikom i taj je vulgarni – kako ga stručnjaci zovu – latinski jezik morao biti čak i gori, iskvareniji od jezika što ga nalazimo na spomenutim natpisima.[106] Česte gramatičke pogreške klesara pokazuju, osim toga, da je on u običnom, svakodnevnom životu, očito govorio svojim ilirskim jezikom, a samo se u dodiru s gradskim stanovnicima trudio da govori jezikom građana. Da su Iliri sve do kasnog Carstva govorili svojim jezikom izričito nam potvrđuje Sv. Jeronim, i sam rodom Ilir.[107] Nepriznat kao službeni jezik administracije i vojske, nepriznat od učenih ljudi koji su se i u doba najveće dekadanse Carstva trudili da sačuvaju kakvu-takvu čistoću jezika, pojava tog iskvarenog, rustičnog jezika kojim su govorili romanizirani ili poluromanizirani starosjedioci, imala je negativnu ulogu u kulturi naših krajeva: taj je jezik bio dovoljan da zakoči nesmetan razvitak ilirskog jezika do jezika literature i znanosti, a neprikladan da se oni koji su se njime služili uključe u kreativnu maticu klasične latinske kulture. Možda je upravo taj bilingvizam bio jedan od uzroka što su Iliri tako malo sudjelovali u stvaranju duhovne rimske kulture.

Iliri su se, kako smo već spomenuli, vrlo rano počeli isticati u Rimskom Carstvu kao vojnici. Njihova je uloga u rimskoj vojsci rasla usporedo sa sve većom opasnošću što je Rimskom Carstvu prijetila od barbarskih naroda koji su s Istoka navaljivali na granice Carstva (Limes Romanum). Kad je pak 212. god. car Karakala svojim poznatim ediktom podijelio građansko pravo svim slobodnim stanovnicima Carstva, vojničke sposobnosti dovele su Ilire u središte mnogih zbivanja. Tada, u doba kasnog Carstva kada središnja moć Rima slabi, a provincije u mnogočemu postaju važnije i od samog Rima, Iliri ne jednom izbijaju u prvi plan političkih događaja i uzimaju u svoje ruke sudbinu Carstva. Nekoliko najznačajnijih rimskih careva toga doba ilirskog su roda.

Prvi među njima bio je Decije, kojeg su vojnici proglasili carem 248. god. Kao i svi kasniji carevi ilirskog podrijetla Decije je vodio energičnu unutrašnju politiku i borio se protiv barbara koji su u to doba već uvelike predstavljali opasnost za Carstvo. U jednom ratu protiv barbara (Gota) poginuo je taj car zajedno sa svojim sinom (251. god.).

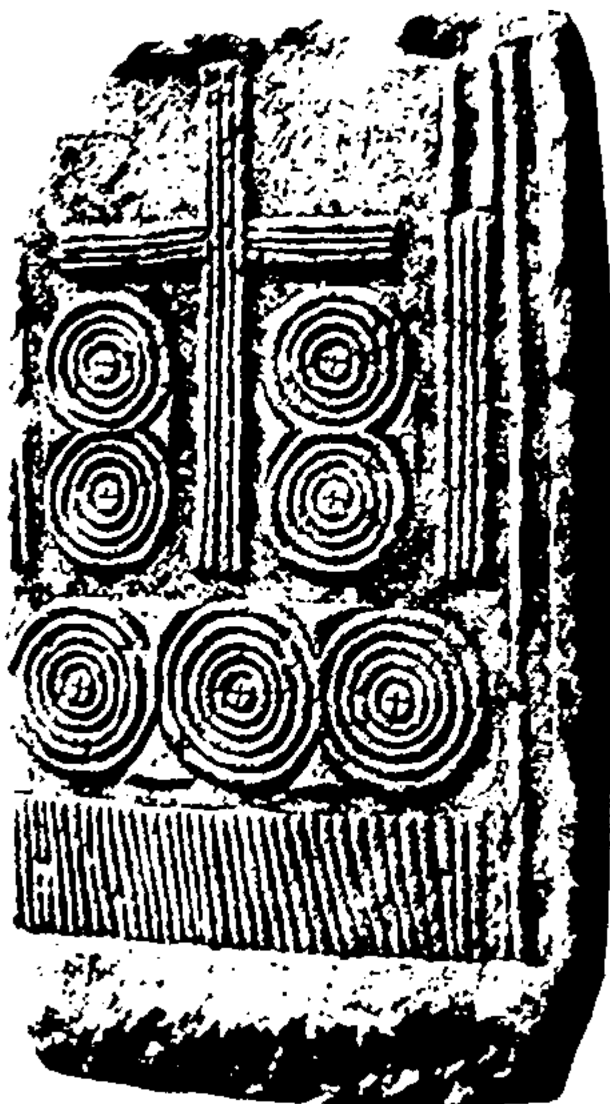
Od 262. do 264. god. Carstvom vlada još jedan car Ilir, Klaudije II, koji se istaknuo svojim uspješnim ratovima protiv Gota, pa je zbog toga i dobio nadimak »Gothicus«. Njega je na carskom prijestolju naslijedio Aurelijan, Ilir, kojeg su carem proglasile legije iz njegova rodnog Sirmiuma. Vladao je pet godina (270 – 275. god.) i toliko je mnogo učinio za učvršćenje Carstva da su ga nazvali »Restitutor Orbis«

[106] Analizu tog jezika dao je Petar SKOK, Pojava vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije, Djela JAZU, Zagreb, 1915.

[107] »Gentilis barbarusque sermo«, HIERONYMUS, Comm. in Isaiam, VII, 19.

Nadgrobni spomenik iz Zenice. IV. st., Zemaljski muzej, Sarajevo.

Kameni spomenik (plutej?) iz Gale kod Sinja. Visina 97 cm, širina 54 cm. V. ili VI. st.

- Obnovitelj svijeta. Iz Sirmiuma je bio i car Probus (vladao od 276. do 282. god.) koji je nastavio Aurelijanovo djelo. Prije nego što je postao carem istaknuo se kao vojskovođa, a kad su ga vojnici izvikali za cara, dao se svom energijom na unutrašnje sređenje Carstva, tjerajući, uz ostalo, vojnike na javne radove. Njegovom je zaslugom zasađena vinovom lozom Fruška Gora i dolina Rajne u Njemačkoj. Vojnici nisu mogli biti zadovoljni tom carevom politikom, posebno ne čvrstom disciplinom što ju je zaveo u vojsci, pa su ga 282. god. ubili.

Najveći car ilirskoga roda na rimskom prijestolju bio je Dioklecijan (vladao je od 284. do 305. god.), rođen možda u Saloni (po nekima u Dokleji, današnjoj Duklji kod Titograda) negdje oko 243. god. Da bi lakše vladao golemim Carstvom, uze kao suvladara Maksiminiana, također Ilira, kojem povjeri vlast nad zapadnim dijelom Carstva. Shvativši da su slabosti Carstva u njemu samom, a ne samo u nasrtajima vanjskih neprijatelja, Dioklecijan je proveo niz dalekosežnih upravnih i gospodarskih reformi, što je Rimu povratilo samopouzdanje i potrebnu unutrašnju stabilnost. Godine 305., davši sagraditi veličanstvenu palaču u blizini Salone, predao je vlast nasljednicima, a sam se povukao na svoje imanje provodeći posljednje godine života u poljoprivrednim radovima. Bio je to korak rijedak u cjelokupnoj povijesti čovječanstva, korak kakav su sposobni učiniti samo veliki duhovi, među koje svakako treba ubrojiti i Dioklecijana.

Još jedan car rodom Ilir, koji se ubraja među najznačajnije rimske vladare uopće, bio je Konstantin I Veliki, rođen, kako se vjeruje, u Naissusu (današnjem Nišu). Vladao je od 306. do 337. god. i u toku te relativno duge vladavine vodio je teške borbe protiv drugih pretendenata na rimsko prijestolje. I on je, kao i Dioklecijan, provodio mnoge reforme, a za razliku od svog velikog zemljaka koji je pro-

ganjao kršćane, Konstantin je kršćanstvo učinio ravnopravnom državnom religijom.[108]

Udio Ilira u drugim područjima javnog života Rimskog Carstva nije ni izdaleka bio tako značajan kao što je to bio u upravi i u vojsci. Ipak, jedna se iznimka, izdiže daleko iznad lokalnih okvira. To je grandiozna figura Sv. Jeronima (340 – 420. god.), jednog od najučenijih ljudi svog vremena, prevoditelja Starog zavjeta s hebrejskoga i Novog zavjeta s grčkoga na latinski. Taj je prijevod poznat pod nazivom Vulgata i dandanas je u upotrebi u katoličkoj crkvi. Rođen je, kako sâm navodi u jednom svom radu, u mjestu Stridonu, na granici provincija Panonije i Dalmacije.[109] U svojim spisima često spominje svoje podrijetlo, a donosi i rijetke, ali vrlo vrijedne podatke o svojim sunarodnjacima.

Kolik je stvarni udio Ilira u rimskoj kulturi, politici, vojsci i ekonomici treba tek utvrditi. Bez sumnje je mnogo veći nego što se mislilo u prošlosti i što se i dandanas misli. Neke tekovine ilirske tehnologije i narodne kulture postale su svojinom cjelokupne rimske kulture i civilizacije. Tu je npr. *liburna* – brzi ratni brod nazvan po Liburnima koji su ga prvi gradili, a ušao je u sastav rimske ratne flote (v. str. 140 – 142), pa općepoznati lijek *gentiana*, nazvan po ilirskom kralju Genciju, i ljekovita biljka *Iris Illyrica*. Općom svojinom kasnog Rimskog Carstva i kršćanske liturgije do današnjih dana postala je široka bijela haljina velikih rukava nazvana po provinciji odakle je došla – *dalmatica*. Sličnih bi se primjera još moglo nabrojiti, ali se time ne bi dobila potpuna slika o ilirskom doprinosu općoj riznici rimske kulture i rimskog života; ta će se slika dobiti tek kad se izvrši pažljiva valorizacija svega onoga što su Iliri unijeli u rimsku kulturu i civilizaciju – a to je posao koji nas još čeka.

Upadi barbarskih naroda u provincije Panoniju i Dalmaciju prouzročili su ilirskom i romanskom stanovništvu velike patnje i razaranja. Još u II. st. n. e. Markomani, Kvadi i drugi narodi prelaze granice Carstva i prodiru sve do Akvileje. Prave nevolje došle su kasnije, sredinom III. st., kada se na Balkan sručuje prava bujica raznih barbarskih naroda. To je doba kada rimske legije sa sjedištima u tim provincijama postavljaju na rimsko prijestolje nekoliko energičnih vladara ilirske krvi. U drugoj polovici IV. st. dolaze Huni i mnogi drugi narodi koji siju užas i smrt. Veliki gradovi padaju žrtvom razularenih barbarskih hordi, a izvrsnim cestama što su spajale sve gradove i naselja jure sada apokaliptički vjesnici propasti stoljetnoga Rimskog Carstva i antičke civilizacije. Sv. Jeronim, svjedok tih strašnih događaja, opisuje ih u jednom pismu potresnim riječima koje završavaju: »svuda samo tuga i užas i mnoštvo slika smrti.« Ta razaranja morala su, naravno, najviše pogoditi, izravno ili neizravno, urbana središta, a mnogo manje onaj starosjedilački, neromanizirani živalj o kojem malo što i znademo. Možemo naslutiti da su stanovnici u mnogim zabačenim selima izvan pravaca barbarskih prodora ostali uglavnom pošteđeni najgorih posljedica tih upada kao i ratova koji su se vodili između barbara i rimskih legija.

[108] O rimskim carevima ilirskog podrijetla vidi posebno: Edward A. FREEMAN, Gl'Imperatori illirici e la loro patria, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1/1878, nr. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11. (Prijevod iz autorove knjige »Historical essays, III Series«.)

[109] Točan položaj tog grada nije još utvrđen. Dugotrajna polemika, nažalost, često nestručna, koja se vodila o tom pitanju nije dovela do prihvatljivog rješenja. Vidi posebno što su o tome pisali: Giovanni CAPOR, Della patria di San Girolamo, Zara, 1831; Frano BULIĆ, Stridon (Grahovo polje u Bosni), rodno mjesto Sv. Jeronima, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 43/1920, str. 5 – 104; Nikola VULIĆ, Stridon, *Zbornik filoloških i lingvističkih studija A. Belić povodom 25-godišnjice njegova naučnog rada*, *Beograd*, 1921, str. 30 – 32; Josip FLORSCHÜTZ, Stridon i Zrin, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 6/1902, str. 87 – 98.

ILIRSKI OSTACI NA BALKANU NAKON PROPASTI ANTIČKE CIVILIZACIJE

Doseljenici koji su se u ranome srednjem vijeku nastanili u zapadnom dijelu Balkana nisu, zapravo, imali interesa da unište zemljoradnike i stočare koje su zatekli u zaposjednutim zemljama, jer su od njih mogli, i morali, nabavljati poljoprivredne proizvode i meso. Trebali su ih, osim toga, i zato što su od njih mogli naučiti sve što im je bilo potrebno da se smjeste u novoj sredini i da joj se prilagode. Trebalo je naučiti kako graditi nastambe koje će odoljeti žarkom mediteranskom suncu, kakve poljoprivredne kulture saditi, kako loviti ribu na moru, kako graditi čamce za ribolov i brodove za dulja putovanja itd. Sve su te vještine mogli naučiti samo od onih koji su tu stoljećima prije njih živjeli.

Kolike i kakve su se drame odigrale na zapadnom dijelu Balkana u vrijeme burnih stoljeća seobe naroda ne znamo i nikada nećemo znati. Povijesni izvori i arheološki nalazi govore kako su stradali gradovi, koji su svojim velebnim građevinama i bogatstvom bili cilj pljačkaških pohoda konjaničkih naroda koji su sa istoka navaljivali na slabo zaštićene granice Rimskog Carstva, odnosno onoga što je od tog carstva ostalo nakon njegove propasti, no što se u to vrijeme događalo u onim predjelima Balkana koji su bili izvan pravaca njihovih kretanja, odnosno koji su bili nezanimljivi za pljačkaše?

Kada su slavenska plemena stigla na zapadni Balkan, malo je što još ostalo od velike rimske civilizacije u ovim prostorima. Razrušeni gradovi, prekinute komunikacije, uništeni gospodarski sustav i – seosko stanovništvo koje se bilo povuklo u predjele gdje im nije prijetila opasnost od pljačkaša – to je ono što su slavenska plemena zatekla kad su se doselila na zapadni dio Balkanskog poluotoka.

Što se dogodilo s neromaniziranim i poluromaniziranim stanovništvom u toku dugih stoljeća kasne antike i ranoga srednjeg vijeka teško da ćemo ikada saznati. Osim toga, sve donedavno, znanost i nije pokazivala veće zanimanje da u materijalnoj i duhovnoj kulturi kasnijih civilizacija na Balkanu otkrije ostatke kulture prapovijesnih i rimskodobnih Ilira. Tek u posljednje vrijeme učinjeni su prvi ozbiljniji, sustavniji napori da se kombinacijom povijesnih izvora i rezultata arheologije, etnologije i lingvistike pokušaju otkriti elementi ilirske kulture u današnjim kulturama na Balkanu i na osnovi toga rasvijetli uloga što ga je starosjedilački ilirski supstrat imao u etnogenezi današnjih balkanskih naroda. Upravo činjenica da je suvremena znanost došla do zaključka da današnji narodi na zapadnom Balkanu imaju – jedni više, drugi manje, a svakako mnogo više nego što se sve donedavno mislilo – inkorporirane ne samo kulturne elemente starosjedilačkog stanovništva, nego i njih same,[110] bila je odlučna što se i pitanju daljnje sudbine neromaniziranih Ilira nakon propasti antičkog svijeta i stalnog naseljenja Slavena na Balkan prišlo mnogo ozbiljnije nego ranije.

Pitanje odnosa Ilira i Slavena na Balkanu pojavilo se, kako smo vidjeli, vrlo rano, čak u srednjem vijeku, zatim kasnije u doba hrvatskoga narodnog preporoda, ali način kako se taj problem tada postavljao nije mogao izdržati stroge kriterije pozitivističke historiografije potkraj XIX. st. i u XX. st.[111] Trebalo je prilično vremena da se problem ilirskih ostataka u slavenskim kulturama na Balkanu postavi na solidne znanstvene temelje.

---

[110] Odlučan poticaj u istraživanju te problematike dao je znanstveni simpozij što je 1968. god. održan u Mostaru u organizaciji Centra za balkanološka ispitivanja iz Sarajeva. Radovi s tog simpozija tiskani su u posebnoj publikaciji: »Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena«, Sarajevo, 1969.

[111] Uviđajući da su Gaj i drugi hrvatski preporoditelji pretjerali pri isticanju ilirskog podrijetla Hrvata i drugih slavenskih naroda, poznati publicist Bogoslav Šulek je već 1844. god. tiskao u Beogradu brošuru pod naslovom »Šta namjeravaju Iliri?« u kojoj je iznio mišljenje, koje će se kasnije pokazati kao najbliže povijesnoj istini, da su Južni Slaveni etnička mješavina nastala tijekom dugoga etnogenetskog procesa u kojem su autohtoni Iliri bili jedan od važnih konstitutivnih elemenata.

Isto tako tek u posljednje vrijeme znanost može odgovoriti i na jedno drugo pitanje što ima veliko značenje za predmet o kojem ovdje raspravljamo – na pitanje o odnosu starih Ilira i današnjih Albanaca.

Mnogi stručnjaci smatraju danas dokazanim da su Albanci jedini balkanski narod koji izravno vuče svoje podrijetlo od starih Ilira. Zaštićeni visokim i neprohodnim planinama i izvan putova kojima su se kretali barbarski narodi u doba velike seobe naroda, ti posljednji ostaci Ilira sačuvali su veoma mnogo elemenata duhovne i materijalne kulture svojih dalekih predaka.

Tezu da su Albanci ostaci Ilira prvi put je jasno formulirao njemački povjesničar *Johannes Thunmann* u XVIII. st. [112] Tvrdeći da se povijesno ne može dokazati nikakva etnička imigracija na područje današnje Albanije od antike do danas, Thunmann zaključuje da je, prema tome, narod koji danas tamo živi živio na tom prostoru i u prapovijesno doba.

Tu su tezu podržavali i mnogi drugi povjesničari. Među prvima je to učinio slovenski povjesničar i pisac A. T. Linhart prema kojemu ilirski jezik »živi i dandanas, premda ne više čist, u albanskim planinama« (und noch heute, obwohl nicht mehr rein, in den Gebirge Albaniens lebt).[113]

No to je bilo tek naslućivanje, a ne mišljenje zasnovano na znanstvenim istraživanjima. Prvi koji će toj tezi dati znanstvenu osnovu bio je Austrijanac Georg von Hahn, vrsni poznavalac povijesti i jezika Albanaca, koji je svoje zaključke o autohtonosti Albanaca potkrijepio znanstvenim argumentima.[114]

Ne osporavajući starobalkansko podrijetlo Albanaca, mnogi su povjesničari i lingvisti u XIV. i XX. st. predlagali drukčija rješenja pitanja albanskog podrijetla. Prema jednima, Albanci su potekli od Tračana *(Karl Pauli, Gustav Weigand, Dimitar Dečev)*, prema drugima, od Dakomezijaca *(Vladimir Georgiev)* itd. Rezultati do kojih su razne znanstvene discipline došle u posljednje vrijeme, posebno posljednjih godina, raspršili su mnoge stare sumnje o tom važnom pitanju paleobalkanistike. Ta su istraživanja, naime, potvrdila tezu koju je prije dva stoljeća bio postavio Thunmann.[115] Najteže su se o pitanju podrijetla albanskoga naroda složili lingvisti, koji su u prošlosti, a djelomice to čine i danas, najviše pridonijeli zbrci što je dugo vladala u znanstvenim krugovima oko tog pitanja. Danas se lingvisti uglavnom slažu da se, doduše, ne može sigurno dokazati kako je albanski jezik ostatak ilirskog, jer je ilirski premalo poznat da bi se mogla izvršiti gramatička i leksička usporedba između njih,

---

[112] Johann E. THUNMANN, Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, I. Teil, Leipzig, 1774, str. 249. i d.

[113] A. T. LINHART, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs, I, Laibach, 1788, str. 155.

[114] Johann Georg HAHN, Albanesische Studien, I – III, Jena, 1854.

[115] To neobično važno i zanimljivo pitanje tretirali su mnogi autori u nizu posebnih studija. Vidi: Emil FISCHER, Sind die heutigen Albanesen die Nachkommen der alten Illyrier? *Zeitschrift für Ethnologie*, 43/1911, str. 564 – 567; E. FISCHER, Sind die heutigen Albanesen die Nachkommen der alten Illyrier, *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesell. f. Anthrop., Ethnol. und Urgeschichte*, 44/1913, Nr. 2 – 3, str. 11 – 13; Franz NOPCSA, Sind die heutigen Albanesen die Nachkommen der alten Illyrier? *Zeitschrift für Ethnologie*, 43/1911, str. 915 – 921; G. WEIGAND, Sind die Albaner die Nachkommen der Illyrier oder der Thraker? *Balkan-Archiv*, 3/1927, str. 227 – 251; F. RIBEZZO, Premesse storico-lingvistiche sull'autonomia illirica degli Albanesi, *Rivista d'Albania*, 1/1940, fasc. 2, str. 114 – 141; Francesco RIBEZZO, Problemi glottologici illiro-albanesi, *Rivista d'Albania*, 2/1941, fasc. 4, str. 334 – 346; Zef MIRDITA, Neki aspekti pitanja o ilirskoj osnovi albanskog etnosa, *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena*, Sarajevo, 1969, str. 157 – 167. Albanski stručnjaci koji su se u posljednje vrijeme najviše bavili tim pitanjem održali su 1969. god. u Tirani znanstveno savjetovanje posvećeno pitanju iliro-albanskih odnosa. Radovi s tog savjetovanja tiskani su u posebnom zborniku najprije na albanskom jeziku (»Ilirët dhe gjeneza e Shqiptarëve«, Tirana, 1969), a onda i na francuskom (»Les Illyriens et la genèse des Albanais«, Tirana, 1972). Tu su svoje radove tiskali Skënder ANAMALI, Muzafer KORKUTI, Bep JUBANI, Hasan CEKA i drugi arheolozi, te Eqrem ÇABEJ i Jorgji GJINARI (filolozi), Andromagi GJERGJI (etnolog) i dr. Slično savjetovanje održano je uz sudjelovanje velikog broja inozemnih stručnjaka u Tirani 1972. god. Referati s tog savjetovanja tiskani su u časopisu *Iliria*, 4/1976 i 5/1976. Još jedan simpozij u organizaciji Albanske akademije znanosti održan je 1982. također u Tirani. Radovi s tog simpozija na francuskom jeziku izašli su u publikaciji »Problèmes de la formation du peuple albanais, de sa langue et de sa culture«, Tirana, 1985. Općenito o problemu odnosa Iliri-Albanci vidi rad A. STIPČEVIĆA, »Nastanek albanskega naroda« u knjizi »Albanci«, Ljubljana, 1984, str. 11 – 22.

ali da su analize onomastičke i toponomastičke građe dale dovoljno dokaza koji tezu o izravnom podrijetlu albanskog od ilirskog jezika čine najplauzibilnijom. Ti argumenti, osim toga, u svakom slučaju isključuju mogućnost da se albanski mogao razviti od nekog drugog paleobalkanskog jezika.[116]

Druge su znanstvene discipline u posljednje vrijeme umnogome pridonijele da pitanje kontinuiteta između Ilira i Albanaca izađe iz sfere spekulacija. Tako su arheolozi, proučavajući materijalnu kulturu ranoga srednjeg vijeka u Albaniji, utvrdili da ne postoji prekid u razvitku te kulture od prapovijesnog doba sve do ranog srednjeg vijeka i da se mnogi predmeti iskopani u nekropolama iz VII – VIII. st. (Kalaja Dalmaçes, Kruja i dr.) tipološki izravno nadovezuju na ilirsku materijalnu kulturu pretpovijesnog doba.[117] Etnolozi su pak, proučavajući vrlo bogatu i još nedovoljno poznatu albansku etnografsku građu, pronalazili u njoj niz elemenata koji izravno potječu iz pretpovijesne ilirske baštine. Osobito su brojni ilirski ostaci u narodnoj nošnji današnjih Albanaca,[118] pa u ornamentici i religioznoj simbolici,[119] narodnom plesu, glazbi, antroponimiji,[120] toponimiji itd.

Povijesni izvori, nažalost, mogu nam vrlo malo pomoći da pratimo sudbinu neromaniziranog starosjedilačkog stanovništva u unutrašnjosti današnje Albanije, u onim dakle krajevima koji su odoljeli najprije grecizaciji, a onda i romanizaciji tijekom dugih stoljeća antike.

Od onoga što su zabilježili antički pisci, jednu vrlo važnu pojedinost moramo posebno komentirati. Ptolemej, naime, u svom glasovitom djelu »Geographica« (III, 12, 20) spominje ilirsko pleme Albanoi i glavni grad tog plemena Albanopolis. Nijedan drugi antički ni kasniji autor ne spominje to, očito malo ilirsko pleme, ali je postojanje grada Albanopolisa nepobitno potvrđeno, pa se stoga ne može posumnjati u Ptolemejev podatak da je postojalo i pleme Albanoi.[121]

---

[116] Tezu o ilirskom podrijetlu albanskog jezika dokazivao je najupornije i najuspješnije albanski filolog Eqrem ÇABEJ u svojim radovima »Die älteren Wohnsitze der Albaner auf der Balkanhalbinsel im Lichte der Sprache und der Ortsnamen«, *Atti e memorie del VII Congresso internazionale di scienze onomastiche*, Firenze, 1962, vol. I, str. 241 – 251; »L'Illyrien et l'albanais. Questions se principe«, *Studia Albanica*, 7/1970, nr. 1, str. 157 – 170, i u drugim radovima. Vidi također: Jorgji GJINARI, Mbi vazhdimësinë e ilirishtes në gjuhën shqipe. (Sur la continuation de l'illyrien en albanais), *Studime filologjike*, 23/1969, nr. 1, str. 71 – 80; Radoslav KATIČIĆ, Ancient languages on the Balkans. P. I. The Hague-Paris, 1976, str. 184 – 188 (»The origin of Albanian«).

[117] O tom su pitanju vrlo mnogo pisali albanski arheolozi, posebno Skënder ANAMALI i Frano PRENDI. Vazhdimesia e kulturës ilire në kulturën e herëshme mesjetare shqipëtare. (Nachlässe der illyrischen Kultur in der mittelalterlichen Kultur der Albaner), *Konferenca e I e studimeve albanologjike*, Tirana, 1965, str. 468 – 475; Skënder ANAMALI-Muzafer KORKUTI, Les Illyriens et la genèse des Albanais à la lumière des recherches archéologiques albanaises, *Studia Albanica*, 7/1970, nr. 1, str. 123 – 155, Skënder ANAMALI, Le problème de la civilisation haute-médiévale albanaise à la lumière des nouvelles découvertes archéologiques, *Actes du I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, II, Sofia, 1969, str. 547 – 559; ISTI, Basse antiquité et haut Moyen âge dans les recherches albanaises, *Iliria*, 9 – 10/1979 – 1980, str. 13 – 21; ISTI, Des Illyriens aux Albanais, *Iliria*, 15/1985, nr. 1, str. 219 – 227.

[118] Još je Franz NOPCSA primijetio da je narodna albanska nošnja sačuvala neke prastare oblike iz prapovijesnog doba. Vidi njegov rad »Prinosi starijoj povijesti sjeverne Albanije«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 22/1910, str. 347 – 354. U novije vrijeme tim su se problemom posebno intenzivno bavili albanski etnolozi. Usp. Andromaqi GJERGJI, Eléments communs dans l'habillements des tribus illyriennes et leur continuation dans nos costumes populaires, *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971, str. 151 – 171; Bep JUBANI, La xhublete (cotte) albanaise, témoin de l'ancienneté du peuple albanais, *Deuxième Conférence des études albanologiques*, vol. II, Tirana, 1970, str. 291 – 307; Rrok ZOJZI, Traces archaïques dans le port vestimentoire traditionnel du peuple Albanais, *Iliria*, 5/1976, str. 225 – 232.

[119] Aleksandar STIPČEVIĆ, Simbolismo illirico e simbolismo albanese, *Iliria*, 5/1976, str. 233 – 236; Mark TIRTJA, Éléments des cultes illyriens chez les albanais, *Iliria*, 5/1976, str. 241 – 260; Aleksandar STIPČEVIĆ, Kultni simboli kod Ilira, Sarajevo, 1981, str. 179 – 186 (»Ostaci ilirskog simbolizma u kasnijim kulturama na Balkanu«).

[120] Radoslav KATIČIĆ, L'anthroponymie illyrienne et l'éthnogenèse des albanais, *Iliria*, 5/1976, str. 79 – 82. Ilirska imena u srednjovjekovnim, pa i novovjekim pisanim spomenicima u zemljama koje danas nastavaju Albanci su vrlo česta. Vidi: Rexhep DOÇI, Antroponimia e Llapushës (Prekorupës). Prishtinë, 1983, str. 108 – 140, 169 – 176, 192 – 194.

[121] Na teritoriju rimske kolonije Scupi (današnje Skoplje) otkriven je spomenik na kojem se spominje grad Albanopolis. Vidi: Borka JOSIFOVSKA, Add. ad Spomenik LXXI, 557 *Albanopolis*, *Živa antika*, 21/1971, sv. 2, str. 513 – 522. O tom gradu i antičkim Albanoi vidi: Thoma KOCORI, Contribution à l'étude de l'origine des noms ΑΛΒΑΝΟΙ et ΑΛΒΑΝΟΠΟΛΙΣ, *Etudes balkaniques, 12/1976, nr. 1, str. 122—129.*

Za pitanje albanske etnogeneze taj Ptolemejev podatak je osobito važan, jer su današnji Albanci bez sumnje naslijedili svoje nacionalno ime od tog maloga ilirskog plemena.

Naslućuje se da je to pleme u prapovijesno i rimsko doba živjelo u unutrašnjosti srednje Albanije i da se grad Albanopolis nalazio u mjestu Zgërdhesh u blizini Kruje, gdje su iskopani monumentalni ostaci jednog ilirskog grada.

Poznato je da se upravo u unutrašnjosti srednje Albanije razvila vrlo značajna i danas dobro poznata srednjovjekovna Komanska kultura, koja se izravno nadovezuje na starosjedilačku ilirsku kulturu i da je upravo Kruja bio glavni grad srednjovjekovne Albanije. Činjenica pak da u XI. stoljeću bizantski pisci spominju u tom prostoru narod Albanitai upućuje na jedini mogući zaključak, tj. da su srednjovjekovni Albanitai naslijedili ime ilirskog plemena Albanoi i da su stoga njihovi izravni potomci. Izvan svake je sumnje da kontinuitet nacionalnog imena isključuje mogućnost da su se stanovnici srednjovjekovne Albanije odnekud doselili u te krajeve, napustili svoje nacionalno ime i prihvatili ime pokorenog naroda za kojega, uostalom, ne bi ni mogli znati da je ikada postojao ako je taj narod romaniziran u antičko doba i ako je nestao s povijesne pozornice. Kontinuitet nacionalnog imena i kontinuitet materijalne i duhovne kulture, o kojem tako rječito govore ostaci Komanske kulture, ali i rezultati interdisciplinarnih istraživanja u novije vrijeme, sve više daju za pravo velikoj većini stručnjaka, koja danas misli da su Albanci od svih balkanskih naroda najviše sačuvali starosjedilačkih, ilirskih, elemenata u svom nacionalnom biću.

Dok su napori stručnjaka koji se bave pitanjem iliro-albanskih odnosa usmjereni na identificiranje što većeg broja činjenica koje potvrđuju kontinuitet između ilirstva i albanstva, dotle se za druge dijelove Balkanskog poluotoka nastanjene Slavenima problem sastoji od utvrđivanja uloge starosjedilačkog, neromaniziranog ili poluromaniziranog stanovništva u formiranju današnjih slavenskih naroda, odnosno u formiranju njihovih kultura. Danas raspolažemo nizom pouzdanih dokaza koji takvu ulogu osvjetljavaju, ali smo još uvijek daleko od cjelovitih studija o tom pitanju.

Arheologija je do sada, nažalost, uspjela identificirati vrlo malo materijala koji pripada neromaniziranom stanovništvu iz kasne antike i iz prvih početaka srednjeg vijeka. Jednako tako vrlo malo znamo o najranijoj slavenskoj materijalnoj kulturi i o dodirima te kulture sa starosjedilačkom kulturom. Nedostaje nam, dakle, za sada upravo najvažnija karika u lancu koji povezuje te dvije kulture. Analiza slavenske materijalne kulture iz kasnijeg vremena otkrila je ipak da su takvi izravni dodiri postojali i da su Slaveni nakon dolaska na Balkan, mnogo toga naučili od starosjedilačkog ilirskog stanovništva.

Jedan od običaja koji su Slaveni preuzeli od njih je pokopavanje mrtvaca u rakama obloženim kamenjem – običaj vrlo star i vrlo rasprostranjen na Balkanu u prapovijesno doba. Isto se tako može smatrati vrlo plauzibilnom teza da su Slaveni upravo od stanovništva što su ga tu zatekli preuzeli običaj ritualnog razbijanja keramičkih posuda nad grobovima.[112]

U slavenskoj kulturi na Balkanu može se utvrditi i niz drugih elemenata ilirskog podrijetla. *Mate Suić* je npr. otkrio vrlo zanimljivu iliro-slavensku koincidenciju koja nikako ne može biti slučajna. Prema svjedočanstvu Strabona, ilirski su Dalmati svake osme godine dijelili zemljište koje je bilo u zajedničkom vlasništvu, a upravo se takav običaj – dijeljenje pašnjaka svake osme godine – sačuvao na otoku Pagu sve do XVII. st.[113]

---

[112] Vidi što je o tome napisala Mirjana LJUBINKOVIĆ u radu »Ka problemu kontinuiteta Iliri – Sloveni«, *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena*, Sarajevo, 1969, str. 210. *Taj je rad jedan od najkompletnijih prikaza te problematike do danas.*

[113] Usp. Mate SUIĆ, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo, 1967, str. 103 – 104.

Ilirskog je podrijetla i pekva (crepulja) za pečenje kruha, koja se na Balkanu susreće u velikom broju od starijega željeznog doba i koju su Slaveni upoznali kada su doselili u ove krajeve.[124] To je isto tako i tzv. lička kapa s resama koje su brončani prototip nosili Japodi na onom istom području na kojem se lička kapa i danas nosi.[125] U Lici i u nekim drugim područjima zapadnog Balkana sačuvan je običaj tetoviranja, koji se također može smatrati ostatkom iz ilirskih vremena (v. dalje na str. 66), a ilirskog je podrijetla, prema mišljenju *Ćire Truhelke*, i krsna slava.

Ilirski kultovi ostavili su više tragova u religioznim i magijskim vjerovanjima Slavena na Balkanu. Posve je sigurno npr. da je vrlo rasprostranjeni kult boginje šuma i lova, koja se u Ilira pojavljuje pod imenom Thana, ostavio trag u liku Majke Jane u srpskom narodnom vjerovanju.[126] Možemo, osim toga, naslutiti da je i vrlo rasprostranjeni kult zmije u pretpovijesnih Ilira ostavio mnoge tragove u brojnim manifestacijama tog kulta u slavenskoj mitologiji.

Veoma zanimljiva svjedočanstva o ostacima ilirskih imena u hrvatskom onomastikonu srednjega vijeka ustanovio je *Duje Rendić-Miočević;* analizirajući srednjovjekovne isprave iz XII. st. otkrio je u njima neka imena u čije se ilirsko podrijetlo ne može sumnjati. Riječ je o imenima Licca, Batoca, Pletto i dr. u kojima lako prepoznajemo dobro poznata ilirska imena Licco (Liccavus, Liccana i sl.), Baton, Pletor itd.[127] Ti survivali u Dalmaciji mogu imati mnogo dublje značenje nego što ga imaju survivali iz područja materijalne kulture. Ta pojava, naime, više nego ijedna druga svjedoči o miješanju starosjedilačkog življa sa slavenskim došljacima i o tome da su oni veoma dugo čuvali svijest o svom posebnom, neslavenskom identitetu.

Jedan podatak što ga nalazimo u Tome Arhiđakona kao da potvrđuje prisutnost tog još uvijek nepotpuno slaveniziranog življa čak u XIII. st., kada on o tome piše. Toma naime u svom djelu »Historia Salonitana«, govoreći o hrvatskom plemenu Svačića (Snačića), označuje ih kao »coloni regionis montuosae«, a upravo su za Svačiće izneseni dokazi koji govore da su oni, možda, predslavenskog, ilirskog podrijetla.[128]

Ilirski ostaci u narodnoj kulturi,[129] arhitekturi i urbanizmu, načinu pokapanja mrtvaca, religioznoj simbolici, ornamentalnoj motivici, narodnoj nošnji i obući, nakitu, glazbi i plesu, jeziku,[130] društveno-političkoj organizaciji[131] itd., dovoljno su broj-

[124] Ksenija VINSKI-GASPARINI, Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima, *Peristil*, 1/1954, str. 119–122.

[125] Ksenija VINSKI-GASPARINI, navedeno mjesto, str. 122–123.

[126] Milivoje PAVLOVIĆ, Diana – alb. *Zanë* – serb. Majka Jana, *Zeitschrift für Balkanologie*, 1/1962, H. 1–2, str. 73–74. O ostatku tog kulta u albanskom narodnom vjerovanju v. Eqrem ÇABEJ, Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan, *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa*, 5/1941, Nr. 3–4, str. 229–241.

[127] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Prilog proučavanju naše ranosredovječne onomastike, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 1/1949, str. 9–21.

[128] Viktor NOVAK – Milan BUDIMIR, De iis qui Snaci nominantur, *Jugoslavenski istoriski časopis*, 2/1936, str. 106–134, 410–411; Milan BUDIMIR, »Coloni regionis montuosae«, *Jugoslovenski istoriski časopis*, 5/1939, str. 185–191; Gregor ČREMOŠNIK, O imenu »Snaci«, *Jugoslovenski istoriski časopis*, 5/1939, str. 182–184.

[129] Pojedine staroilirske elemente u narodnoj kulturi slavenskih naroda na Balkanu obradio je još 1900. god. Ćiro TRUHELKA u radu »Les restes illyriens en Bosnie«, Paris, 1900. Mnogo detaljnije se na te ostatke osvrnuo Milovan GAVAZZI, Kulturna analiza etnografije Hrvata, *Narodna starina*, 7/1930, str. 4–5 i passim, pa u radu »Pregled etnografije Hrvata«, Zagreb, 1940. Vidi također rad Šime BATOVIĆ – Olga OŠTRIĆ, Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja, *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo, 1969, str. 245–277, gdje je sakupljen veći dio onih elemenata za koje autori misle da su ilirskog podrijetla.

[130] Da su starosjedioci utjecali i na hrvatski i srpski jezik pokazao je Dalibor BROZOVIĆ u radu »Doseljenje Slavena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svjetlu lingvističkih istraživanja«, *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo, 1969, str. 129–140.

[131] Već je davno primijećeno da se ilirska plemenska organizacija sačuvala u Albanaca i u pojedinim slavenskim krajevima na Balkanu. Vidi diskusiju Eugena OBERHUMMERA uz rad Oswalda MENGHINA, Diskussion über die Illyrierfrage, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 47/1917, Sitzungsberichte, str. 42. U novije se vrijeme na to pitanje osvrnula Mirjana LJUBINKOVIĆ, navedeno djelo, str. 208. Vidi također: Špiro KULIŠIĆ, Balkanski supstrat u dinarskoj rodovskoj organizaciji, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, 13/1976, str. 361–375; ISTI, Tragovi arhaične rodovske organizacije i pitanje balkansko-slovenske simbioze, Beograd, 1963.

ni da se iz njih može već sada zaključiti da su Slaveni, došavši u ove krajeve u VI. i VII. st.,[133] zatekli u zapadnom dijelu Balkana prilično brojno starosjedilačko, neromanizirano i poluromanizirano stanovništvo koje se bilo povuklo najprije pred Rimljanima, a onda i pred barbarskim narodima, u nepristupačne krajeve. S njima su se Slaveni u toku stoljeća asimilirali i tako u svom narodnom entitetu sačuvali ostatke starih Ilira. Ti su ostaci posebno brojni u nekim zabačenim krajevima Bosne, Hercegovine, Dalmatinske Zagore, Crne Gore itd., i čini se da nije daleko od istine tvrdnja da je ilirski starosjedilački element imao veoma važnu ulogu u formiranju kulturnih, somatskih i psihičkih osobina slavenskog življa koji u tim krajevima danas živi.

[133] O procesu slavenske kolonizacije Balkana vidi rad Franje BARIŠIĆA, Proces slovenske kolonizacije istočnog Balkana, *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, Sarajevo, 1969, str. 11–27.

POGLAVLJE TREĆE

SVAKODNEVNI ŽIVOT I OBIČAJI

Najveći dio podataka što ih o Ilirima nalazimo u djelima antičkih pisaca odnosi se na ratove što su ih Iliri vodili s Grcima, Makedoncima i Rimljanima, dok su podaci o njihovim običajima, njihovoj vjeri i svakodnevnom životu vrlo rijetki i ne uvijek pouzdani. Pišući pretežno na osnovi podataka iz druge ruke, ti su pisci u svojim spisima često iznosili ono što je u Ateni ili Rimu vrijedilo kao javno mišljenje o Ilirima. Smijemo zato izraziti sumnju u to da su događaje ili običaje koje su opisivali i pripisivali nekom plemenu, ti pisci zaista poznavali i mogli smjestiti u vrijeme i prostor.

Arheologija daje mnoštvo podataka za upoznavanje svakodnevnog života Ilira i, za razliku od pisanih tekstova, ti su podaci potpuno pouzdani. Nažalost, ostaci materijalne kulture ne mogu dati odgovor na niz pitanja iz sfere duhovnog života i društvenih odnosa, pa je pomoć arheologije u rekonstrukciji života Ilira dragocjena, ali ne i dovoljna.

Arheologija i njezini rezultati upozoravaju na važnu činjenicu da su postojale prilično velike razlike u materijalnoj kulturi između pojedinih ilirskih plemena ili skupine plemena i da su prema tome takve razlike morale postojati, i postojale su, i u duhovnoj kulturi. Sve to navodi suvremenog istraživača na velik oprez kad govori o pojedinim aspektima života starih Ilira, da ne upadne u napast da kulturnim fenomenima ustanovljenim u jednom plemenu ili u jednom kraju daje općeilirsko značenje.

Svakodnevni život ilirskih plemena ovisio je umnogome o geografskim prilikama u kojima su živjela. Te su prilike bile vrlo različite: od otoka i primorja s blagim, mediteranskim podnebljem do plodnih nizina uz velike panonske rijeke u kojima je vladala kontinentalna klima, i do vrletnih planina u Bosni, Crnoj Gori, Sloveniji i drugdje, na kojima su oštre i surove zime uvjetovale tamošnjim stanovnicima način života i običaje. Prilagođujući svoja naselja i svoj stan, svoju odjeću i obuću, svoje gospodarstvo i cjelokupan način života okolini koja ih je okruživala, koja im je davala sad rudna bogatstva, sad pašnjake, more bogato ribama ili šume pune divljači, Iliri su, stoljećima živeći u vrlo različitim uvjetima, stvorili i vrlo različite običaje i imali vrlo različite mentalitete. Sjetimo se da sva ilirska plemena nisu imala isto podrijetlo i da prema tome nisu imala ni jednaku etnografsku baštinu. Kad sve to uzmemo u obzir, nije teško zamisliti teškoće pred kojima se nalazi današnji istraživač kad iz vrlo oskudnih vijesti pokušava saznati kakva je bila etnografska slika starih Ilira.

FIZIČKI IZGLED

Prema grčkom piscu Herodijanu iz III. st. Iliri su bili veoma jaki i visoki i u boj i pogibelj uvijek spremni srnuti, ali su bili troma duha.[1] Ako njegovu mišljenju o inteligenciji Ilira pripišemo umišljenost visokociviliziranog Grka i običaj ljudi da

[1] HERODIANI Historiarum Libri VIII, II, 9.

svoje neugodne susjede prikažu u gorem svjetlu nego što to oni zaslužuju, ostaje nam kao vjerodostojna njegova konstatacija da su Iliri bili visoki i jaki. Antropološka mjerenja izvršena u raznim dijelovima ilirskog teritorija dala su o tjelesnoj visini Ilira prilično ujednačene rezultate na osnovi kojih možemo o tome govoriti sa znanstvenom preciznošću, a ne samo na osnovi subjektivnog suda antičkih pisaca. Prema tim mjerenjima, stanovnici Istre i Slovenskog primorja, bili su visoki u prosjeku 1,65 m (muškarci) odnosno 1,53 m (žene).[2] Toliko su bili visoki i Iliri pokopani u poznatoj nekropoli iskopanoj kod Trebeništa blizu Bitola u Makedoniji.[3] Slične podatke pružaju i antropometrijska mjerenja u nekim drugim nekropolama.[4]

Za današnje pojmove ta tjelesna visina nikako ne opravdava mišljenje antičkih pisaca da su Iliri bili visoka rasta, ali u staro doba, kada su ljudi bili mnogo niži negoli danas, Iliri su u njihovim očima zaista morali izgledati visoki.

Antropološka su mjerenja dalje pokazala da su Iliri najvećim dijelom pripadali dolihokefalnom tipu, dok je onih s brahikefalnom lubanjom bilo manje. Ovdje moramo spomenuti i zanimljiv brahikefalni tip, što ga je opisao talijanski antropolog *Raffaello Battaglia*, a identificiran je u spomenutim Škocjanskim jamama. Prema Battagliji, taj tip pokazuje veliku sličnost sa suvremenim antropološkim tipom što ga je *Paul Träger* identificirao u sjevernoj Albaniji. Bio je to čovjek niska rasta, tamne boje, brahikefalne lubanje, koji Battaglia i neki drugi antropolozi smatraju jednim od najstarijih antropoloških tipova među Ilirima. U činjenici pak da se taj tip sačuvao u Albaniji sve do današnjeg dana Battaglia vidi dokaz da su Albanci ilirskog podrijetla.[5]

Taj niski i tamnoputi tip razlikuje se od onoga što ga prikazuju spomenici iz kasnog Carstva. Rimski carevi ilirskog podrijetla (Valentinijan i dr.) visoka su rasta, plavih očiju i plave kose. U planinskim dijelovima zapadnog Balkana žive, međutim, visoki, ali tamnoputi ljudi dinarske rase koji u sebi imaju mnoge elemente starijih, predindoevropskih stanovnika tih krajeva.[6]

O fizičkom izgledu Ilira možemo suditi, kako smo već spomenuli, i na osnovi likovnih prikaza iz rimskog doba. Te prikaze, s obzirom na predmet o kojem ovdje raspravljamo, možemo podijeliti na dvije skupine: a) na one u kojima su Iliri prikazani kao rimski zarobljenici, i b) na one, brojnije, reljefe ilirske izradbe iz kasnog Carstva. Prvoj skupini pripadaju spomenici što su ih izradili rimski majstori, od kojih neki jamačno nisu ni vidjeli kako zapravo Ilir izgleda i u kojima su Iliri prikazani po određenom kalupu, onako kako su Rimljani zamišljali sve barbare, a ne samo Ilire. Takvav je npr. prikaz Ilira na glasovitoj Gemmi Augusteji što ju je izradio Dioskurid u čast pobjede Tiberija i Germanika nad Batonima (6 – 9. god. n. e.). Slični

[2] Te su rezultate dobili analizirajući ljudske skelete otkopane u Škocjanskim jamama talijanski antropolozi Cleto CORRAIN i Sergio RENDINA, I resti scheletrici umani rinvenuti nelle caverne di S. Canziano del Timavo, *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, 123/1960 – 1961, str. 59 – 126. Do identičnih rezultata o visini Ilira došao je, proučavajući skelete iz istih jama, mnogo ranije Josef SZOMBATHY, Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande, *Mittheilungen der Prähistorischen Kommission*, Bd. II, Nr. 2, 1912, str. 179 – 188. Slični su rezultati dobiveni i za neke lokalitete u Istri: Bernardo SCHIAVUZZI, I crani del Museo civico polese, *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste*, 25/1908, p. II, str. 181.

[3] Prema ekspertizi koju je izvršio dr. G. B. ŠLJIVIĆ (donosi je u svom radu Nikola VULIĆ, Novi grobovi kod Trebeništa, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, knj. 76, 1933, str. 31), žena pokopana u toj nekropoli bila je visoka 1,52 m.

[4] Živko MIKIĆ, Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji, Sarajevo, 1981, str. 133 (za lokalitet Gomolava u blizini Rume) i str. 146 (za lokalitet Suva Reka kod Gevgelije u Makedoniji).

[5] Raffaello BATTAGLIA, Resti umani scheletrici di S. Canziano. Contributo allo studio antropologico degli Illiri, *Atti del Museo civico di storia naturale di Trieste*, vol. 13/1935 – 1941, str. 204. i 206.

[6] Opširnije o tom pitanju v. u radovima: Niko ŽUPANIČ, Die Illyrier. Ein Profil aus der historischen Physioanthropologie der Balkanhalbinsel, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 37/1907, Sitzungsberichte, str. 21 – 24; Augustin WEISBACH-Leopold GLÜCK, Crania Bosniaca. I. dio. Prehistorijske lubanje, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 13/1901, str. 351 – 405; Ilse SCHWIDETZKY, Beiträge zur Rassengeschichte Südosteuropa. I. Die Illyrier des Glasinac, *Zeitschrift für Rassenkunde*, 11/1940, str. 153 – 165; Zlata DOLINAR-OSOLE, Ilirska okostja iz gomile v Volčjih njivah, *Arheološki vestnik*, 7/1956, zv. 1 – 2, str. 131 – 136, i Živko MIKIĆ, sp. djelo, gdje je navedena sva starija literatura o dosadašnjim antropološkim istraživanjima Ilira.

shematizirani prikazi pobijeđenih Ilira nalaze se i na nekoliko drugih spomenika iz Solina, Garduna kod Sinja, Pule[7] itd. I dok se iz tih prikaza teško može prosuditi o pravom izgledu Ilira, autentične likove pripadnika tog naroda nalazimo na domaćim spomenicima iz unutrašnjosti (Bosna i Hercegovina, Dalmatinska zagora, Albanija) što su najvećim dijelom nastali u posljednjim stoljećima Rimskog Carstva, kada se u tim krajevima razvija vrlo osebujna i originalna domaća umjetnost. Prikazi pokojnika na brojnim nadgrobnim spomenicima odlikuju se izvanrednim realizmom, pa nema sumnje da su lica što nas s tih spomenika gledaju izgledala upravo onako kakve ih mi sada vidimo. Ta su lica markantnih crta, pokrivena bujnim bradama i kosom – vrlo slična licima dinaraca što i danas žive u tim prostorima.

Čini se da su u očima Rimljana Iliri, ili bar neki među njima, morali posebno izgledati, svakako drukčije od pripadnika plemena što su živjela u Italiji. To možemo zaključiti iz onoga što Plaut, inače rođen u umbrijskom gradu Sarsini blizu Jadranske obale, gdje je jamačno imao prilike osobno upoznati Ilire, stavlja u usta jednom licu u komediji »Trogroška« (Trinummus). Videći čudnu spodobu kako ulazi u scenu, taj usklikne: »Taj je, bome, od gljive – sav pod klobukom krije se. Ilir čini se po liku – takva mu je nošnja baš« (prijevod *Kolomana Raca*).[8]

BRIJANJE BRADE

Sudeći po spomenutim prikazima na domaćim spomenicima, neromanizirani ili poluromanizirani Iliri nisu brijali svoje brade. Čini se, međutim, da nošenje brade nije bilo uobičajeno u svih Ilira, ili bar ne jednako u prapovijesno kao i u kasnije, rimsko doba. Prema nalazima brončanih britava iz brončanog i starijeg željeznog doba u Sloveniji, sjevernoj Bosni i uz jadransku obalu izgleda da su u ta vremena i na tim područjima Iliri brijali brade.[9] U rimsko doba romanizirani Iliri, bilo da su živjeli u gradovima, ili pak u vojnim logorima kao vojnici u dalekim provincijama Carstva, slijedili su u tom hirove rimske mode.

TETOVIRANJE

Dobro informirani grčki geograf *Strabon* izvješćuje da su Japodi imali običaj da tetoviraju svoja tijela »jednako kao i ostali Iliri i Tračani«.[10] Tu Strabonovu vijest potvrđuju i arheološki nalazi: u grobovima na Glasincu, u sojeničkom naselju u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške i drugdje, otkrivene su kratke brončane veoma zašiljene igle koji bi se nataknule na držak. S tim su iglama pretpovijesni Iliri bockali kožu i tetovirali na njoj razne ornamentne motive.[11]

---

[7] Te je prikaze obradio detaljno Mihovil ABRAMIĆ, O predstavama Ilira na antiknim spomenicima, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 32/1937, str. 7–19. Za carsku statuu s prikazom pobijeđenog Ilira iz Pule vidi Piotr R. BIEŃKOWSKI, Über eine Kaiserstatue in Pola, *Wiener Studien*, 34/1912, str. 272–281.

[8] T. M. PLAUTUS, Trinummus, 851–852: »Pol hic quidem fungino generest: capite se totum tegit. Hilurica facies videtur hominis: eo ornatu advenit.«

[9] Pouzdano se zna da sve brončane britve u prapovijesno doba nisu služile samo kao brijaći pribor, ali se ipak njihova prisutnost u većem broju na jednom određenom području uzima kao dokaz da su ljudi njima brijali svoje brade. Za nalaze britava na području Jugoslavije u prapovijesno doba v. France STARÈ, Polmesečne britve iz Jugoslavije, *Arheološki vestnik*, 8/1957, str. 204–234.

[10] STRABON, Geographica, VII, 54.

[11] Ćiro TRUHELKA, Die vorgeschichtliche Pfahlbau in Savebette bei Donja Dolina, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, 9/1904, str. 149.

Tetoviranje je na Balkanu bilo poznato već u neoeneolitskim kulturama,[12] a sačuvalo se sve do danas[13] najviše u Hrvata u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine.

HIGIJENA

Vijesti o tjelesnoj čistoći i higijeni općenito u Ilira odnose se na jedno jedino pleme – na Dardance. Antički pisci jednoglasno tvrde da su pripadnici tog plemena bili veoma prljavi. Tako su, prema Strabonu, Dardanci živjeli u zemunicama koje su kopali ispod gnojnica.[14] Drugi nas pisci obavještavaju da su se Dardanci prali samo dvaputa u životu: kad bi se rodili, kad bi se ženili, a treći put su ih prali tek kad bi umrli.[15] Za stare Grke Dardanci su bili proverbijalno prljavi, pa ako se i složimo da je u toj proverbijalnosti, kao i u svakoj drugoj, bilo pretjerivanja, teško je ne vjerovati da su se Dardanci po toj svojoj osobini zaista odvajali od drugih balkanskih plemena. No kad je riječ o vijesti da su se prali samo dva, odnosno triputa u životu, očito je da ta činjenica u koje autentičnost ne treba da sumnjamo, nije imala veze s higijenskim navikama Dardanaca, već su to bila ritualna pranja što se susreću i u mnogih drugih naroda.

BOLESTI

Dva su izvora za upoznavanje bolesti od kojih su bolovali Iliri – oba nedovoljna da nam pruže i najblijeđu sliku o zdravstvenim prilikama u Iliriji u pretpovijesno i povijesno doba. Medicinski stručnjaci još uvijek nisu dovoljno iskoristili arheološke podatke da bi analizom kostiju što su iskopane u ilirskim grobovima ili naseljima mogli otkriti mnoge bolesti.[16] Nešto više saznajemo od antičkih pisaca, ali se u njih podaci najviše odnose na razdoblje nakon što su Rimljani zagospodarili tim krajevima, dok su za starije doba mnogo rjeđi. Zanimljiv je tako podatak što nam ga je zapisao povjesničar Apijan, da je Apolon na Autarijate poslao kugu zato što su s Keltima krenuli na Delfe.[17] Kuga i slične epidemije morale su prilično često harati među Ilirima, jer baš o takvim bolestima imamo najviše podataka. Nije, međutim, uvijek moguće na osnovi zapisa starih pisaca ustanoviti kakve su to uistinu bile bolesti.[18]

---

[12] M. PETRIĆ, On tattooing and cicatrization in prehistoric population of a part of Balkans, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 4/1966, str. 151 – 171.

[13] Ćiro TRUHELKA, Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 6/1894, str. 241 – 257.

[14] STRABON, Geographica, VII, 5, 7.

[15] NICOLAUS DOMASCENUS, Morum mirab., frag. 107; AELIANUS, Varia historia, IV, 1. Od suvremenih pisaca pisali su o tome Mate SUIĆ, Nekoliko etnografskih podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo 1967, str. 108 i Fanula PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo, 1969, str. 392 – 393.

[16] Kao primjer kako se prema kostima pokojnika mogu otkriti bolesti od kojih su oni bolovali, navodimo slučaj ženske osobe pokopane u jednom grobu u Trebeništu. Prema analizi dra G. B. ŠLJIVIĆA ta je osoba »u detinstvu patila od rahitisa« (ekspertizu donosi Nikola VULIĆ, Novi grobovi kod Trebeništa, *Spomenik Srpske kralj. akademije*, knj. 76, 1933, str. 34).

[17] APPIANI ALEXANDRINI Romanorum Historiarum, lib. De rebus Illyricis, cap. IV (vidi prijevod na hrvatski jezik Ante Starčevića u časopisu *Arkiv za pověsnicu jugoslavensku*, 7/1863, str. 164).

[18] Nedostaje detaljna analiza svih pisanih izvora što govore o bolestima u Ilira. Upućujemo čitaoca na dobar, ali ne dovoljno dokumentiran rad Mirka D. GRMEKA, Pregled razvoja medicine u Hrvatskoj od pretpovijesnih vremena do XII. stoljeća, u *Iz hrvatske medicinske prošlosti*, Zagreb, 1954, str. 38 – 45.

LIJEKOVI I MEDICINA

Iliri su poznavali niz ljekovitih trava kojima su liječili razne bolesti. Neke od tih trava postale su općepoznate u rimsko doba zbog svojih izuzetnih ljekovitih svojstava, i premda nam one mogu dati posve blijedu i nepotpunu sliku bogate ilirske farmakopeje, spomenut ćemo ih ovdje, jer su one, odnosno lijekovi koji su se od njih pravili, proslavile tu farmakopeju u cijelome Rimskom Carstvu.

Najpoznatija među tim biljkama bila je perunika, u antičko doba poznata pod imenom *Iris Illyrica*, koje mnogostruka ljekovita svojstva uvelike hvale antički pisci, od grčkog filozofa Teofrasta, do liječnika Dioskurida i polihistora Plinija. Prema Dioskuridu, osušeni podanak perunike zacjeljuje čireve, uspavljuje, liječi glavobolju, a samljeveni podanak pomiješan s medom izaziva pobačaj i sl. Plinije zna da podanak perunike liječi i niz drugih bolesti, a zna također da taj podanak, zbog ugodna mirisa, služi i za pripravljanje raznih miomirisa. Prah irisa, pomiješan s nekim drugim tvarima, služi za pravljenje tableta koje otmjene rimske gospođe nose nanizane oko vrata kako bi prekrile neugodan zadah znoja. Zanimljivo je i to što Plinije preporučuje da se osušeni podanak perunike objesi oko vrata maloj djeci kada im niču zubići: taj se običaj, naime, sačuvao u nekim našim krajevima sve do danas! I mnogi drugi antički pisci pišu o izvanrednim, svakako pretjeranim, kvalitetama irisa koji raste u Iliriji (Columella, Galen, Paulus Aegineta i gotovo svi koji su u antici pisali o medicini i farmakologiji), potvrđujući tako golemu popularnost te biljke u tadašnjem svijetu.[19]

Od brojnih drugih ljekovitih biljaka što su rasle na ilirskom tlu, a izvozile se po cijelom Rimskom Carstvu, slavu je stekla gencijana ili žuta sirištara, u suvremenoj botaničkoj terminologiji poznata kao *Gentiana lutea L.* Iliri, a za njima i drugi, upotrebljavali su tu biljku protiv raznih bolesti, čireva itd., a dobila je ime po ilirskom kralju Genciju, za kojega kažu da je prvi upoznao njezina ljekovita svojstva.

Iz tih nekoliko podataka možemo zaključiti da je narodna medicina, zasnovana na upotrebi ljekovitih biljaka, bila u Ilira vrlo razvijena. Osim te racionalne, na iskustvu zasnovane medicine, postojala je i druga, koje su pomoć tražili bolesnici onda kada ljekovito bilje nije moglo liječiti njihove bolesti ili rane. To je magijska medicina, koja je očito bila isto toliko raširena kao i ona prva. U rimsko doba bili su osobito poznati vračevi iz Panonije. Sačuvana nam je i vijest o jednom takvom vraču koji je, navodno, dodirom izliječio cara Hadrijana od groznice.

Nema sumnje da i u velikoj popularnosti boga Eskulapa među Ilirima u rimsko doba treba vidjeti indirektan dokaz o razvijenosti medicinskog umijeća među njima.[20] Štoviše, prema mišljenju lingvista *Milana Budimira*, čak i samo ime tog boga liječništva u Grka i Rimljana ilirskog je podrijetla.[21]

Bilo je, prirodno, mnogo slučajeva kada ni ljekovite trave, a ni magijske radnje nisu mogle pomoći bolesniku, pa su narodni ljekari, naoružani vjekovnim iskustvom, morali obaviti i vrlo opasne i komplicirane operacije. Nema mnogo podataka o takvim vještinama narodnih ljekara, no pitanje je samo vremena kada će stručnjaci u osteološkim ostacima otkriti njihove tragove. Kao primjer možemo navesti dva kirurška zahvata konstatirana na lubanjama iskopanima na Glasincu u Bosni. Jednom se bolesniku razvila gangrena ili neka slična bolest u donjoj mandibuli, pa je liječnik nekim metalnim instrumentom odstranio ne samo bolesni zub, nego i dio mandibule zahvaćene bolešću. Liječnik je svoj posao obavio znalački i uspješno. Drugom je bolesniku liječnik morao odstraniti cistu što se bila razvila ispod jednog zuba. I ta

[19] Podatke u antičkih pisaca o toj biljci sakupio je Mirko D. GRMEK, Iris Illyrica, *Liječnički vjesnik*, 71/1949, br. 2, str. 63 – 64. Vidi i: Mladen NIKOLANCI, Iris Illyrica, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split, 1980, str. 155 – 160.

[20] Navest ćemo vrlo dokumentiran članak o kultu tog božanstva na teritoriju današnje Jugoslavije, gdje se nalazi citirana i sva starija literatura: Kruna TOMIĆ-KAROVIĆ, Tragovi Asklepijeva (Eskulapova) kulta na teritoriju Jugoslavije, *Rasprave i građa za povijest nauke*, 1/1963, str. 187 – 205.

[21] Milan BUDIMIR, De Aesculapi nomine et numine, *Medicinski pregled*, 13/1938, str. 146.

je intervencija bila uspješna, pa to pokazuje da su ondašnji ljekari znali mnogo toga što je potrebno za tako osjetljive kirurške intervencije.[21]

ROĐENJE, TRAJANJE ŽIVOTA, SMRT

Varon nam pripovijeda da su ilirske žene lako rađale. Kad bi došlo vrijeme porođaja, udaljile bi se s posla u polju, rodile bi bez ičije pomoći i odmah se vratile i nastavile s radom, držeći dijete u naručju »kao da su ga našle, a ne rodile«.[22] Lakoća kojom su ilirske žene rađale djecu, a koja je tako začudila Rimljanina Varona, nije nikako bila specifična za Ilirkinje, jer s istom lakoćom rađaju sve žene u neurbaniziranim civilizacijama. Nažalost, Iliri se prije rimske okupacije, a mnogi ni poslije nje, još po nečemu nisu razlikovali od drugih naroda na istom stupnju razvitka, a to je velika smrtnost male djece. *Carlo Marchesetti*, koji je iskopao veliku nekropolu iz željeznog doba kod Mosta na Soči (Santa Lucia) blizu Tolmina, najbrojio je čak 770 dječjih skeleta (ili 28,15%) prema 1960 (ili 71,85%) odraslih.[24] Slična je situacija i kasnije u rimsko doba, sudeći po podacima o dobi pokojnika što ih nalazimo na nadgrobnim spomenicima iz toga doba.[25] Analizom podataka o starosti onih koji su pokopani u grobovima iz rimskoga doba može se također otkriti i srednje trajanje života Ilira u to doba – naravno, samo onih koji su po rimskom običaju postavljali sebi nadgrobne spomenike i na njima navodili podatke o dobi pokojnika. Tako smo saznali da je prosječno trajanje života muškarca bilo – uzimajući u obzir samo onoliku smrtnost djece kako je to registrirano na nadgrobnim spomenicima – oko 39 godina, a žena 36. U Panoniji i Noriku, međutim, gdje su uvjeti života bili relativno bolji negoli u gorovitim predjelima zapadnog Balkana, muškarci su prosječno živjeli 43,15 godina, a žene 43,93.[26] Znamo iz tih spomenika da je u Iliriji bilo ljudi koji su doživjeli 100, pa čak i 125 godina (u Saloni).

PIĆA[27]

Vjeruje se da Iliri nisu uzgajali vinovu lozu prije nego što su došli u dodir s Grcima, [28] a da veći dio ilirskih plemena iz unutrašnjosti nije poznavao vinovu lozu sve do dolaska Rimljana. Je li to točno ili nije, ne možemo zasad reći, ali činjenica

---

[21] Ova dva slučaja identificirao je Živko Mikić. Vidi: Borivoj ČOVIĆ – Živko MIKIĆ, Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 11/1973, str. 62 – 63.

[22] M. TERENTII VARRONIS, De re rustica, lib. 1, 10.

[24] Carlo MARCHESETTI, Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino, *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste*, 15/1893, str. 137.

[25] Vrlo iscrpnu analizu tih podataka izvršio je mađarski arheolog J. SZILÁGYI, Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in der illyrischen Provinzgruppe und in Norditalien (Gallia Padana), *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*, 14/1962, fasc. 3 – 4, str. 297 – 396.

[26] Te vrijednosti izračunao je Attilio DEGRASSI prema natpisima što potječu s teritorija cijele Jugoslavije, a objelodanili su ih Ana i Jaroslav ŠAŠEL, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Ljubljana, 1963. Vrijednosti za Pannoniju i Norik isti je autor izračunao na osnovi podataka u natpisima objelodanjenim u publikaciji Viktor HOFFILLER-Balduin SARIA, Antike Inschriften aus Jugoslavien. H. I. Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938; Vidi: Attilio DEGRASSI, Scritti vari di antichità, vol. III, Venezia-Trieste, 1967, str. 295 – 302. Podaci koje navodi DEGRASSI slažu se uglavnom s onima koje donosi J. SZILÁGYI u svom radu (v. bilj. 23).

[27] Mirko Dražen GRMEK, Opojna pića i otrovi antiknih Ilira, *Farmaceutski glasnik*, 6/1950, br. 3, str. 33 – 38.

[28] Ovo se uvjerenje zasada ne može osporiti povijesnim ili arheološkim podacima, ali činjenica je da su u nekim ilirskim lokalitetima u unutrašnjosti (Donja Dolina, Ripač, Otok kod Sinja) pronađena zrna grožđa, odnosno sâma vinova loza. Nažalost, nesigurni stratigrafski podaci o tim nalazima ne dopuštaju da se oni upotrijebe ni za ni protiv teze o grčkom podrijetlu vinove loze u Ilira. Vidi o tom opširnije na str. 108.

je da je već Strabon u I. st. pr. n. e. zabilježio da je istočna obala Jadrana bogata vinogradima i maslinicima. Isti nam autor donosi i vijest da su Iliri iz Panonije – očito nemajući svog vina – vino uvozili u drvenim bačvama iz Akvileje.[29]

U rimsko se doba u Iliriji proizvode izvrsna vina, a posebno je bilo poznato ono koje se proizvodilo u Pucinumu u Istri. Podataka o sadnji vinove loze u to doba imamo više. Spomenuli smo već cara Probusa koji je dao zasaditi plemenitom lozom Frušku goru.

U pretpovijesno doba Iliri su od alkoholnih pića uživali razne vrste piva i posebno medovinu. Ako je vjerovati vijestima starih pisaca, Iliri su bili velike pijanice. Ilirski kralj Gencije bio je, prema riječima Polibija, pijan dan i noć, a njegov prethodnik na ilirskom prijestolju Agron umro je nakon što se opio i zbog toga dobio pleuritis. Poznat je i podatak (v. str. 32) da su Kelti porazili Ardijejce varkom u kojoj je odlučujuća bila sklonost ilirskih vojnika pretjeranom piću i jelu.

Vrlo živu sliku ilirskih pijanki dao nam je grčki pisac *Teopomp*. Iliri su – tako priča pisac – sjedali da piju, i kako su pili tako su sve više opuštali pojase. Potpuno pijane vodile su ih kućama njihove žene koje su i same sudjelovale u tim terevenkama.[30] I ime peonskog boga Dualosa ima veze s vinom i pijanstvom. Naime, leksikograf Hezihije navodi da se bog vina Dionizije u Peonaca zvao Dualos, a to je ime suvremena filologija povezala s albanskom riječju »dej« = pijan i gotskom »dwals« = luđak. Te dvije riječi izvedene su iz istog korijena iz kojeg je nastalo i ime tog peonskog božanstva.[31]

O pićima što su ih Iliri uživali znamo prilično mnogo. Pisac poznat u znanosti pod imenom *Pseudo-Aristotel* govori o izvrsnoj medovini što su je znali priređivati Taulanti. Pravila se od meda i vode posebnim postupkom što su ga i sami Grci od njih naučili.[32] Medovina se pila u Iliriji i onda kada se tu već uvelike sadila vinova loza – kako nam je to posvjedočio bizantski pisac *Priscus*, koji je 448. god. putujući u pohode hunskom kralju Atili, zapazio da stanovnici Panonije piju medovinu, koju su na svom jeziku nazivali *medos*.[33]

Uz medovinu Iliri su pili i pivo što su ga pravili od ječma, a nazivali su ga narodnim imenom *sabaium* ili *sabaia* – kako nam je zapisao *Sv. Jeronim*.[34] Bilo je to, po riječima Ammianusa Marcellina i Diona Kasija, piće za siromahe, a cara Valensa, Ilira podrijetlom, zvali su podrugljivo imenom »sabaiarius«, jer je volio to piće.[35]

LJUDSKE ŽRTVE I LJUDOŽDERSTVO

Grčki pisac *Arijan* iz II. st. n. e., opisujući vojnu makedonskog kralja Aleksandra Velikog protiv Ilira, priča da su branioci grada Peliona (u srednjoj Albaniji) »zaklali kao žrtve tri dječaka, tri djevojke i tri crna ovna«. Kad ih Makedonci napadoše, Iliri se povukoše unutar zidina grada »tako da su i njihove žrtve ostale ležati kao plijen«.[36] Nije to jedini podatak koji govori o običaju žrtvovanja ljudi u Ilira. Nekoliko antičkih pisaca piše o krvožednosti Skordiska – keltskog plemena što se nastanilo na ilirskom tlu i tu se pomiješalo sa starosjedilačkim ilirskim stanovništvom. »Nije bilo

---

[29] STRABON, Geographica, V, 1.

[30] Teopompov tekst je citiran u ATHENAEUSA, Deipnosophistae, VI, 271e.

[31] Hans KRAHE, Die Sprache der Illyrier, Bd. I, Wiesbaden, 1955, str. 82–83.

[32] PSEUDO-ARISTOTELES, De mirabilibus auscultationibus, 22, 832a.

[33] PRISCUS, Fragmenta historicorum Graecorum, IV, 83.

[34] HIERONYMUS, Comment. in Isaiam, VII, 19.

[35] Sve podatke o tom piću sakupio je J. B. KEUNE, Pauly-Wissowa, Real-Encyclop. d. Class. Altertumswiss, II. Reihe, Bd. I A, Stuttgart, 1920, str. 1521, s. v. Sabaia.

[36] FLAVII ARRIANI Alexandri Anabasis, I, 5. (Hrvatski prijevod v. u: ARIJAN, Aleksandrova vojna, knj. I, pogl. 5, Zagreb, 1952, str. 24.)

nijedne vrste svireposti kojom oni nisu iskaljivali svoj bijes nad zarobljenicima: bogovima su žrtvovali ljudsku krv, pili su iz ljudskih lubanja...«[37]

Ritualno ubijanje neprijatelja, pa i svojih vlastitih suplemenika, jedenje njihova mesa i pijenje njihove krvi – običaji su vrlo rasprostranjeni u mnogih primitivnih naroda, a poznati su i u nekih drugih balkanskih naroda u prapovijesno doba. Taj kanibalizam, posebno jedenje srca, mozga i drugih vitalnih organa, nije bio povezan s gladi, nego s religiozno-magijskim vjerovanjima po kojima se tim činom preuzimaju i nasljeđuju snaga, hrabrost, mudrost i druge vrline ubijenoga.

Nemamo dokaza da je običaj ritualnog umorstva i ljudožderstva bio raširen i u drugih ilirskih plemena, ali nam podatak, što ga je zabilježio *Nikola iz Damaska*, da su Autarijati ubijali svoje onemoćale ili ranjene borce da ne bi pali u zarobljeništvo,[38] govori da su i pripadnici tog plemena vjerovali u to da će neprijatelj, bude li ubijao njihove suplemenike, jeo njihovo meso i pio njihovu krv, naslijediti i njihove vrline i na taj način postati još snažniji i opasniji. Možemo zato pretpostaviti da su ritualna umorstva i ljudožderstvo bili poznati i drugim plemenima, posebno onim iz unutrašnjosti.

ZAO POGLED

Vjerovanje da se pogledom može naškoditi ljudima, životinjama, pa čak i stvarima, bilo je rašireno i među Ilirima. Rimski pisac *Plinije*, koji o tome piše, uvjeren je da je među Ilirima bilo ljudi koji su »pogledom mogli ureknuti i ubijati one koje su duže gledali... Vrijedno je spomenuti da ti ljudi imaju po dvije zjenice u svakom oku.«[39] Pozivajući se na Plinija, to isto kaže i jedan drugi rimski pisac, *Aul Gelije*.[40] Vjerovanje da postoje ljudi koji pogledom mogu ureknuti i naškoditi vrlo je rašireno u primitivnih, pa i u civiliziranih naroda i nije nikakva ilirska specifičnost.[41] Čudno je zato što jedan tako izvrstan poznavalac paleobalkanskih kultura kakav je bio Ćiro Truhelka misli da su narodi koji danas žive na Balkanu upravo od Ilira preuzeli to vjerovanje.[42]

ODJEĆA I OBUĆA

Kakvu su odjeću nosili Iliri u prvim stoljećima I. tisućljeća pr. n. e., ostat će nam – bar što se velikog broja pojedinosti tiče – nepoznanica koju teško da ćemo ikada razriješiti. Tek s jačim razvitkom likovne umjetnosti u Ilira, a to znači tek negdje od VI. do V. st. pr. n. e. i dalje, pojavljuju se prikazi Ilira obučenih u narodnu nošnju. Ipak, glavni su izvor za upoznavanje ilirske nošnje mnogobrojni nadgrobni i kultni spomenici, najvećim dijelom iz kasnog Carstva, nastali u onim krajevima gdje romanizacija nije uspjela uopće, ili bar ne u većem opsegu, izmijeniti karakter

---

[37] FLORUS, Bellum Thracicum, 39. Slične vijesti o Skordiscima donose i FESTUS, AMMIANUS MARCELLINUS i dr. Vidi opširno o tome: Fanula PAPAZOGLU, Ljudske žrtve i tragovi kanibalizma u srednjobalkanskih antičkih plemena, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Beograd, knj. 10, 1968, sv. 1, str. 47–61, i Fanula PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predilirsko doba, Sarajevo, 1969, str. 385–391.

[38] NICOLAUS DAMASCENUS, Morum mirab., frag. 115.

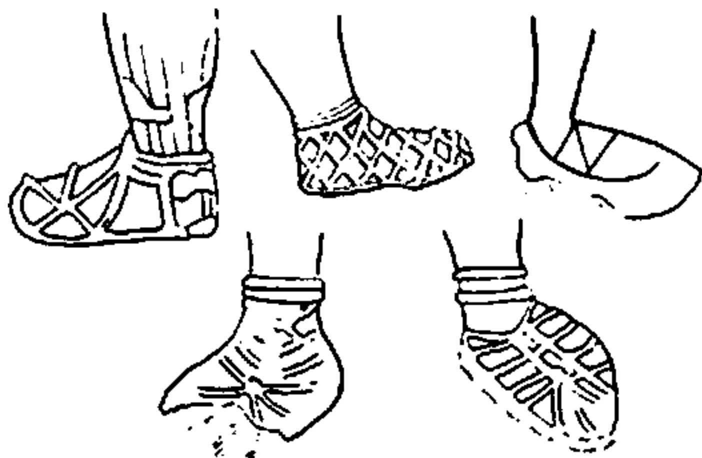
[39] PLINIUS SECUNDUS, Historia naturalis, VII, 16.

[40] AULUS GELLIUS, Noctes Atticae, IX, 4, 8.

[41] Vrlo iscrpnu studiju o zlom pogledu napisao je Siegfried SELIGMANN, Der böse Blick und Verwandtes, ein Beitrag zur Geschichte der Aberglaubens aller Zeiten und Völker, Bd. I–II, Berlin, 1910. Za zao pogled u južnih Slavena v. Tihomir R. ĐORĐEVIĆ, Zle oči u verovanju južnih Slovena, *Srpski etnografski zbornik*, knj. 53, Beograd, 1938, str. 1–347.

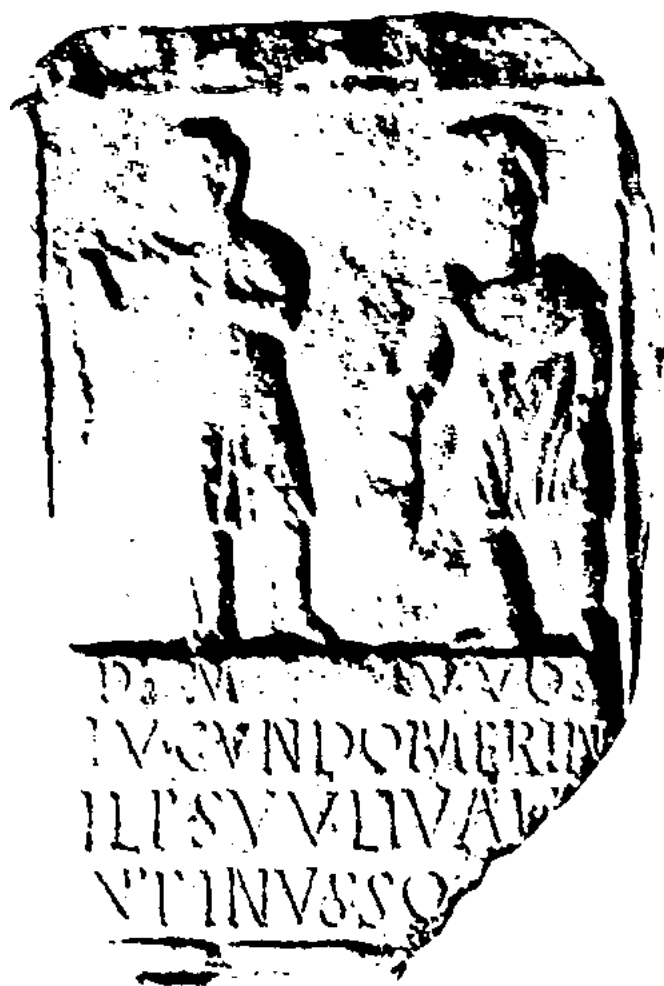
[42] Ćiro TRUHELKA, Les restes illyriens en Bosnie, Paris, 1900, str. 7–8.

Ilirska obuća (po D. Sergejevskom)

Poprsje Ilirke obučene u narodnu nošnju iz Krotinë kod Berata u Albaniji (antički Dimallum), II. st. pr. n. e.

Reljef od vapnenca iz Priluke kod Livna, vis. 61, šir. 42 cm. Zemaljski muzej, Sarajevo.

Reljef s prikazom mlađe žene obučene u narodnu nošnju, nađen u mjestu Belsh kod Elbasana u Albaniji. Potječe iz III. st. pr. n. e.

prastare narodne odjeće. Ne možemo pouzdano reći, jesu li Iliri i ranije, početkom i u toku I. tisućljeća pr. n. e., nosili upravo onakvu nošnju kakvu nose u rimsko doba, pa nam ne preostaje drugo nego da to pretpostavimo, a tu pretpostavku možemo u nekim pojedinostima tu i tamo potkrijepiti prikazima ilirske nošnje iz prapovijesnog doba, pa je vjerojatno da su i u ta davna vremena Iliri nosili približno jednaku

nošnju kao i u rimsko doba. Uostalom, upornost kojom Iliri čuvaju svoju narodnu nošnju, kao i druge elemente svoje narodne kulture, proporcionalna je njihovoj žilavoj borbi za očuvanje svoje nacionalne samostalnosti.

U inventaru muške odjeće najčešće susrećemo dugu (rjeđe i kratku) košulju (odnosno haljinu), uz koju se ponekad nosi i ogrtač. Najstariji prikaz košulje nalazimo na japodskoj kamenoj urni iz Ribića kod Bihaća,[43] koja se datira u V – IV. st. pr. n. e., ali se ta košulja razlikuje u pojedinostima od onih koje poznajemo sa spomenika iz rimskog doba po bogatim ukrasima i resama na donjem rubu. Košulja koju vidimo na spomenicima iz rimskog doba slična je rimskoj tunici, ali za razliku od nje ima široke rukave i krojena je u dva dijela što se na ramenima pričvršćuju jednom ili dvjema kopčama. Košulja je obično u struku opasana, ali ponekad slobodno pada sve do koljena. Vrlo lijepe prikaze takvih košulja vidimo na jednom nadgrobnom spomeniku iz Zenice (IV. st. n. e.), gdje su prikazane četiri osobe obučene u duge košulje.[44] Drži se da u toj najuobičajenijoj ilirskoj muškoj nošnji treba vidjeti prototip dalmatike (dalmatica),[45] odjeće što je ušla u upotrebu u Rimu i u drugim dijelovima Carstva (posebno na Istoku i u Africi) već u II. st. n. e. i koja je kasnije postala omiljena odjeća rimskih visokodostojanstvenika, pa i careva, da bi naposljetku postala liturgijskom odjećom u kršćanskoj crkvi i sačuvala se sve do danas. Kao dio ženske odjeće ilirska se košulja sačuvala – u raznim varijantama – sve do danas u Albaniji, Jugoslaviji i u drugim dijelovima Balkana.[46]

Ogrtač što ga nose Iliri ne razlikuje se mnogo od onoga u Grčkoj (chlamys) ili u Rimu (sagum). Lijep primjer ogrtača vidimo na spomeniku plesača iz Zaostroga kod Makarske. Plesač prikazan na tom spomeniku prebacio je ogrtač preko lijevog ramena tako da se spušta na desnu stranu grudi i tu se podvija ispod desne ruke da bi se opet vratio na leđa. Obično su ogrtači pričvršćeni o desno rame kopčom. Plesač iz Zaostroga, međutim, pričvrstio je svoj ogrtač o rame obručem od tanka lima (poramenicom).[47] To je jedini prikaz ilirske poramenice iz rimskoga doba, ali je taj zanimljivi predmet iz prapovijesnog doba sačuvan u grobovima na Glasincu.[48]

Hlače Iliri nose vrlo rijetko – sudeći po prikazima na spomenicima iz rimskog doba. Uz vrlo rijetke iznimke hlače se vide samo na rimskim spomenicima na kojima su Iliri prikazani kao zarobljenici (Gemma Augustea, carski torzo iz Pule, tropej iz Garduna itd.). Budući da su hlače nosili Germani, Kelti i drugi barbari s kojima su Rimljani ratovali i koje su prikazivali na svojim umjetničkim djelima po jednoj ustaljenoj shemi, moguće je da su i prikazi zarobljenih Ilira također rađeni po toj shemi i da zbog toga tim prikazima Ilira ne moramo pošto-poto pridati dokumentarnu vrijednost koju oni možda nemaju. Ipak, čini se da ne možemo isključiti mogućnost da su bar neki slojevi ilirskog stanovništva nosili hlače. Na taj zaključak upućuje nas prikaz hlača na fragmentu jedne funerarne urne iz Ripča kod Bihaća (V – IV. st. pr. n. e.),[49] a onda čini se i prikaz hlača na spomeniku iz Priluke kod Livna.[50]

---

[43] Dimitrije SERGEJEVSKI, Japodske urne, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 4 – 5/1949 – 1950, str. 83, T. 1, sl. 2.

[44] Dimitrije SERGEJEVSKI, Spätantike Denkmäler aus Zenica, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 44/1932, sv. 2, str. 48 – 50.

[45] Antički pisci izričito kažu da je dalmatika dobila ime po tome što se najprije nosila u provinciji Dalmaciji. Tako Izidor iz Sevilje (Etymologiae, XIX, 22, 9): »Dalmatica vestis primum in Dalmatiam. . . texta est.« Vidi o tom problemu ono što je napisala Irma ČREMOŠNIK, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, n. s. 18/1963, str. 104 – 105.

[46] Za ostatke te nošnje u nošnji današnjih Albanaca v. Andromaqi GJERGJI, Éléments vestimentaires communs des tribus illyriennes et leur continuation dans non costumes populaires, *Les Illyriens et la genèse des Albanais*, Tirana, 1971, str. 152 – 153.

[47] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Antikni reljef plesača iz Zaostroga u Dalmaciji, *Tkalčićev zbornik*, sv. 1, Zagreb, 1955, str. 11 – 12.

[48] O njima je posebno pisao Đorđe STRATIMIROVIĆ, Das illyrische Achselband, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, N. F. 15/1895, Sitzungberichte, str. 64 – 66; ISTI, Ilirska poramenica, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 38/1915, str. 87 – 90. Vidi također Alojz BENAC – Borivoje ČOVIĆ, Glasinac, II, Sarajevo, 1957, str. 33.

[49] Moritz HOERNES, Bruchstück eines zweiten vorrömischen Grabsteines aus der Gegend von Bihać, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, 5/1897, str. 337 – 338, tabl. 1.

[50] Irma ČREMOŠNIK, Nošnja na rimskim spomenicima. . ., str. 108 – 109.

Od kapa što su ih Iliri nosili poznajemo četiri različita tipa. Čest je bio tip kape kalotasta oblika prikazan na spomenutom spomeniku iz Zenice, koji se u biti nije mnogo razlikovao od današnje albanske bijele kapice *qeleshe*. Općenito se misli – s pravom – da je današnja albanska kapica izravno potekla od slične kape što su je nosili Iliri.

Drugom tipu pripada kožna kapa stožasta oblika, slična današnjim šubarama. Takvu šubaru nosi zarobljenik na jednom reljefu iz Garduna kod Sinja.[51] Treći tip kape ima kalotast oblik s širokim valovitim obodom. Čini se da su takvu kapu nosili samo vojnici,[52] jer je vidimo samo na onim rimskim spomenicima na kojima su Iliri prikazani kao zarobljenici (Gemma Augustea, reljef iz Garduna i dr.) – ako i ovdje nije posrijedi stilizacija rimskog umjetnika. Vjerojatno nijednom od dosad spomenutih tipova ne pripada kapa koje su ostaci otkriveni u grobovima – pretežno ženskim – u nekropolama Japoda u Lici (Kompolje, Prozor, Smiljan i Vrebac). Te su kape kalotasta oblika, napravljene od tkanine ili od kože i ukrašene velikim brojem sitnih brončanih dugmeta, a rjeđe i masivnim tordiranim torkvesima. Po obliku su vrlo slične kalotastim šljemovima otkrivenim u nekim nekropolama u Sloveniji (v. str. 138), ali je njihova konstrukcija potpuno različita, kao što je uostalom različita i njihova funkcija.[53]

Od ilirske muške obuće najčešće susrećemo opanke – tip obuće vrlo čest i u drugih naroda u antičko doba (nose ih npr. Dačani prikazani na poznatom spomeniku u Adam Klissi u Rumunjskoj), posebno u istočnom Sredozemlju, a nose se i danas na Balkanu, pa se s pravom pretpostavlja da su Slaveni taj tip obuće preuzeli od ilirskih starosjedilaca i da su Albanci sačuvali neke karakteristične varijante opanka iz tog doba.[54] U Ilira su opanci prikazani u raznim varijantama već u V – IV. st. pr. n. e. na kamenim funerarnim urnama Japoda[55] a često ih susrećemo i na spomenicima iz rimskog doba. Obično su bili napravljeni od jednog komada kože koji se zavrnuo prema nozi i vezivao remenčićima. Drugi tip opanaka bio je mnogo otvoreniji, jer su imali samo potplat i niz remenčića kojima su se pričvršćivali na nogu.

Ženska je narodna nošnja bila bogatija – vjerojatno zato što su žene na reljefima iz rimskog doba češće prikazivane u narodnoj nošnji negoli muškarci i što su se dulje znale opirati vanjskoj (grčkoj i rimskoj) modi negoli muškarci. U ženske nošnje imamo tri standardna elementa, i to donju haljinu dugu do stopala (ili pak kraću varijantu do ispod koljena), gornji haljinu i ogrtač. Donja je haljina imala duge rukave, na ramenima je bila sašivena, a po izgledu se nije mnogo razlikovala od muške duge košulje – dalmatike. Ponekad se odijevala samo ta haljina (posebno djeca), ali se obično iznad nje odijevala još jedna haljina bez rukava koja se na ramenima pričvršćivala kopčama. Ta se haljina u struku potpasala, i to tako da je gornji dio padao preko pojasa. Taj dio što je padao preko pojasa ponovno se opasao pojasom.

Ilirske su žene odijevale također i tip haljine koja je u struku bila rezana tako da je gornji dio bio gladak, dok je donji bio naboran i zvonolik. Taj oblik haljine nose na spomenicima iz rimskog doba vrlo često lokalne boginje (Diana, nimfe), kao i žene plesačice prikazane na japodskoj urni iz Ribića (V – IV. st. pr. n. e.). U takvu je nošnju odjevena boginja Diana što je prikazana na novcu ilirskog kralja Ballaeusa (II. st. pr. n. e.). Misli se da se taj oblik ilirske nošnje sačuvao do danas u Albanaca u sjevernoj Albaniji i na Kosovu (u pripadnika plemena Kelmendi).[56]

---

[51] Mihovil ABRAMIĆ, O predstavama Ilira..., sl. 3.

[52] Dimitrije SERGEJEVSKI, Einiges über illyrische Kopfbedeckung, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte*, Bd. II, Klagenfurt, 1953, str. 36 – 42.

[53] Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, Japodske kape i oglavlja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 3/1968, str. 30 – 37.

[54] Andromaqi GJERGJI, navedeno mjesto, str. 157 – 158.

[55] Dimitrije SERGEJEVSKI, Japodske urne..., str. 84.

[56] Prvi je o toj karakterističnoj nošnji (zhublete) sjevernih Albanaca kao o ostatku prapovijesne nošnje pisao Franz NOPCSA, Prinosi starijoj povijesti sjeverne Albanije, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 22/1910, str.

Od ogrtača što su ih nosile žene zanimljiv je onaj s kapuljačom. Iz prapovijesnog doba (III – II. st. pr. n. e.) potječe vrlo lijepa ženska figura odjevena u tu odjeću iz mjesta Krotinë kod Berata u Albaniji (antički Dimallum), a iz rimskog doba spomenimo prikaz ogrtača što ga nosi pastirica na reljefu iz Priluke. Ogrtač s kapuljačom jedan je od rijetkih dijelova ilirske nošnje o kojem su nam se sačuvale vijesti u antičkih pisaca: nazivaju ga *cucullus liburnicus*, po plemenu Liburna, i *cucullus bardaicus*.

Marama kao pokrivalo za glavu jedan je od najčešće prikazanih dijelova ilirske nošnje na spomenicima iz rimskog doba. Po obliku se ni po čemu nije razlikovala od marame što je danas nose žene u mnogim dijelovima Balkana, a i izvan njega. Nose je udane žene, kao i neudate, i to najčešće u Hercegovini, Bosni i Dalmatinskoj zagori, no susreće se također i u drugim ilirskim krajevima. Za razliku od današnjih žena koje maramu obično vežu ispod brade, Ilirkinje su pustile da im slobodno pada na ramena. Takve ih, naime, vidimo prikazane na nadgrobnim i votivnim spomenicima, no sumnjamo da su ih na takav način nosile i u životu i da ih nisu vezivale onako kao što se to danas čini.

Marame koje vidimo na tim spomenicima pokrivale su obično samo glavu, no Ilirkinje su nosile također i mnogo veće marame, poput današnjih pledova, izrađene od debljeg materijala, koje su osim glave pokrivale i leđa. Taj oblik marame prikazan je već u nekim situlama iz prapovijesnog doba iz Slovenije (Vače) i Istre (Nesactium), kao i na spomenicima iz rimskog doba.

Žene su na glavi nosile i razne vrste kapa, odnosno marama koje su vezivale oko glave. Ponekad je na spomenicima vidljivo da su Ilirkinje o te kape ili marame vješale razne brončane privjeske, od kojih su neki bez sumnje imali i apotropejsko, a ne samo ukrasno značenje.

O ilirskoj nošnji ne znamo još mnogo toga što bismo trebali i što bismo mogli znati na osnovi materijala koji arheolozima i etnolozima stoji na raspolaganju. Mnoge probleme možemo na sadašnjem stupnju istraživanja tek nabaciti. Znamo npr. da su postojale razlike u nošnji između pojedinih ilirskih krajeva (te su razlike posebno uočljive između nošnje u Panoniji[57] i one u zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka). Znamo, osim toga, da su Grci utjecali na ilirsku nošnju u onim krajevima koji su se našli u djelokrugu utjecaja njihove civilizacije,[58] da su određen utjecaj izvršili i Kelti i da su novine što su ih oni donijeli relativno lako uočljive, a velike su promjene u ilirskoj nošnji nastale, naravno, u toku dugih stoljeća rimske vladavine. Još mnogo toga treba uraditi prije nego što predočimo cjelovitu sliku razvoja ilirske nošnje. Posebno bi bilo zanimljivo ustanoviti što je od te nošnje ostalo u današnjih balkanskih naroda, jer se i po tom elementu, kao jednom od najkarakterističnijih u kulturi jednoga naroda, može vidjeti koliko su i danas živi ostaci ilirske kulture.

NASELJA I NASTAMBE

Od svih ostataka materijalne kulture Ilira najmonumentalniji su ostaci njihovih utvrđenih naselja – gradina. Manje su monumentalni, ali zato ne manje značajni i ostaci drugih tipova ilirskih naselja. Nažalost, ni o naseljima ne znamo sve što bi bilo potrebno da predočimo konačnu sliku o njima, ali dosadašnji opisi tih naselja

---

347 – 354. U posljednje vrijeme tom se nošnjom intenzivno bave albanski stručnjaci. Usp. Bep JUBANI, La zhublete (cotte) albanaise, témoin de l'ancienneté du peuple albanais, *Deuxième Conférence des études albanologiques*, Vol. II, Tirana, 1970, str. 291 – 307.

[57] Irma ČREMOŠNIK, Panonska nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i u drugim našim krajevima, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, n. s. 13/1958, str. 147 – 151; ISTA, Die einheimische Tracht Norikums, Pannoniens und Illyricums und ihre Vorbilder, *Latomus*, 23/1964, str. 760 – 773.

[58] Pellegrino C. SESTIERI, Për historin' e veshës së vjetër të gravet iliriane. Per la storia dell'antico costume femminile illirico, *Studime e tekste – Studi e testi*, Ser. II, Roma, 1943, str. 121 – 140.

Obrambeni zidovi na ilirskoj gradini kod Picuga blizu Poreča u Istri

i arheološka iskopavanja u nekima od njih omogućuju nam da razlikujemo nekoliko osnovnih tipova i da slijedimo njihov kronološki razvitak.[58]

Najbrojniji su ostaci naselja gradinskog tipa što, međutim, ne upućuje na zaključak da su takva naselja bila stvarno najbrojnija i u prapovijesno doba. O tom tipu naselja znamo najviše zato što su njihovi ostaci – ponekad monumentalnih dimenzija – lakše odolijevali zubu vremena, pa ih je danas lakše uočiti i proučiti. Takva naselja narod naziva *gradinama*, u Istri ih nazivaju *kasteljerima* (castellierima), a u Albaniji *kalajama* (tvrđavama). Nalazimo ih svuda gdje je bilo kamena potrebnog za gradnju, od Slovenije i Istre na sjeveru do Epira na jugu. Posebno su brojni i velikih dimenzija u Istri, Hercegovini i Albaniji. No Iliri su gradili utvrđena naselja i u ravničarskim predjelima, uz velike rijeke, kao što su Sava, Drava i druge, ali su nasipi od nabijene zemlje i jarci oko njih ostavili vrlo malo vidljivih tragova.

Gradine su Iliri podizali na teško pristupačnim prirodnim uzvisinama, ili pak na izdancima bregova, dakle na položajima koje je bilo lako braniti od neprijatelja. Drugi jednako važan činilac pri izboru mjesta gdje će se podignuti utvrđeno naselje bio je gospodarski. Najveći broj gradina nalazimo na obroncima bregova što se nalaze

[58] Sintetskih pregleda o ilirskim gradinama još nemamo. Za gradine u Bosni i Hercegovini korisno je konzultirati rad Đure BASLERA, Prethistorijske gradine i njihova zaštita, *Naše starine*, 2/1954, str. 87 – 98. Najopširnije su dosada obrađene gradine u Istri: Carlo MARCHESETTI, I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia, *Atti del Museo civico di storia naturale di Trieste*, 10/1903, str. 1 – 206. Vidi također radove: Borivoj ČOVIĆ, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, n. s. 20/1965, str. 27 – 100; Balduin SARIA, Die vorgeschichtlichen Ringwallsysteme in Slowenien, *Südost – Forschungen*, 15/1956, str. 41 – 48; Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, Gradine u Lici. Vojna utvrđenja i njihov značaj, *Vesnik Vojnog muzeja*, 3/1956, str. 36 – 51; Franc TRUHLAR, Gradišča – utrjene naselbine v Sloveniji, *Arheološki vestnik*, 32/1981, str. 530 – 538; Blagoje GOVEDARICA, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, 18/1982, str. 111 – 188; Alojz BENAC, Utvrđena ilirska naselja. I. Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju. Sarajevo, 1985. Za poznavanje gradinskih naselja osobito je važan bio simpozij održan u Mostaru 1974. godine. Radove pročitane na tom simpoziju tiskala je Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u publikaciji »Utvrđena ilirska naselja«, Sarajevo, 1975.

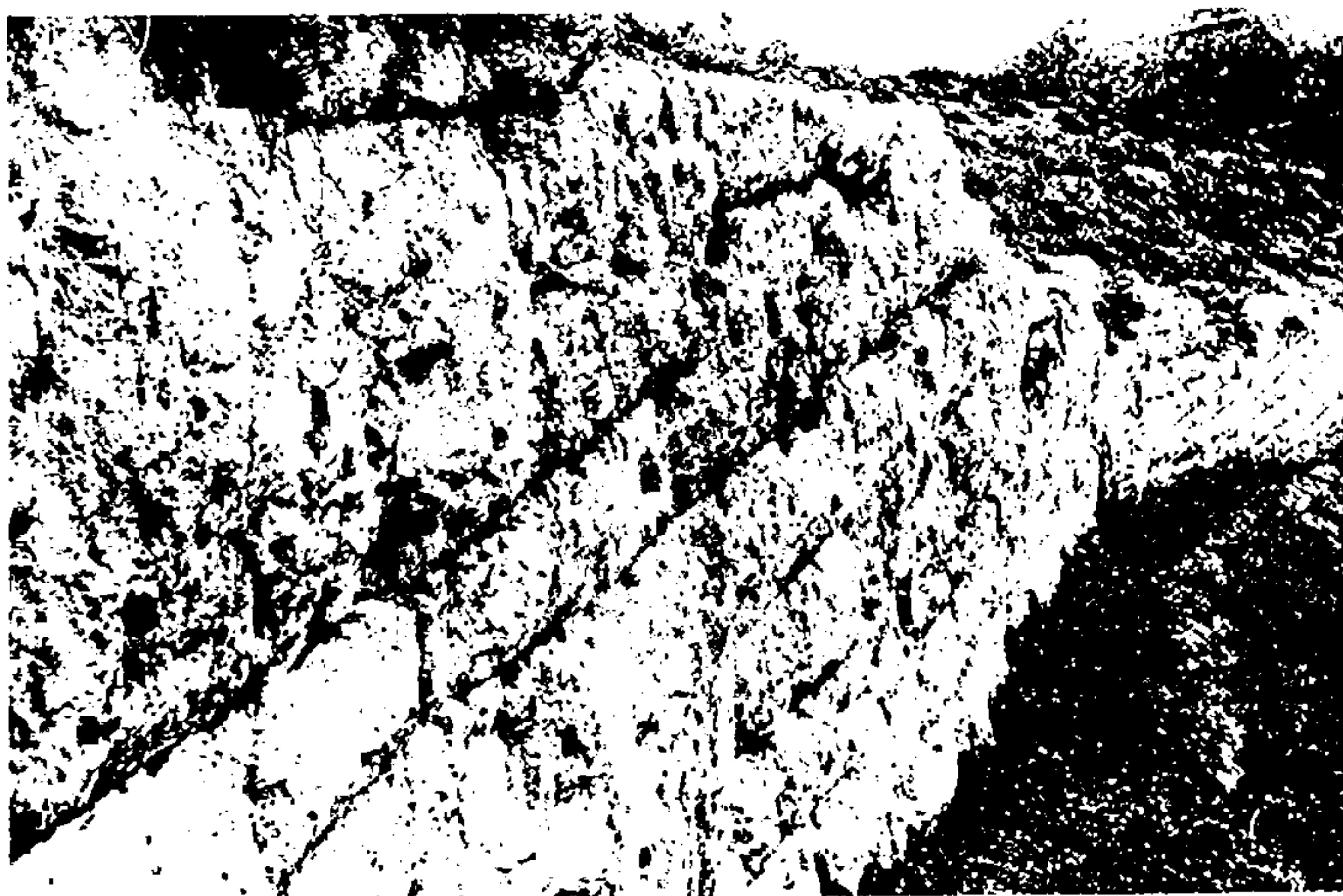
neposredno ponad plodnih dolina. Takav položaj gradine, osim što je imao strateških prednosti jer je omogućavao dobar pregled nad okolinom, pružao je njezinim stanovnicima gospodarsku podlogu za život. Takvo se naselje po mogućnosti gradilo na uzvisini koja je bila okružena rijekom da bi se moglo lakše braniti. Na pomno izabranom mjestu stanovnici budućeg naselja dizali su obrambene kamene zidine, osobito na onim dijelovima koji su bili pristupačniji zbog oblika terena. Redovito su gradine imale samo jedan obrambeni zid kojim je bilo opasano cijelo naselje, no ako su stanovnici naselja smatrali da im jedan takav zid ne pruža dovoljnu zaštitu, gradili su i po dva i tri obrambena pojasa, koji nisu uvijek bili koncentrično postavljeni u odnosu na prvi bedem, nego su se ponekad podizali samo na onom dijelu uzvisine koji je izvana bio pristupačniji. Zidine su u starije doba gradili od nepravilnih kamenih blokova, često velikih dimenzija, ali nerijetko i vrlo malih, tako da obrambena moć takvih zidina nije ni mogla biti jako velika. Oni Iliri koji su došli u dodir s Grcima - bilo kao trgovcima ili pak kao unajmljenim radnicima, a možda čak i kao zarobljenicima - naučili su graditi zidove od pravilno klesanih kamenih blokova, često velikih dimenzija, tako da ih s pravom nazivamo megalitskim.

Oblik samih gradina ovisio je uvijek o konfiguraciji terena: tamo gdje su terenske prilike dopuštale, gradine su imale više-manje pravilan kružni oblik, no tamo gdje nije bilo moguće graditi takve gradine, njihov se oblik mijenjao i prilagođavao obliku grebena ili uzvišenja.

U gradinu se ulazilo kroz jedna ili više vrata koja su bila dobro čuvana. Nerijetko su uz ulazna vrata bile podignute kule, kako bi se neprijatelju onemogućio ulaz u gradinu.

Sve do rimskog doba, a ponegdje i kasnije, Iliri su svoja utvrđenja gradili tehnikom suhozidine, a tek poslije dolaska Rimljana počinju upotrebljavati i žbuku. Visina je takvih zidina bila različita, što je zavisilo od potreba i mogućnosti, tako da neke nisu bile više od 2 do 3 metra, a nekima su i sadašnji ostaci visoki do 8 metara.

Mnoge su gradine bile naseljene. To znamo iz povijesnih izvora, a potvrđuju to i arheološka iskapanja. No, to vrijedi samo za gradine većih dimenzija, dok za

Dio snažnih zidina ilirskog utvrđenog naselja kod mjesta Klos, blizu Vlorë, u Albaniji

male gradine pouzdano možemo reći da su služile samo kao zbjegovi u koje su se u slučaju opasnosti sklanjali stanovnici obližnjih neutvrđenih naselja. Vjeruje se da su neke gradine malih dimenzija što se nalaze u blizini nekog većeg utvrđenog naselja služile kao skloništa za stada stoke u slučaju opasnosti od neprijatelja, a neke pak kao kultna mjesta.

Raspored kuća u naseljenim gradinama uglavnom je slijedio konfiguraciju zemljišta, pa su tako kuće u okruglim ili ovalnim gradinama bile postavljene uz bedeme i onda se u koncentričnim nizovima sužavale prema središtu naselja. Vrlo lijepe primjerke takvog urbanističkog rasporeda što su se sačuvali do danas, unatoč svim kasnijim rušenjima i gradnjama, kao i posve drukčijih urbanističkih rješenja u kasnijim stoljećima, imamo u Istri – npr. u Puli i u nekim drugim mjestima (Bale i dr.), gdje se do danas sačuvala urbanistička struktura istarskih kasteljera (koncentričan raspored gradskih ulica), odoljevši čak i tako snažnom urbanističkom kanonu kakav je bio rimski. Slična rješenja možemo pratiti i u drugim naseljima gdje se u rimsko doba i kasnije nastavljao život.[60]

Neke ilirske gradine poprimaju s vremenom karakter urbaniziranih gradova. Opasani snažnim obrambenim zidinama i kulama, u njima se razvijaju oblici života koji su bili vrlo blizu onim oblicima što ih susrećemo u grčkim kolonijama na ilirskoj obali.

Proces urbanizacije, o kojem se donedavna znalo vrlo malo, postao je mnogo jasniji otkad su u Albaniji istraženi brojni gradovi iz druge polovice I. tisućljeća pr. n. e. i otkad je 1963. god. započelo sustavno istraživanje velikog naselja u Ošanićima kod Stôca.[61] Posebno su značajni rezultati istraživanja albanskih arheologa koji su u posljednje vrijeme djelomice istražili golema ilirska naselja u mjestu Zgërdhesh (Albanopolis?) kod Kruje, kod Selce blizu Pogradeca (Pelion?), pa u mjestima Klos kod Fiera (Byllis?), Krotinë kod Berata (Dimallum), Gajtan kod Skadra i dr. Ta su istraživanja otkrila da se u južnoj Iliriji, na području gdje se prostirala ilirska država, razvio već potkraj V. st. pr. n. e. vrlo napredan urbanizirani život. U prvoj fazi tog razvitka koja traje sve do polovice IV. st. pr. n. e. ta naselja opasuju snažne zidine od velikih kamenih blokova, podignute vjerojatno pod utjecajem grčke arhitekture, a možda čak i izravnim angažiranjem grčkih majstora.[62] Kasnije, od sredine IV. st. pr. n. e. do gubitka nacionalne nezavisnosti i potpadanja pod rimsku vlast (II. st. pr. n. e.), ti gradovi doživljavaju velik procvat, i njihova urbanistička slika poprima sve više karakteristike helenističkih gradova. Pravilan raspored ulica s nizovima kuća, kanalizacija, obrtničke radionice i dr. daju sliku organiziranog i naprednoga gradskog života. Brojni pak nalazi grčke uvezene robe, proizvodnja vlastitih proizvoda po uzoru na uvezene, kovanje novca po grčkom uzoru – sve to odaje jedno društvo što je

[60] Ova pojava nije ni približno dovoljno istražena. Tek u posljednje vrijeme učinjeni su prvi pokušaji da se u urbanističkoj strukturi gradova iz rimskog i kasnijeg doba otkriju ostaci ilirskog urbanizma. Vidi o tome: Mate SUIĆ, Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, *Radovi, Filozofski fakultet Zadar,* 2/1960–1961, str. 82–94; M. SUIĆ, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja,* 1/1965, str. 163–178; Andre MOHOROVIČIĆ, Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima Zapadnog Kvarnera, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti,* knj. 61, 1956, str. 461. i passim; Mate SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, 1976.

[61] Đuro BASLER, Gradina na Ošanićima kod Stôca, *Naše starine,* 3/1955, str. 79–94; Zdravko MARIĆ, Gradina à Ošanići, Stolac, site illyrien, *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie,* Beograd, 1971, str. 58–60; ISTI, Archäologische Erforschung der Akropolis der illyrischen Stadt Daors... auf der Gradina in Ošanići bei Stolac von 1967–1972, *Wissenschaftliche Mitteilungun des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums – Archäologie,* n. s. 6/1979, str. 61–181.

[62] Rezultati istraživanja tih gradova u Albaniji iznijeti su u brojnim stručnim radovima, ali najcjelovitije u zborniku »L'Illyrie«, sv. 2, (La ville illyrienne), Tirana, 1972, koji je sav posvećen pitanjima urbanizacije južne Ilirije. Posebno je značajan u tom zborniku sintetski rad Selima ISLAMIJA, Naissance et développement de la vie urbaine en Illyrie, str. 7–23. Vidi također Frano PRENDI, Urbanizmi i Ilirisë së jugut në dritën e të dhënave arkeologjike (L'Urbanisation en Illyrie à la lumière des données archéologiques), *Studime historike,* 26/1972, nr. 3, str. 79–96, i Alexandâr FOL, La vie urbaine dans les pays thraces, macédoniens et illyriens avant la conquête romaine, *Actes du I^e Congrès International des études balkaniques et Sud-Est européennes,* T. II, Sofia, 1967, str. 91–99. Vrlo koristan je i rad Milutina V. GARAŠANINA, Moenia Aeacia, *Starinar,* n. s. 17/1966, str. 27–36, gdje je posebno raspravljeno pitanje datacije i razvitka bedema u gradovima u južnoj Iliriji.

Ulaz u ilirsko utvrđenje. Lokalitet Gajtan blizu Skadra u Albaniji.

trebalo učiniti samo još jedan korak pa da poprimi karakter prave civilizirane zajednice. Taj korak – razvijanje vlastitog pisma i pisanje na materinskom jeziku – Iliri, nažalost, nisu nikada učinili.

Dolazak Rimljana uzrokovao je brojne posljedice u razvitku gradinskih naselja. U toku dugotrajnih ratova protiv Ilira Rimljani su uništili brojna ilirska naselja, a

Jedna od vrata ilirskog grada Lissosa (današnji Lezhë u sjevernoj Albaniji)

nakon što su definitivno zagospodarili tim krajevima, prisilili su Ilire da neka naselja zauvijek napuste. U skladu s rimskom politikom u okupiranim krajevima, Iliri su morali napustiti svoja stara naselja i preseliti se u doline. Napuštanje starih naselja u neplodnim brdima i naseljavanje plodnih dolina nije bilo samo posljedica rimske državne politike koja nije mogla tolerirati toliki broj utvrđenja u rukama uvijek na pobunu spremnih starosjedilaca. Naime, u doba dugog mira i gospodarskog prosperiteta što je uslijedio nakon pacifikacije, to je postao prirodan proces diktiran općim prilikama u Rimskom Carstvu, koji će biti prekinut tek u nesigurnim vremenima kasnog Carstva i provalom barbarskih naroda, kada se stanovništvo u tim krajevima ponovno vraća u nepristupačna brda. Mir što je u rimsko doba zavladao tim krajevima učinio je suvišnim ilirske gradine, i stanovništvo ih u velikom broju napušta: samo one među njima što su se nalazile na iznimno povoljnim strateškim mjestima – na rijekama, uz strateški važne putove i sl., žive dalje kao rimski gradovi. Tada se oko tih gradina grade još snažniji bedemi, a unutar njih, umjesto skromnih ilirskih kuća, grade se monumentalne javne građevine. Takav su razvitak doživjeli ilirski gradovi Nesactium u Istri, koji nastavlja život kao rimski municipij, Pula, Asseria (današnje Podgrađe kod Benkovca) i niz drugih.

U prapovijesno doba gradinska naselja postaju središta vrlo aktivnog gospodarskog života. Ne samo u onima u kojima će se pojaviti elementi urbanog života nego i u drugima razvit će se rano proizvodnja i obrada metala, keramička proizvodnja, obrt i druge aktivnosti. Dokazuju nam to brojni kalupi za lijevanje brončanih predmeta, velike količine troske, ostaci peći za pečenje keramičkih proizvoda, razne alatke i dr. U njima su se osjećali sigurnima trgovci sa svojim proizvodima, putujući majstori koji su za potrebe stanovnika tog naselja i okolice izrađivali razne predmete od metala, stakla i dr. Tu su, konačno, imali sjedište plemenski poglavari, vračevi, umjetnici i uopće svi pripadnici onog društvenog sloja koji više nije morao fizičkim radom zarađivati svoj kruh.

Najveći broj gradina nije sustavno istražen, pa su mnoge pojedinosti o njihovu izgledu unutar bedema još uvijek premalo poznate. Znamo, međutim, pouzdano da su postojale razlike u obliku gradina između pojedinih područja i da su te razlike bile uvjetovane plemenskim granicama; možemo naslućivati da te razlike nisu bile ograničene samo na oblike bedema nego da su postojale također razlike i u arhitekturi nastambi, u njihovu urbanističkom rasporedu itd.

Mnogo više o arhitekturi i urbanizmu naselja znamo kad govorimo o jednom drugom tipu ilirskih naselja, o onima što su bila sagrađena na sojenicama uz rijeke. Takvih naselja bilo je u Ilira vrlo malo. Dosada je zapravo otkriveno svega nekoliko takvih naselja, ali su dva od njih – ono kod Donje Doline i u Ripču – vrlo dobro istražena. Sa znanstvenog stajališta osobito je značajno bilo iskopavanje velikog naselja na sojenicama kod Donje Doline, pa ćemo se zato najviše i zadržati na opisu tog naselja.

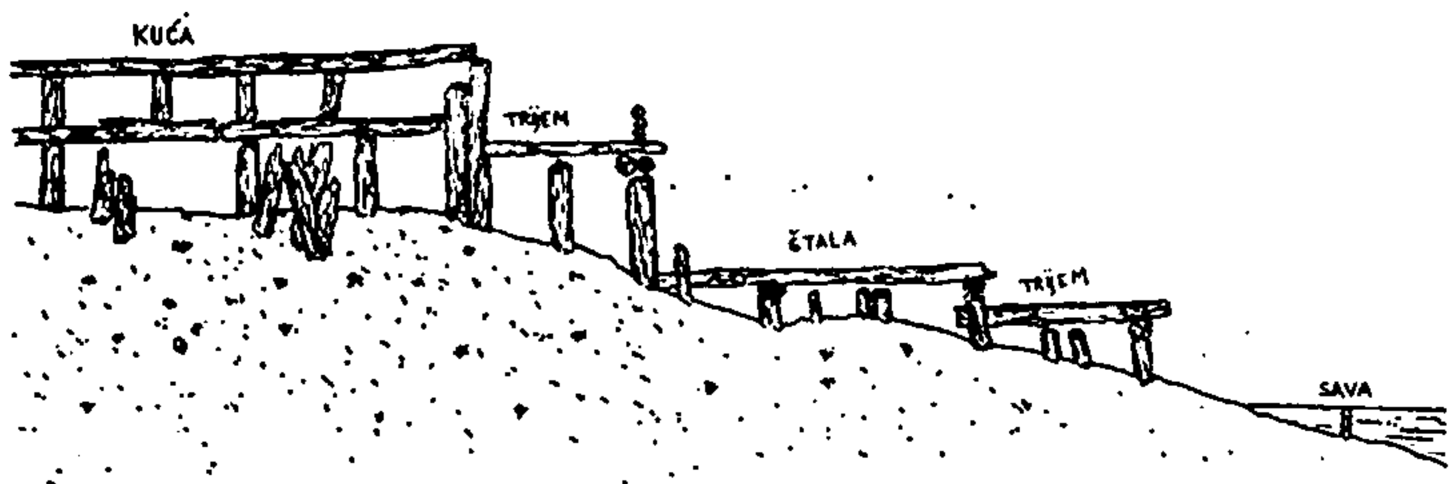
Prvi nalazi iz tog lokaliteta dospjeli su u Zemaljski muzej u Sarajevu 1896. god., a velika sustavna iskopavanja poduzeo je 1899. god. *Ćiro Truhelka.* Iskopavanja su trajala nekoliko godina (1899 – 1904),[63] a nastavljena su u više mahova sve do sedamdesetih godina.[64] Dosada je, međutim, iskopana samo desetina tog naselja.

Naselje je bilo podignuto na blagoj uzvisini na desnoj obali Save, oko 13 km uzvodno od Bosanske Gradiške. Ležalo je na okomito zabijenim hrastovim stupovima (sohama) – nepravilno raspoređenim – na kojima je bila postavljena podloga od

---

[63] Izvještaje o iskopavanjima u Donjoj Dolini iznio je Ćiro TRUHELKA u radu »Sojenica u Donjoj Dolini«, koji je publiciran za nastavnike u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, 13/1901, str. 227 – 287; 14/1902, str. 129 – 144, 257 – 274, 519 – 539; 15/1903, str. 143 – 151, 373 – 383, 529 – 558; 16/1904, str. 91 – 98, 225 – 235, 441 – 447; 18/1906, str. 99 – 109, 217 – 228, 343 – 347.

[64] Za daljnja iskopavanja u tom naselju vidi: Mihovil MANDIĆ, Izvještaj o djelomično nastavljenom otkapanju prethistorijske sojenice u D. Dolini kod Bos. Gradiške g. 1928, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 41/1929, str. 33 – 40; Zdravko MARIĆ, Donja Dolina, *Arheološki pregled*, 3/1961, str. 41 – 44; Vera NIKOLIĆ, Izveštaj sa iskapanja u Donjoj Dolini i Gornjoj Dolini 1963. i 1964. godine, *Zbornik krajiških muzeja*, 2/1963 – 1964, str. 201 – 204. Lijep prikaz tog naselja dao je Alojz BENAC, Način stanovanja u prehistoriskim periodima Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 7/1952, str. 131 – 133.

Presjek jednog dijela sojeničkog naselja kod Donje Doline

gustih hrastovih oblica. Na njoj su bile podignute stambene zgrade, hambari i druge nastambe. Naselje nije bilo sagrađeno na ravnoj podlozi, nego su kuće, zbog blagog nagiba terena prema rijeci, bile poredane u terase usporedno s tokom rijeke, a terase su se stepenasto spuštale prema obali. Posljednja, najniža terasa, bila je uza samu vodu. Prostor ispod gornjih terasa bio je gotovo uvijek suh, osim za vrijeme visokog vodostaja. S jedne terase na drugu prelazilo se preko koso i gusto poredanih greda. Ispred donjeg reda kuća proširila se posljednja terasa u širok trijem koji je prema rijeci bio ograđen pleterom, očito zato da zaustavi riječni nanos za vrijeme nadolaska vode. Ispod tog trijema nađene su prilikom iskopavanja velike količine životinjskog gnojiva, po čemu zaključujemo da su se na tom mjestu – kad nije bilo vode – odmarale domaće životinje. Na uzvodnoj strani naselja bila je okomito na tok rijeke podignuta palisada od dva reda stupova između kojih je bila nabijena zemlja; ta je palisada štitila cijelo naselje od eventualnih riječnih bujica. Između redova kuća bile su okomito prema rijeci ulice, a između pojedinih kuća nalazili su se manji ili veći prostori (»trgovi«) na kojima su se stanovnici naselja okupljali u slobodno vrijeme.

U toku svojih iskopavanja otkrio je Ć. Truhelka u svemu 17 kuća, koje ćemo malo detaljnije opisati jer su to najbolje sačuvane nastambe poznate na ilirskom tlu.

Kuće su se nizale na terasama u pravilnim razmacima usporedno s tokom rijeke. Sve su bile četvrtaste, kostur im je bio od debljih greda, a zidovi od nizova horizontalnih oblica koje su na krajevima bile tako zasječene da su se mogle na uglovima kuće jedna o drugu uglaviti. Podnica i zidovi bili su oblijepljeni ilovačom. Krov je bio dvoslivan, i to od slame ili od dasaka.

Stambene su zgrade zapremale površinu oko 25 m^2, a imale su obično tri prostorije: jednu prednju – veću, u kojoj se nalazilo ognjište i u kojoj su se ukućani skupljali i provodili dnevni život. Iz te se prostorije ulazilo u dvije stražnje, manje prostorije, koje su služile kao spavaonica i spremište. Prednja prostorija nije imala strop, očito zato što se u njoj ložila vatra, pa je dim lakše izlazio. Stražnje su prostorije, međutim, imale strop, a iznad njega, prema tome, i tavan koji je sojeničarima služio kao spremnica. To je ustanovljeno prilikom iskopavanja, jer su na tim tavanima pronađene goleme količine karboniziranog žita, koje su sojeničari inače čuvali u velikim posudama od pečene gline.

Ognjišta u prednjoj prostoriji bila su od nabijene ilovače, ali pronađena su i posebno napravljena ognjišta od pečene gline u obliku kotla koji je na prednjoj i na stražnjoj strani bio ukrašen simbolom sunca – svastikom. S pravom Truhelka zaključuje da je »ovo domaće ognjište imalo neko sakralno značenje«.

O drugom sojeničkom naselju u Bosni, onom na Uni nedaleko Ripča blizu Bihaća, znamo mnogo manje nego o prethodnom, jer je slabije istraženo, a i zato što je naselje u toku vremena jako oštećeno. I to je naselje bilo sagrađeno na sohama, no za razliku od onog u Donjoj Dolini koje je bilo podignuto na suhom, to u Ripču nalazilo se nad samom rijekom. Način gradnje podloge i kuća na toj podlozi posve

Iskopavanje liburnskog naselja u Radovinu kod Ražanca u blizini Zadra

Ostaci kamene kuće u kasteljeru Monkas kod Rovinja

je isti kao i u Donjoj Dolini. Nažalost, položaj nastambi unutar naselja i uopće urbanistički raspored u naselju nije bilo moguće utvrditi.[65]

Još jedno sojeničko naselje bilo je djelomice istraženo, i to na Otoku blizu Sinja, koje je ležalo na rijeci Cetini. Otkriveno je 1956. god. ali iskopavanja tog naselja nisu nastavljena i nisu ni izdaleka otkrila sliku tog naselja. Ipak, ono malo što se o tom naselju zna govori da je način gradnje i oblik kuća bio jednak kao i u spomenutim bosanskim nalazištima.[66]

U primorskim krajevima, gdje nije uvijek bilo moguće pronaći odgovarajuća prirodna uzvišenja za podizanje utvrđenih naselja, Iliri su se koristili drugim pogodnostima što ih je teren pružao za lakšu obranu. Tako su Liburni, tamo gdje je bilo moguće, gradili svoja naselja na otočićima blizu morske obale (npr. u Ninu), ili pak na lako branjivim poluotocima (npr. u Zadru).

Arhitektura nastambi u Ilira razlikovala se od kraja do kraja, prilagođujući se prije svega podneblju, a onda i građi što je graditeljima bila pri ruci. U kraškim krajevima, gdje je kamena bilo u izobilju, kamen je glavni građevni materijal, dok su se u krajevima gdje kamena nije bilo kuće gradile od drva.

U Istri, Dalmaciji i sve do Epira na jugu kuće su se gradile od kamena. Ostaci takvih kuća otkriveni su u više lokaliteta, npr. u gradini Monkas kod Rovinja, gdje je *Raffaello Battaglia* otkopao ostatke jedne četvrtaste kuće veličine 4×6 m.[67] Slične kamene kuće otkrio je *Andre Mohorovičić* na otocima Cresu, Lošinju i Susku. Te su kuće bile sagrađene od suhozida, četvrtastog su tlocrta, a imale su samo jedan otvor – vrata. Zidovi su obično bili veoma široki – dva do tri metra, podignuti u dva reda grubo tesanih većih kamena među koje se nabacivalo sitnije kamenje. Od krova se nije našao ni najmanji trag, ali se pretpostavlja da je bio od slame. Najčešće su te kuće imale samo jednu prostoriju u kojoj je bilo i ognjište – obično u stražnjem dijelu prostorije. Ponekad je više takvih kuća bilo sagrađeno jedna pored druge, tako da su imale i zajedničke zidove.[68]

U toku sustavnih iskopavanja u naselju Liburna u Radovinu blizu Zadra (u lokalitetu Beretinova gradina) otkrio je *Šime Batović* niz relativno dobro uščuvanih ostataka ilirskih kuća tog tipa.[69] Pažljivom analizom tih ostataka otkriveno je da se isti tip kuće gradio u tom naselju i u rimsko doba, a usporedba tih kuća s onima koje se i dandanas grade u kraškim krajevima dovodi do zaključka da se njihov tlocrt i način gradnje nije mijenjao sve do danas.

Neke od tih kuća imale su krov od tankih vapnenastih ploča – upravo onakav kakvi se u tim krajevima i danas ponekad prave.

U pojedinim predjelima kraškog pojasa, posebno u Istri, srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, gradile su se u prapovijesno doba i kamene kuće kružna tlocrta koje su morale izgledati kao današnje bunje (poljarice, kažuni); te su građevine bile sagrađene u suhozidini, u redovima kamenih ploča što su se prstenasto sužavali prema vrhu koji se zatvarao većom kamenom pločom. U osnovi ta građevina odgovara kretsko-

---

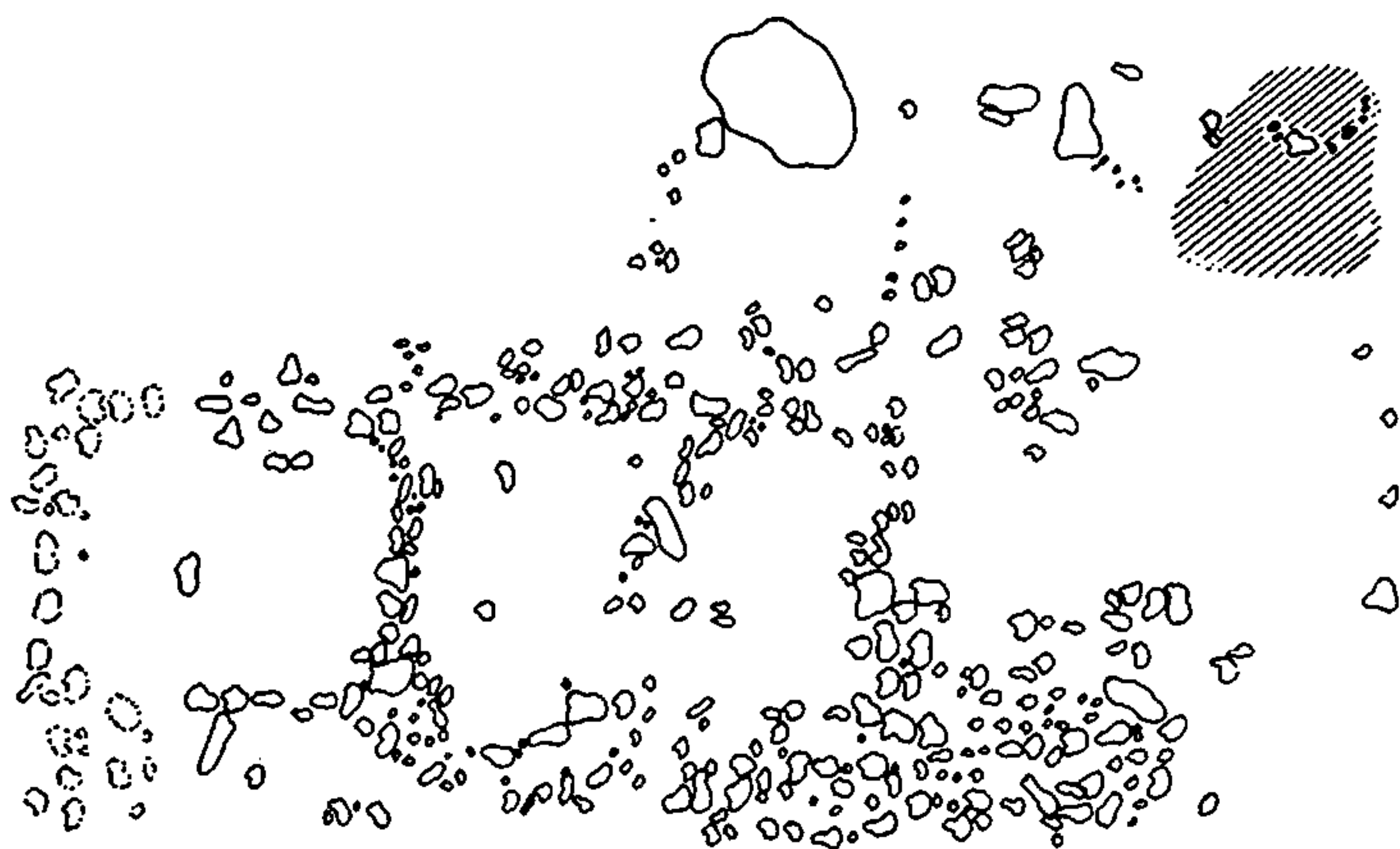
[65] Vaclav RADIMSKÝ, Prehistorička sojenica kod Ripča blizu Bišća, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 5/1893, str. 129 – 138; 7/1895, str. 309 – 335; Vejsil ĆURČIĆ, Prehistorička sojenica iz broncanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 20/1908, str. 149 – 179. Revizijska iskopavanja te sojenice izvršena su tijekom 1975. i 1976. Vidi: Branka RAUNIG, Ripač, Otoka, Bihać – sojeničko naselje, *Arheološki pregled*, 18/1976, str. 31 – 33.

[66] Rezultati tih iskopavanja nisu dosada objelodanjeni. Jedinu vijest o nalazu dao je Branimir GABRIČEVIĆ, Otkriće sojenica na Sinjskom polju, *Slobodna Dalmacija*, 14/1956, br. 3619 od 9. X.

[67] Raffaello BATTAGLIA, Ricerche paletnologiche e folkloristiche sulla casa istriana primitiva, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. 38/1926, str. 31 – 79, sl. 1.

[68] Tlocrte tih kuća donosi Andre MOHOROVIČIĆ u svojim radovima »Sjeverozapadna granica teritorijalne rasprostranjenosti starohrvatske arhitekture«, *Peristil*, 2/1857, str. 93, sl. 1 i 2; »Razvoj nastamba i naselja«, (Geneza pučkih arhitektonskih kreacija analizirana na podlozi razvoja historijskog slijeda etničkih slojeva Iliri – Slaveni) u knjizi *Otok Susak*, Zagreb, 1957, str. 349 – 353.

[69] Prethodne izvještaje o rezultatima iskopavanja u tom lokalitetu dao je Šime BATOVIĆ u časopisu *Arheološki pregled*, 5/1963, str. 42 – 45; 6/1964, str. 32 – 35; 8/1966, str. 49 – 53; 11/1969, str. 56 – 61; opširnije o tom značajnom lokalitetu pisao je isti autor u radu »Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu«, *Diadora*, 4/1968, str. 53 – 70.

Ostaci kuće pravokutna oblika, otkriveni u Rifniku kod Celja. Starije željezno doba.

-mikenskom tholosu, kao i vrlo rasprostranjenom tipu megalitske arhitekture brončanog i željeznog doba oko Sredozemlja i u zapadnoj Evropi. Današnje bunje služe kao pastirske kuće, ali u prapovijesno doba služile su ljudima kao stan.[70]

U drugim ilirskim krajevima Iliri grade druge tipove kuća. Tako su arheolozi u nizu lokaliteta u Sloveniji otkrili ostatke četvrtastih kuća što su se dizale na podlozi od lomljena kamena, pa čak i izravno na goloj zemlji. Zidovi su bili sagrađeni od vodoravno postavljenih balvana koji su se onda oblijepljivali ilovačom. Vrlo lijepe primjerke takvih kuća otkrio je *W. Schmid* u Pošteli na Pohorju kod Maribora.[71] Prema tom autoru, starije kuće u tom naselju imale su najčešće samo jednu prostoriju, a kasnije dobivaju ili još jednu, ili pak jedan otvoreni trijem na prednjoj strani, tako da je tlocrt tih kuća odgovarao megaronu. Kuća megaronskog tipa otkrivena je također i u jednom drugom lokalitetu na Pohorju, u Turiškoj Vasi.[72] Sve te kuće imale su dvoslivni krov od slame (trstike), a u jednom kutu (rjeđe u sredini) bilo je postavljeno ognjište.

---

[70] O današnjim bunjama u Istri v. citirani članak Raffaella BATTAGLIE (bilj. 67), dok je o onima u Dalmaciji još uvijek najbolji rad Ćirila IVEKOVIĆA, Bunje, ćemeri, poljarice, *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb, 1925, str. 413–429.

[71] Njihov detaljan opis dao je Walter SCHMID, Die Ringwälle des Bacherngebietes, I. Teil. *Mittheilungen der Prähistorischen Kommission*, 2. Band, Nr. 3, 1915, str. 278–284.

[72] Walter SCHMID, navedeno djelo, str. 276, sl. 55.

Kuće u drugim lokalitetima u Sloveniji, od kojih su neki vrlo dobro istraženi (npr. Ptuj, Vače i dr.), ne razlikuju se od onih u Pošteli.[13] Sličnog su tipa bile i kuće u drugim ilirskim krajevima – ako nisu bile sagrađene od kamena kao u primorskom pojasu.

Međutim, u unutrašnjosti Balkana, gdje je vladala oštra kontinentalna klima, građene su i kuće djelomice ukopane u zemlju – zemunice. Spomenuli smo da o toj vrsti nastambe u Dardanaca postoje i literarna svjedočanstva, a arheološka iskopavanja potvrdila su da se takav tip kuće, uobičajen u starijim razdobljima prapovijesti, zadržao u tim krajevima sve do dolaska Rimljana.[14]

[13] U nedostatku jednoga sintetskog djela o ilirskim kućama u Sloveniji upućujemo čitaoca na radove koji se odnose na pojedine značajnije nalaze: Walter SCHMID, Vače, predzgodovinska naselbina, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 20/1939, str. 114 i passim; Alojzij BOLTA, Rifnik, *Celjski zbornik*, 1968, str. 209 – 225; Josip KOROŠEC, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem Gradu, Ljubljana, 1951, str. 19 – 21; Stane GABROVEC, Prazgodovina Gorenjske (doktorska dizertacija), Ljubljana, 1961, str. 150. i d., gdje se nalaze svi poznati podaci o ilirskim kućama na tom području. Vrlo dobro uščuvani ostaci kvadratnih kuća iskopani su u naselju u Mostu na Soči (Santa Lucia). Vidi: Drago SVOLJŠAK, Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči, *Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu od šestdesetletnici*, Ljubljana, 1980, str. 187 – 197.

[14] Naselja sa zemunicama istražena su u novije vrijeme u Gomolavi kod Hrtkovaca (Borislav JOVANOVIĆ, Gomolava, *Rad vojvođanskih muzeja*, 14/1965, str. 113 – 135, gdje je citirana ranija literatura o velikim sustavnim iskopavanjima u tom lokalitetu), Starom Slankamenu kod Inđije (Dragoslav PILETIĆ, Prilog proučavanju upotrebe zemunice u praistoriji našeg Podunavlja, *Vesnik Vojnog muzeja*, 3/1956, str. 20 – 35) i dr.

MATERIJALNA KULTURA

Nijedna strana ilirske kulture nije tako dobro proučena i tako dobro poznata kao materijalna kultura. Dugo je vremena arheolozima i onima koji to nisu, ali su se bavili ili se još uvijek bave iskopavanjem ilirskih grobova, bio cilj da dođu do brončanih fibula, mačeva, privjesaka i drugih predmeta i da njima obogate svoje muzeje ili privatne zbirke. Arheolozi su, osim toga, davali, i još uvijek daju, u svojim istraživanjima prednost tom materijalu najprije zato što je do njega najlakše doći, a onda i zato što njegovo proučavanje najbolje omogućuje upoznavanje kronologije pojedinih nalazišta, kulturnih strujanja, trgovačkih veza s okolnim krajevima, tehnologije itd. Specifičnosti materijalne kulture u pojedinim područjima omogućuju stručnjacima da identificiraju kulturne fenomene i da tim fenomenima daju odgovarajuća sociološka i povijesna tumačenja. Sve su to razlozi zašto je materijalna kultura u središtu pažnje arheologa i zašto se upravo na nju odnosi najveći broj radova što su ih dosad arheolozi objelodanili.

Pogled na materijalnu kulturu krajeva što su ih nastavali Iliri otkriva već na prvi pogled da postoje velike razlike u izgledu pojedinih elemenata te kulture u raznim dijelovima ilirskog teritorija. Fibule, ukrasne igle, dijademi i drugi predmeti što su ih nosili Iliri u današnjoj Sloveniji imaju malo zajedničkog s takvim predmetima što su ih nosili Iliri u Crnoj Gori ili u Albaniji. Osim toga, mnoge predmete što ih susrećemo u Sloveniji nećemo uopće naći u drugim ilirskim krajevima i obratno. Iz toga možemo zaključiti da o jednoj jedinstvenoj ilirskoj kulturi ne može uopće biti govora u smislu jednog konzistentnog, zrelog, lako identificirajućeg fenomena – onako kako se to može kad je u pitanju skitska ili keltska kultura. Duhovna razjedinjenost Ilira samo je odraz činjenice da Iliri nisu nikada dostigli onaj stupanj nacionalne samosvijesti koja je nužna za stvaranje jednog samosvojnog i vitalnog duhovnog života. Vidjet ćemo kasnije da jedinstvenost ne postoji ni na polju duhovne kulture (umjetnosti, vjere, pogrebnih običaja itd.). Zbog toga arheolozi pokušavaju upravo na osnovi materijalne kulture, koja nam zasad pruža najviše podataka, identificirati i omeđiti na ilirskom tlu pojedine kulturne skupine i povezati njihovo postojanje bilo s političkom kartom zapadnog Balkana u željezno doba bilo pak s postojećim geografskim cjelinama.

Ne postoji jednodušnost među arheolozima o broju ilirskih kultura (ili kulturnih skupina, odnosno kulturnih područja), a pogotovo ne o njihovoj rasprostranjenosti.[1] Možemo reći da se u sadašnjem trenutku može govoriti o najmanje šest kulturnih skupina na ilirskom teritoriju, ali je taj broj u djelima nekih novijih autora gotovo

[1] Oswald MENGHIN u dodatku (Anhang) knjizi Moritz HOERNES-O. MANGHIN, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien 1925, str. 842, tretira cijelu kulturu Ilira kao jedinstvenu kulturu skupinu u okviru sustava evropskih kultura starijega željeznog doba (»südöstliche Gruppe«), a prostirala se »von Krain bis zum Epyrus und Makedonien«, ali bez Istre koja pripada Venetskoj skupini. Njegov nasljednik na Sveučilištu u Beču Richard PITTIONI razlikuje u svom poznatom priručniku »Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur«, Wien, 1949, dvije ilirske kulture na sjeveru – kulturu Šanta Lucia-Isonzo (= Soča) i kranjsku kulturu, ali ništa ne govori o drugim područjima zapadnog Balkana. Najozbiljniji pokušaj sistematizacije kulturnih skupina na ilirskom tlu učinio je Rastko VASIĆ, Kulturne grupe starijeg gvozdenog doba u Jugoslaviji. Beograd, 1973, no daljnja istraživanja će bez sumnje izdvojiti mnogo veći broj ilirskih kultura od onih koje je autor izdvojio.

dvostruko veći.[2] No bez obzira koju podjelu prihvatili, činjenica je da se kulturne skupine zasad ne mogu arheološki u potpunosti identificirati ni geografski omediti.

Polazeći od juga prema sjeveru susrećemo najprije *trebenišnu kulturu*, nazvanu po bogatom nalazištu Trebenište kod Ohrida.[3] Godine 1918. bugarski su vojnici kopajući rovove naišli na prve grobove u tom lokalitetu. Kasnije su tu, zbog izuzetne pažnje što ju je izazvao otkriveni materijal, u više navrata izvršena daljnja istraživanja.[4] Istraživanja u drugim lokalitetima u Makedoniji, u sjevernoj Grčkoj i Albaniji upotpunili su sliku te vrlo zanimljive ilirske kulture. Ona se razvija kontinuirano od sredine XII. do sredine IV. st. pr. n. e., a najveći procvat doživljuje od VI. st. pr. n. e. dalje, kada dolazi do snažnog prodora grčke (jonske) kulture, tako da elementi te kulture postaju ravnopravnim činiocima u zreloj fazi te ilirske kulture.

Pojedini predmeti izrađeni u stilu trebenišne kulture pojavljuju se također i u nekim lokalitetima u Albaniji sve do Skadra, no zapadni i sjeverni dio te zemlje ne pripadaju matičnom području te kulture; materijalna kultura iskopana u brojnim tumulusima u dolini rijeke Mat u sjevernoj Albaniji, koja je karakteristična za ilirsku kulturu starijeg željeznog doba u Albaniji, mnogo je sličnija materijalnoj kulturi jedne druge ilirske kulture – *glasinačkoj*.

Glasinačka kultura prostirala se na širokom prostoru od najjužnije etničke granice Ilira – od Epira, sve do rijeke Krke na sjeveru, te Morave i Drine na istoku.[5] To je klasična ilirska kultura, najvećim dijelom nastala na osnovi autohtone materijalne kulture brončanoga doba.[6] Bilo bi, međutim, pogrešno smatrati cijelo područje rasprostiranja te kulture jedinstvenim u kulturnom pogledu; kulturni elementi zajednički za cijelo to područje ne mogu, naime, prikriti činjenicu da postoje lokalne razlike između pojedinih područja unutar te kulture – razlike još uvijek nedovoljno identificirane i definirane, što su vjerojatno rezultat različitih etničkih i kulturnih supstrata iz kojih su se razvile.

Pogrešno je također, kako se to ponekad čini, pridati toj kulturi epitet ilirska i na taj način jedino nju smatrati »sigurno« ilirskom. Jer, sigurno ilirskom može se smatrati također i *liburnska kultura* koja se bila razvila sjeverno od glasinačke uz morsku obalu, i kojoj se, bez obzira na predindoevropsko podrijetlo njezinih tvoraca Liburna, ne može zanijekati ilirski karakter u željezno doba. Ta kultura rasprostirala se na području što su ga nastavali Liburni u protopovijesno doba, tj. od Krke na jugu do Raše u Istri na sjeveru, uključujući i obližnje otoke.[7] Na području

---

[2] Nesigurnost u podjeli ilirske kulture na pojedine kulturne skupine došla je do izražaja i u najnovijem pokušaju Borivoja ČOVIĆA i Stane GABROVCA u radu »Âge du fer«, *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats*, Beograd, 1971, str. 325–349. Autori su podijelili cijelo ilirsko područje na jedanaest geografskih cjelina s odgovarajućim kulturnim sadržajem, ali izričito kažu da te geografske cjeline ne odgovaraju uvijek kulturnim »provincijama« (str. 325).

[3] Iscrpan pregled te kulture dao je Vasil LAHTOV, Problem Trebeniške kulture, Ohrid, 1965.

[4] Materijal što su ga bugarski vojnici otkopali objelodanio je tek 1927. god. Bogdan FILOW u suradnji s Karlom SCHKORPILOM, Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin–Leipzig, 1927. Za brojne kasnije radove o tom lokalitetu v. bibliografiju u spomenutom radu V. LAHTOVA, str. 249–254.

[5] Borivoj ČOVIĆ (Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Sarajevo, 1964, str. 95–134) veći dio tog područja uključuje u »centralno ilirsko područje«, unutar kojeg razlikuje *glasinačku grupu*, rasprostranjenu u južnim i istočnim dijelovima tog područja, i *goričku grupu*, koje su nalazišta koncentrirana pretežno na zapadu. Zbog razloga koje je teško razumjeti ČOVIĆ je u to područje uključio samo sjevernu, a ne i zapadnu i južnu Albaniju. Arheološki materijal ne pruža nikakav povod za razlikovanje materijalne kulture srednje i južne Albanije (do Epira) od one u »centralnom ilirskom području«.

[6] Najbolji pregled glasinačke kulture na osnovi arheološkog materijala otkopanog na glasinačkoj visoravni dali su Alojz BENAC i Borivoj ČOVIĆ, Glasinac, I–II, Sarajevo, 1956–1957. Od brojnih radova o toj kulturi što su objelodanjeni u posljednje vrijeme posebno treba spomenuti: Borivoj ČOVIĆ, Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976. Na str. 269–319 govori se o »Glasincu i glasinačkoj kulturi« na osnovi rezultata novijih istraživanja.

[7] Kronologiju i karakteristike te kulture u pojedinim fazama njezina razvitka dao je Šime BATOVIĆ, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *Archaeologia Iugoslavica*, 6/1965, str. 55–70. O odnosu te kulture s onom Picenta u susjednoj italskoj obali vidi rad Mate SUIĆA, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55/1953, str. 71–101. Lijep pregled te kulture u svim njezinim manifestacijama (naselja, pokop mrtvaca,

VAŽNIJA ILIRSKA ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA IZ PRAPOVIJESNOG DOBA

što su ga nastavali Japodi razvila se *Japodska kultura,*[8] a u Istri *istarska* ili *kasteljerska kultura.*[9] Ova posljednja u mnogim je svojim elementima srodna kulturi što se bila razvila u *jugoistočnom alpskom području.*

Jugoistočni alpski kulturni krug uključuje nekoliko manjih skupina među kojima su najznačajnije svetolucijska (nazvana po lokalitetu Sveta Lucija, odnosno

proizvodnja keramike, kulturni razvitak itd.) dao je Šime BATOVIĆ u radu »Kultura starih Liburna«, *Dometi,* 15/1982, br. 12, str. 7 – 40.

[8] Vidi radove Šime LJUBIĆA (Popis arkeologičkoga odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu, Odsjek I, sv. I, Zagreb, 1889, str. 65. i d.), Ružice DRECHSLER-BIŽIĆ (Istraživanje nekropole praistorijskih Japoda u Kompolju, *Arheološki radovi i rasprave,* 1/1959, str. 245 – 280) i Zdravka MARIĆA (Japodske nekropole u dolini Une, *Glasnik Zemaljskog muzeja – Arheologija,* n. s. 23/1968, str. 5 – 79). Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana, *Arheološka problematika Like,* Split, 1975, str. 19 – 37.

[9] Vrlo dobar, ali ponešto zastario pregled kasteljerske kulture daju Friedrich DUHN i Franz MESSERSCHMIDT, Italische Gräberkunde, II. Teil, Heidelberg, 1939, str. 128 – 159. Od novijih općih radova treba posebno istaknuti rad Raffaella BATTAGLIE, Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia, *Bullettino di paletnologia italiana,* 67 – 68/1958 – 1959, Supplemento.

Santa Lucia, kod Tolmina), notranjska i dolenjska.[10] Te kulturne skupine zbog svojih čvrstih veza s visokorazvijenim središtima etrurske i venetske kulture na zapadu razvile su izvanredno raznolike i bogate oblike duhovne i materijalne kulture, pa su za proučavanje iliro-italskih veza nalazi u današnjoj Sloveniji veoma značajni.

Na istoku od jugoistočnog alpskog kruga razvila se *daljska kultura* (nazvana po mjestu Dalj kod Osijeka gdje je otkopana velika nekropola sa spaljenim mrtvacima) koja se razvija na osnovi brončanodobne kulture pepeonih žara, da bi kasnije, u starije željezno doba, promijenila djelomice svoju fizionomiju pod utjecajem jugoistočne alpske kulture i glasinačke kulture iz Bosne.[11]

Svaka od spomenutih kultura ili kulturnih skupina ima svoje specifičnosti koje su nastale zbog različitosti supstrata iz kojih su se razvile i još više zbog različitih utjecaja što su u toku stoljeća prodirali sa strane u zemlju Ilira. Područje glasinačke kulture, posebno u Bosni i Hercegovini, sačuvalo je najduže autohtonost, dok su sve ostale kulture, posebno od V. st. pr. n. e. dalje, doživjele prilično velike promjene zahvaljujući prodoru stranih kulturnih elemenata, ali i društveno-gospodarskom razvitku Ilira koji je taj prodor učinio mogućim i nužnim.

Intenzivna arheološka istraživanja u posljednjim desetljećima omogućila su arheolozima izdvajanje nekih kulturnih skupina (npr. dalmatska, dardanska itd.) u kojima se javlja veći broj predmeta specifičnih oblika. Potrebno je očekivati da će daljnja terenska istraživanja, a posebice primjena novih znanstvenih metoda u analizama iskopane građe, dovesti do jasnijih spoznaja o kulturnim skupinama na ilirskom području i do interpretacija o njihovu značenju, koje će, koliko se već sada može zaključiti, pomoći pri rješavanju kulturnih i etničkih problema u pojedinim fazama kulturnog i društvenog razvitka Ilira.

Od okolnih kultura koje su snažnije utjecale na Ilire treba na prvome mjestu istaknuti grčku, odnosno periferne manifestacije grčke kulture. Spomenuli smo trebenišnu kulturu i velik udio što ga je grčka kultura imala u njezinu formiranju od V. st. pr. n. e. dalje. Na području Albanije i djelomice Crne Gore taj je utjecaj počeo prodirati još ranije, a od V. st. pr. n. e. pojedini krajevi Albanije, posebno oni što su održavali tješnje dodire s grčkim kolonijama na jonskoj i jadranskoj obali, poprimaju u mnogim svojim kulturnim manifestacijama iliro-grčki karakter. Na srednjem Jadranu grčki kulturni utjecaj počinje se jače osjećati tek nakon osnivanja grčkih kolonija, tj. od početka IV. st. pr. n. e. ali se na osnovi dosadašnjih nalaza ne može reći da je prisutnost tih kolonija na ilirskoj obali, kao i trgovačke veze što su se bile razvile između Ilira i Grka, dovela do znatnijih promjena u materijalnoj i duhovnoj kulturi tamošnjih ilirskih plemena. Iznimka je donekle pleme Daorsa što je živjelo oko Neretve. Pripadnici tog plemena vrlo su rano došli u dodir s grčkom robom što je dolinom Neretve prolazila prema unutrašnjosti Balkana, kao i sa samim Grcima, pa su preuzeli mnoge tekovine grčke civilizacije. Od Grka su naučili graditi i savršenije zidine što su ih, možda i uz izravnu pomoć grčkih majstora, podigli oko svoga glavnog plemenskog središta koje se dizalo u Ošanićima blizu Stôca u Hercegovini. Iskopavanja u toj gradini otkrila su, osim toga, da su Daorsi uvelike upotrebljavali keramičku robu grčke proizvodnje, da su kovali svoj novac na kojem su grčkim slovima ispisali ime plemena i da su umnogome oponašali život grčkih gradova, tako da neki stručnjaci o tom njihovu gradu govore kao o »potpuno heleniziranom« (Z. Marić), što je svakako pretjerano, ali ne i posve bez osnove.

Međutim, slučajeva sličnih tom ne možemo navesti kad govorimo o srednjoj Dalmaciji, pa ostaje neospornom ocjena da grčka kultura nije jače utjecala na razvitak ilirske kulture u tom dijelu Jadrana.

[10] Željezno doba u Sloveniji obradio je sintetski Stane GABROVEC, Halštatska kultura v Sloveniji, *Arheološki vestnik*, 15 – 16/1964 – 1965, str. 21 – 63. Isti tekst tiskan je i u publikaciji *VI Kongres arheologa Jugoslavije*, Beograd, 1965, sv. 2, str. 21 – 63, a na njemačkom jeziku u časopisu *Germania*, 44/1966, str. 1 – 48.

[11] Zdenko VINSKI – Ksenija VINSKI-GASPARINI, O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, *Arheološki radovi i rasprave*, 2/1962, str. 263 – 293.

Nešto se više grčki utjecaj osjeća u liburnskoj i japodskoj kulturi, no treba primijetiti da elementi helenske kulture što se u ovim kulturama mogu identificirati ne dolaze izravno iz Grčke, nego neizravno, preko Italije. Slično se može reći i za područje Istre i Slovenije, s tom razlikom što u ta područja kulturna dobra helenskog svijeta, najčešće u etrurskoj interpretaciji, struje mnogo intenzivnije negoli u liburnsko-japodsko područje.[12]

Utjecaji italskih kultura, prije svega kulture Etruraca, također su imali veliku ulogu u formiranju mnogih elemenata kulture što se susreću u Ilira. Taj je utjecaj posebno vidljiv u sjevernim ilirskim krajevima – u Istri i Sloveniji, ali također i u drugim krajevima.

S istoka zapljuskuju ilirsku zemlju utjecaji raznih stepskih plemena, koji doduše nisu nikada i ni u jednoj kulturi Ilira imali značajniji udio u formiranju materijalne kulture, ali kojih se prisutnost ne smije zanemariti kad se analiziraju strani elementi u kulturi Ilira. U VIII – VII. st. pr. n. e. osjeća se u istočnim krajevima prisutnost trako-kimerijskog utjecaja, a potkraj VI. i početkom V. st. pr. n. e. i prisutnost skitskog utjecaja.[13]

Velike promjene u mnogim područjima života Ilira, pa tako i u njihovoj materijalnoj kulturi, prouzročio je dolazak Kelta. U onim krajevima gdje su se Kelti stalno naselili dolazi do gotovo potpunog prekida u razvitku ilirske autohtone kulture i do pojave potpuno novih oblika keramike, fibula, mačeva i ostalih elemenata materijalne kulture. U pojedinim pak krajevima gdje se Kelti nisu stalno nastanili Iliri usvajaju mnoge njihove tekovine (kao izradbu keramike pomoću lončarskog kola, višu tehnologiju u obradbi željeza, nove vrste sjekira i uopće nove alate) prilagođujući često nove oblike i novu tehnologiju tradicionalnim oblicima i tehnologiji.[14]

Dugo će Iliri zadržati pojedine elemente svoje stare materijalne kulture i nakon što su pali pod rimsku vlast, a i u kasnija vremena, tako da će neki od tih elemenata nadživjeti njihove tvorce i postati sastavni dio kulture kasnijih naroda na Balkanu.

Detaljna analiza cjelokupne materijalne kulture Ilira zahtijevala bi mnogo veći prostor od onoga što joj je moguće posvetiti na ovom mjestu, pa ćemo se zato ograničiti da u što kraćim crtama naznačimo samo najkarakterističnije i najbrojnije elemente te kulture.

UKRASNI PREDMETI

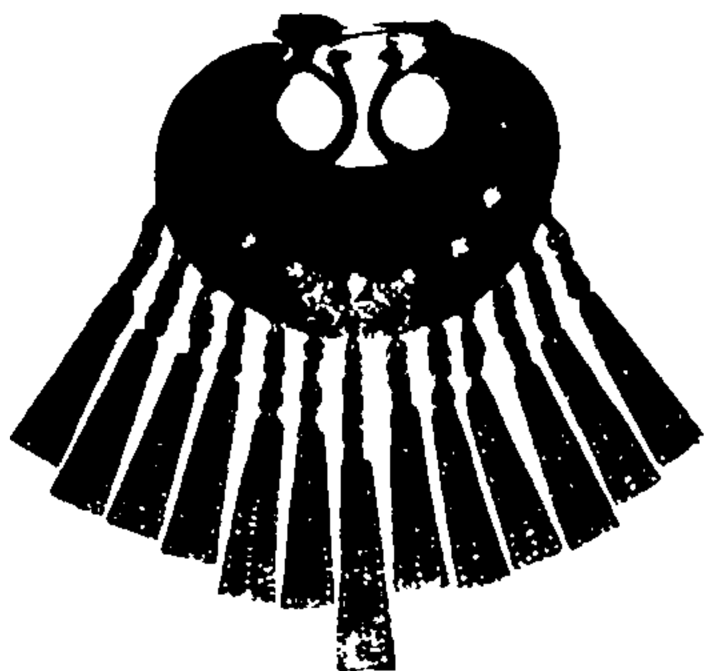
Od ukrasnih predmeta što su ih nosili Iliri najznačajnije su *fibule* (kopče) – ne samo zato što su i najbrojnije nego i zato što se po njihovim oblicima najbolje može pratiti kronološki razvitak ilirske kulture i identificirati utjecaji što su u različito vrijeme prodirali među Ilire. Nekoliko tipova fibula zaslužuje posebnu pažnju. Tu je kao prvo spiralnonaočarasta fibula koja se susreće na cijelom ilirskom području

---

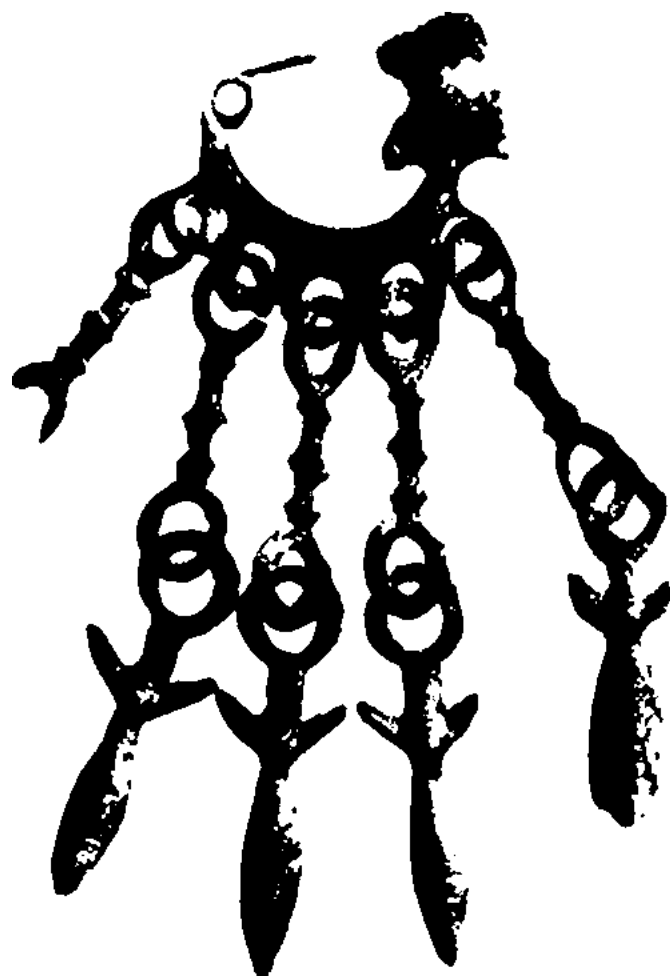
[12] Pitanje grčkog utjecaja na formiranje pojedinih predmeta u ilirskoj materijalnoj kulturi (narukvica, fibula itd.) vrlo je često predmet rasprava u radovima arheologa. Od posebnih radova navodimo: Mladen NIKOLANCI, Contacts gréco-illyriens sur la côte est de l'Adriatique, *Archeologia Iugoslavica*, 5/1964, str. 49 – 60; Đorđe MANO-ZISI – Ljubiša POPOVIĆ, Iliri i Grci, njihovi kulturni odnosi u prošlosti naše zemlje na osnovu arheološkog materijala, Beograd, 1959; Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Etapy razvitja greko-illirijskih otnošenij, *Actes du I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, vol. II, Sofia, 1969, str. 319 – 324. Ljubiša B. POPOVIĆ, Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu. Beograd, 1975; Mladen NIKOLANCI, Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta, *Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije*, Zadar, 1976, str. 149 – 168.

[13] Stephen FOLTINY, Zur Frage des »skytischen« Einflusses in Ostösterreich und in Slowenien, *Archaeologia Austriaca*, 33/1963, str. 23 – 36.

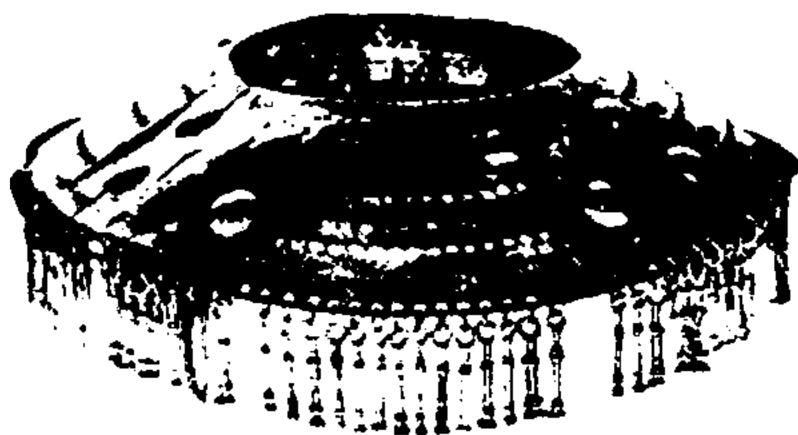
[14] U toku obradbe pojedinih aspekata materijalne i duhovne kulture Ilira često ćemo govoriti o značajnoj ulozi Kelta u razvitku te kulture. Ovdje upućujemo čitaoca na sintetski rad o ostacima keltske kulture na ilirskom tlu što ga je napisao Jovan TODOROVIĆ, Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd, 1968.

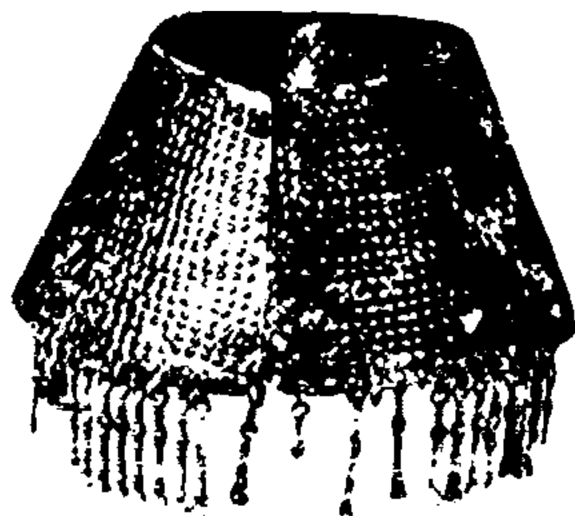

Srebrna fibula iz nepoznata lokaliteta u Kranjskoj. Starije željezno doba.

Brončana fibula s privjescima, nađena na području rijeke Mat u srednjoj Albaniji. Starije željezno doba. Muzeu arkeologjik. Tirana.

Konične kape od tankog brončanog lima s privjescima na donjem rubu u obliku štapića, nađene u Drenovu Klancu i Prozoru kod Otočca. Starije željezno doba. Arheološki muzej. Zagreb.

i po tome je ona jedan od rijetkih panilirskih kulturnih elemenata. Sastoji se od igle na koju su pričvršćena dva spiralna diska napravljena od koncentrično omotane brončane žice. Mnogo su rjeđe fibule sa četiri diska, a još rjeđe one koje umjesto diska od omotane žice imaju okrugle brončane ploče. Te se fibule pojavljuju u VIII. st. pr. n. e., ali se najčešće susreću u ilirskim grobovima i naseljima u toku VII. i VI. st. pr. n. e.[15] Ta fibula nije karakteristična samo za ilirsku kulturu, kako se tu i tamo može pročitati u starijoj literaturi, ali činjenica je da se ona najčešće pojavljuje upravo na području na kojem su živjeli Iliri. Isto je tako činjenica da se prisutnost te fibule u Italiji može povezati s prisutnošću ilirskog etničkog elementa u Itaiji, ili bar s jakim utjecajem ilirske kulture u onim krajevima gdje se takva fibula pojav-

[15] Od velikog broja radova koji raspravljaju o tim fibulama navodimo rad Drage GARAŠANIN, Zur typologisch-chronologischen Einreihung der Brillenfibeln auf Grund der Funde aus der Nekropole in Nin, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 56-59/1954-1957, vol. 2, str. 28-30 i rad Johna ALEXANDERA, The Spectacle Fibulae of Southern Europe, *American Journal of Archaeology*, 69/1965, str. 8. i d.

ljuje. To zaključujemo po tome što su primjerci spiralnonaočaraste fibule otkriveni samo u onim dijelovima Apeninskog poluotoka gdje je prisutnost Ilira dokumentirana i drugim izvorima.[16]

Lučna fibula također pripada skupini predmeta što se pojavljuju na cijelom ilirskom području, ali se razne varijante te fibule pojavljuju u velikom broju i u drugim zemljama Evrope. Oblici lučne fibule što su nađeni na ilirskom tlu vrlo su raznoliki. Može se uočiti više tipova, od kojih su neki karakteristični za pojedine kulture, odnosno za pojedina vremenska razdoblja. Već u početku starijega željeznog doba u jugoistočnom alpskom području i na području glasinačke kulture, donekle i u Makedoniji i Podunavlju, razvija se karakteristična varijanta te fibule s visokim lukom i sa dvije petlje – jedna na glavi fibule, a druga na nozi fibule; noga je fibule u obliku pločice različita oblika (trokutasta, u obliku beotskog štita, trapezoidna itd.). Pojava te fibule što se u središnjem području pojavljuje kao glasinački tip (s nogom u obliku beotskog štita), a u jugoistočnom alpskom području često kao vački tip (s nizom kuglica na luku), vrlo je važna za proučavanje početaka ilirske kulture željeznog doba, a izgleda osim toga da rasprostranjenost lučne fibule sa dvije petlje ima veze i s rasprostranjenošću sâmih Ilira.[17]

Lučnim fibulama pripadaju i one vrlo brojne fibule s teritorija Japoda i Liburna sa jednim ili više zrna jantara ili stakla na luku.

Potkraj starijega željeznog doba pojavljuje se nekoliko novih tipova fibula na ilirskom tlu. Bez pretenzija da dademo iscrpan popis svih tipova spominjemo još zanimljiv tip duguljaste fibule sa tri kuglice na luku (»a tre bottoni«), pa fibule u obliku raznih životinja, pločaste fibule sa ili bez ljudskih protoma na luku u Liburna,[18] čunjasta fibula,[19] kopljaste fibule što se susreću u južnim ilirskim krajevima, zmijolike fibule itd.[20] Potkraj starijega željeznog doba pojavljuje se i tzv. certosa-fibula, nazvana po lokalitetu Certosa u Bologni u Italiji. To je masivna fibula s dugačkom nogom i lukom; završetak noge je u obliku kugle ili leće, a ponekad i u obliku neke životinje (konja, ovna i sl.).[21] U isto se vrijeme često susreće i fibula tzv. štrbačkog tipa (nazvana po mjestu Štrpci kod Goražda, gdje su pronađeni najljepši primjerci), napravljena najčešće od srebra, s vrlo bogato razvijenim lukom u obliku rascvjetalih listova, s nogom trapezoidnog oblika ukrašenom geometrijskim motivima i s glavom u obliku jako stilizirane zmijske glave. Takve fibule susreću se uglavnom u južnom dijelu Ilirije i na području glasinačke kulture, a nastale su pod izravnim utjecajem grčkih fibula istog tipa.[22]

U mlađe željezno doba pojavljuje se uz neke starije oblike fibula koji se i dalje zadržavaju i čitav niz novih tipova, uglavnom kao posljedica prodora Kelta u ove

---

[16] Već je Josef SZOMBATHY (Funde der ersten Eisenzeit aus Apulien, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 47/1917, str. 132–143) doveo u vezu povijesne podatke o prisutnosti Ilira u južnoj Italiji na osnovi nalaza spiralnonaočarastih fibula u Apuliji. Problem prisutnosti Ilira u Italiji općenito, posebno u Picenumu, u vezi s nalazima tih fibula obradio je do sada najopširnije Mate SUIĆ u svom radu »Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55/1953, str. 89–97.

[17] Na vrlo kompleksne probleme što su povezani s pojavom te fibule na ilirskom tlu ukazao je Stane GABROVEC, Dvozankaste ločne fibule, doprinos k problematici začetka železne dobe na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 6, 1970, str. 5–65.

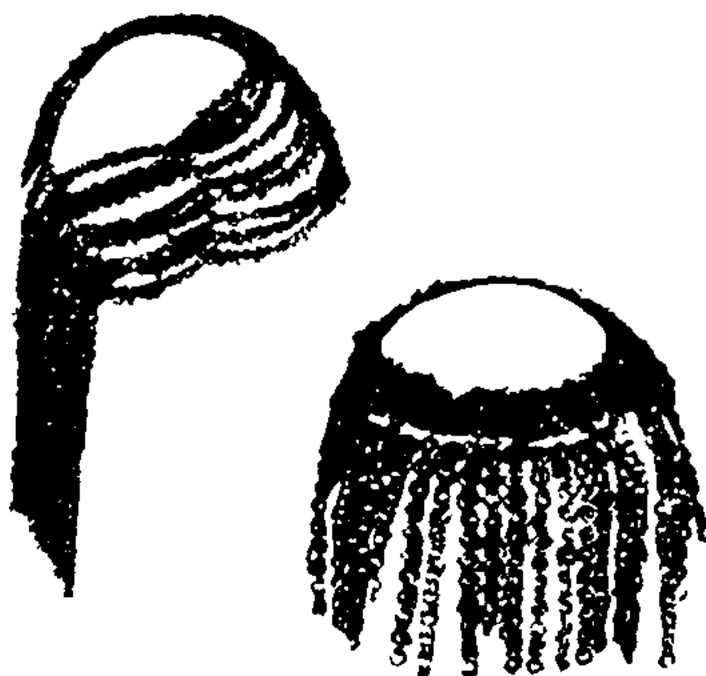
[18] O njima je najviše pisao Šime BATOVIĆ, Plattenfibel aus Kroatien, *Germania*, 36/1958, H. 3–4, str. 361–372; ISTI, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4–5/1959, str. 426–451.

[19] France STARÈ, K problemu najstarejših čolničastih fibul iz Slovenije, *Arheološki vestnik*, 5/1954, zv. 1, str. 22–49.

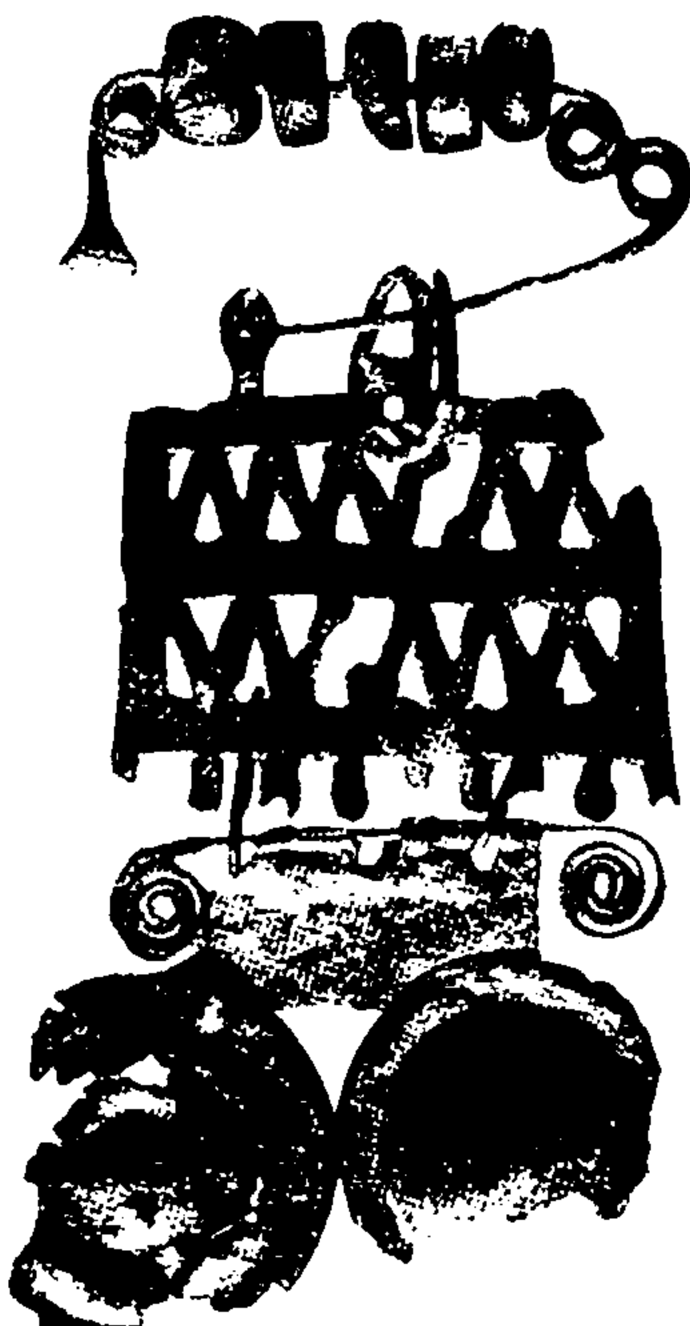
[20] Nemamo do sada napisan jedan sintetski rad o fibulama na cijelom ilirskom teritoriju. O fibulama u Bosni i Hercegovini v. Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, Pregled preistoriskih fibula Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 6/1951, str. 281–300.

[21] Biba TERŽAN, Certoška fibula, *Arheološki vestnik*, 21/1976, str. 317–536; Tihomila TEŽAK-GREGL, Certosa fibule na centralnom japodskom području, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III 1. ser., 14/1981, str. 25–48.

[22] O tim fibulama posebno je pisao Vejsil ĆURČIĆ, Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefässe aus Bosnien und Hercegovina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, 2/1908, H. 1, str. 1–14, a u novije vrijeme

Oglavlja od brončanih karičica iz Prozora i Krbavine kod Titove Korenice. Starije željezno doba. Arheološki muzej, Zagreb.

Brončana fibula s privjeskom i sa zrncima jantara na luku. Pronađena u japodskoj nekropoli u Kompolju kod Otočca. Arheološki muzej, Zagreb.

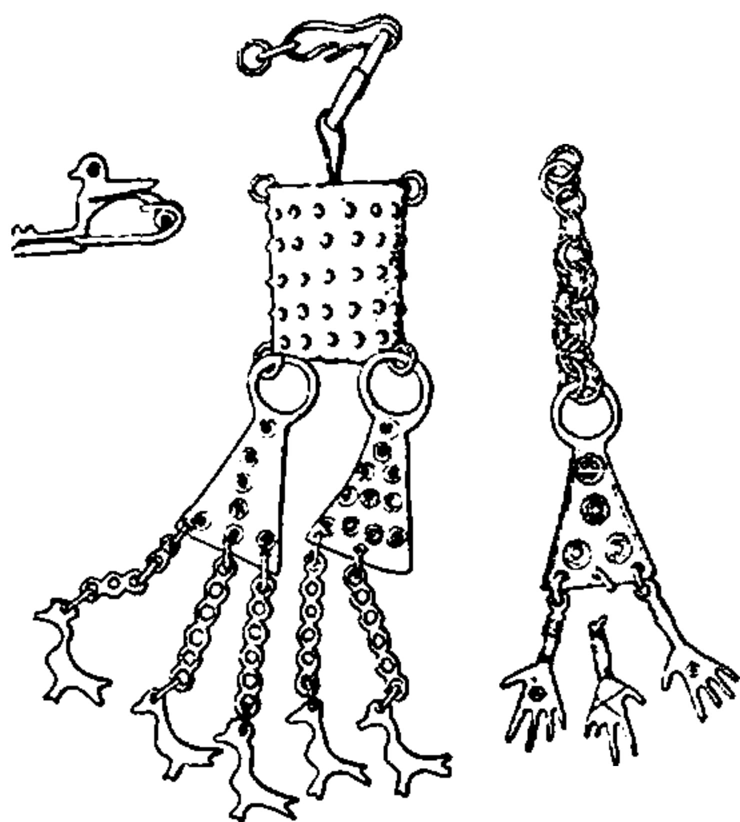
krajeve. To su tzv. latenske fibule (rano, srednje i kasnolatenske fibule) koje na ilirskom tlu poprimaju vrlo osebujne oblike. Najčešće je zajednička karakteristika tih fibula noga koja se savija prema luku. Taj se osnovni tip miješa u raznim varijantama sa starosjedilačkim oblicima, pa tako na zavrnutoj nozi dobiva glavu zmije, ptice ili neke druge životinje, a u nekim se primjercima pojavljuje i lik čovjeka. U Jezerinama kod Bihaća pronađena je neobično lijepa fibula ranolatenskog tipa sa zrnom jantara na luku; na jednoj strani ima ta fibula završetak u obliku jarca, a na drugoj glavu bika.

Nerijetko fibule, kako one iz starijeg tako i iz mlađeg željeznog doba, imaju na luku obješene privjeske u obliku raznih životinja, trokuta, krugova, ljudskih protoma, raznih lančića i sl.

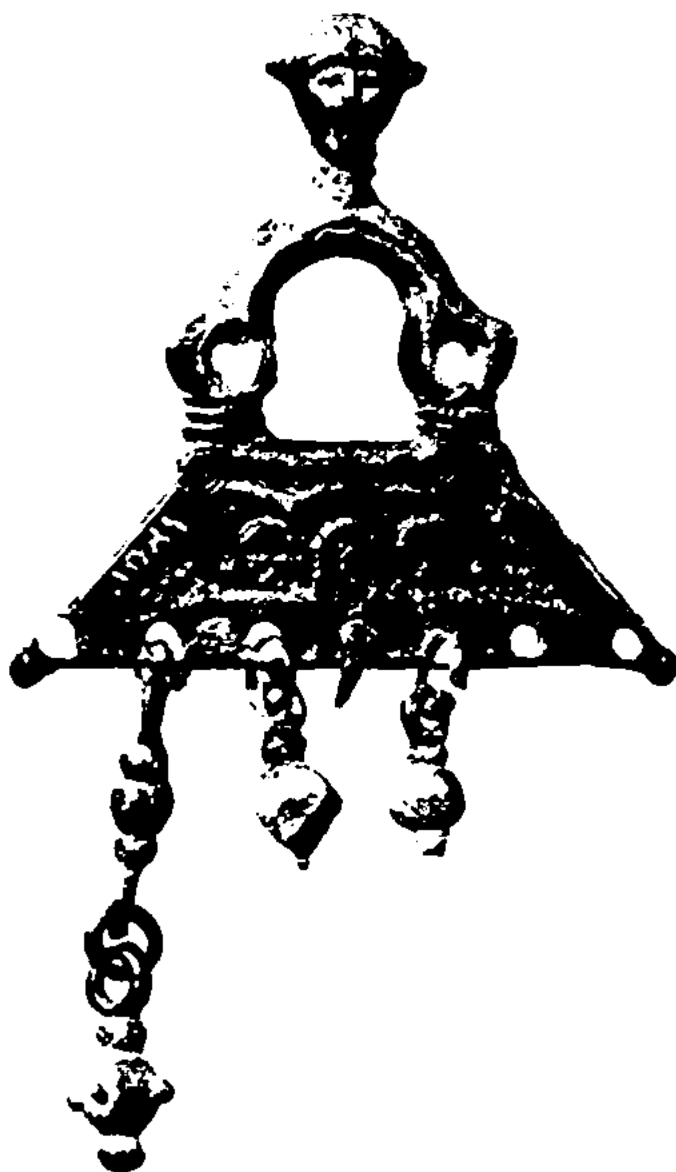
U svečanim zgodama Iliri, i još češće Ilirkinje, ukrašavale su glavu brončanim oglavljima i dijademima. *Oglavlja* su specifičan ukras što su ga nosili samo pripadnici plemena Japoda u današnjoj Lici. U nekropolama tog plemena što su iskopane u Kompolju, Prozoru, Drenovom Klancu i u drugim mjestima Like, otkriveno je nekoliko tipova tog ukrasa. Ta su oglavlja konična oblika, napravljena od tanka brončana lima, redovito ukrašena iskucanim geometrijskim motivima; o donjem rubu – u jednih samo na stražnjem dijelu, a u drugih duž cijelog ruba – vise brončani privjesci u obliku štapića. Neki pak primjerci nemaju takve privjeske. Drugi, još

Petar LISIČAR, O jednom tipu lučne fibule iz naših arheoloških zbirki, *Radovi, Filozofski fakultet Zadar*, 2/1960 – 1961, str. 25 – 36.

Fibula i dva privjeska iz Brezja, Slovenija. V. st. pr. n. e. Naturhistorisches Museum, Beč.

Brončani antropomorfni privjesak iz Ulake kod Starog trga, Slovenija. Mlade željezno doba (I. st. pr. n. e.). Narodni muzej, Ljubljana.

Srebrna fibula s antropomorfnim privjeskom iz Nina. Arheološki muzej, Zadar.

Brončani privjesak u obliku ptice iz lokaliteta Kuçi i Zi blizu Korçë, Albanija. VIII. st. pr. n. e. Muzeu arkeologjik, Tirana.

neobičniji tip ukrasa što su ga nosile japodske žene bio je napravljen od brončanih karičica koje su bile tako spojene da su točno prianjale uz glavu. Sa stražnje strane niz lančića sastavljenih od istih takvih karičica spušta se na potiljak. Arheolozi *Šime Ljubić, Ružica Drechsler-Bižić,* etnolog *Milovan Gavazzi* i drugi vide u tim oglavljima izravne preteče tzv. ličke crvene kape s crnim resama, karakterističnog elementa narodne muške nošnje u Lici i u Dalmatinskoj zagori.[23]

Dok su ta oglavlja specifičan ukras Japoda, dotle se *dijadem* susreće i u drugih ilirskih plemena. Obično je dijadem bio napravljen od tanka brončana lima, ukrašen geometrijskim motivima što su bili izvedeni tehnikom iskucavanja. Na području Japoda otkriven je samo jedan jedini primjerak dijadema, i to u nekropoli u Kompolju, pa se zato vjeruje da dijadem nije bio u općoj upotrebi u pripadnika tog plemena, nego da je i taj primjerak iz Kompolja nabavljen u susjednih Liburna [24] gdje je dijadem kao ukras bio uobičajeniji. Liburni su, sudeći po dosadašnjim nalazima, nosili u svečanim zgodama dijademe, što je moralo djelovati vrlo dekorativno: bili su također napravljeni od tanka brončana lima, ukrašeni spiralastim motivom; o donjem rubu visjeli su okrugli privjesci od tanka brončana lima.[25] Datiraju se u VI. st. pr. n. e.

Slične dijademe, ali mnogo siromašnije ukrašene, nalazimo i u drugim ilirskim krajevima,[26] a na području Slovenije, u vrijeme najvećeg cvata željeznodobne kulture (VIII – VI. st. pr. n. e.), pripadnici bogate aristokratske elite nosili su vrlo raskošne dijademe od tanka zlatnog lima.[27]

Jedna od najbrojnijih skupina ukrasnih predmeta jesu *privjesci.* Pojavljuju se u svim razdobljima i u svim ilirskim krajevima, ali svuda ne u istim oblicima. Pojedine tipove, kao što je onaj spiralnonaočarasti, ili u obliku koluta, susrećemo na cijelom ilirskom području, dok je pojava drugih ograničena samo na određene kulture. Tako se npr. privjesci u obliku shematizirane ljudske figure uglavnom pojavljuju u Japoda i Liburna, dok su oni u obliku posudice s poklopcem sa stiliziranim ptičjim protomama pronađeni samo u južnim ilirskim krajevima, najviše u lokalitetima trebenišne kulture. Vrlo često privjesci imaju osim dekorativne i funkciju amuleta. Takvi su privjesci u obliku trokuta i dr. Neki privjesci pak imaju samo funkciju amuleta (privjesak od medvjeđeg zuba, brončani privjesak u obliku ruke i dr.).

Od različitih tipova *narukvica* što su ih Iliri nosili, najzanimljivije su one koje završavaju s antitetički postavljenim životinjskim glavama, najčešće s glavom zmije. Posebno je lijep primjerak zlatne narukvice sa zmijskim glavama iz Mramorca blizu Smedereva *(po tom su mjestu i te narukvice svrstane u »tip Mramorac«)* koje se datiraju u V – IV. st. pr. n. e. Slične su narukvice, ali od srebra, pronađene i u nekim drugim lokalitetima, a posebno su brojne u Makedoniji (u lokalitetima Trebenište, Visoi, Radolišta i drugima).[28] Misli se da su nastale pod utjecajem grčkog umjetničkog obrta, pa se tako i tumači činjenica da se pojavljuju samo u južnim ilirskim krajevima gdje je grčki utjecaj bio najsnažniji. Sa ili bez zmijske glave imamo i na-

---

[23] Detaljan opis i tipologiju japodskih oglavlja dala je Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ u radu »Japodske kape i oglavlja«, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu,* ser. III, 3/1968, str. 37 – 44. Korisno je konzultirati i stariji rad Mirka ŠEPERA, Ilirski šljemovi i dijademi, *Hrvatski zmaj,* 1944, str. 74 – 78.

[24] Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, navedeno djelo, str. 42.

[25] Vidi lijepu sliku u Vitaliano BRUNELLI, Storia della città di Zara, vol. I, Venezia, 1913, str. 53, sl. 19.1.

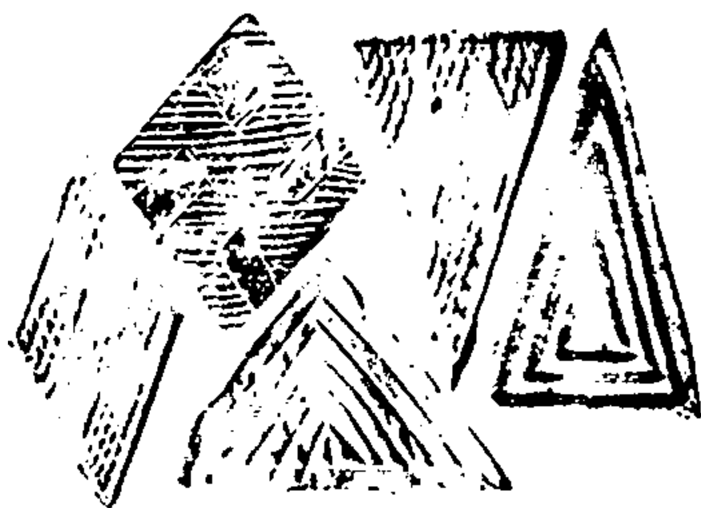
[26] Naprimjer, u Gorici kod Ljubuškog (Ćiro TRUHELKA, Dva prehistorijska nalaza iz Gorice, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* 11/1899, str. 350 – 351); na Glasincu u Bosni dijademi se pojavljuju kako u grobovima iz brončanog doba (Alojz BENAC – Borivoj ČOVIĆ, Glasinac, I, Sarajevo, 1956, str. 28, tab. XIII, 6. i tab. XIV, 9) tako i u onima iz željeznoga doba (navedeno djelo, dio II, str. 33).

[27] Pronađeni su u Stični, Vačama, Loki pri Črnomlju, Šmarjetama i drugim lokalitetima u Sloveniji. Vidi: Jože KASTELIC, Nov tip halštatskega diadema v Sloveniji, *Situla,* 1/1960, str. 3 – 26; Tone KNEZ, Halštatski zlati diadem iz Novega mesta, *Situla,* 14 – 15/1974, str. 115 – 118.

[28] Milutin GARAŠANIN, Bracelets à extremités en têtes de serpents de la Macédoine, *Artibus Asiae,* 15/1952, str. 268 – 270. O novijim nalazima donosi podatke Vasil LAHTOV, Problem Trebeniške kulture, Ohrid, 1965, str. 102 – 103.

Pektoral od zlatnog lima iz Novog Pazara, promjer 20 cm, kraj VI. ili početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Beograd.

Zlatni i srebrni privjesci iz Atenice kod Čačka, kraj VI. i početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Čačak.

Pojas od zlatnog lima iz Novog Pazara, dužine 57,8 cm, kraj VI. ili početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Beograd.

rukvice od višestruko uvijene brončane žice ili uske brončane vrpce, koje se u raznim varijantama susreću u svim ilirskim krajevima.

Ogrlice su najčešće bile napravljene od niza zrna jantara ili raznobojnog stakla, ali se susreću i od masivne bronce (torques), ili pak od lančića.

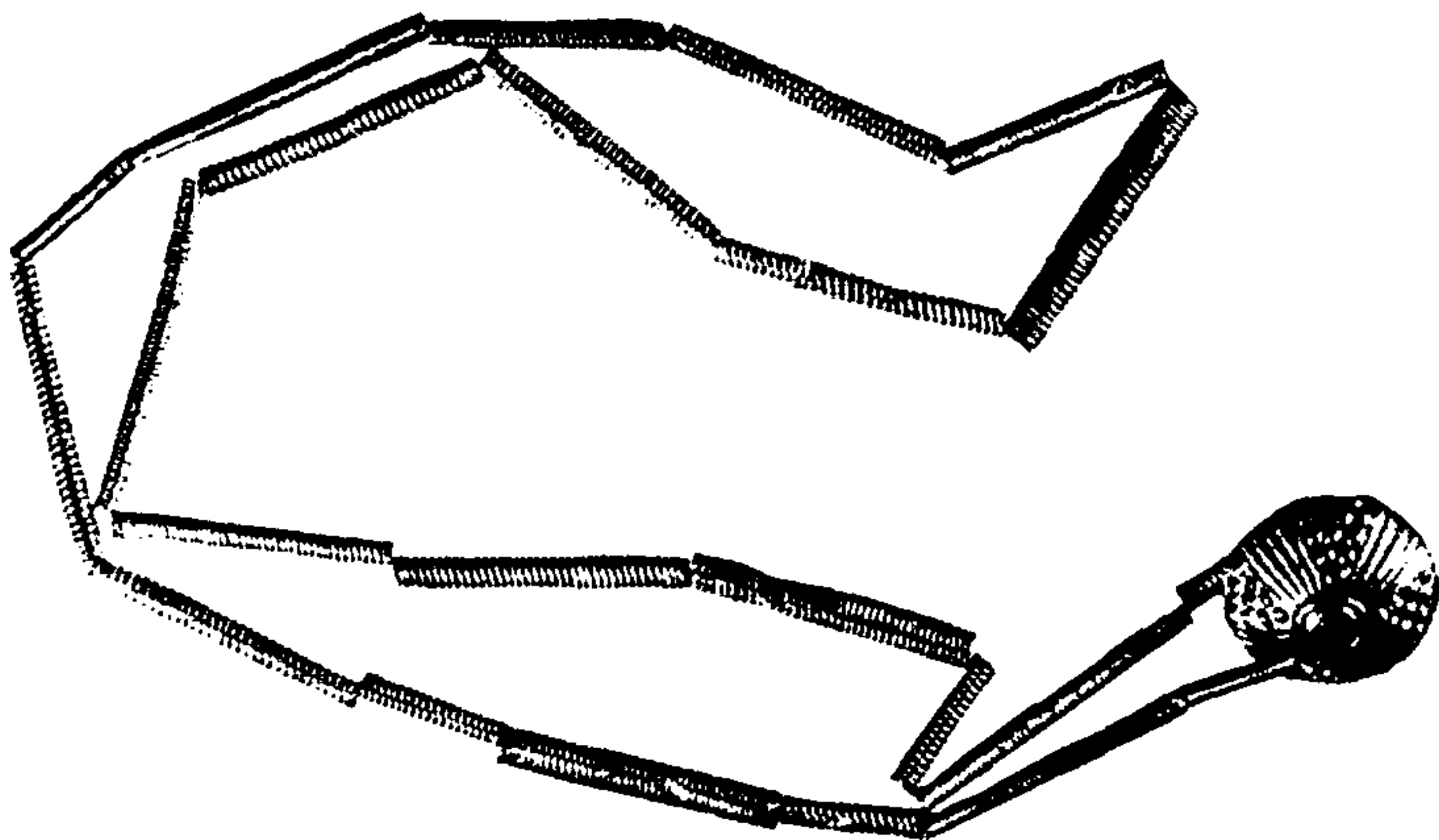
Par zlatnih naušnica iz Novog Pazara, svaka duga 20 cm, kraj VI. ili početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Beograd.

Ogrlica od staklenih zrna s inkrustacijom iz Prozora kod Otočca. Starije željezno doba. Arheološki muzej, Zagreb.

Brončani predmet nesigurne namjene iz lokaliteta Kuçi i Zi blizu Korçë, Albanija, VIII. st. pr. n. e. Muzeu arkeologjik, Tirana.

Zlatna ogrlica iz Atenice kod Čačka, kraj VI. i početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Čačak.

Kad se govori o ukrasnim predmetima što su ih Iliri nosili, valja spomenuti i brojne *aplike*, pa *ukrasne kopče* (često i s figuralnim prikazima),[29] raskošne *pektorale* (osobito su lijepi oni iz liburnskih nekropola u Zatonu kod Nina i u samom Ninu, s gornjom pločicom srcolika oblika i s ukrasima u obliku barskih ptica, ili donjom većom pločicom također ukrašenom barskim pticama i k tomu s nizom brončanih štapića na donjem rubu),[30] razno *prstenje*, pa *ukrasne igle*[31] i sl. Posebno treba istaknuti razne vrste metalnih *pojasnih kopči*. O njima će ponovno biti govora kad budemo raspravljali o likovnoj umjetnosti Ilira, ali ćemo ovdje spomenuti prekrasne srebrne i zlatne primjerke trapezoidna oblika što se pod utjecajem grčke toreutike i umjetnosti pojavljuju na području između Tare i Dunava u Srbiji. Te su kopče ukrašene trokutima, palmetama, svastikama izrađenim tehnikom iskucavanja. Najljepši primjerci otkriveni su u Novom Pazaru, Mramorcu i Umčaru.[32] U Istri su pak otkriveni brojni primjerci pojasnih kopči s ukrasima u obliku stiliziranih barskih ptica ili s raznim geometrijskim likovima (meandar, svastika i sl.).[33] Sličnog oblika otkriveni su primjerci pojasnih kopči u Sloveniji, ali su ovi ukrašeni mnogo raskošnije – likovnim prikazima, i po tome pripadaju među najznačajnije predstavnike tzv. situlske umjetnosti željeznog doba.[34]

---

[29] Draga GARAŠANIN, Ka problemu falera sa figuralnim predstavama, *Rad vojvođanskih muzeja*, 9/1960, str. 200 – 202.

[30] Primjerak iz Zatona objelodanio je Mate SUIĆ, Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb, 1954, tab. 10, str. 32, i u članku »Prilog poznavanju...«, str. 87, sl. 3 a.

[31] Vera VEJVODA, Japodske dvokrake igle, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, 2/1961, str. 115 – 124; Ferdinand MAIER, Zu einigen bosnisch-herzegowinischen Bronzen in Griechenland, *Germania*, 34/1956, H. 1 – 2, str. 67 – 70.

[32] Vidi poseban rad Drage GARAŠANIN, Studije iz metalnog doba Srbije. VII. Srebrni ilirski nakit iz Umčara, *Starinar*, n. s. 11/1960, str. 86 – 92, gdje je navedena starija literatura o takvim pojasima. Za nalaz iz Novog Pazara v. Đorđe MANO-ZISI – Ljubiša POPOVIĆ, Novi Pazar, ilirsko-grčki nalaz, Beograd, 1969, str. 32 – 33.

[33] Potječu iz Nesactiuma, Picuga, Berama i drugih lokaliteta. Usp. Andrea AMOROSO, Le necropoli preistoriche dei Pizzughi, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. 5/1889, str. 256 – 257.

[34] Najopširniji rad o njima napisao je France STARÈ, Dekoracija pravokotnih pasnih spon na Kranjskem, *Arheološki vestnik*, 3/1952, str. 173 – 203.

UPOTREBNI PREDMETI

Velik i vrlo značajan dio ilirske materijalne kulture čine predmeti što se upotrebljavaju u kućanstvu, a među njima posebno mjesto zauzimaju keramičke posude. Proizvodnja *keramike* imala je golemo značenje za svakodnevni život Ilira, pa stoga nije čudno što keramiku nalazimo u velikim količinama u svim njihovim naseljima i nekropolama.

Nastavljajući veliku tradiciju i tehnološko znanje iz starijih vremena Iliri su bili pravi majstori u izradbi keramičkih posuda, bilo da su služile kao žare u koje će se stavljati pepeo pokojnika, kao pribor za vršenje kultnih ceremonija, ili pak za svakodnevnu upotrebu u kućanstvu. Za razliku od posuda koje su služile kao pepeone žare ili u kultne svrhe, one namijenjene kućanstvu obično su mnogo grublje izrađene i siromašnije ukrašene, a i po oblicima te posude nisu bile raznovrsne kao one prve.

Sve do dolaska Kelta, a u krajevima gdje Kelti nisu prodrli i do rimskog osvajanja pa i kasnije, Iliri su keramičke posude izrađivali rukom. Kelti donose i na tom polju novost koja će revolucionirati način proizvodnje keramike – *lončarsko kolo*. Često po uzoru na grčku keramografiju, izrađena od fine gline i ukrašena bojanim geometrijskim ili biljnim ukrasom, keltska keramika se u odnosu prema autohtonoj ilirskoj keramici odlikuje ljepotom i elegancijom oblika i tehnološkom superiornošću. Keltska naselja (oppida) smještena u porječjima velikih panonskih rijeka postaju snažna središta keramičke proizvodnje, odakle se roba šalje u druge krajeve.[35] S vremenom su Iliri što su živjeli s Keltima i s njima se pomiješali, ili su pak živjeli u blizini stalnih keltskih naselja, usvojili novu tehnologiju proizvodnje keramike, ali ne napuštaju prastare oblike svoje keramike, pa tako nastaje zanimljiva keramika ilirskih oblika, ali izrađena novom tehnologijom.

Začudo, osnivanje grčkih kolonija na ilirskim obalama nije bitnije unaprijedilo proizvodnju keramike u starosjedilaca ni u tehnološkom pogledu ni u pogledu oblika keramičkih proizvoda. Tek se na malom broju keramičkih posuda mogu otkriti tragovi grčkih oblika i grčkog načina ukrašavanja. Iznimka je južni dio Ilirije, gdje lončarsko kolo ulazi u upotrebu mnogo ranije negoli u drugim krajevima. Iako rijetko, lončarsko kolo upotrebljavaju Iliri na području današnje Albanije već na početku željeznog doba, a u IV. st. pr. n. e. i dalje upotreba je lončarskog kola vrlo česta.[36]

Predmeti izrađeni od gline pekli su se u posebno građenim *lončarskim pećima*. Ostaci tih peći su malobrojni, pa još uvijek ne možemo rekonstruirati vjernu sliku njihova originalnog izgleda.[37] Na osnovi dosadašnjih nalaza možemo, međutim, zaključiti da Iliri nisu gradili samo jedan tip peći i da su i na tom području Kelti donijeli stanovit tehnološki napredak.

Usporedo s keramičkim posudama, Iliri izrađuju i upotrebljavaju i *metalne* posude, ali ne svi Iliri i ne u isto vrijeme. Najstarije su metalne posude izrađene u najsjevernijim ilirskim krajevima još u doba starije kulture žarnih polja (brončano doba).[38] Nakon nekog prekida proizvodnja tih posuda u starije željezno doba u ju-

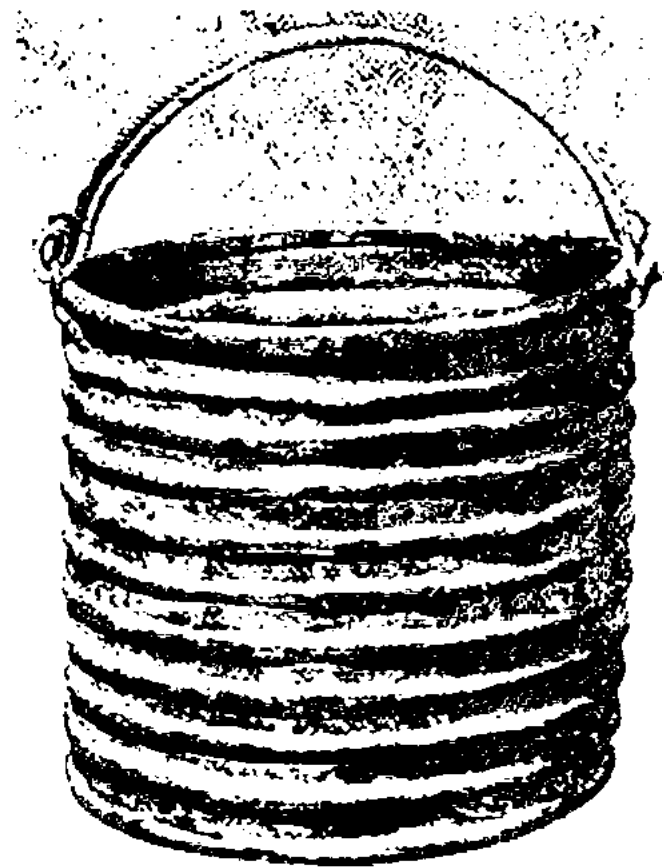
---

[35] O tome sam pisao u članku »Gli effetti economici dell'invasione celta della regione degli Illiri«. *Živa antika*, 10/1960. sv. 1–2, str. 186–188.

[36] Najstarije keramičke posude izrađene lončarskim kolom otkrivene su u lokalitetu Tren kod Korče u Albaniji; potječu s početka starijeg željeznog doba. Vidi o tom nalazu: Muzafer KORKUTI, L'agglomeration préhistorique de Tren. *Deuxième conférence des études albanologiques*, vol. II, Tirana, 1970, str. 342.

[37] Za ostatke takve jedne peći u Pazariću kod Sarajeva v. Mihovil MANDIĆ, Prehistorijska radionica kod Pazarića. *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 51/1939, str. 1–6, a za one iz mlađeg željeznog doba što su otkrivene u Gomolavi kod Hrtkovaca v. Rajko VESELINOVIĆ, Keltske i starosrpske lončarske peći na Gomolavi kod Hrtkovaca u Sremu, *Rad vojvođanskih muzeja*, 6/1957, str. 27–38. Iz doba prije rimske okupacije potječe prilično dobro uščuvana peć otkrivena u mjestu Kuç i zi blizu Korče u Albaniji. Usp. Damjan KOMATA, Zbulimi i një furre të vjetër në Kuç të zi (Un four antique dans Kuç i zi), *Iliria*, 1/1971, str. 263–268.

[38] Vrlo opširnu i dokumentiranu analizu najstarijih metalnih posuda s tog područja dala je Ksenija VINSKI-GASPARINI, Najstarija brončana vedra jugoslavenskog Podunavlja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 3/1968, str. 1–27. Prema istraživanjima što ih je izvršio Gero v. MERHART (»Studien

Brončana cista iz Novog Mesta, visine 18,5 cm. V. st. pr. n. e. Dolenjski muzej, Novo Mesto.

Brončani tronožac iz Novog Mesta, vjerojatno uvezen iz Italije. Starije željezno doba (V. ili IV. st. pr. n. e.). Narodni muzej, Ljubljana.

Lončarska peć otkrivena u gradini Gajtan kod Skadra u Albaniji. Starije željezno doba

Brončana posuda iz kneževskog groba u Ilijaku na Glasincu. VII. st. pr. n. e. Uvoz iz Grčke ili Italije? Zemaljski muzej, Sarajevo.

goistočnom alpskom području (a u manjem obimu i u Istri) dostiže vrhunac. Najkarakterističniji su oblici situla i vedro, ali se pojavljuju i drugi oblici tih posuda. Zanimljivo je da i u to doba, kada se najsnažnije razvila proizvodnja metalnih posuda, tamošnji Iliri i uvoze takve posude iz susjedne Italije. Takav je slučaj s brončanim tronožnikom što je pronađen u Novom Mestu, za koji se vjeruje da je italskog podrijetla. Ne samo po bogatstvu oblika nego još više po izvanredno značajnim i bogatim likovnim prikazima kojima su mnoge od tih metalnih posuda ukrašene, one pripadaju među najznačajnije proizvode materijalne i duhovne kulture Ilira uopće.

Metalne posude u drugim ilirskim krajevima mnogo se rjeđe susreću negoli u Sloveniji i Istri; osim toga, velik dio onih koje su i otkrivene izvan tih područja nisu izrađivane tamo, nego su uvezene. Takve su metalne posude što se u toku VIII – VI. st. pr. n. e. pojavljuju na Glasincu. Vjeruje se da su rijetke posude što su uglavnom otkrivene u kneževskim grobovima uvezene iz Italije.[39]

Na krajnjem jugu, na području trebenišne kulture u Makedoniji, postoji domaća proizvodnja metalnih posuda, no najveći dio posuda što ih tamošnji Iliri upotrebljavaju također je uvezen, i to iz Grčke.[40]

Kada je riječ o upotrebi tih metalnih posuda, može se posve pouzdano tvrditi da nisu sve služile u praktične svrhe. To se osobito može reći za ukrašene situle iz Slovenije i Istre ili za neke srebrne posude iz Makedonije koje su očito imale i neku funkciju u kultnim obredima.

Od kućnih su alatki daleko najznačanije *sjekire*. Obradba drva – tog osnovnog materijala za gradnju kuća, raznog kućnog alata, drvenih čamaca i velikog broja

---

über einige Gattungen von Bronzegefässen«, *Festschrift d. Römisch-Germanisch. Zentralmus. Mainz*, 2/1952, str. 1. i d.), najstarije radionice takvih posuda treba tražiti u zapadnim krajevima Panonske nizine; kasnije će se centri proizvodnje premjestiti u jugoistočno alpsko područje.

[39] To su mišljenje iznijeli Alojz BENAC i Borivoj ČOVIĆ, Glasinac, II, Sarajevo, 1957, str. 35 – 36 i 47.

[40] Vasil LAHTOV, Problem Trebeniške kulture, Ohrid, 1965, str. 84 – 86; Ivan MIKULČIĆ, Neilirski elementi među skupskim nalazima na prelazu iz predrimskoga u rimsko doba, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd, 1979, str. 245 – 258. Poseban rad o importiranom srebrnom posuđu napisao je Ljubiša B. POPOVIĆ, Srebrno posuđe iz nekropole kod Trebeništa, *Živa antika*, 8/1958, str. 149 – 154.

drugih, za život neophodnih potrepština, ne da se zamisliti bez sjekire. Razumljivo je stoga što sjekiru nalazimo u velikom broju u svim ilirskim naseljima i nekropolama i što postoji velik broj tipova sjekire. Sjekire su napravljene od bronce, željeza, pa čak i od kamena, ali kamene sjekire vjerojatno nisu imale praktično, nego kultno ili magijsko značenje. Najčešći tipovi metalnih sjekira što ih upotrebljavaju Iliri (tzv. keltovi i palštabi) uobičajeni su u cijeloj tadašnjoj Evropi. To isto vrijedi i za neke druge tipove (sjekira s roščićima što se susreće u Bosni i Hercegovini, u Albaniji i drugdje, susreće se također i u drugim krajevima srednje Evrope), tako da se o nekim specifično ilirskim tipovima sjekire ne može govoriti. Od brojnih vrsta sjekira svakako treba spomenuti onu jednoreznu dugačku brončanu sjekiru elegantna izgleda i ponekad ukrašenu blizu rupe za nasađivanje drške, što je u prilično velikom broju otkopana u nekim grobovima u Sloveniji i Istri. Prema nekim arheolozima, ta sjekira nije služila u praktične svrhe, nego se tu radi o ratnoj sjekiri.[41]

Za obradbu drva važna je još jedna alatka – *dlijeto*. Pojedini primjerci otkriveni su u nizu ilirskih naselja i nekropola, a pojavljuje se u ovim krajevima već u brončano doba pa sve do rimskog doba i dalje. Dlijeto je izrađeno od bronce i od željeza, a tipološki možemo razlikovati dvije vrste: s ravnom glavom o koju se udaralo s čekićem i s tuljkom na koji se nasađivala drvena ili koštana drška.[42]

U svakodnevnom životu važnu su ulogu imale neke alatke i kućni predmeti od kojih ćemo najprije spomenuti *pekvu*. Pekva je služila za pečenje kruha na otvorenoj vatri. To je poveći okrugao masivan poklopac od pečene gline s drškom na vrhu. Kruh se pekao tako što se pekva (ili crepulja, kako je u nekim krajevima zovu) najprije dobro zagrijala iznad vatre, zatim se žeravica i vrući pepeo odgurnuo s komina, a na vruću podlogu stavljalo tijesto koje se odmah pokrivalo pekvom. Pekva bi se tada pokrila vrućim pepelom i žeravicom. Imala je jedno ili više izbočenih koncentričnih rebara da pepeo i žeravica ne bi kliznuli niz kose strane pekve.

Ulomci pekava nađeni su u mnogim ilirskim naseljima[43] (Kekića Glavica, Ormož, Pećina kod Ličkog Lešća i dr.), a u sojeničkom naselju u Ripču iskopan je jedan potpuno sačuvan primjerak. O funkciji pekve koju je prvi odredio Ćiro Truhelka ne postoji nikakva sumnja: današnja upotreba identičnih pekava isključuje svaku sumnju u pogledu njene namjene u pretpovijesno doba.

Neki su Iliri pekli i kuhali svoja jela u *pećima* što su se nalazile u njihovim kućama, no većinom nisu gradili nikakve posebne peći. U sredini kuće, ili pak u jednom od kutova na suprotnoj strani vrata, palili su vatru na goloj zemlji ili na jednostavnoj, od ulomaka keramike ili neobrađenog kamenja napravljenoj podlozi. Ali u nekoliko lokaliteta otkrivene su posebno građene peći od pečene gline. Najljepši primjerci potječu iz sojenice u Donjoj Dolini: imaju oblik velike okrugle posude s okomitim stijenkama visokim 15 – 20 cm. Na gornjem rubu imaju dva udubljenja za ražanj i dva cjevasta nastavka kojih funkcija nije posve jasna. S vanjske strane ukrašene su meandroidnim ornamentom i svastikom. Ispod dna ponekad se nalazio

---

[41] To je mišljenje iznio Joseph DÉCHELETTE, Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, Paris, 1927, vol. II, str. 864. Za nalaze tih sjekira u Sloveniji v. Moritz HOERNES, Die Gräberfelder an der Wallburg von St. Michael bei Adelsberg in Krain, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 18/1888, str. 234.

[42] Vidi podatke o toj alatki u Ilira u radu A. STIPČEVIĆA »Oruđa za rad kod Ilira«, *Diadora*, 2/1960 – 1961, str. 168.

[43] Primjerke iz Donje Doline objelodanio je Ćiro TRUHELKA, Der vorgeschichtliche Pfahlbau in Savebette bei Donja Dolina, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, 9/1904, str. 34 – 35, T. XXXV, sl. 1, 2. One iz Kekića Glavice kod Bosanske Krupe donosi Borivoj ČOVIĆ, Gradinsko naselje na Kekića Glavici, *Glasnik Zemaljskog muzeja – Arheologija*, n. s. 17/1962, str. 51 – 52. Najopširnije je do sada o njima u nas pisala Ksenija VINSKI-GASPARINI, Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima, *Peristil*, 1/1954, str. 119 – 122. Raspravljajući o pekvama kao o dokazu kulturnog kontinuiteta od prapovijesti do danas, autorica zaključuje da »one predstavljaju najočitiji primjer trajanja jednog elementa materijalne kulture halštatske epohe što su ga Južni Slaveni. . . preuzeli od ilirskog preostalog stanovništva« (str. 122). O pekvama na Balkanu i Podunavlju kao o dokazu kulturnog kontinuiteta od prapovijesti do danas vidi također rad etnologa Milovana GAVAZZIJA, Zur Frage der Backglocke im Südpannonischen Raum, *Europa et Hungaria*, Budapest, 1965, str. 79 – 93.

Ručni žrvanj iz gradine Gajtan blizu Skadra u Albaniji

veliki lijevak, a samo dno bilo je probušeno nizom rupica. Pepeo je iz ložišta padao kroz rupice u lijevak, a iz lijevka pod kuću.[44]

Za mljevenje žitarica Iliri se služe prastarim, od neolita dalje upotrebljavanim *ručnim žrvnjem*. Žrvanj se sastojao od dva nejednaka kamena: većeg, konkavnog (donjaka), na koji se stavljalo zrnje, i manjeg, jajolika oblika (gornjaka), kojim se to zrnje drobilo. Takvi primitivni žrvnji otkriveni su u velikom broju naselja (Ripač, Sanski Most, Ptujski Grad, Gajtan i dr.), a upotrebljavaju se sve do dolaska Rimljana, odnosno i dalje u onim krajevima gdje utjecaj rimske civilizacije nije bio prodro. Iznimka su oni krajevi koji su već u prapovijesno doba upoznali savršeniji tip žrvnja – rotacijski.

Vrlo je vjerojatno da su Iliri što su živjelii u blizini grčkih kolonija upoznali *rotacijski žrvanj* (lat. mola versatilis) uskoro nakon osnivanja tih kolonija, odnosno nakon što je počelo intenzivnije prodiranje grčkih dobara među Ilire. Za Ilire koji nisu imali neposredan dodir s Grcima kolonistima može se prilično sigurno tvrditi da su rotacijski žrvanj upoznali od Kelta nakon što su se ovi trajno naselili na Balkanu i u Podunavlju. Dosada je, naime, taj tip žrvnja otkriven samo tamo gdje su se nastanili Kelti, kao i u Istri, gdje Kelta nije bilo, ali gdje se vrlo rano mogu ustanoviti neka kulturna dobra kojih se pojava može povezati s keltskim dolaskom među Ilire.[45] Ostali Iliri upoznali su rotacijski žrvanj tek nakon što su potpali pod rimsku vlast. I taj tip žrvnja sastojao se od dva dijela, i to donjega konveksnog (lat. meta), koji je učvršćen na drvenoj konstrukciji, i gornjega konkavnog (lat. catillus), koji se okreće. Gornji ima u sredini rupu u koju se ubacuje zrnje. Žrvnji identične konstrukcije upotrebljavaju se i dandanas u mnogim krajevima Balkana.[46]

Od velikog niza manje važnih kućnih alata i predmeta svakako treba spomenuti još i *škare*. Nije nam poznato jesu li Iliri poznavali škare prije dolaska Kelta, odnosno – tamo gdje Kelta nije bilo – prije rimske okupacije. Kelti donose Ilirima tip velikih škara (35 – 40 cm) s dvije oštrice međusobno spojene elastičnim perom. Najvećim dijelom pronađene su u grobovima keltskih ratnika, a datiraju se u II. st. pr. n. e. i dalje, pa se pretpostavlja da su služile kako za rezanje tkanine tako i za šišanje brade i brkova. Potpuno jednake škare upotrebljavaju se i dandanas na Balkanu za

[44] U toku otkopavanja sojeničkog naselja u Donjoj Dolini Ćiro TRUHELKA je otkrio velik broj ulomaka tih peći, tako da nije bilo teško rekonstruirati njihov prvotni izgled. Usp. Ć. TRUHELKA, Prehistorička sojenica u koritu Save kod Donje Doline, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 13/1901, str. 273 – 277; 16/1904, str. 227 – 230. Mnogo su jednostavnije konstrukcije peći otkrivene u Nesactiumu u Istri (Alberto PUSCHI, La necropoli preromana di Nesazio, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. 21/1905, str. 26 – 27, sl. 5), u Ptujskom Gradu (Josip KOROŠEC, Predzgodovinska naselbina na Ptujskem Gradu, Ljubljana, 1951, str. 24 – 65), Kekića Glavici (Borivoj ČOVIĆ, Gradinsko naselje..., str. 51, sl. 8), Ormožu (Bernarda PERC, Prazgodovinska naselbina v Ormožu, *Ptujski zbornik*, 2/1962, str. 207), itd.

[45] Carlo MARCHESETTI (»I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia«, *Atti del Museo civico di storia naturale di Trieste*, 10/1903, str. 184) kaže da su ulomci rotacijskog žrvnja u istarskim prapovijesnim gradinama vrlo česti. Općenito o tom žrvnju u Ilira v. rad A. STIPČEVIĆA, »Oruđa za rad...«, str. 165.

[46] Za širenje rotacijskog žrvnja u zemljama Sredozemlja v. rad V. Gordona CHILDEA, Rotary querns on the Continent and in the Mediterranean Bassin, *Antiquity*, 1943, str. 19 – 26.

striženje ovaca i vrlo je vjerojatno da u njima treba vidjeti ostatke keltskih škara iz prapovijesnog doba.[47]

Brus također pripada u one alate koji se vrlo često susreću kako u grobovima tako i u naseljima Ilira. Vrlo lijepi su primjerci otkriveni u ilirskoj nekropoli na Glasincu: bili su napravljeni od vrlo lijepo obrađenog kamena valjkasta oblika koji se nasađivao na raskošno ukrašen brončani usadnik.[48] Jednostavniji primjerci, najčešće s rupom za vješanje, pronađeni su u grobovima u Sanskom Mostu, Mahrevićima i dr., kao i u nizu naselja (Donja Dolina i dr.).

Istraživanja ilirskih lokaliteta, posebno naselja, otkrila su golem broj predmeta od keramike, bronce, željeza, drva i kamena. Od keramike treba spomenuti nekoliko zanimljivih *keramičkih posuda* posebnih oblika, koje su imale i posebne funkcije. Takve su »dvostruke« posude (sastavljene od dvije superponirane posude između kojih se nalazio otvor) otkrivene u Ripču, za koje *Vaclav Radimský* misli da su služile »za procjeđivanje jela«.[49] U gomili u Volčjim Njivama blizu Trebnja u Sloveniji otkrio je *Stane Gabrovec* vrlo zanimljive posude sa sitastim dnom,[50] a slične su posude otkrivene u Vukovaru i drugdje. Njihova funkcija nije uvijek jasna. Međutim, potpuno je jasna namjena posude s rupičastim dnom: služile su, kao i danas, kao *cjediljke* (ili sita).[51] Od keramike su i alatke u obliku izvrnutog slova T za koje se smatra da su služile kao *gladilice* za glađenje keramičkih posuda prije pečenja, ali isto tako i zidova, podova i sl. oblijepljenih glinom.

Posebnu važnost imaju nalazi keramičkih *utega* u obliku krnje piramide ili, rjeđe, stošca. Otkriven je golem broj takvih utega (u nekim naseljima i po nekoliko stotina) i općenito se smatra da su služili u različite svrhe. Nađeni su obično u stambenim prostorijama, najčešće u blizini ognjišta, ali i u grobovima i drugdje. Mnogi su ukrašeni raznim geometrijskim motivima, od kojih neki i sa simboličkim značenjem (svastika, križ i sl.). Vjeruje se da su služili i kao utezi za ribarske mreže, ali nema sumnje da im je glavna namjena bila da služe u vertikalnom *tkalačkom stanu* za natezanje niti.[52]

Ne sumnjajući u tu njihovu funkciju, moramo spomenuti da sva pitanja u vezi s tim utezima nisu zasada riješena. Posve je sigurno da se simbolički znakovi ucrtani na mnogima od njih ne nalaze tamo slučajno. Nije slučajan ni piramidalni oblik velikog broja takvih utega, jer je piramida u mnogih naroda simbolizirala Sunce. Mnogi od njih pronađeni su u grobovima, drugi pak na mjestima gdje su spaljivani mrtvaci; očito je da njihova prisutnost na tim mjestima nije imala veze s njihovom praktičnom funkcijom. Pa i sama činjenica da je najveći broj tih utega nađen pokraj ognjišta nije mogla imati veze s njihovom funkcijom na tkalačkom stanu. Stoga su već ranije mnogi arheolozi[53] izrazili mišljenje da su ti utezi imali i neku kultnu

---

[47] Otkrivene su u lokalitetima Idrija pri Bači, Brežicama, Karaburmi u Beogradu, Lamincima kod Bosanske Gradiške i dr. Vidi moj rad »Oruđa za rad...«, str. 169, i rad Jovana TODOROVIĆA, Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd, 1968, str. 77.

[48] Na osnovi činjenice što su ti bogato ukrašeni brusovi pronađeni samo u grobovima bogatih ratnika-kneževa, A. BENAC i B. ČOVIĆ (Glasinac, II, str. 35) sumnjaju da se tu zaista radi o običnim brusovima, kako su to ranije mislili stariji arheolozi (Ć. TRUHELKA, F. FIALA i dr.), i iznose tezu da se »radi možda o određenom obilježju društvenog položaja«, tj. o »žezlu«. Nismo skloni vjerovati da su ti predmeti imali bilo kakvu drugu funkciju osim da se s njima bruse noževi, škare i sl. Što su bili tako raskošno ukrašeni ne treba nas začuditi, jer su pripadali ljudima koji su mogli dati da im se bogato ukrase ne samo brusovi nego i drugi predmeti što su im pripadali.

[49] Vaclav RADIMSKÝ, Prehistorička sojenica kod Ripča u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 7/1895, str. 486, Tab. XXVII, sl. 154.

[50] Stane GABROVEC, Ilirska gomila v Volčjih Njivah, *Arheološki vestnik*, 7/1956, 72, 74.

[51] Nađene su u Kekića Glavici (B. ČOVIĆ, Gradinsko naselje..., str. 52, tab. III, sl. 15), Ripču (V. ĆURČIĆ, Die prähistorische Pfahlbau der Bronzezeit in Ripač bei Bihać in Bosnien, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, 12/1912, str. 7, Tab. V, sl. 31) i drugdje.

[52] To je mišljenje općenito prihvaćeno otkad je PAUR još 1861. god. (u djelu Ferdinanda KELLERA, Pfahlbauten, IV. Bericht, *Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, 1861, str. 21) odredio tu njihovu funkciju. Opširno su o tome kasnije pisali Walter STOKAR, Spinnen und Weben bei den Germanen, Leipzig, 1938; M. von KIMAKOWITZ-WINNICKI, Spinnund Webewerkzeuge, Würzburg, 1910; Antonio DI VITA, Sui pesi da telaio; una nota, *Archeologia classica*, 8/1956, fasc. 1, str. 40 – 44 (s vrlo opširnom starijom literaturom).

[53] Naprimjer, Moritz HOERNES, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien, 1898, str. 474.

Piramidalni uteg od pečene gline iz Rifnika kod Celja. Starije željezno doba. Pokrajinski muzej, Celje.

Koštane korice noža, iz Atenice kod Čačka. Konac VI — početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Čačak.

funkciju. I stvarno, čitav niz indicija upućuje na zaključak da su bar neki od tih utega predstavljali duše predaka i da su, slično larima u Rimu, bili čuvari kućnog ognjišta. U prilog toj tezi ide svakako činjenica da su u sojeničkom naselju u Ripču otkriveni piramidalni utezi koji gornjim dijelom imaju ljudski oblik.[54]

Na tkalačkom stanu služili su, kako se vjeruje, i brojni glineni *pršljeni* što se u velikom broju susreću u svim ilirskim naseljima. No, slično kao i piramidalni utezi, i pršljeni su imali različite namjene. Svakako su služili umjesto zrnaca na ogrlicama, pa kao zamašnjaci na vretenima (slični se pršljeni i danas upotrebljavaju u tu svrhu), kao utezi na ribarskim mrežama i sl. Pretežno su bili napravljeni od pečene gline i ukrašeni raznim geometrijskim motivima, ali ih ima i od kosti, kamena, pa i od metala.

Također u vezi s tkanjem i šivanjem moramo još spomenuti spravu iz naselja kod Donje Doline koju je Ćiro Truhelka s pravom označio kao *čunak,*[55] pa brojne metalne i koštane *igle,* zatim *kaleme* od pečene gline za namatanje konca.

[54] V. ĆURČIĆ, Der prähistorische Pfahlbau..., str. 7, tab. IV, sl. 7.

[55] Ćiro TRUHELKA, Sojenica u Donjoj Dolini, *Glasnik Zemaljskog muzeja,* 15/1903, str. 376, tab. XLV, sl. 1.

POGLAVLJE PETO

GOSPODARSKI ŽIVOT I DRUŠTVENO UREĐENJE

Raznolikost prirodnih uvjeta u kojima su pojedina ilirska plemena živjela, prirodna bogatstva kojima su raspolagali, trgovačke veze s okolnim krajevima, udaljenost tih plemena od razvijenih ili manje razvijenih susjeda i, naposljetku, stupanj njihova društvenog razvitka – sve je to uvjetovalo vrlo različite načine privređivanja u pojedinim krajevima. Razlike u stupnju gospodarske razvijenosti, pa prema tomu i razvijenost društvene strukture ilirskih plemena, bile su u toku cijele prapovijesti tako velike da se o nekom jedinstvu ilirskoga gospodarskog života ne može uopće govoriti. Te su razlike s vremenom postajale sve veće. Dok su neka ilirska plemena u svom gospodarskom društvenom razvitku stigla do svojih država s vladarskim dinastijama, dotle su druga još uvijek živjela u prastarim patrijarhalnim zajednicama s nerazvijenim gospodarstvima što su se zasnivala na primitivnoj zemljoradnji i stočarstvu.

U razvitku nekih ilirskih krajeva veliku su ulogu imala rudna bogatstva. Iliri su rano počeli kopati rude i obrađivati metal, a njihovi su susjedi isto tako rano naučili cijeniti metal što su ga ilirski rudari i majstori proizvodili. Od trgovine što se razvila između Ilira proizvođača metala i njihovih susjeda imali su jedni i drugi koristi, pa je ta trgovina uvelike utjecala na razvitak ilirskog gospodarstva i ilirskog društva općenito. Nažalost, upravo to rudno bogatstvo, a donekle i ostala bogatstva Ilira (stočarstvo, poljoprivreda) pobudili su u susjeda zanimanje koje nije uvijek imalo ugodne posljedice po Ilire. Isprva se to zanimanje očitovalo u trgovinskim odnosima ilirskih proizvođačkih središta i stranih kupaca, kasnije u sve većem pritisku Grka koji je rezultirao osnivanjem njihovih trgovačkih emporija i kolonija na ilirskoj obali, i na kraju u intervenciji Rimljana u balkanske poslove i u rimskoj okupaciji cijeloga ilirskog teritorija.

ZEMLJORADNJA

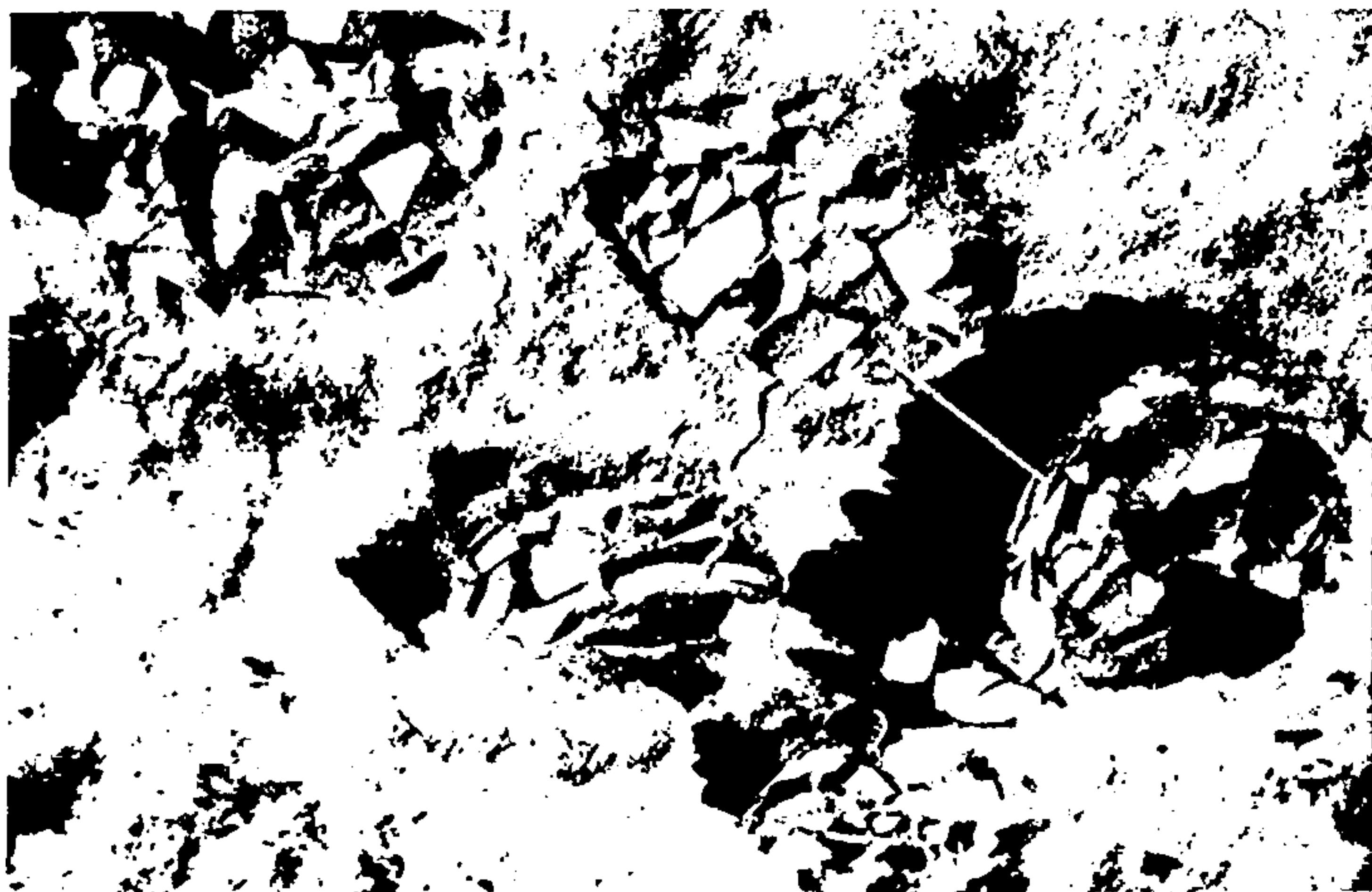
Nekoliko je osnovnih privrednih grana na kojima se zasnivao gospodarski život Ilira u prapovijesno doba, a djelomice i u doba rimske okupacije.[1] Među njima je posebno mjesto imala zemljoradnja.[2] Ta privredna grana nije u svim ilirskim krajevima imala jednaku važnost: dok je u plodnim nizinama Panonije i u drugim zemljom bogatim krajevima poljoprivreda imala odlučujuću ulogu u životu tamo-

[1] Općenito o ilirskom gospodarstvu pisao je Karel KURZ, Die Wirtschaftsgebiete im vorrömischen Dalmatien, Praha, 1970, ali taj rad obuhvaća nažalost, samo mali dio gospodarske aktivnosti Ilira u prapovijesno doba. Vidi također: Włodzimierz PAJĄKOWSKI, Gesellschaft und Wirtschaft der Illyrier (illyrii proprie dicti) im Zeitalter des Hellenismus (IV – II Jh. v. u. Z.), *Studia historiae oeconomicae*, 16/1983, str. 53 – 69.

[2] Dosada nema napisanog pregleda ilirske poljoprivrede. Vidi o tome rad u kojem je dosada najpotpunije ta privredna grana obrađena: Karel KURZ, Ilyrské zemědělství v předřímském obdobi, *Sbornik historický*, 16/1968, str. 149 – 171. Korisne podatke o poljoprivrednim kulturama donosi Wilchem VAN ZEIST, Ugljenisani biljni ostaci na višeslojnom nalazištu Gomolava, *Rad vojvođanskih muzeja*, 23 – 24/1974 – 1978, str. 5 – 18.

Pivski rog od pečene zemlje iz Novog Mesta, visina 12,5 cm, IV. st. pr. n. e. Dolenjski muzej, Novo Mesto.

Razbijene zemljane posude (pithoi) za čuvanje žitarica, otkrivene u utvrđenom naselju Rosuje u sjeveroistočnoj Albaniji. U nekima od njih pronađeno je karbonizirano zrnje. Nalazile su se – njih 20 – u posebnoj prostoriji koja je očito služila kao spremište. Potječu vjerojatno s kraja III. ili početka II. st. pr. n. e.

šnjih stanovnika, u planinskim krajevima i uz samu morsku obalu njezino je značenje bilo mnogo manje nego što su ga imale druge privredne grane – ribarstvo ili stočarstvo.

O poljoprivredi Ilira, o oruđu koje su upotrebljavali u obradi zemlje, o poljoprivrednim kulturama koje su sijali i sadili, dobro smo informirani zahvaljujući ponajprije iskopavanjima koja su prošlog stoljeća i početkom ovoga poduzeta u sojeničkim naseljima u Ripču i Donjoj Dolini u Bosni. U tim lokalitetima otkriveni

su dobro sačuvani ostaci raznog sjemenja i plodova kojih je analiza pokazala što su sve stanovnici tih naselja sijali, sadili i jeli. Osnovna kultura bila je pšenica, a onda ječam (uzgajan u velikim količinama za pripravljanje piva, ali i za hranu), proso[3] i mahunarke, bob, grašak i leća.[4] Te su biljke, sudeći po nalazima sjemena i plodova, uzgajane i u drugim ilirskim krajevima.

Posebnu pažnju zaslužuju ostaci grožđa otkriveni u ta dva naselja kao i u trećem sojeničkom naselju otkrivenom u Otoku kod Sinja. Nažalost, nemamo sigurne stratigrafske podatke o tim nalazima, pa je teško odgovoriti na jedno važno pitanje: jesu li Iliri poznavali vinovu lozu prije nego što su je preuzeli od grčkih kolonista što su se smjestili na ilirskoj obali? Suvremeni autori skloni su povjerovati da su Iliri upravo od grčkih kolonista naučili saditi vinovu lozu,[5] ali nama se čini malo vjerojatnim da su Iliri koji su živjeli na morskoj obali i koji su vrlo rano dolazili u dodir s pomorcima iz Grčke – bilo da su ih susretali kao trgovce ili kao ratnike na svojim obalama, bilo pak da su svojim trgovačkim ili ratnim lađama sami dolazili do obala Grčke – trebali tako dugo čekati da nauče saditi vinovu lozu i od grožđa praviti vino. Čak su i plemena u panonskoj nizini mogla naučiti, a vjerojatno to i jesu, saditi vinovu lozu ranije nego što se to obično misli, jer je dolazak Kelta, koji su znali uzgajati lozu, sigurno utjecao i na razvitak vinogradarstva u tim krajevima. Stoga ne možemo, naravno, isključiti mogućnost da su se Iliri, posebice oni uz obalu Jadrana i na otocima, bavili vinogradarstvom i prije negoli su došli u doticaj s Grcima, jer su tamošnji krajevi isto toliko pogodni za uzgoj vinove loze kao i sama Grčka, no o tome možemo sada ipak samo nagađati.[6]

O zemljoradnji mnoge podatke saznajemo i od ostataka raznih oruđa za obradbu zemlje što se tako često nalaze u ilirskim naseljima. Još od neolitskog doba na tom se području za obrađivanje zemlje upotrebljavaju koštane *motike* (obično od jelenjeg roga). To je ujedno i najčešća poljoprivredna alatka koju Iliri upotrebljavaju sve do dolaska Rimljana. Metalne motike (napravljene uvijek od željeza) upotrebljavaju se u mlađe željezno doba, ali nisu istisnule iz upotebe motiku od kosti. Zanimljivo je da se za obrađivanje zemlje upotrebljavaju u starije željezno doba tu i tamo čak i kamene motike.

Svi tipovi motika što ih Iliri upotrebljavaju – osim onih što se pojavljuju u upotrebi pred kraj prapovijesnog doba, koje poprimaju vrlo funkcionalan oblik i postaju slične motikama što se i danas na Balkanu i drugdje upotrebljavaju – vrlo su jednostavna oblika, i očito je da se njima zemlja nije mogla duboko kopati i od nje dobiti visok urod. Primitivne motike samo su odraz vrlo primitivne poljoprivrede u najvećem dijelu ilirske zemlje.

Dolazak Kelta u kontinentalni dio Balkana i osnivanje grčkih kolonija na obalama Jadrana i Jonskog mora unaprijedilo je uvelike i tu stranu života Ilira. U kontinentalnom dijelu, gdje su se Kelti trajno naselili, donose oni željezni, simetrični *plug* (ralo) i time odlučujuće utječu na povećanje poljoprivredne proizvodnje. Iliri su doduše – kako neki autori pretpostavljaju – i ranije poznavali jednu vrstu alatke (jelenji rog s jednim paroškom), koja je mogla služiti za pliće oranje, ali nije do-

---

[3] STRABON, Geographica, VII, 5, 4, govoreći o Japodima kaže da im je zemlja siromašna i da ne sade ništa drugo osim prosa i pira.

[4] Otkrivene plodove i sjemenje iz Ripča analizirao je Günther BECK MANAGETTA, Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 8/1896, str. 43 – 48, a one iz Donje Doline Karlo MALY, Plodovi i sjemenje iz predhistoričke sojenice u Donjoj Dolini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 16/1904, str. 165 – 170. Vidi također što je o tome napisao Alojz BENAC, O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 6/1951. str. 271 – 279.

[5] Prema Grgi NOVAKU (Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik*, 1/1948, str. 145), »vinogradarstvo u IV st. pr. n. e. cvalo je samo ondje gdje su se naselili grčki kolonisti, tj. na otocima i uz kopno, a od njih su naučili saditi vinovu lozu i Ilíri«. Alojz BENAC (O ishrani..., str. 276) misli da su sojeničari vjerojatno brali grožđe u prirodi, jer je »kultura grožđa u našim krajevima iz kasnijeg datuma«.

[6] Vidi o tome: Marin ZANINOVIĆ, Iliri i vinova loza, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 13/1976, str. 261 – 272. Autor vjeruje da se vinova loza »na našoj obali uzgajala davno prije Grka i vino je podjednako tako bilo piće Ilira kao i Grka«. Zasada, međutim, sigurnih arheoloških potvrda takvim nagađanjima nemamo.

kazano da su je Iliri zaista upotrebljavali u tu svrhu. Do prijelaza s motike na plug u kontinentalnom dijelu zemlje došlo je naprije u onim krajevima gdje su se naselili Kelti ili gdje je njihov utjecaj bio jak.[7] Iliri u južnim krajevima, u Albaniji, upoznali su oruđe za oranje izravno od grčkih kolonista, ali tek u posljednjim stoljećima pr. n. e. Ostali Iliri upoznali su plug tek nakon dolaska Rimljana, a mnogi ni nakon toga.

Svi nalazi pluga, točnije rala (lemeš, gredelj, crtalo) otkriveni u ilirskim lokalitetima pripadaju simetričnoj oraćoj napravi; pravi asimetrični plug pojavit će se u tim krajevima tek u srednjem vijeku.[8]

Od drugih poljoprivrednih oruđa treba spomenuti *pijuk, lopatu, grablje, srp, kosu* i *kosor.* Veći dio tog oruđa napravljen je od željeza i potječe iz mlađeg željeznog doba,[9] pa se može zaključiti da tek u to doba Iliri prelaze na napredniji način poljoprivredne proizvodnje.

I dolaskom Rimljana nastaju u poljoprivredi Ilira, kao i u njihovu gospodarstvu općenito, velike promjene. Mnogi Iliri, koji su se do tada u planinama i visoravnima bavili stočarstvom i lovom, spuštaju se u plodne nizine i prilaze obradbi zemlje kao višem, naprednijem načinu privređivanja. Te su se promjene odrazile i na vjeru Ilira; njihovo božanstvo šuma i pašnjaka Vidasus, koje je po svojim atributima istovjetno rimskom bogu Silvanu, dobit će kasnije u Dalmata nadimak Messor (=žetelac), što je bez sumnje značilo da su u gospodarskoj strukturi tog plemena nastale takve promjene koje su se odrazile i na njihov odnos prema starom božanstvu šuma i pašnjaka.[10]

STOČARSTVO

U svim ilirskim krajevima uzgajanje stoke bilo je osobito važno zanimanje, a u nekim krajevima (npr. na Glasinačkoj visoravni) bio je to glavni izvor bogaćenja. Najvažniji izvor za poznavanje ilirskog stočarstva opet su nam rezultati iskopavanja spomenutih sojeničkih naselja u Ripču i Donjoj Dolini. U njima je iskopan golem broj životinjskih kostiju, pa se iz osteološke analize koju je izvršio *J. N. Woldřich* može vidjeti da su stanovnici tih naselja pretežno uzgajali svinje, zatim ovce i koze, dok je goveda bilo mnogo manje. Od domaćih životinja susrećemo u tim naseljima također kosti konja i psa. Pas je male pasmine i vjerojatno je bio čuvar stada.[11]

Sličan sastav domaćih životinja što su ih uzgajali Iliri nalazimo i u nekim drugim lokalitetima iz unutrašnjosti.[12] U primorskim krajevima, u Dalmaciji, Istri i drugdje glavne su domaće životinje ovce i koze, a ne svinje. To nam potvrđuju i povijesni

[7] Vidi: A. STIPČEVIĆ, »Gli effetti economici dell'invasione celta nella regione degli Illiri«, *Živa antika*, 10/1960, sv. 1–2, str. 183–190. O problemu pojave simetrične oraće sprave (rala) u Sloveniji v. Stane GABROVEC, Prazgodovinsko-arheološko gradivo za proučavanje rala na Slovenskem, *Slovenski etnograf*, 8/1955, str. 9–30.

[8] Branimir BRATANIĆ, Nešto o starosti pluga kod Slavena, *Zbornik radova, Filozofski fakultet u Zagrebu*, 2/1954, str. 279–282.

[9] Vidi o tim alatkama, sa starijom literaturom o njima: A. STIPČEVIĆ »Oruđa za rad kod Ilira«, *Diadora*, 2/1960–1961, str. 137–147.

[10] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 6/1951, str. 35.

[11] Jan N. WOLDŘICH, Fauna kičmenjaka ripačke sojenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 8/1896, str. 3–43; ISTI, Fauna kičmenjaka iz sojenica u Donjoj Dolini u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 15/1903, str. 231–239. Vidi i rezultate novijih osteoloških analiza: A. T. CLASON, The farmers of Gomolava in the Vinča and La Tene period, *Rad vojvođanskih muzeja*, 25/1979, str. 60–114; Antun CVITANIĆ, Osteološki nalazi iz Gospodske pećine kod izvora rijeke Cetine, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72–73/1979, str. 51–65.

[12] Naprimjer, u Čungaru kod Cazina (Vaclav RADIMSKÝ, Gradina Čungar kod Cazina, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 6/1894, str. 509–510), na Debelom Brdu kod Sarajeva (Frano FIALA, Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 6/1894, str. 122) i dr.

podaci,[13] ali s većom sigurnošću to možemo tvrditi na osnovi arheoloških nalaza. Takvih nalaza ima prilično mnogo, a najcjelovitiji su za sada iz Nesactiuma. U tom je naselju, prema izvještaju što ga je ostavio *Alberto Puschi*, od svih životinjskih kostiju više od 50% ovčjih i kozjih, dok je svinjskih bilo svega 11,2%.[14]

LOV

Lov kao privredna grana nije u Ilira bio osobito razvijen. Na taj zaključak navodi nas izvanredno mali postotak kostiju divljih životinja pronađenih u ilirskim naseljima: u Ripču npr. od 6 500 životinjskih kostiju, što ih je analizirao *Jan N. Woldřich*, samo stotinjak pripada divljim životinjama.[15] Među njima najviše ima jelenjih, što nas ne treba začuditi ako se prisjetimo da su se jelenji rogovi upotrebljavali za pravljenje motika, pijuka i niza drugih alatki. Malo je vjerojatno da su i neke druge divlje životinje, kao što su lisica, jazavac, medvjed, dabar, kuna i sl., lovili radi hrane; vjerojatnije je – kako to i *J. N. Woldřich* pretpostavlja – da su ih lovili radi krzna.[16]

Nije lako saznati na osnovi arheološkog materijala kakvim su oružjem Iliri lovili divlje životinje. Velik broj metalnih vršaka strelica mogao je služiti u ratne svrhe kao i za lov, a to isto vrijedi i za koplja i sulice kojima su se Iliri svakako morali služiti u lovu na veprove. Ipak jedno je sigurno: glavno oružje lovaca bili su luk i strijela. U prilog toj tvrdnji govori i podatak što nam ga je sačuvao antički pisac *Paulus Aegineta* da su Dalmati (misli na stanovnike rimske provincije Dalmacije, a ne na pripadnike plemena Dalmata) premazivali vrškove svojih strelica otrovom »kojega zovu ninum, pa bi to bilo smrtonosno, kad bi došlo u dodir s krvi ranjenih. No ako se jede, onda je posve nedužno i ne čini nikakva zla«.[17] Komentirajući tu vijest, *Mirko Dražen Grmek* primjećuje da je za otrov kojim se premazuje vršak strelice, »ovo svojstvo vrlo važno«, jer se inače »ne bi mogao upotrebljavati za lov budući da se ne bi mogle jesti otrovane životinje«.[18] Prema *Grmeku*, u našim krajevima ne raste nijedna biljka s otrovom takva svojstva, i zato pretpostavlja da su »Dalmati priređivali svoj vīvov, svoj otrov za strelice, iz otrova ovdašnjih zmija«.

RIBOLOV

Iliri koji su živjeli u naseljima kraj rijeka u unutrašnjosti, ili na morskoj obali, intenzivno su se bavili ribolovom. O toj privrednoj grani arheolozi su do sada sakupili mnogo više podataka u naseljima u unutrašnjosti negoli u onima uz morsku obalu, i to zato što su naselja uz morsku obalu mnoge manje istražena negoli neka naselja (Ripač i Donja Dolina, naprimjer) uz velike rijeke. Prema tome, rezultati istraživanja ne smiju nas zavarati u ocjeni važnosti ribarstva u životu Ilira, jer je izvan svake sumnje da je ribolov uz morsku obalu bio ne samo razvijen nego je vrlo vjerojatno

---

[13] »Capris laudata Brattia«, kaže PLINIJE (Naturalis Historia, III, 152) za otok Brač. U Istri je koza bila tako brojna i toliko važna za gospodarski život da je postala simbolom tog kraja (Pietro KANDLER, Di una capretta di bronzo, simbolo dell'Istria, *Istria*, 7/1852, nr. 4, str. 14).

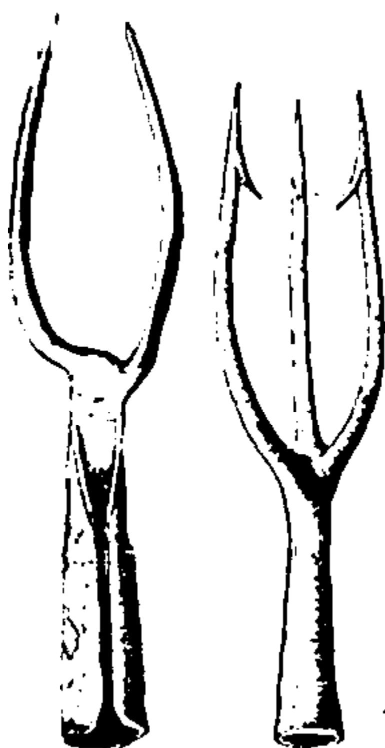
[14] Alberto PUSCHI, La necropoli preromana di Nesazio, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. 21/1905, str. 13.

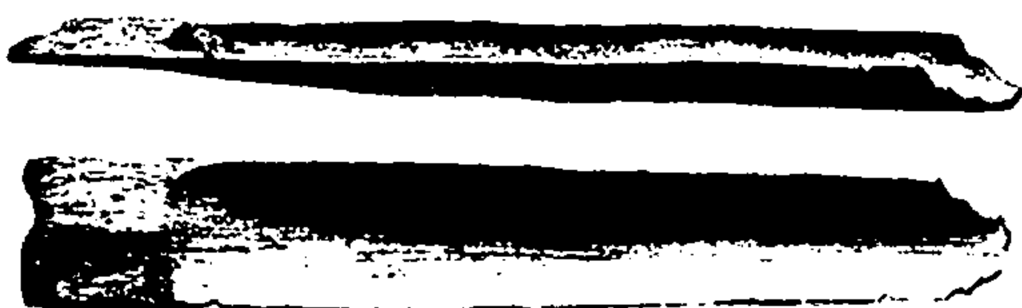
[15] Jan N. WOLDŘICH, Fauna kičmenjaka ripačke sojenice, str. 39. i d.

[16] Navedeno djelo, str. 41.

[17] PAULUS AEGINETA, De re medica, VI, 88.

[18] Mirko Dražen GRMEK, Otrovna pića i otrovi antiknih Ilira, *Farmaceutski glasnik*, 6/1950, br. 3, str. 36.

Drveni čamac (monoksil) iz Donje Doline. Zemaljski muzej, Sarajevo.

Željezne osti iz Vrhnike, Slovenija. Kraj mlađeg željeznog doba. Muzej NOB-a, Ljubljana.

žiteljima mnogih naselja bio i glavno zanimanje i izvor hrane. Vjeruje se da je upravo ribolov bio glavno zanimanje Enhelejaca u južnoj Iliriji.

Slatkovodno ribarstvo prilično dobro poznajemo zahvaljujući prije svega nalazima u spomenuta dva naselja – u Ripču i Donjoj Dolini. U naselju u Donjoj Dolini npr. otkriveno je toliko ribljih kostiju i toliko mnoštvo različitog ribolovnog alata da je Ćiro Truhelka stanovnike tog naselja nazvao »ribarskim narodom«. Nimalo pretjeran naziv kad se pogledaju svi oni ostaci ribolovne aktivnosti u tom naselju. Osim ribljih kostiju, tu je čitav izbor ribolovnog pribora: brončane *udice*, željezne *osti*, koštane *harpune, mreže*. Sama mreža, tj. taj najvažniji pribor za hvatanje riba, nije se sačuvala, ali zato nekoliko predmeta jasno pokazuje da su ih žitelji tih naselja upotrebljavali. Tu su ponajprije drveni koluti (plovci) s rupom u sredini što su gornji rub mreže održavali na površini vode, pa utezi od pečene gline što su se vješali o donji rub mreže. Otkrivene su, osim toga, i metalne i drvene igle za pletenje i krpanje oštećenih mreža, po obliku identične onima što se i dandanas u tu svrhu upotrebljavaju. Drveni *čamci* izdubljeni u deblu (monoksili) služili su također u ribolovu, ali naravno ne samo zbog toga nego i za prijevoz robe i ljudi preko rijeke. U Donjoj Dolini iskopana su dva takva čamca, jedan dug 6 metara, a drugi čak 12,34 metra. Otkrivena su i dva minijaturna modela (možda igračke?) takvih čamaca.[19]

U Ripču nema takvoga bogatstva ribolovnog alata, ali je i tamo otkriven mali model monoksilnog čamca,[20] pa koštane udice itd.

U nekim drugim lokalitetima, uglavnom u unutrašnjosti, također je pronađen razni pribor kao što su osti, udice i dr.

Sakupljanje morskih školjki bilo je vrlo rašireno i omiljeno sporedno zanimanje Ilira uz morsku obalu. Analiza školjki što su otkopane u Nesactiumu u Istri otkriva bogat izbor školjki koje su Iliri jeli ili su ih – nakon što bi pojeli mekane dijelove – upotrebljavali kao ukras, pa i kao amulete. To su dagnja, srčanak, priljepak i niz drugih.[21]

---

[19] Čamce je iskopao Ćiro TRUHELKA, jednog 1901, a drugog 1904. god. Vidi njegov rad »Sojenice u Donjoj Dolini«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 14/1902, str. 135–139 i 18/1906, str. 104–106.

[20] Vejsil ĆURČIĆ, Prehistorička sojenica iz broncanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 20/1908, knj. 2, str. 160.

[21] Alberto PUSCHI, *La necropoli preromana...*, str. 14.

RUDARSTVO I OBRADBA METALA

Od najstarijih vremena Iliri su se na Balkanu vrlo intezivno bavili vađenjem ruda i njihovom obradbom, i to posebno u onim krajevima gdje su se nalazila najbogatija rudna ležišta – u Bosni i Sloveniji.

Razvitak rudarstva, i s njim povezana obradba metala, može se podijeliti na dva razdoblja. Prvo je razdoblje doba do invazije Kelta i grčke kolonizacije, a drugo od tih događaja do rimske okupacije. U prvom razdoblju Iliri najčešće obrađuju broncu – izrađuju od nje svoje oružje, oruđe i posebno nakit. U to se doba nakit i oružje izrađuju i od željeza, ali mnogo manje negoli od bronce. Čak je i u Sloveniji, gdje već u VIII. st. pr. n. e. postoji vrlo jaka proizvodnja željeza, velik postotak predmeta otkrivenih u tamošnjim naseljima od bronce.

U drugom razdoblju, koje u unutrašnjosti počinje dolaskom Kelta, a u primorskom pojasu kolonizacijom jadranske obale (na jonskoj obali to razdoblje počinje mnogo ranije), upotreba željeza postaje opća. Proizvodnja željeza, posebno u Bosni, dobiva dolaskom Kelta snažan poticaj, a obradba tog metala, pod utjecajem visokorazvijene keltske obradbe metala, dostiže savršenstvo. Tako snažan razvitak proizvodnje i obradbe željeza nije istisnuo iz upotrebe broncu, ali proizvodnja i upotreba tog metala u to doba očito opada.

O ilirskom rudarstvu i obradbi metala postoje brojni podaci u antičkih pisaca, ali ti se podaci odnose na situaciju nastalu nakon što su Rimljani došli u ove krajeve. O starijem razdoblju svjedoče najprije sami proizvodi te djelatnosti, a onda i razna oruđa i alati što su rudarima i metalurzima služili za kopanje ruda u rudnicima i za obradbu samog metala. Osim toga, o toj djelatnosti vrlo rječito govore goleme količine troske što su otkrivene u brojnim ilirskim naseljima, kao i peći u kojima se metal talio. Svi ti izvori omogućuju nam da stvorimo prilično jasnu sliku te izvanredno značajne privredne grane na ilirskom tlu.

O rudarstvu i obradbi metala u starije željezno doba, tj. u razdoblju prije dolaska Kelta i grčke kolonizacije, najrječitije govore oruđa i alatke što su služile za vađenje rude i za obradbu metala. Među njima spomenimo najprije pijuke i maljeve – dvije alatke za koje možemo pretpostaviti da su služile u rudnicima. *Pijuk* je bio napravljen od jelenjeg roga (u starije vrijeme) ili od metala, a služio je ne samo u rudarstvu nego i u zemljoradnji, pa je teško za svaki utvrditi njegovu isključivu namjenu. Da su mnogi od pronađenih pijuka služili i za kopanje u rudnicima, to je izvan svake sumnje, jer se tvrde rude drugim alatkama ne bi u to doba ni mogle kopati.

Iskopana se ruda morala zatim usitniti prije nego što se stavljala u peć za taljenje. To se radilo masivnim *maljevima* od tvrdog kamena ili metala, što su u prilično velikom broju pronađeni u mnogim ilirskim rudarskim središtima. Kameni maljevi jajolika oblika sa žlijebom u sredini za vezivanje otkriveni su u Jarmovcu kod Priboja,[22] u Mračaju i drugdje. Neki od tih maljeva bili su teški i do desetak kilograma, pa se vjeruje da su mogli poslužiti i za razbijanje stijena u rudnicima prije kopanja s pijukom, i to tako što su se vezivali konopcem i njihanjem bacali o stijenu.[23]

Zdrobljena ruda talila se u posebno građenim *pećima*. Bilo ih je u obliku »današnjih krušnih peći«[24] ili drukčije konstrukcije, a otkrivene su najčešće unutar utvrđenih gradina.[25]

---

[22] Oliver DAVIES, Prehistoric copper-mine at Jarmovac near Priboj na Limu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 49/1937, str. 1–3, sl. na str. 2.

[23] Vejsil ĆURČIĆ, Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini. I. Predhistorijsko doba, *Rudarski i topionički vesnik*, 2/1930, br. 7, str. 377.

[24] Otkrivene su npr. u Gradini u Varvari. Vidi: V. ĆURČIĆ, Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 12/1900, str. 100.

[25] Peći za taljenje bakra ili željeza otkrivene su u Bosni i Sloveniji. O njima su pisali Alfons MÜLLNER, Prähistorische Eisenfabrikation in Krain, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 19/1889, Sitzungsberichte, str. 174–178; ISTI, Alte Eisenschmelzen in Retje, *Argo*, 1/1892, Nr. 3, str. 57–59; ISTI, Das Eisen in Krain, Argo, 4/1895, Nr. 1, str. 1–5; Niko ŽUPANIČ, Predzgodovinske topilnice železa na hribu Kučarju na Belokranjskem, *Etnolog*, 5–6/1933, str. 359–360; Vejsil ĆURČIĆ, Prilozi poznavanju preistorijskog rudarstva i talioničarstva broncanog doba u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*,

Nadgrobni spomenik iz okolice Korçë u Albaniji, na kojem su prikazana dva ilirska kovača kako kuju željezo na nakovnju, IV. st. n. e.

Od svih predmeta što su služili za obradbu metala daleko su najbrojniji *kalupi za lijevanje* brončanih predmeta. Pretežno su napravljeni od kamena, a vrlo rijetko i od pečene zemlje, a otkriveni su u velikom broju lokaliteta, posebno u Bosni gdje je obradba bronce bila najrazvijenija.[16] No nađeni su i u mnogim krajevima gdje

---

20/1908, str. 77 – 90. Podatke o talioničkim pećima nalazimo također u sintetskim radovima o rudarstvu i metalurgiji u pojedinim ilirskim krajevima. Za Sloveniju mnoge podatke donosi Alfons MÜLLNER u svom velikom djelu »Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts«, Wien und Leipzig, 1909, str. 41 – 81. Za Bosnu i Hercegovinu dobro je pročitati rad Esada PAŠALIĆA, »Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo, 1960, str. 91 – 97.

[16] Od novijih nalaza posebice treba spomenuti brojne kalupe za lijevanje otkopane u dobro utvrđenom i stoga za metalurge sigurnom gradu u Ošanićima blizu Stoca. Vidi: Zdravko MARIĆ, Bronzene Gussformen aus der Stadt Daors..., *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums*, 6/ 1979, str. 211 – 242.

Kalupi za lijevanje brončanih predmeta iz Donje Doline. Uz njih pozitivni odljevci. Zemaljski muzej. Sarajevo.

rudarstvo nije bilo razvijeno, pa se iz toga zaključuje da su ih tamo donijeli putujući majstori što su putovali iz jednog kraja u drugi noseći sa sobom svoj alat i sirovu broncu i na licu mjesta izrađivali predmete po želji i ukusu naručilaca. Ipak, najčešće su kalupi otkriveni u blizini rudarskih središta, i to u naseljima koja su bila utvrđena, gdje su majstori mogli u sigurnosti raditi svoj posao.

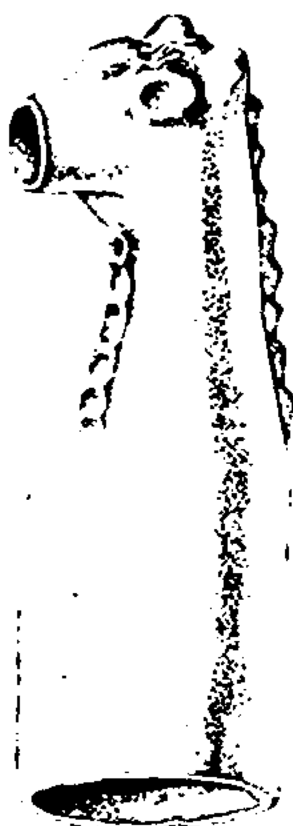
Ti su majstori talili male količine bronce, npr. toliko koliko je bilo potrebno za izradbu jedne sjekire, nekoliko vršaka strelica ili nekog privjeska, u malim *posudicama* od pečene zemlje. Tim su posudicama također grabili i rastopljeni metal iz talioničkih peći i prelijevali ga u kalupe. Najljepši primjerak takve posudice pronađen je u grobu jednog majstora – metalurga što je otkriven u velikoj nekropoli kod Sanskog Mosta. Taj primjerak ima dršku i otvor u obliku kljuna kroz koji se rastaljeni metal nalijevao u kalup.[17]

U istom grobu otkriven je još jedan predmet od pečene zemlje, koji se također upotrebljavao pri taljenju metala. To je duguljasta cijev savijena na jednom kraju u koljeno, koja je vjerojatno bila pričvršćena o okrajke *kovačkog mijeha* što su bili okrenuti prema vatri.[18] Ništa drugo od kovačkog mijeha nije ostalo, ali je i to dovoljno da potvrdi upotrebu te neophodne naprave za dobivanje visoke temperature potrebne za taljenje metala.

Dolaskom Kelta upoznali su Iliri nove alatke za obradbu željeza, kao što su npr. željezna *kliješta*. Izgleda da su od Kelta Iliri u unutrašnjosti naučili i upotrebu ko-

[17] Frano FIALA, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 8/1896, str. 302.

[18] Primjerak iz Sanskog Mosta objelodanio je F. FIALA, nav. mj., str. 253, sl. 103. Na ilirskom teritoriju pronađen je još samo jedan primjerak takve cijevi, i to u Ripču. Vidi: V. ĆURČIĆ, Der prähistorische Pfahlbau der Bronzezeit in Ripač bei Bihać in Bosnien, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, 12/1912, str. 7, Tab. VI, sl. 9.

Kalup za izradbu brončanog nakita iz Rifnika kod Celja. Starije željezno doba. Pokrajinski muzej, Celje.

Cijev od pečene gline - dio kovačkog mijeha iz Sanskog Mosta u Bosni. Dužina 24 cm. Zemaljski muzej, Sarajevo.

vačkog mijeha. Moguće je da su Iliri, posebno oni u Sloveniji, gdje je proizvodnja željeza bila razvijena mnogo ranije nego što su Kelti stigli u te krajeve, znali za kovački mijeh i prije Kelta, ali to za sada nije arheološki potvrđeno.

Dolaskom Kelta u unutrašnjosti se snažnije razvila i proizvodnja srebra - kako je to moguće utvrditi, pored ostalog, i po mnogo obilnijim nalazima srebrnih predmeta u grobovima Ilira. U južnim ilirskim krajevima obradba srebra bila je jako razvijena i prije dolaska Kelta, odnosno neovisno o njihovu dolasku. Središte proizvodnje i obradbe srebra bio je grad Damastion, koji je u toku IV. i III. st. pr. n. e. i svoj novac kovao od srebra. Lokacija tog grada što ga spominje Strabon nije do sada utvrđena. Suvremeni autori tražili su ga u južnoj Albaniji (u okolici Gjirokastra), pa u sjevernoj Albaniji i dr.[29] Srebro se vadilo i obrađivalo također i u Bosni, vjerojatno na mjestu gdje se u rimsko doba razvilo jedno od najznačajnijih rudarskih središta na Balkanu, u Domaviji (današnja Gradina kod Srebrenice u istočnoj Bosni).

Krupan preokret doživljuje rudarstvo i obradba metala u doba rimske okupacije. Čim su konsolidirali svoju vlast, Rimljani počinju s intenzivnom eksploatacijom postojećih rudnika i otvaranjem novih, koristeći se pritom radnom snagom i umijećem domorodaca. Potrebe Rimskog Carstva za željezom, zlatom, olovom i drugim metalima veoma su porasle nakon uspješnih ratova protiv Kartage i nakon što su granice Carstva obuhvaćale niz zemalja Sredozemlja, pa se eksploatacija bogatih ilirskih rudnika, koje su italski trgovci odavno već poznavali, nametala kao neodgodiva nužnost. Žurbu kojom su Rimljani stali iskorištavati rudna bogatstva na Balkanu lijepo ilustrira podatak što ga je zabilježio *Flor:* car je August naredio namjesniku Vibiju da prisili pokorene Ilire da ispiru zlato.[30] Svega pedesetak godina kasnije izvješćuje *Plinije* da je Dalmacija tako bogata zlatom da se u doba Nerona u jednom

[29] R. L. BEAUMONT, koji se detaljno pozabavio tim problemom, iznosi mišljenje da se Damastion nalazio u sjevernoj Albaniji, na području Dukagjina ili Mirdita. Vidi njegov rad »Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C., *Journal of Hellenic Studies*, 61/1936, str. 181 - 183. Prema Antonu MAYERU (Položaj Damastija, *Numismatika*, 2 - 4/1934 - 1936, str. 17 - 25, i »Die Sprache der alten Illyrier«, I, Wien, 1957, str. 105 - 107) taj se grad nalazio sjeverno od Ohridskog jezera. Problem ubikacije Damastiona tretirao je u posljednje vrijeme Zef MIRDITA, Studime Dardane, Prishtinë, 1979, str. 104 - 107 i passim.

[30] FLORUS, Epitomae, II, 25.

danu moglo naći i do pedeset libara zlata.[31] I mnogi drugi rimski pisci i pjesnici ističu bogatstvo ilirskih krajeva zlatom,[32] ali, nažalost, ne preciziraju gdje su se ti bogati *rudnici zlata nalazili*. Pretpostavlja se da se zlato u rimsko doba ispiralo u rijekama srednjobosanskog rudogorja – Vrbasu, Lašvi, Fojnici i dr., gdje su pronađene velike količine ispiranog pijeska.[33]

Važniji od zlata za privredu Rima bili su rudnici željeza, bakra i olova u Bosni i Sloveniji. Tri su glavna rudonosna područja u Bosni bogata svim tim rudama. To je srednjobosanska rudonosna oblast s važnim rudnicima željeza u Vranici, u porječju Lašve, u okolici Vareša i dr. Zapadnobosanska rudonosna oblast izvanredno je bogata željezom (rudnici u porječjima Sane i Japre), olovom, bakrom i drugim rudama. Treća istočnobosanska rudonosna oblast bogata je olovom, bakrom i cinkom, a središte rudarske aktivnosti u toj oblasti nalazilo se u rimsko doba u Domaviji.

Uz rudnike Rimljani podižu brojna nova naselja i gradove, od kojih su mnogi doživjeli velik prosperitet. Ta su naselja i gradovi bili povezani vrlo dobrim cestama s ostalim krajevima Carstva, pa je i to pridonijelo snažnom razvitku trgovine i drugih privrednih grana u tim područjima. Uz rudnike se često podižu utvrđenja što su trebala osigurati nesmetan rad.

Dok je proizvodnja zlata u Iliriku stagnirala već od II. st. n. e., željezo se proizvodi u sve većim količinama, tako da ta proizvodnja u III. i IV. st. dostiže svoj najveći intenzitet. Pojačana proizvodnja tog metala u Iliriku bila je osobito nužna u vrijeme kada Rimsko Carstvo pod pritiskom raznih barbarskih naroda mora napuštati krajeve bogate rudama i kada rudarska proizvodnja u mnogim krajevima Carstva počinje opadati zbog nemira što su zahvatili granice Carstva i zbog čestih upada barbarskih naroda preko tih granica. Ti upadi bili su uzrokom da i u Bosni rudnici počinju osjećati posljedice nemirnih vremena, pa već potkraj IV. st. mnogi rudnici rade sa smanjenim kapacitetom. U V. st. mnogi rudnici prestaju s radom. Do kratkotrajne obnove rada dolazi, kako nas izvješćuje Kasiodor,[34] u vrijeme vladavine Ostrogota u VI. st., ali će kasniji burni događaji na Balkanu ometati gotovo svaku daljnju djelatnost na tom polju.

U toku cijelog rimskog doba velika većina radnika u rudnicima domaći su ljudi. Bili su poznati kao izvrsni majstori, pa su radi toga mnogi u doba Trajana preseljeni u Daciju na rad u tamošnje rudnike.[35]

RUDNICI SOLI

Jedino što o rudnicima soli znamo jest ono što su o tome napisali antički pisci. Tu je najprije *Strabon*, koji je u svojem glasovitom djelu »Geographica« (VII, 5, 11) napisao da su Autarijati bili u vječnom sukobu sa svojim susjedima Ardijejcima zbog slanih izvora što su se nalazili na granici ta dva plemena. Prema Strabonu, slana se voda crpla u proljeće i ostavljala pet dana da se sol kristalizira. *Apijan* (Illyrica, 3) i *Pseudo-Aristotel* (De mirabilibus auscultationibus, 138) također spominju te važne izvore slane vode i sukobe zbog njih, ali se iz njihova opisa ne može zaključiti gdje su se točno ti izvori nalazili. Pretpostavlja se da su se ti izvori nalazili u Orahovici kod Konjica na lijevoj obali Neretve, gdje se i danas nalaze izvori slane vode.[36] Proizvodnja soli morala je biti vrlo razvijena i uz morsku obalu, ali o toj aktivnosti nema nikakvih podataka.

---

[31] PLINIUS, Naturalis Historia, XXXIII, 21.

[32] Tako pjesnik MARCIJAL u jednom svom epigramu govori o Dalmaciji kao »zemlji bogatoj zlatom«. Usp. MARTIALIS, Epigrammaton, lib. X, LXXVIII, 1, 5.

[33] Esad PAŠALIĆ, Antička naselja..., str. 91 – 92.

[34] CASSIODORUS, Epist., XXV, XXVI.

[35] Za antičko rudarstvo u Bosni i Hercegovini vidi rad Esada PAŠALIĆA »O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 9/1954, str. 47 – 74, gdje je citirana i starija literatura.

[36] Opširno o ubikaciji tih slanih izvora pisao je Anton MAYER, Staroilirske studije. 8. Ilirski *sal*. *Nastavni vjesnik*, 41/1932 – 1933, str. 121 – 122.

PROIZVODNJA STAKLA

Dosada nije otkriven ni najmanji trag proizvodnje stakla u ilirskim krajevima sve do dolaska Rimljana, no prilično česti nalazi staklenih predmeta u ilirskim naseljima i grobovima nameću zaključak da su Iliri ipak poznavali proces dobivanja staklene paste. U prilog tom zaključku idu i rezultati mikroskopske analize izvršene na staklenim zrnima što su otkopana u japodskoj nekropoli u Kompolju kod Otočca, koja je pokazala da su zrna izrađena od materijala koji se mogao naći na licu mjesta, a da je za dobivanje te vrste stakla dovoljna temperatura 650 °C, koja se s lakoćom može postići na otvorenoj vatri.[37] Možemo stoga pretpostaviti da su Iliri sami proizvodili staklenu pastu iz koje su pravili zrna za ukrašavanje lukova na fibulama ili za izradbu ogrlica, i to već u starije željezno doba. S dolaskom Kelta pojavljuju se u ilirskim grobovima narukvice i razne perle od prozirnog, ukusno obojenog i tehnički vrlo lijepo izrađenog stakla. Premda ni iz toga doba nemamo arheološke ostatke neke staklarske radionice, izvan svake je sumnje da su pronađeni stakleni predmeti izrađeni u naseljima što su ih Kelti podigli nakon njihova nastanjenja u ilirskim krajevima.[38]

Međutim, sigurno možemo reći da su mnogi stakleni predmeti iz ilirskih lokaliteta stranog podrijetla. Potječu najčešće iz Grčke, odnosno iz grčkih kolonija na Jadranskom i Jonskom moru, ali i iz dalekog Egipta, gdje se staklo proizvodilo od sredine III. tisućljeća pr. n. e. i odakle se izvozilo u sve zemlje Sredozemlja.

GUSARSTVO

O ilirskom gusarstvu kao povijesnoj pojavi govorili smo već u II. poglavlju. No ta aktivnost primorskih Ilira imala je i svoju vrlo važnu stranu – gospodarsku. Zapravo, gusarski napadi Ilira na grčke i italske trgovačke brodove imali su prije svega gospodarsko značenje, a tek onda kada je zbog njih dolazilo do sukoba s Grcima i posebno s Rimljanima poprimala je ta aktivnost i političko značenje.

Gusarstvom se pojedina ilirska plemena bave od najstarijih vremena. Cilj napada ilirskih gusara bili su brodovi što su uz istočnu obalu Jadrana prevozili robu sa sjevera prema jugu i obratno. Ti su brodovi morali ploviti upravo uz ilirsku obalu, jer suprotna nerazvedena italska obala, s vrlo rijetkim lukama, nije mogla pružiti potrebnu zaštitu u slučaju nevremena na moru. Ilirska je obala, međutim, sa svojim brojnim otocima i prirodnim lukama bila idealna za plovidbu, a gospodari te obale – Iliri – nisu propustili priliku koja im se ukazivala: presrećući i napadajući brodove pune dragocjene robe dolazili su oni na lak način do bogatstva.

Rimski pisci s ogorčenjem pišu o tim napadima ilirskih gusara na trgovačke brodove.[39] Ogorčenje tih pisaca možemo shvatiti jer su oni izražavali stav jedne dobro organizirane i razvijene civilizacije u kojoj je slobodna i sigurna trgovina bila jedan od njezinih osnovnih stupova. No ono što je u očima rimskih pisaca bilo sramotno i za najoštriju osudu, u očima Ilira, kojima gusarska aktivnost nije ometala normalan gospodarski život, to je bio najnormalniji način privređivanja. U tom pogledu nisu Iliri bili nikakva iznimka, jer je gusarenje kao privredna grana bilo veoma razvijeno

---

[37] Rezultate te analize donosi Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–1956, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, 2/1961, str. 87–88.

[38] Posebno se staklom mlađeg željeznog doba iz ilirskih lokaliteta pozabavila Thea Elisabeth HAEVERNICK, Latènezeitliche Glasfibelbügel, *Situla*, 1/1960, str. 119–123, i u svojoj knjizi »Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland«, Bonn, 1960, passim.

[39] Tako Tit Livije (Ab Urbe condita, X, 2, 4) navodi: »Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna ex parte latrociniis maritimis infames.« O ilirskim gusarima govori Livije i na jednom drugom mjestu istog djela (XL, 42), a govore i mnogi drugi pisci (Polibije, Apijan, Strabon i dr.). Vidi detaljnije o toj ilirskoj aktivnosti u članku Harryja J. DELLA, The Origin and Nature of Illyrian Piracy, *Historia* (Wiesbaden), 16/1967, H. 3, str. 344–358.

u starije doba u Sredozemlju (u Krećana, Feničana, Etruščana pa i Grka i Rimljana u prvim stoljećima njihove povijesti).

Napadi ilirskih brzih brodova na grčke i italske trgovačke lađe, pa i na grčke gradove u samoj Grčkoj, donosili su Ilirima lijepu korist, i stoga nije čudno što je plemenskim poglavicama i njihovim drugarima bilo teško odustati od tako unosna zanimanja kakvo je u to vrijeme bilo gusarstvo. Koristi od tog zanimanja bile su očito tako velike da se prilično sigurno može pretpostaviti kako je upravo gusarstvo umnogome ubrzalo proces gospodarskog razvitka primorskih Ilira i da je roba koju su opljačkali od grčkih i italskih pomoraca imala znatnu ulogu u procesu raslojavanja ilirskog društva.

TRGOVINA

Trgovačka razmjena imala je golemu ulogu u životu ilirskih plemena od najstarijih vremena, posebno onih plemena koja su i sama aktivno sudjelovala u prenošenju trgovačke robe od Jadranskog i Jonskog mora na zapadu do Panonske nizine na istoku, te od središnje Evrope na sjeveru do Grčke na jugu. Iliri su nastavili trgovinu koja je na tom području postojala već ranije, od kamenog doba dalje, ali su je uvelike unaprijedili, kupujući od svojih bližih i daljih susjeda raznovrsnu robu i prodavajući svoje rudarske, metalske, stočarske i ratarske proizvode.

Trgovina je imala odlučujući utjecaj na gospodarski i društveni razvitak pojedinih ilirskih plemena. Već smo spomenuli blagotvoran utjecaj grčke materijalne kulture na razvitak ilirske materijalne kulture, na razvitak ilirskih gradova itd. Ne osporavajući činjenicu da je stupanj društvenog i gospodarskog razvitka pojedinih ilirskih plemena učinio ta plemena sposobnima da prime i u svoj duhovni i gospodarski sustav uklope kulturna, tehnološka i druga dobra što su trgovačkom razmjenom stizala među njih, neosporno je da je trgovina stimulirala gospodarski i društveni napredak onih plemena, koja su bila u izravnom dodiru s višim civilizacijama.

Od mnoštva problema što ih pred ilirologe postavlja proučavanje te privredne grane spomenut ćemo samo najznačajnije. Tu je npr. vrlo zanimljivo pitanje podrijetla golemih količina jantara – fosilizirane smole crvenkaste ili žućkaste boje – što su otkrivene u ilirskim grobovima. Ukrasni predmeti od jantara vrlo su česti na cijelom području nastanjenom Ilirima, posebno pak u sjeverozapadnim krajevima Balkana, na području što su ga nastavali Liburni, Japodi, Histri i druga plemena. Dovoljno je spomenuti da je samo u nekropoli u Jezerinama kod Bihaća otkriveno više od 1 200 komada jantara. Od jantara su se pravila zrna na ogrlicama, privjesci raznih vrsta (nerijetko i u obliku ljudskog lika), amuleti (vjerovalo se da ta smola koja se trenjem naelektrizira ima neka magična ili apotropejska svojstva), ukrasna zrna na fibulama i sl. Kemijske i fizikalne analize jantara iz ilirskih lokaliteta pokazala su da je najveći dio jantara podrijetlom s Baltika, [40] gdje su ga ljudi sakupljali i u sirovom stanju ili obrađenog slali u druge krajeve Evrope. U toku brončanog i željeznog doba išao je taj materijal utvrđenim putovima prema jugu, a jedan put vodio je dolinama velikih rijeka sve do gornjeg Jadrana, odakle je brodovima nastavljao put prema Grčkoj. Iliri su tu vrlo traženu robu kupovali već u brončano doba, ali posebno intenzivno dolazi jantar u ilirske krajeve u toku starijega željeznog doba, da bi se u mlađe željezno doba, nakon dolaska Kelta, trgovina jantarom uvelike smanjila.

---

[40] Prve analize jantara iz ilirskih lokaliteta izvršio je Rudolf VIRCHOW, Bernstein vom Glasinac (Bosnien), *Zeitschrift für Ethnologie*, 24/1895, Verhandlungen, str. 299 – 300. U posljednje je vrijeme poljski arheolog Tadeusz MALINOWSKY (»Über den Bernsteinhandel zwischen den südöstlichen baltischen Ufergebieten und den Süden Europas in der frühen Eisenzeit«, *Prähistorische Zeitschrift*, 46/1971, H. 1, str. 104 – 105) analizirao jantar iz Poljske i iz nekih ilirskih lokaliteta (Prozor u Lici, Nin, Vrčin u Istri, Šmarjeta u Sloveniji i dr.) i dokazao da su jednakog sastava, pa je iz toga zaključio da je jantar iz tih ilirskih lokaliteta baltičkog podrijetla.

U nemogućnosti da nabave tu dragocjenu smolu mnogi su Iliri potražili zamjenu u sličnoj smoli koja se dobiva od raznih domaćih četinjača.[41] Koliko su Iliri upotrebljavali te domaće smole, a koliko su uvozili s Baltika ili pak iz drugih krajeva Evrope, gdje je također bilo nekih manje lijepih vrsta te smole (npr. na Siciliji, u Mađarskoj i dr.), pokazat će tek buduće sustavne analize.

Po posljedicama što ih je izazvala u kulturnom i društvenom razvitku Ilira, trgovina s Grcima uvelike nadmašuje trgovinu sa svim ostalim narodima i krajevima, pa ćemo se stoga na njoj posebno zadržati.

Najstarije trgovačke veze stanovnika jadranskih i jonskih obala i unutrašnjosti Balkana s grčkim svijetom datiraju još iz neoeneolitika. Trgovačke lađe s grčkih obala prodirale su u to doba u krajeve što su ih kasnije nastavali Iliri, donoseći keramiku i drugu robu, a to isto čine i putujući trgovci koji dolinama Vardara i Morave prodiru prema srcu Balkana, ili pak dolinom Aliakmona i Shkumbina prema južnim krajevima što će ih kasnije nastavati Iliri. U brončano doba istim putovima dolazi roba iz kretsko-mikenskih središta,[42] a u željezno doba ti će dodiri postati mnogo intenzivniji.

Arheološki nalazi pokazuju da su Iliri na jadranskoj obali uvozili grčku robu već u VIII – VII. st. pr. n. e., a da oni Iliri koji su živjeli u neposrednoj blizini Grka (u današnjoj Albaniji) nisu nikada ni prekinuli trgovačke veze koje su od ranije postojale. Od VI. st. pr. n. e. nalazi grčkih predmeta na obalama Jadrana, a posebno u V. st. pr. n. e., postaju vrlo česti, a od tog vremena grčki se predmeti pojavljuju također i u unutrašnjosti. Potražnja grčkih luksuznih predmeta u to doba posljedica je dubokih promjena u ilirskom društvu što su dovele do sve veće društvene diferencijacije unutar njega i stvaranja bogatog sloja koji se više nije zadovoljavao proizvodima domaćih metalskih i lončarskih radionica. Tom je obogaćenom sloju bila potrebna luksuzna roba što su je mogli nabaviti jedino uvozom iz Grčke, odnosno iz grčkih kolonija diljem Sredozemlja, i iz Italije. Do mnogih će predmeta strane proizvodnje Iliri doći i gusarskim napadima na grčke i italske trgovačke brodove, pa i napadima na gradove u samoj Grčkoj i Italiji, no to nije bilo dovoljno da zadovolji veliku potražnju, pa je trgovina s Grcima uskoro postala vrlo unosan posao kako za grčke trgovce tako i za Ilire. Iliri su tom trgovinom dobivali vrlo cijenjenu grčku keramiku, ali i razno oružje (osobito nanogvice i šljemove) koje do tada nisu toliko poznavali. Grci su također imali velike koristi od te trgovine. Od Ilira su kupovali srebro, pšenicu, kožu, peruniku (Iris Illyrica) i drugu robu. Srebro su Grci kupovali u južnoj Iliriji gdje su se oko grada Damastiona nalazili vrlo bogati rudnici. Da su uvozili i pšenicu potvrđuje jedan natpis otkriven prije više od stotinu godina u Pireju u Grčkoj, u kojem se govori o ekspediciji Miltijada na Jadran u IV. st. pr. n. e. sa svrhom da tamo osnuje jednu atensku koloniju i da kupi žito. Premda nam ishod te ekspedicije nije poznat, a ni odredište gdje su se ti brodovi trebali da opsrkbe žitom, pretpostavlja se, s pravom, da je to žito moralo doći iz bogate Panonije u neku od luka sjevernog Jadrana (vjerojatno Adrija) gdje su ga Grci onda kupovali. Put

[41] Đurđe BOŠKOVIĆ, De l'origine de l' »ambre« trouvé dans les localités illyro-grècques des Balkans, *Bulletin de l'Académie serbe des sciences, Section des sciences sociales*, T. 28, 1961, str. 11 – 12. Na osnovi analize nekih uzoraka »jantara« iz ilirskih lokaliteta u Sloveniji iz V – IV. st. pr. n. e. D. Lebez je zaključio da je to smola četinjača koje rastu u samoj Sloveniji, a ne jantar iz Baltika. Vidi: Drago LEBEZ, The analysis of archaeological amber and amber from the Baltic Sea by thinlayer chromatography, *Journal of Chromatography*, 33/1968, str. 544 – 547. O problemu podrijetla i trgovine jantarom u pretpovijesno doba vidi: Lorenzo BRACCESI, Ancora su problemi adriatici: conferme archeologiche, *Athenaeum*, 52/1974, fasc. 3 – 4, str. 217 – 240; Curt W. BECK – Theresa LIU, The origin of archaeological amber artifacts from Yugoslavia, *Bullettin de l'Académie serbe des sciences et des arts*, 51/1974, str. 115 – 118; Joan M. TODD – Marijean H. EICHEL – Curt W. BECK – Angela MACCHIARULO, Bronze and Iron Age amber artifacts in Croatia and Bosnia – Hercegovina, *Journal of Field Archaeology*, 3/1976, str. 313 – 327.

[42] Nalaz minijaturne šipke u obliku volovske kože u Makarskoj svjedoči nepobitno o prisutnosti egeokretskih pomoraca na Jadranu. Vidi rad A. STIPČEVIĆA, »O minijaturnoj brončanodobnoj šipki iz Makarske«, *Naše more*, 6/1959, br. 4 – 5, str. 234 – 235. Brojni pak nalazi mikenskog oružja i keramike u Albaniji otkrivaju kopneni put kojim su mikenski trgovci prodirali prema Jonskom i Jadranskom moru. Usp. Anthony F. HARDING, Illyrians, Italians and Mycenaeans: Trans – Adriatic contacts During the Late Bronze Age, *Studia Albanica*, 9/1972, nr. 2, str. 215 – 221. O prodiranju mikenskih utjecaja na istočni Jadran vidi: Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza sa Egejom, *Materijali XII, IX Kongres arheologa Jugoslavije*, Zadar, 1976, str. 77 – 87.

kojim je to žito tamo dolazilo morao je biti onaj isti koji je od Akvileje (odnosno luke Adrije) preko Julijskih Alpa išao najprije Savom, pa onda Dunavom, a taj se put spominje u antičkim izvorima kao jedan od glavnih magistrala za prijevoz robe između sjeverne Italije i Podunavlja.[43] Čini se da je perunika, o čijim su farmakološkim svojstvima Grci imali vrlo visoko mišljenje, bila prvi ilirski proizvod što su ga Grci kupovali u Ilira.[44]

Potrebe Grka za tim proizvodima i spremnost Ilira da te proizvode prodaju i da od Grka nabave njihove proizvode stvorili su sve uvjete za vrlo intenzivnu razmjenu dobara. Usprkos velikim opasnostima što su trgovačkim lađama koje su plovile Jadranom prijetile od ilirskih gusara,[45] Grci uporno trguju s Ilirima i osnivaju svoje stalne trgovačke postaje (emporije) tamo gdje je to bilo moguće i najpotrebnije. Takav je emporij postojao već u V. st. pr. n. e. u mjestu Vaudenis na Drimu, u Albaniji, gdje se prodavala grčka keramika, a *Teopomp* donosi vrlo važan podatak da se je na rijeci Naroni (Neretvi) prodavala keramička roba s Hijosa i Tasosa.[46] Pseudo-Skilaks izričito spominje trgovačko naselje na toj rijeci, koje se nalazilo 80 stadija od ušća i do kojeg su mogli uploviti veliki trgovački brodovi.[47] Pretpostavlja se da su Grci vrlo rano zalazili u ilirsko naselje koje je tamo već postojalo. Grci su, prema mišljenju Grge Novaka, »u to ilirsko naselje s izrazito trgovačkim zadacima došli još u VIII, a možda već u IX. st. pr. n. e. u početku samo povremeno, a onda, vjerojatno još u VI. st., trajno, i uzeli, pored Ilira, mjesto za magazine svoje robe koju su donosile lađe iz Grčke«.[48]

S Ilirima ne trguju samo Grci iz Grčke nego i oni iz njihovih kolonija u južnoj Italiji, a među njima prednjače Grci iz Apulije, koji uvelike izvoze svoju keramiku na istočnu jadransku obalu. Ranije Iliri uvoze vrlo kvalitetnu keramiku, koju pod grčkim utjecajem proizvode u Apuliji i Lukaniji već od VII. st. pr. n. e. tamošnje domorodačko stanovništvo. Iz južnoitalskih radionica iz helenističkog doba najčešće je i u ilirskim lokalitetima zastupljena polikromna keramika proizvedena u gradu Gnathiji u Apuliji (između sadašnjih gradova Barija i Brindisija) po kojem se i ta keramika zove »Gnathia-keramika«. Gladno ilirsko tržište privlačilo je i druge Grke, pa su tako na ilirske obale dolazili i brodovi iz Taranta, kako nas o tome izvješćuje Flor,[49] pa i iz Male Azije.[50]

Osnivanjem grčkih kolonija najprije na jonskoj, a kasnije i na jadranskoj obali, trgovina između novodošlih kolonista i Ilira silno se razvila. Grčke kolonije postaju s vremenom veliki proizvođači robe za izvoz. Stanovnici Isse npr. prave keramiku iste kvalitete kao i u samoj Grčkoj, o čemu smo dobro informirani po brojnim nalazima te keramike, a onda i po lončarskim pećima što su otkrivene u tom grčkom gradu.[51]

Golem broj grčkih proizvoda (novca, keramike, oružja, nakita) u ilirskim krajevima bjelodano govori o velikom intenzitetu te iliro-grčke trgovine.[52] Za arheologe

---

[43] O toj Miltijadovoj ekspediciji detaljno je pisala Ivica DEGMEDŽIĆ, De Atheniensium in Adriatico thalassocratia opinata (O naumu atenske talasokratije u Jadranu), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, 1/1958, str. 61 – 73.

[44] R. L. BEAUMONT, Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C., *Journal of Hellenic Studies*, 61/1936, str. 184, misli da je upravo Iris Illyrica bio »the earliest Illyrian export«.

[45] Već je govornik Lizija (živio od oko 440. do oko 380. god. pr. n. e.) znao da se Jadranskim morem plovilo s velikim rizikom. Usp. LYSIAS apud ATHENAEUM, XIII, 621 d.

[46] Podatak se nalazi u STRABONA, Geographica, VII, 317.

[47] SCYLACIS CARIANDENSIS Periplus, c. 24.

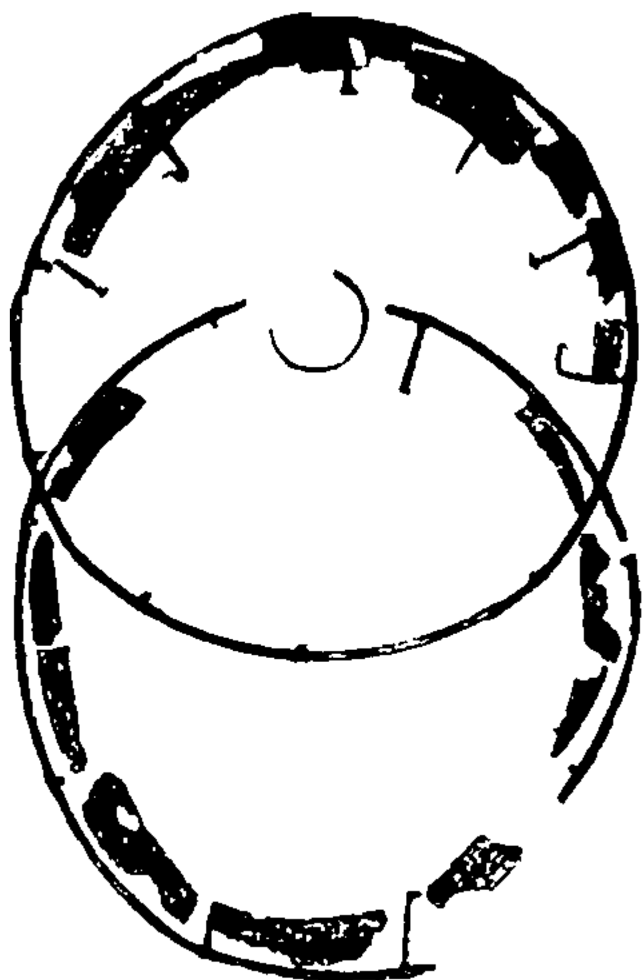
[48] Grga NOVAK, Stari Grci na Jadranskom moru, *Rad JAZU*, knj. 322, 1961, str. 166 – 167.

[49] »In omnes terras Histrias, Illyricum... vela dimittit«. FLORUS, Epitomae, I, 18.

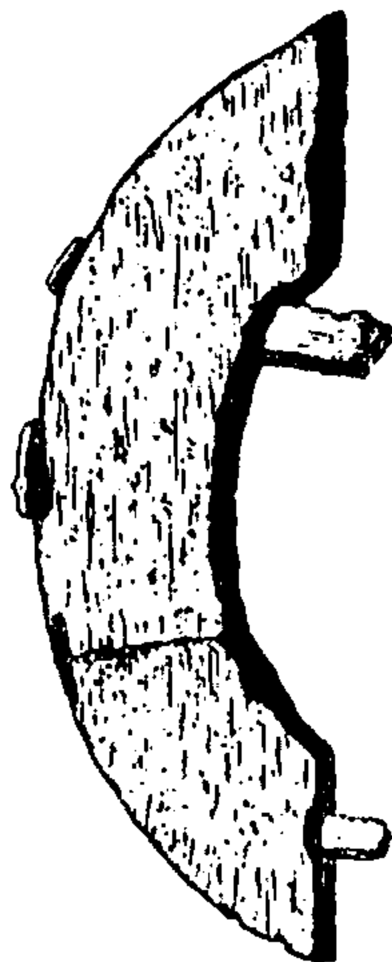
[50] Mladen NIKOLANCI, Maloazijski import u istočnom Jadranu, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, str. 273 – 286.

[51] Otkrivene su dvije takve peći, kao i velik broj gotovih proizvoda. Vidi: Mihovil ABRAMIĆ, Arheološka *istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu, Ljetopis JAZU, knj. 55, 1946 – 1948, str.* 13.

[52] O grčkom uvozu među Ilirima napisano je vrlo mnogo studija. Uputit ćemo čitaoca samo na neke važnije radove novijeg datuma gdje se može naći citirana starija literatura: Ivan BACH, Deux statuettes grecques en bronze au Musée d'archéologie et d'histoire de Zagreb, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 18 – 21/1937 – 1940, str. 139 – 144; Mladen NIKOLANCI, Contacts gréco-illyriens sur la côte est de l'Adria-

Željezni obruči za kotače otkriveni u grobu pod humkom u Atenici kod Čačka. Kraj VI. ili početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Čačak.

Dio drvenog kotača iz sojeničkog naselja u Ripču kod Bihaća. Kotač je imao promjer od 45 cm. Zemaljski muzej, Sarajevo.

nalazi grčkih predmeta u ilirskim grobovima i naseljima imaju veliko značenje. Na osnovi analize tih nalaza, mjesta gdje su otkriveni, doba iz kojega potječu itd., otkrivamo proizvodna središta odakle je dolazila grčka roba, putove kojima su trgovci dolazili i utjecaje što su ga ti uvezeni predmeti izvršili na razvitak domaće materijalne kulture. S pomoću tih nalaza možemo također sa sigurnošću datirati grobove i naselja Ilira.

Pojedini predmeti egipatske provenijencije (kao prvo stakleni) ne potvrđuju izravnu trgovinu Ilira s tom dalekom zemljom, nego govore o trgovini koja se odvijala preko raznih posrednika, najvjerojatnije preko onih što su svojim lađama iz Grčke dolazili na Jadran i prevozili robu namijenjenu bilo Ilirima ili drugim narodima srednje i sjeverne Evrope.

Vrlo živa bila je također trgovina s narodima što su nastavali srednju i sjevernu Italiju. Italski proizvodi rano se pojavljuju na Glasincu, u Sloveniji, u Japoda, Liburna i drugih plemena na primorju i u unutrašnjosti. Metalne keramičke posude, šljemovi, umjetnički predmeti (npr. antropomorfni privjesci od jantara otkriveni u Kompolju), kultni predmeti (npr. brončani tronožac iz Novog Mesta) i drugi predmeti otkriveni u ilirskim lokalitetima, potvrđuju ono što smo već znali iz pisanih izvora, a to je da su postojale vrlo dobre veze između istočne i zapadne obale Jadrana i da

tique, *Archaeologia Iugoslavica*, 5/1964, str. 49 – 60; Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja, *Starinar*, n. s. 11/1960, str. 21 – 45; Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Les Illyriens au contact des Grecs, *Arheologia Iugoslavica*, 5/1964, str. 61 – 81; Đorđe MANO-ZISI – Ljubiša POPOVIĆ, Iliri i Grci, Beograd, 1959; Petar LISIČAR, Cenni sulla ceramica antica. Cóntributo allo studio della protostoria dell'Adriatico orientale, *Archaeologia Iugoslavica*, 14/1973, str. 3 – 27; Mladen NIKOLANCI, Bilješka o korintskim vazama u Visu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 70 – 71/1968 – 1969, str. 149 – 153; Branko KIRIGIN, Megarska zdjela iz Herceg-Novog, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 21/1980, str. 43 – 48; Rastko VASIĆ, Prilog proučavanja grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 18/1982, str. 5 – 24.

su te veze bile posebno intenzivne između sjeverne Italije i plemena što su živjela u današnjoj Sloveniji, koja su kao veliki proizvođači željeza bili veoma zanimljiv trgovački partner Venetima, Etruščanima i drugim narodima u Italiji.

Međutim, dolazak Kelta utjecao je na drastično smanjenje trgovine između Italije i slovenskih rudarskih središta (Vače i dr.), no njihov je dolazak označio za Ilire u unutrašnjosti početak nove ere u unutrašnjoj trgovini između ilirskih plemena i njihovih središta u kojima se proizvodilo željezo i novih keltskih naselja što su brzo postala jaki proizvođači svakojake robe potrebne Ilirima. Fina keramička roba izrađena lončarskim kolom, staklo, oruđe i oružje od željeza, srebrne fibule, emajl i mnogi drugi proizvodi što se izrađuju u keltskim naseljima nalaze put do vrlo udaljenih ilirskih kupaca. Ne samo da Iliri kupuju tu robu nego je oponašajući i sami proizvode – slično kao što to rade i s predmetima što ih dobavljaju od Grka i Italika. Keltima je pak trgovina s Ilirima bila neophodno potrebna radi nabavljanja sirovina, prije svega željeza. Kelti nisu imali u ravničarskim panonskim krajevima mogućnosti da sami kopaju željeznu rudu, pa su to za njih radili Iliri u svojim starim rudnicima, a vjerojatno i u novim, jer je potražnja željeza nakon dolaska Kelta uvelike porasla, pa je to i uvjetovalo snažan razvitak proizvodnje željeza u Bosni.

Kelti su k tomu kovali i svoj novac – prvi koji se uopće kovao u tim krajevima – i pridonijeli prijelazu iz naturalne privrede u novčanu privredu u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka.

TRGOVAČKI PUTOVI[53]

Od neolita dalje Balkanom prolazi nekoliko važnih putova kojima su išli trgovina i kulturni utjecaji, kojima su se kretali narodi u svojim migracijama i vojske. Iliri su većinu tih putova dalje upotrebljavali, a kad su Rimljani okupirali te krajeve, gradili su svoje ceste, najčešće upravo na trasama prastarih prapovijesnih putova. Arheološki ostaci pretpovijesnih putova vrlo su skromni. Za pravce nekih od njih znamo, međutim, više na osnovi nalaza robe koja je preko njih išla, a onda i po oskudnim pisanim vijestima iz kasnijih vremena. Tako nam je Strabon sačuvao svjedočanstvo o putu kojim su panonski Iliri preko Julijskih Alpa prevozili »teretnim kolima robu iz Akvileje u takozvani Nauportus, a taj put ne iznosi mnogo više od 400 stadija. Odanle se roba odvozila dalje rijekama do Dunava i u krajeve oko njega«.[54]

Od Jadranskog i Jonskog mora prema unutrašnjosti išlo je nekoliko putova od kojih dva treba posebno spomenuti. Prvi je išao dolinom Neretve. To je prastari put kojim su već u neolitu kulturni utjecaji s Jadrana prodirali u unutrašnjost Bosne. U starije željezno doba to je glavna trgovačka arterija kojom je italska i grčka roba ulazila u srce Balkana.[55] Drugi put vodio je iz Drača (Dyrrhachiona) i Apollonije dolinom rijeke Shkumbina sve do Ohridskog jezera. Taj su put kasnije popločili i uredili Rimljani i prozvali ga Via Egnatia. Ostaci tog puta iz rimskog doba bili su odavno poznati stručnjacima, ali su u posljednje vrijeme sustavna istraživanja otkrila i tragove ilirskog prapovijesnog puta.[56]

---

[53] Savez arheoloških društava Jugoslavije organizirao je 1978. god. posebni simpozij o problemu trgovačkih i drugih putova u prapovijesno doba u Jugoslaviji. Referati s tog simpozija tiskani su u publikaciji »Putevi i komunikacije u praistoriji«, Beograd, 1980.

[54] STRABON, Geographica, IV, 6, 10. Uz to vidi komentar u: Jaroslav ŠAŠEL, Strabo, Ocra and Archaeology, *Ancient Europe and the Mediterranean (ed. V. Markotić)*, Warminster, 1977, str. 157 – 160.

[55] Na osnovi nalaza grčkog novca i povijesnih podataka pisao je o tom putu Karl PATSCH, Nahogjaji novca, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 14/1902, str. 394 – 437. O dolini Neretve kao prapovijesnoj komunikaciji raspravljalo se na znanstvenom skupu u Metkoviću 1977. god. Radovi s tog skupa objelodanjeni su u publikaciji »Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka«, Split, 1980.

[56] Neritan CEKA – Liazar PAPAJANI, La route de la vallée du Shkumbin dans l'antiquité, *Studia Albanica*, 9/1972, nr. 2, str. 85 – 106.

Dolinom Vardara i Morave prolazio je glavni put što je s juga vodio u unutrašnjost Balkana.

Mrežu prapovijesnih putova možemo rekonstruirati najviše na osnovi pravaca kojima su išle kasnije rimske ceste, kao i na osnovi nalaza grčkog novca (u prvom redu Dyrrhachiona i Apollonije).[57]

NOVAC

Ubrzan gospodarski i društveni razvitak ilirskog društva potkraj starijeg i početkom mlađega željeznog doba, provala Kelta i njihovo stalno naseljenje u ravničarskim predjelima u unutrašnjosti i sve jači utjecaj grčkih kolonija u južnoj Iliriji i na srednjem Jadranu dovelo je i do pojave novog platežnog sredstva – kovanog novca. Do IV. st. pr. n. e. Iliri, čak ni oni najrazvijeniji u južnoj Iliriji, ne poznaju novac, nego za plaćanje među sobom ili sa stranim trgovcima upotrebljavaju pojedine vrijedne predmete, kao što su metalni koluti, razne školjke i sl., ili se, vjerojatno češće, takvo plaćanje vršilo u naturi u obliku razmjene. Uostalom, većina Ilira neće novac upotrebljavati sve do dolaska Rimljana u te krajeve. Za Dalmate to znamo i iz jedne vijesti koju nalazimo u Strabona: »Osobitost njihova u odnosu na druge stanovnike na toj obali jest i to, da se ne služe kovanim novcem, a to im je zajedničko svojstvo s mnogim drugim barbarima.«[58]

Međutim, od IV. st. pr. n. e. počinju kovati novac Iliri u južnoj Iliriji, oni dakle koji su u kulturnom i gospodarskom pogledu bili najnapredniji, koji su već razvili mnoge oblike urbanog života, koji su imali svoje državne organizacije i uopće dostigli onaj stupanj društvenog razvitka kad novac postaje neophodan instrument daljnjega gospodarskog razvitka.

Prije nego što su Iliri sami počeli kovati svoj novac, kuju ga u južnoj Iliriji grčke kolonije Dyrrhachion (oko 430. god. pr. n. e.) i Apollonija (nekoliko godina kasnije). Novac kovan u tim grčkim gradovima postaje ubrzo vrlo popularan u Ilira, tako da ga u velikim količinama nalazimo u gotovo svim ilirskim krajevima, pa i dalje na istoku, u Dačana i dr. Progresivna ilirizacija tih grčkih kolonija, osobito u toku III. i II. st. pr. n. e., i pojava sve većeg broja ilirskih imena na tom novcu daje nam pravo da o tom novcu govorimo ako se baš kao o ilirskom, ali svakako kao o iliro-grčkom novcu.[59] Tim više što se u seriji novca što se u Dyrrhachionu kuje pojavljuje i novac ilirskih vladara Monouniosa i njegova nasljednika Mytiliosa (početak III. st. pr. n. e.).

Usporedno s aktivnošću tih kovnica kuju svoj novac i sami Iliri – doduše ne u tolikim količinama i ne tako dobre kvalitete kao onaj što se kovao u tim gradovima. K tomu upotreba je tog novca bila ograničena na krajeve gdje se kovao, ne postigavši nikad popularnost koju je imao novac Dyrrhachiona i Apollonije.

---

[57] Opširnije o tome v. Esad PAŠALIĆ, O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 9/1957, str. 157 – 172, i rad istog autora »Antička naselja i komunikacije...«, str. 103 – 104.

[58] STRABON, Geographica, VII, 5, 5. Prijevod M. Sironića u knjizi Mirka ŽEŽELJA, Augustovo doba, Zagreb, 1955, str. 56.

[59] O izvanredno živoj aktivnosti kovnica u Dyrrhachionu i Apolloniji i važnosti novca tih gradova za gospodarski život Ilira pisali su mnogi autori, a u novije vrijeme vrlo opširno Hasan CEKA, Questions de numismatique illyrienne, Tirana, 1972. Za nalaze brojnih primjeraka tog novca u unutrašnjosti Balkana potrebno je konzultirati radove Karla PATSCHA (»Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 6/1894, str. 167 – 187; »Novci iz Apollonije i Dyrrhachija«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 8/1896, str. 415 – 422; »Nahogjaji novca«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 14/1902, str. 394 – 437), Karla PITNERA (»Apollonia- i Dyrrhachium-novci iz moje zbirke«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 16/1904, str. 237 – 243), Joze PETROVIĆA (»Grčko blago iz sela Zaklopače kraj Beograda«, *Starinar*, III. ser., 7/1932, str. 40 – 65), i dr. Od starijih radova važni su: Alfred MAIER, Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium, *Numismatische Zeitschrift*, N. F. 1/1908, str. 1 – 33; Rudolf MÜNSTERBERG, Zur Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium, *Monatsblatt d. numism. Gesellschaft in Wien*, 10/1918, str. 258 – 262 i 270 – 275.

Već u IV. st. pr. n. e. kuje se srebrni novac u ilirskom gradu Damastionu (između 400 – 280. god. pr. n. e.).[60] To je bio vrlo kvalitetan novac koji izgledom nije zaostajao za grčkim uzorima iz toga doba. U istom stoljeću kuju novac i grčke kolonije na Jadranskom moru Korkyra Melaina, Issa, Herakleja i Pharos,[61] a u to doba nastaje na otoku Visu i emisija kovanog novca lokalnog ilirskog vladara Ioniosa.[62]

U III. st. pr. n. e. pojavljuje se novac ilirskih i iliro-grčkih gradova u današnjoj Albaniji: Amanthiji, Byllisu, Scodri, Lissosu, Oricumu i Olympu.[63] Osim njih svoj novac kuje i ilirski grad Rhizon (Risan, u Bokokotorskom zaljevu).[64]

U II. st. pr. n. e. nakon što su Rimljani čvrsto zakoraknuli u te krajeve, novac kuju i dva ilirska plemena – Daorsi (oko Neretve)[65] i Labeati (oko Skadarskog jezera).[66] Također u II. st. pr. n. e. svoj novac imaju i dva ilirska vladara: Gencije (197 – 168)[67] i Balej.[68]

Za poznavanje ilirske političke i gospodarske povijesti novac tih gradova, plemena i vladara ima veliko značenje,[69] no čini se da u vrijeme kad je taj novac nastao nije, zbog malih količina koje su se kovale, ni izdaleka mogao imati značajniju ulogu kao platežno sredstvo. Čak ni novac tako bogatih i velikih grčkih gradova kao što su bili Issa ili Pharos nije opticao mnogo dalje od uskog pojasa jadranske obale u blizini tih kolonija, pa se može slobodno reći da novac tih kolonija nije imao značajniju ulogu u gospodarstvu okolnih ilirskih plemena. Ipak, činjenica da se u tako velikom broju ilirskih gradova u toku III. i posebno II. st. pr. n. e. kovao novac pokazuje da su Iliri u tim krajevima počeli hvatiti korak u gospodarskom i kulturnom pogledu s obližnjim grčkim kolonijama.

U isto doba kad se novac kovao u južnoj Iliriji i na obali južnog i srednjeg Jadrana, još jedno pleme – Peonci – kuje od IV. st. pr. n. e. svoj novac. Njihovi kraljevi Audoleon, Patraos i Lykkeios razvijaju prilično veliku aktivnost na tom polju. No taj se novac vrlo malo razlikuje kvalitetom i izgledom od onoga što se

---

[60] Djelatnost te kovnice obradili su John M. F. MAY, The Coinage of Damastion and the lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region, Oxford, 1939, i Benko HORVAT, Tetradrahme »grada« Damastiona iz nalaza u Risnu (Rhizon), *Numismatika*, 2 – 4/1934 – 1936, str. 26 – 64.

[61] Još je uvijek najbolji sintetski rad o novcu tih gradova onaj što ga je napisao Josip BRUNŠMID, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien, 1898. Vidi novije radove Duje RENDIĆA-MIOČEVIĆA, K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali. Herakleja i Korkyra Melaina, *Numizmatika*, br. 5, 1953, str. 3 – 9; ISTI, Quelques remarques sur les monnaies grecques de Dalmatie, *Congrès International de Numismatique, Paris 1953*, Paris, 1957, T. II, str. 83 – 87. Vidi također: Ivan MIRNIK, Coin Hoards in Yugoslavia. Oxford, British Archaeological Reports, 1981, gdje je navedena sva starija literatura.

[62] Opširan rad o tom vladaru i o novcu s njegovim imenom napisao je Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Io vιοζ »το φένοζ Ιλλυριοζ« i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, *Adriatica praehistorica at antiqua. Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 347 – 376.

[63] Osim spomenutog sintetskog rada Hasana CEKE, o novcu južnoilirskih gradova pisali su mnogi autori, među kojima Arthur J. EVANS, On some recent discoveries of Illyrian coins, *Numismatic chronicle*, n. s. 20/1880, str. 269 – 302; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Prolegomena ilirskoj numografiji, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. I, 1965, str. 77 – 93; Selim ISLAMI, Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios, *Iliria*, 3/1972, str. 379 – 408.

[64] Karl PINK, Lokale Prägungen aus dem Sinus Rhizonicus, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 18 – 21/1937 – 1940 (= Serta Hoffilleriana), str. 527 – 535; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, L'atelier monétaire de Rhizon et ses emissions, *Kovanje i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca*, Beograd, 1976, str. 35 – 46.

[65] Karl STOCKERT, Zur Münzkunde der dalmatinisch-griechischen Kolonien, *Numismatische Zeitschrift*, 52/1919, str. 127; Zdravko MARIĆ, Dva nova primjerka daorsijskog novca s gradine Ošanići kod Stôca, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 13/1976, str. 253 – 259.

[66] Novac tog plemena otkriven je tek nedavno u lokalitetu Çinamak blizu grada Kukës u sjevernoj Albaniji. Usp. Bep JUBANI, Monnaies illyriennes à l'ethnikon de ΛΑΒΙΑΤΑΝ, découvertes à Kukës, *Studia Albanica*, 9/1972, nr. 1, str. 69 – 75; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Uz* nalaz doskora nepoznata labeatskog novca, *Numizmatičke vijesti*, 20/1973, str. 9 – 24.

[67] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Neki problemi tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gencija, *Numizmatičke vijesti*, 16/1969, str. 1 – 7. Vidi također spomenuti rad S. ISLAMIJA, Le monnayage de Skodra..., passim.

[68] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ballaios et Pharos, *Archaeologia Iugoslavica*, 5/1964, str. 83 – 92; ISTI, Prilog emisijama srebrna novca ilirskog kralja Baleja, *Numizmatičke vijesti*, 14/1967, str. 1 – 6.

[69] To je najbolje pokazao Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ u svom radu »Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora«, *Historijski zbornik*, 19 – 20/1966 – 1967, str. 295 – 310.

Novac ilirskih gradova Scodre (1, 2) i Lissosa (3)

Novac ilirskog plemena Labeata, II. st. pr. n. e.

kovao u Grčkoj. Uostalom, i sami se Peonci u to doba ubrzano heleniziraju i sve više gube obilježja barbarskog, nehelenskog plemena.[70]

Ostala ilirska plemana, čak i tako napredna kakva su bili Japodi ili Liburni, ili pak ona koja su živjela u bogatim rudonosnim predjelima Slovenije, nisu prije Rimljana kovala svoj vlastiti novac, a rijetko su ga i upotrebljavala.

Izuzetkom se može smatrati kovanje novca relativno malog plemena Mezeja, koje je u prapovijesno doba živjelo u dolinama rijeka Sane i Japre. Mezeji su se intenzivno bavili rudarstvom i proizvodnjom željeza, te održavali vrlo tijesne trgovačke veze s helenističkim svijetom. Svoj su novac kovali po uzoru na novac helenističkih gradova i država. Dosad je otkriven vrlo mali broj primjeraka mezejskog novca, i to samo u jednom nalazištu (Majdanište u Maslovarama), koji, kako pretpostavlja Đ. Basler, potječu iz III. ili II. st. pr. n. e., tj. iz vremena najvećega ekonomskog procvata[71] Mezeja.

Prvi koji su u unutrašnjosti Balkana kovali svoj novac bili su Kelti.

U prvo vrijeme su upotrebljavali grčki i makedonski novac, ali su ga nakon propasti makedonske države 168. god. pr. n. e. počeli sami kovati, najčešće po uzoru na statere Filipa II, pa na tetradrahme Aleksandra Velikog i na novac drugih makedonskih vladara, a rjeđe i po uzoru na novac grčkih gradova (Larisse, Dyrrhachiona i dr.) i grčkih otoka (Thasosa). Kovali su ga uglavnom od srebra, rjeđe od bronce. Središta gdje se taj novac kovao nisu nam poznata, no posve je sigurno da ih je bilo više i da se u svakom od njih izrađivao novac po uzoru na spomenuti makedonski i grčki novac onako kako je tko mogao i znao. Tako su nastale pojedine emisije ili skupine emisija koje u pojedinim krajevima imaju posebne sadržajne i stilske značajke i tako tvore posebne skupine tog novca.[72]

Zanimljiv tip keltskog ili »barbarskog«, kako se u stručnoj literaturi još zove, novca otkriven je u jednoj ostavi u selu Ribnjačka kod Bjelovara. Novac je iz II. st. pr. n. e., a važan je po tome što se na njemu pojavljuje ime lokalnog vladara Sosthenesa pisano sjevernoetruščanskim alfabetom. To je ujedno i jedini tip barbarskog novca iz ilirskih krajeva s legendom na negrčkom alfabetu.[73]

U toku II. i I. st. pr. n. e. među Ilirima kola i razni drugi novac afričke, italske i grčke provenijencije. Moguće je da su taj novac Ilirima donijeli trgovci iz Afrike koji su ovamo dolazili po jantar i drugu robu,[74] ali nam se čini vjerojatnijim da su bar neke veće ostave tog novca dospjele u ilirske ruke kao ratni (tj. gusarski) plijen.[75]

---

[70] Hugo GAEBLER, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia. II. Abteilung. Berlin, 1935, str. 199–206.

[71] Đuro BASLER, Nalaz novaca iz predrimskog doba u Japri, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Arheologija)*, n. s. 27–28/1972–1973, str. 261–269.

[72] Vrlo dobar sintetski pregled keltskog (»barbarskog«) novca otkrivenog na ilirskom području dao je Karl PINK, Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn, Budapest, 1939, passim. Za pojedinačne nalaze vidi Arnold LUSCHIN VON EBENGREUTH, Neue Funde von Keltenmünzen aus Steiermark, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission z. Erf. u. Erh. d. Baudenkmale*, III, F., 5/1906, str. 188–195; Stjepan HRČIĆ, Najstariji novci kovani na području današnje Hrvatske – »samoborci«, *Samobor*, Zagreb, 1943, str. 25–31; Ivo BOJANOVSKI, Nepoznata varijanta barbarske tetradrahme, *Numizmatičke vijesti*, 14/1967, str. 7–9, itd; Peter KOS, Keltski novci Slovenije, Ljubljana, 1977; Petar POPOVIĆ, Les debuts du monnayage barbare dans les régions centrales des Balkans, *Archaeologia Iugoslavica*, 19/1978, str. 26–30.

[73] O tom značajnom nalazu izvijestio je Vladimir LIŠČIĆ, Nalaz barbarskog novca u selu Ribnjačka, *Numizmatičke vijesti*, br. 7–8, 1957, str. 1–11; ISTI, Zagonetan natpis na barbarskom novcu, *Živa antika*, 11/1961, str. 141–143. Svestrano je taj novac analizirao Karl PINK, Der Turnierreiter. Eine päonisch-makedonische Tetradrachme mit illyrischer Inschrift, *Numismatische Zeitschrift*, 77/1957, str. 7–17.

[74] To je mišljenje Josipa BRUNŠMIDA, Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. V. Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 2/1896–1897, str. 46.

[75] Mislimo ovdje kao prvo na velike ostave italskog, numidskog, kartaškog i egipatskog novca otkrivene u Mazinu kod Gračaca (v. spomenuti rad J. BRUNŠMIDA, bilj. 69) i u Vrankamenu kod Krupe (Ćiro TRUHELKA, Afrikanski novci od tuča (mjedi), nađeni na Vrankamenu kod Krupe, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 1/1889, str. 38–43).

DRUŠTVENO UREĐENJE

U toku višestoljetnog života na Balkanu Iliri su prošli dug put društenog razvitka, kojeg sve faze ne možemo pratiti u svim pojedinostima. Za starija razdoblja raspolažemo samo arheološkim materijalom koji nije ni izdaleka dovoljan da nam dade odgovor na sva pitanja što se odnose na društvene strukture jednog plemena ili pak stanovnika jednog naselja. Za kasnija vremena, kada o Ilirima, njihovim običajima i životu pišu grčki pisci, posebno onda kada Iliri potpadaju pod vlast Rimljana i kada se, što u rimskih pisaca što na epigrafskim spomenicima, nalaze vrlo vrijedni podaci o pojedinim aspektima društvenih odnosa unutar pojedinih ilirskih društveno-političkih zajednica, možemo detaljnije raspravljati o tim pitanjima. Međutim, kada se kao podloga za tu raspravu uzimaju podaci antičkih pisaca koji se odnose na Ilire općenito, a ne na pojedina plemena, suvremeni istraživač mora biti krajnje oprezan i kritičan, jer u doba kada su ti izvori nastali postoje u Ilira vrlo velike razlike u stupnju društvenog razvitka između pojedinih ilirskih krajeva i plemena, pa je svako uopćavanje zapravo nemoguće. S potrebnim oprezom treba da pristupimo čak i onim podacima koji se odnose na pojedina plemena, jer su gledišta grčkih i rimskih pisaca o raznim društvenim institucijama u Ilira često bila pod utjecajem prilika u kojima su ti autori živjeli, pa su, upotrebljavajući terminologiju uobičajenu za društvene odnose u tim sredinama, na posve neadekvatan način opisivali analogne (takvim su ih, naime, oni smatrali) odnose u Ilira. Dodamo li tomu da je velika većina tih pisaca pisala o Ilirima na osnovi onoga što su o njima čuli, a ne samo na osnovi onoga što su sami vidjeli, neće nam biti teško zamisliti na kakve nas stranputice takve vijesti mogu odvesti. Uza sve to, korištenje podataka iz antičkih pisaca, ali oprezno i kritički, za upoznavanje mnogih društvenih institucija u Ilira ne može se mimoići.

U prvim stoljećima razvitka na Balkanu – sudeći po arheološkom materijalu – ne postoje velike razlike između pojedinih slojeva ilirskog društva. U gradinama doduše već od brončanog doba živi sloj ljudi koji nije izravno vezan uz proizvodnju hrane, ali društvena diferencijacija još nije izrazita. U tim gradinama u kojima žive majstori što izrađuju metalne predmete, vračevi, profesionalni vojnici i tanak sloj plemenske aristokracije, stvaraju se s vremenom uvjeti koji će dovesti do slabljenja stare rodovske društvene organizacije. Vidljivi simptomi tog slabljenja i ujedno jačanja novog, privilegiranog društvenog sloja vojnika i plemenske aristokracije, počinju se primjećivati već u VIII – VII. st. pr. n. e. U ilirskim nekropolama tog vremana pojavljuju se vidljive razlike u vrijednosti onoga što se pokojniku stavlja kao popudbina u grob. To je, osim toga, doba kada se u grobovima sve češće pojavljuje oružje, što je očit znak da su ratovi među pojedinim ilirskim plemenima postajali sve češći i da je, kao posljedica takvog stanja, profesionalni vojnički sloj postao sve neophodnijim. Zgrtanje bogatstava u rukama članova plemenske ili vojne aristokracije kao posljedica snažnog razvitka trgovine i posebno rudarstva (u onim krajevima gdje je ruda bilo) dovodi do sve izrazitijih promjena u strukturi rodovskog društva. Tamo gdje nije bilo rudarstva i gdje nije bilo razvijene trgovine, rodovsko se društvo vrlo polako mijenja, sačuvavši tako svoja bitna obilježja sve do rimske okupacije, a ponekad i iza toga.[76]

Najbrže je do društvene diferencijacije i nestajanja rodovskog društva došlo u južnim ilirskim krajevima, dakle tamo gdje je utjecaj visokorazvijene grčke civilizacije bio najsnažniji. Na tom prostoru već od VIII. st. pr. n. e. niču državne organizacije koje sve više poprimaju značajke dobro organiziranih državnih tvorevina, s kraljevima, pa čak i s dinastijama. Ipak, ni u doba kada jedna od njih u III. st. pr. n. e. dostiže vrhunac u svom društveno-političkom razvitku, nije ni izdaleka bila tako odmakla od rodovske organizacije, kako bi se to moglo zaključiti na osnovi

---

[76] Na osnovi interpretacije arheološkog materijala iz starijeg željeznoga doba pokušao je T. Knez rekonstruirati glavne tokove društvenog razvitka Ilira u to vrijeme. Vidi: Tone KNEZ, Društvena diferencijacija u halštatskom periodu, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 17/1978, br. 1 – 4, str. 143 – 148. Koristeći se vijestima antičkih pisaca, analizu društvenih odnosa u protopovijesnim razdobljima dao je Zef MIRDITA, Političke, socijalne i ekonomske strukture ilirskih plemena u svjetlosti podataka antičkih autora, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, Titograd, 1981, str. 203 – 246.

podataka (i terminologije!) što ih nalazimo u antičkih pisaca.[77] Jer upravo u doba vladavine kraljice Teute (230. god. pr. n. e.) dogodilo se ono što u svome djelu »Historia Romana« (lib. IV, 7) priča *Apijan* i što otkriva pravi karakter te države. Kad je, naime, rimsko i isejsko poslanstvo došlo Teuti da prosvjeduje protiv napada ilirskih gusara na grčke i italske trgovačke brodove, ona je odgovorila, kako na spomenutom mjestu priča Apijan, da će se ona pobrinuti da ilirska država na nanese nikakvo zlo Rimljanima, ali da ona ne može zabraniti svojim podanicima gusarenje, jer da je to njihova privatna stvar.

Taj su odgovor neki suvremeni povjesničari protumačili kao diplomatsku smicalicu koja bi Ilirima praktički i dalje omogućivala gusarenje, a da istodobno samu Teutu, odnosno ilirsku državu, ne uvlači u sukobe s napadnutim strancima. Takav odgovor što ga je Teuta dala poslanicima nije imao, niti je mogao imati takvo značenje. Iz njezina odgovora jasno proizlazi da ona ne može nametati svoju vlast pojedinim plemenima koja su bila u sastavu njezine države, pa njezin odgovor na vrlo uvjerljiv način odražava položaj vladara kao ličnosti koja je u svojoj kraljevskoj vlasti u tadašnjoj ilirskoj državi ograničena autonomnim položajem pojedinih plemena u okviru saveza i odlukama plemenskih prvaka.[78]

Kakva je bila društvena struktura jednog ilirskog plemena, koje je svoju rodovsku društvenu organizaciju sačuvalo čak i nakon što je Rim zavladao ilirskim krajevima, najbolje nam je poznato na osnovi podataka antičkih pisaca i iz natpisa koji se odnose na pleme Dalmata. Prema Pliniju Starijem, Dalmati su bili podijeljeni u 342 dekurije,[79] a prema P. Vatiniju, koji je iz Narone vodio ofenzivne operacije protiv tog plemena, imali su oni osamdeset gradova (oppida).[80] Taj se broj dalmatskih »gradova« uglavnom slaže s onim što je zabilježio Strabon – da Dalmati imaju do pedesetak »spomena vrijednih« naselja (katoikiai).[81] O točnom sociološkom sadržaju tih naziva nastala je prilična zbrka u suvremenih pisaca. Tako *Branimir Gabričević*, koji se u posljednje vrijeme pitanjem društvene strukture Dalmata najviše bavio, misli da su Plinijeve dekurije morale odgovarati »manjim bratstvima« i da bi pet-šest dekurija sačinjavalo jedan Strabonov »katoikia«.[82] Karl Patsch je proučavajući društvenu strukturu plemena Mezeja zaključio da dekurija odgovara svojti (u Albanaca »fisi«), a da je više dekurija sačinjavalo »župsku općinu« (civitas).[83] Čini nam se da dekurija nije ništa drugo negoli rod (odnosno gens), a da civitas odgovara bratstvu (fratrija).

Epigrafski spomenici u kojima se spominju granice između pojedinih bratstava daju u nekoliko slučajeva sigurne elemente za omeđivanje njihovih teritorija. Tako na osnovi dva međašna natpisa što su otkrivena u Poljicama znamo da je bratstvo Narestina (stanovnici naselja Nareste, što se nalazilo na mjestu gdje se danas nalazi selo Jesenice između Splita i Omiša) živjelo između Pituntina i Onastina i da je zauzimalo prostor od oko 15 km². Slično se mogu omeđiti i teritoriji dvaju bratstava (Barizaniates i Lizaviates) u okolici Vrlike.[84]

Sličnu društvenu organizaciju kakvu su imali Dalmati imala su i druga ilirska

---

[77] O organizaciji te države v. rad Fanule PAPAZOGLU, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo, 1967, str. 11 – 31.

[78] Takvo tumačenje Teutina odgovora dao je Alberto GITTI, Nota a due passi di Polibio (II, 4, 8; II, 8, 8) riguardanti i rapporti tra Roma e l'Illiria, *Atti del IV Congresso nazionale di studi romani*, vol. I, Roma, 1938, str. 264 – 271.

[79] PLINIUS, Naturalis Historia, III, 142.

[80] To je iznio u pismu svom prijatelju Ciceronu. U tom pismu Vatinije piše »viginti sunt oppida Dalmatarum antiqua, quae sibi ipsi asciverunt, amplius sexaginta« (CICERO, Ad famil., V, 10, 3).

[81] STRABON, Geographica, VII, 315.

[82] Branimir GABRIČEVIĆ, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55/1953, str. 103 – 119. Detaljnije o tim problemima vidi: Slobodan ČAČE, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 18/1978 – 1979, str. 43 – 125.

[83] Karl PATSCH, Iapodi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 10/1898, str. 356. i d.

[84] B. GABRIČEVIĆ, navedeno mjesto.

plemena. Sam Plinije spominje dekurije i u mnogih drugih plemena, a međašni natpisi omogućuju nam da saznamo veličinu teritorija nekih bratstava.[85]

Rodovi (decuria), što su, prema B. Gabričeviću, mogli imati otprilike 150–200 duša, imali su ponekad i svoju blagajnu. To znamo na osnovi jednog natpisa što je pronađen u Splitu.[86] Jesu li pripadnici roda imali i zajedničku zemlju, nije potpuno jasno. Strabon, naime, kaže da Dalmati zajednički posjeduju zemlju i da je dijele svakih osam godina.[87] Po svemu se čini da zemlja nije bila vlasništvo roda, nego bratstva, i da se ona nije dijelila pojedincima, odnosno pojedinim obiteljima, nego rodovima.

Savez bratstava činio je pleme. Broj bratstava razlikovao se prema veličini teritorija i prema broju stanovnika plemena, ali je taj broj mogao biti određen i organizacijskom strukturom plemena, kao što je to bilo u Liburna i, čini se, u njihovih susjeda Hythmita. O Liburnima imamo vrlo važan podatak u Plinija,[88] gdje se govori o »Liburnorum civitates XIIII«, a u toj brojci nije teško prepoznati nešto preinačenu brojku dvanaest, odnosno trinaest, koliko je bratstava bilo u starim plemenima iz predindoevropskog doba u mnogim dijelovima Sredozemlja. Savez dvanaest bratstava (koji se u starih pisaca pojavljuju sad kao »populus« sad kao »civitas«) dobro je poznata politička organizacija i u nekih plemena u južnoj Italiji gdje je balkanski ilirski element bio veoma prisutan. Jedna vijest u Plinija koja se odnosi na Peucete posebno je za nas zanimljiva, jer se u njoj spominju dvanaest ilirskih plemena (»ad Illyriis XII populos«). Ime pak spomenutog plemena Hythmita, prema mišljenju filologa, sadrži brojčanu vrijednost »četiri« (riječ »huth« imala je, izgleda, u etrurskom jeziku značenje brojke četiri), što opet ima svakako veze s tetrapolitijom (savezom četiri plemena), odnosno s dodekapolitijom (savezom od tri puta četiri plemena).

Dodekapolitija u Liburna ostatak je stare društvene organizacije koja se u njih sačuvala kao mediteranski relikt zajedno s nizom drugih elemenata iz tih prastarih vremena. Uz vjerojatnu iznimku u plemena Hythmita, nije nam poznato jesu li i drugi Iliri ikada poznavali taj oblik društvene organizacije.[89]

U spomenicima iz rimskoga doba prilično se često susreću osobe koje su obnašale funkcije praepositusa i princepsa. Znamo tako za jednoga koji je bio »princeps Dalmatarum« s natpisa koji je pronađen u Danilu kraj Šibenika (ant. Rider), pa za drugoga koji je bio »princeps k(astelli) Salthua« (iz Riječana kod Nikšića), za još jednog »princeps municipi Riditarum« iz Danila, i onda za poznatog »praepositus et princeps Japodum« s votivnog natpisa otkopanog na izvoru Privilice kod Bihaća i za niz drugih. Stvarno značenje tih funkcija u rimsko doba nije potpuno jasno. Rimljani su tim imenima označivali funkcije koje su već ranije postojale u Ilira i koje su tolerirali – i iskorištavali kako bi što lakše uspostavili suradnju sa starosjediocima. Ipak, neke su njihove stare prerogative očito postale inkompatibilne s novom situacijom u kojoj su se Iliri našli nakon rimske okupacije, a druge su pak dobili, pa zato nije moguće točno odrediti, i u svim slučajevima, kakav je bio položaj tih predstavnika stare plemenske aristrokracije u novim uvjetima.[90] Ipak, epigrafski natpisi i pisani izvori omogućuju da se zaključi da su princepsi u rimsko doba bili glavari manjih društveno-političkih zajednica, a da su oni između sebe birali plemenskog prvaka koji se u terminologiji rimske administracije zove praepositus. Može se zato

---

[85] Prilično točno mogu se omediti granice između nekoliko liburnskih bratstava u sjevernoj Dalmaciji na osnovi međašnih natpisa. Te natpise donose Mihovil ABRAMIĆ i Antun COLNAGO, Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österr. archäol. Institutes*, 12/1909, Beiblatt, str. 29–33, i Antun COLNAGO – Josef KEIL, Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österr. archäol. Institutes*, 8/1905, Beiblatt, st. 52–55.

[86] Corpus inscriptionum Latinarum, vol. III, 2107.

[87] STRABON, Geographica, VII, 5.

[88] PLINIUS, Naturalis Historia, III, 21.

[89] O instituciji dodekapolitije u balkanskih Ilira pisao je Mate SUIĆ, Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 4/1962–1963, str. 46–52. Za tu instituciju u južnoj Italiji v. Francesco RIBEZZO, Sopravvivenze mediterranee nella primitiva organizzazione politica dei Messapii, *Rinascenza Salentina*, 4/1937, nr. 3.

[90] Vidi o tom pitanju rad Duje RENDIĆA-MIOČEVIĆA, »Princeps municipi Riditarum«, *Arheološki radovi i rasprave*, 2/1962, str. 315–331.

Votivna ara otkrivena u svetištu domaćeg božanstva Binda – Neptuna na izvoru Privilice kod Bihaća. Podigao ju je T. Loantius Rufus »praepositus Iapodum«. Visina 96 cm, širina 47 cm. Zemaljski muzej, Sarajevo.

pretpostaviti da su princepsi bili na čelu bratstava i da su u tom svojstvu bili i članovi plemenskog vijeća na čelu kojeg je stajao praepositus. Iz jedne vijesti u *Livija*, tamo gdje opisuje rat Rimljana protiv Histra, vidljivo je da taj rimski pisac plemenskog prvaka tog plemena naziva kraljem, uz kojeg se nalazi vijeće princepsa.[91] Naravno, »kralj« Histra Epulo nije bio kralj u onom smislu kako je to Livije zamišljao, nego plemenski vođa biran između članova plemenskoga vijeća. Čini se da praepositi iz rimskoga doba nisu ništa drugo negoli nasljednici »kraljeva« iz prapovijesnog doba.

Vrlo je zanimljivo pitanje jesu li Iliri, ili bar neki od njih, u predrimsko doba poznavali instituciju ropstva. Antički pisci izričito navode da su neka ilirska plemena imala robove. Tako *Teopomp* kaže da su Ardijejci imali čak 300 000 robova,[92] a *Agatarhid* s Knida tvrdi da su pojedini Dardanci imali po tisuću i više robova (δοῦλοι) koji su u vrijeme mira obrađivali zemlju, a u vrijeme rata išli u rat pod zapovjedništvom svoga gospodara.[93] Nekoliko drugih pisaca potvrđuju da su Iliri u južnim krajevima poznavali ropstvo. Sve te podatke u antičkih pisaca ne treba, međutim, uzeti doslovno, jer je vrlo teško pretpostaviti – poznavajući stupanj društvenog razvitka do kojeg su stigla ilirska plemena što su živjela u tim krajevima – da su to zaista robovi u pravom smislu te riječi, odnosno robovi u smislu u kojem su postojali robovi u Grčkoj i Rimu. Moguće je, međutim, da su ti Iliri zaista pojedine ratne zarobljenike prisiljavali da za njih rade, kao i da je u nekih plemena bilo zemljoradnika koji su već bili u podređenom društvenom položaju u odnosu na

[91] LIVIUS, Ab Urbe condita, 41, 11: »paucis ante diebus Iunius Manliusque oppidium Nesactium, quo se principes Histrorum et regulus ipse Aepulo receperat, summa vi oppugnare ceperant«.

[92] Njegov tekst citira ATHENAEUS, Deipnosophistae, III, 271e.

[93] I ovaj je podatak zabilježio ATHENAEUS u spomenutom djelu, III, 272 d. Vidi komentar te vijesti u: Fanula PAPAZOGLU, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo, 1969, str. 368 – 372.

obogaćeni sloj plemenske aristokracije, profesionalnih vojnika, trgovaca i obrtnika, no s obzirom na još uvijek čvrste rodovske okvire ilirskog društva, odnos prema tom podređenom sloju nije mogao biti robovlasnički.

Nekoliko antičkih pisaca govori o posebnom položaju žene u nekim ilirskim plemenima, a *Pseudo-Skilaks* u svom »Periplu« (sredina IV. st. pr. n. e.), govoreći o Liburnima, izričito kaže da u njih vladaju žene i da se one mogu podavati robovima i strancima; i Varon također kaže da se ilirske žene mogu prije udaje podavati komu god žele.[94] Na osnovi tih i sličnih vijesti suvremeni autori govore o matrijarhatu u Liburna. U posljednje je vrijeme, međutim, Mate Suić u svojim radovima objasnio da se tim vijestima ne moraju nužno dati tumačenja koja govore u prilog postojanja pravog matrijarhata u tog ilirskog plemena. Tako u vijestima da su se liburnske žene podavale strancima vidi pojavu »hijerodulije s istaknutim eksogamičkim momentom«.[95] Bez obzira kako tumačili pojedine vijesti antičkih pisaca o položaju žene u Ilira, nema sumnje da se tu nikako nije radilo o matrijarhatu u pravom smislu, sa svim popratnim konsekvencijama koje takvo društveno uređenje nužno pretpostavlja, nego samo o ostacima jedne prastare institucije čije korijene treba potražiti u predindoevropskim vremenima. Tih ostataka bilo je upravo u Liburna najviše,[96] a o tom plemenu postoje i druge brojne indicije o njihovu predindoevropskom, mediteranskom podrijetlu. Žena je, međutim, i u drugih Ilira imala privilegiran položaj (ili su ga takvim smatrali grčki i rimski pisci), tako da je u ilirskoj državi još u III. st. pr. n. e. jedna žena (Teuta) mogla zauzimati položaj kraljice.

---

[94] U djelu »De re rustica«, II, 10.

[95] Mate SUIĆ, Liburnski nadgrobni spomenik, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53/1950 – 1951, str. 86; ISTI, Nekoliko etnoloških podataka. . ., str. 102.

[96] Detaljno je položaj žene u Liburna obradio Geza ALFÖLDY, Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner, *Acta antiqua Academiae scient. Hungaricae*, 9/1961, str. 307 – 319.

RATOVI I NAORUŽANJE

Sastavni i vrlo značajni dio života ilirskih plemena bili su ratovi s okolnim narodima i, još češće, ratovi što su ih pojedina plemena međusobno vodila. Brojna utvrđenja u svim dijelovima ilirskog teritorija, velik broj mačeva, šljemova i drugog oružja u grobovima ilirskih ratnika i opisi ratova što ih nalazimo u antičkim pisanim izvorima, dovoljno rječito dokumentiraju tu nadasve važnu aktivnost Ilira.

Kad smo u III. poglavlju govorili o ilirskim naseljima, zadržali smo se na opisu gradina, koje su, kako smo istaknuli, služile i kao obrambene utvrde u slučaju ratne opasnosti. Ovdje ćemo još nadodati da su u nekim krajevima gradine bile grupirane tako da je njihov topografski položaj omogućivao lakšu kolektivnu obranu pred neprijateljem. Takav jedan obrambeni sustav fiksirao je Balduin Saria u Sloveniji,[1] a sličnih ima i u Istri i drugdje.

Ratovi između pojedinih ilirskih plemena, pa i krvavi sukobi između pojedinih manjih društveno-političkih zajednica, morali su u predrimsko doba biti vrlo česti. Ti su ratovi, odnosno sukobi, izbijali zbog zemlje, pašnjaka, rudonosnih područja, slanih izvora (kao što je onaj rat između Autarijata i Ardijejaca) i dr. Rimljani su, prije nego što su definitivno zagospodarili tim krajevima, vrlo vješto iskorištavali njihove sporove (poznat je slučaj rimskog uplitanja u ratu između Dalmata i Liburna radi posjedovanja Promone), a nakon što su zemlju pacifizirali, nerijetko su morali nastupati kao arbitri u njihovim međusobnim krvavim obračunima.

Vijesti antičkih izvora o hrabrosti ilirskih ratnika, kao i one koje ih prikazuju u lošem svjetlu (»Bijeg i navala njima je jednako časna«, tvrdi *Tukidid*),[2] nemaju dokumentarnu vrijednost, jer su to ocjene neprijatelja koji hvale njihovu hrabrost da bi uveličali svoje uspjehe, a umanjuju njihove vojničke vrline kad treba hrabriti svoje vojnike prije bitke.

Opisi mnogih bitaka što su ih Iliri vodili protiv svojih neprijatelja, posebno protiv Rimljana kad su ovi napadali njihove gradine, ne ostavljaju ipak sumnje u to da su se Iliri zaista u borbama odlikovali izvanrednom hrabrošću, kao i da su imali razrađene koncepcije taktike i strategije što su im omogućavale vođenje kompliciranih bitaka s neprijateljima koji su u mnogočemu bili od njih superiorniji. Vidjeli smo da su Dalmati prvi na ovom tlu primijenili taktiku partizanskog ratovanja protiv Rimljana, kojom su uspjeli nanijeti velike poraze izvanredno opremljenim i izvježbanim rimskim legijama.

Mnogo više znamo o načinu ratovanja južnih Ilira. Pretpostavlja se da su Iliri u starije doba, možda do IV. st. pr. n. e., imali vojne formacije koje se nisu razlikovale od makedonske falange. To se može zaključiti na osnovi opisa bitke između ilirske vojske predvođene kraljem Bardylisom i one makedonskog kralja Filipa II. U III. st. pr. n. e. Agronova i Teutina vojska ne nastupa više u falangama, nego u manjim, dobro naoružanim i vrlo pokretljivim jedinicama. Slično kao i rimske kohorte, bile su te jedinice sposobne za samostalne operacije, pa su zato imale mnoge prednosti

[1] Balduin SARIA, Die vorgeschichtlichen Ringwallsysteme in Slowenien, *Südost-Forschungen*, 15/1956, str. 41–48.

[2] U svojoj »Povijesti Peloponeskog rata« (Zagreb, 1957, str. 263–264) TUKIDID stavlja u usta spartanskom vojskovođi Brazidi, koji je ratovao protiv ilirskog plemena Linkesta, govor u kojem ovaj kaže da Iliri svojim mnoštvom, nesnosnom vikom i »uzaludnim vitlanjem oružjem« plaše neprijatelje, ali da su oni zapravo slabi i da ih je lako natjerati u bijeg.

Brončani kipić ilirskog ratnika iz Vača, Slovenija. Visok 6,4 cm. VII. st. pr. n. e. Narodni muzej, Ljubljana.

nad falangom. Takve ilirske taktičke jedinice, sposobne za brze i iznenadne akcije, ubrzo su se pokazale superiornijima i od grčkih taktičkih jedinica, pa su upravo u to doba iznijeli nekoliko sjajnih pobjeda nad Grcima.[3]

Na moru su Iliri razvili koncepciju napada koja se također nije mogla razlikovati od partizanskog načina ratovanja. Koristeći se sjajnim mogućnostima što ih je razvedena jadranska obala pružala za iznenadne prepade, Iliri su razvili taktiku borbe koja ih je učinila apsolutnim gospodarima Jadrana za dugi niz stoljeća. Njihovi relativno mali ratni brodovi nisu se, međutim, mogli mjeriti u izravnom sukobu s teškim grčkim i rimskim ratnim brodovima, pa su u sukobu s njima redovito bili poraženi. Iznimka je pobjeda ilirske mornarice kod otoka Paxosa, kada su Iliri primijenili novu taktiku: vezali su čvrsto četiri po četiri svoje male lađe i tako navalili na grčke brodove.[4]

ORUŽJE

Obrana plemenskog teritorija, odnosno ratni pohodi na bliže ili dalje susjede, imali su za posljedicu veliku potražnju za oružjem – obrambenim i ofenzivnim. Arheološki nalazi daju nam obilje materijala koji omogućuje detaljno upoznavanje ilirskog naoružanja u raznim vremenskim razdobljima i u različitim krajevima.

Međutim, antički pisci koji su tako detaljno opisali ratove protiv Ilira vrlo rijetko spominju oružje što su ga Iliri upotrebljavali – vjerojatno zato što se naoružanje ilirskih vojnika nije bitno razlikovalo od naoružanja njihovih neprijatelja.

Od pisanih vijesti najznačajnija je ona koju nalazimo u rimskog pjesnika *Enija* (Quintus Ennius) koji je i sam bio podrijetlom Mesap iz okolice Taranta i koji je, osim toga, imao imanje u Picenumu, gdje je zacijelo imao prilike mnogo saznati o Ilirima i njihovu naoružanju, a vjerojatno čak se i osobno s njima susresti. U svojem djelu »Annales« (540, V) zapisao je »Illyrici restant sicis sibinisque potentes«. Arheolozi su siku (*sica*) identificirali kao zakrivljeni bodež ili kratki mač, koji u osnovi odgovara grčkom kratkom jednosječnom maču nazvanom mahajra. Podrijetlo tog ilirskog mača tražili su arheolozi u Grčkoj, gdje je oružje takvog tipa bilo poznato još u homersko doba, drugi su ga pak tražili na samom Balkanu, gdje je, također u brončano doba, postojao zakrivljeni brončani nož od kojeg se genetski mogao razviti spomenuti mač.[5]

Premda je kratki zakrivljeni mač bio u mlađe željezno doba dobro poznat također i u Španjolskoj, Italiji, Maloj Aziji i drugdje, Rimljani su bili uvjereni da su ga upravo Iliri i Tračani izmislili. U Rimu su kratki krivi mač smatrali tipično ilirskim oružjem. Od imena tog oružja (sica) nastala je riječ sicarius – podmukli ubojica, ali je to značenje imalo opći karakter i nije bilo vezano za Ilire.[6]

Drugo oružje, koje Enije pripisuje Ilirima – *sibyna* (ili sigyna)[7] zapravo je dugačko željezno koplje – arheološki obilato dokumentirano u svim ilirskim krajevima, posebno u nekropolama iz Bosne.

Od drugih ofenzivnih oružja Iliri poznaju još i *bojni nož* (dug oko 20 – 30 cm), koji je mogao biti upotrijebljen i u kućanstvu, ali i u ratne svrhe, kako nam to

---

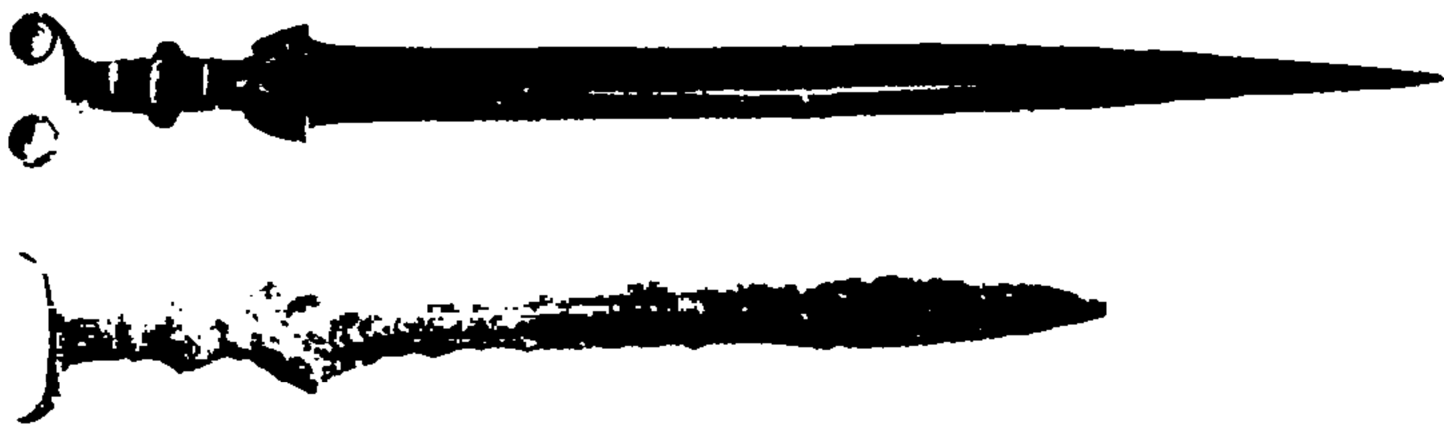
[3] Analizu taktike i strategije vojske južnih Ilira na osnovi opisa antičkih pisaca dao je Alberto GITTI, La politica dei re illiri e la Grecia fino all'intervento romano, Milano, 1936, str. 15 – 19.

[4] A. GITTI, La politica..., str. 21 – 23.

[5] O problemu tog mača vidi ono što su napisali Aleksandrina CERMANOVIĆ, Grčki tip krivog mača u našoj zemlji, *Vesnik Vojnog muzeja*, 4/1957, str. 74 – 82; France STARÈ, Meč z okrašeno nožnico s Cveteža, *Arheološki vestnik*, 4/1953, zv. 2, str. 203 – 210; Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Grčka mahajra i problem krivih mačeva, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 18/1982, str. 25 – 51.

[6] Vidi članak »Sica« Adolpha-Josepha REINACHA u CH. DAREMBERG-E. SAGLIO, Dictionnaire des antiquites grecques et romaines, T. IV, str. 1300 – 1301.

[7] Ovo ilirsko oružje spominje također i FESTUS (p. 336 M): »Sabinam appellant Illyri telum venabuli simile.« Općenito o tom oružju v. A. J. REINACH, spom. dj., T. IV, 2, str. 1336 – 1337, s. v. Sigyna.

Brončani mačevi sa spiralnim završetkom (»antenama«) na gornjem dijelu drške, pronađeni u nekropoli Liburna u Ninu, VIII. st. pr. n. e. Arheološki muzej, Zadar.

pokazuju nalazi takvih noževa u grobovima ratnika, *bojna sjekira* (o upotrebi tog oružja u ratne svrhe govori opet činjenica da su otkrivene zajedno s drugim oružjem u ratničkim grobovima), *luk i strijela*, i *mač*. Ovo posljednje oružje poznavali su Iliri od najstarijih vremena. Mnoštvo različitih tipova pokazuje da su ih Iliri često uvozili iz susjednih krajeva, ali i da su ih u nekim krajevima sami proizvodili i razvijali tipove karakteristične za pojedine krajeve u kojima su nastali. Kao i drugo oružje, i mačevi se najčešće nalaze u grobovima ratnika. Mač u grobu poginulog ili umrlog ratnika ne služi više pokojniku onako kao što je služio dok je bio živ, pa je vjerojatno s tim u vezi običaj da se mač prije nego što se stavi u grob lomi na komade (npr. na Glasincu od VIII. st. pr. n. e. dalje), odnosno da se nekoliko puta savija, kao što to rade u mlađe željezno doba Kelti.[8]

U mlađe željezno doba na ilirsko tlo Kelti donose svoje dugačke željezne dvosjekle mačeve, ali je njihova upotreba ograničena samo na krajeve gdje su živjeli Kelti.[9]

Obrambeno ilirsko oružje uključuje bogat inventar predmeta. Tu su najprije *štitovi*. Oni se upotrebljavaju već krajem brončanog doba, ali o njima malo znamo sve do posljednjih stoljeća starijega željeznoga doba. U to doba, naime, štitovi se prave od drva, odnosno od drva i kože, pa od njih ništa nije ostalo. Tek onda kada štitovi dobivaju u sredini metalni okov (umbo) moguće je i arheološki ustanoviti postojanje tog dijela naoružanja ilirskog vojnika.

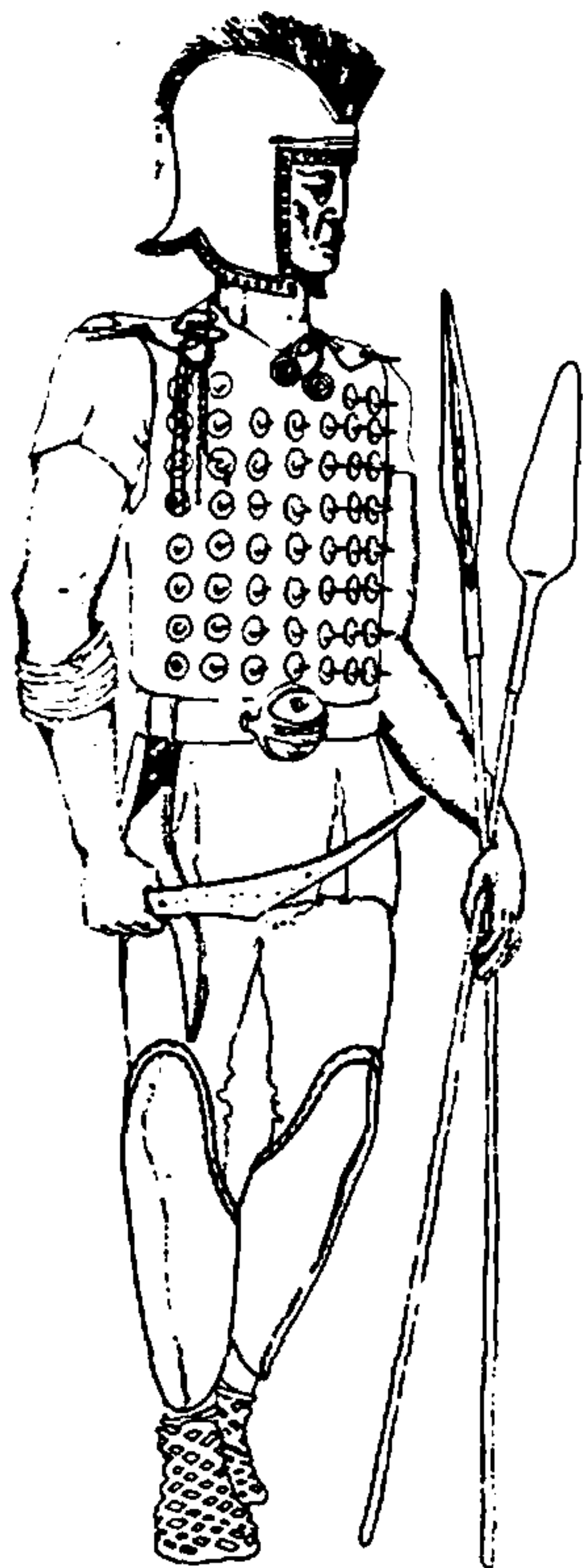
Štitovi što su ih Iliri nosili najčešće su bili okrugli, ali se tu i tamo u istočnoalpskom kulturnom krugu i u Japoda pojavljuje i ovalni tip.[10] Vrlo lijep primjerak okruglog štita je prikazan na privjesku od posrebrene bronce iz VI. st. pr. n. e. koji potječe iz nepoznate liburnske nekropole. Taj privjesak predstavlja stiliziranog ratnika sa šljemom s visokom perjanicom i s okruglim konveksnim štitom ukrašenim koncentričnim krugovima.[11] Okrugle štitove imaju i Iliri s Glasinca, a isto tako i oni

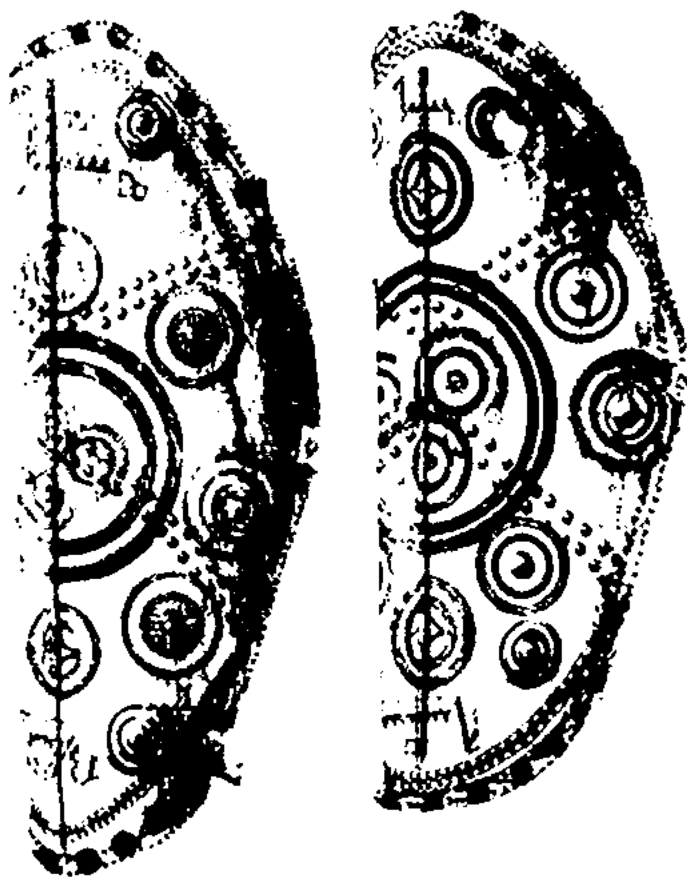
[8] Navest ćemo ovdje glavnu literaturu o mačevima s ilirskog teritorija u kojoj će čitalac naći podatke o ranijim radovima o tom oružju: Šime BATOVIĆ, Prethistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55/1953, str. 145–161; Ivan MAROVIĆ, Brončani mač iz Medine kod Sinja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 56–59/1954–1957, vol. 2, str. 24–27; Ksenija VINSKI-GASPARINI, Mač tipa Mörigen iz Draganića u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 4/1970, str. 3–12; Šime BATOVIĆ, Brončani mač iz Islama Grčkog, *Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 173–188. Za mačeve iz Glasinca v. Alojz BENAC-Borivoje ČOVIĆ, Glasinac, II, Sarajevo, 1957, str. 38; Rastko VASIĆ, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja*, 18/1982, str. 5–24.

[9] Za opće podatke o keltskim mačevima na Balkanu v. Jovan TODOROVIĆ, Classification des épées celtiques dans les Balkans et en Pannonie du Sud, *Archaeologia Iugoslavica*, 6/1965, str. 71–75.

[10] Na jednoj pojasnoj kopči iz Vača kod Litije nalazi se vrlo realistički prikaz ovalnog štita. Na osnovi oblika željeznog okova iz Novog Mesta Stane GABROVEC je zaključio da je upravo ovalnog oblika bio štit što ga je nosio Ilir pokopan u tamo otkrivenom grobu. Usp.: S. GABROVEC, Grob z oklepom iz Novega Mesta, *Situla*, 1/1960, str. 46. Ovalni štit nosi također ratnik prikazan na jednoj urni iz Ribića. Usp.: Dimitrije SERGEJEVSKI, Japodske urne, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 4–5/1949–1950, str. 51–52, T. I, 2.

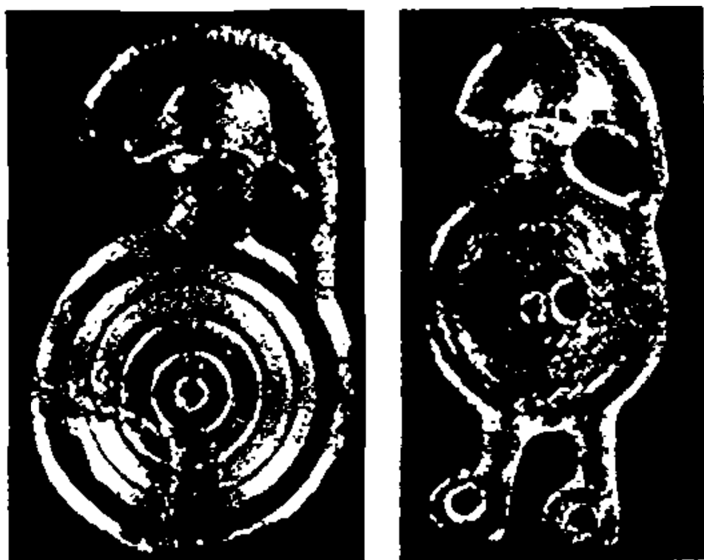
[11] Šime BATOVIĆ, Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz Sjeverne Dalmacije, *Arheološki vestnik*, 6/1955, zv. 2, str. 233 i d., T. I, 7 i 8; ISTI, Nakit na tlu Sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas, Zadar, 1981, str. 142, T. 15.

Brončane potkoljenice iz Ilijaka na Glasincu, ukrašene geometrijskim motivima i stiliziranim prikazima lađa. VIII – VII. st. pr. n. e. Zemaljski muzej, Sarajevo.

Rekonstrukcija izgleda jednog dalmatskog ratnika iz V. st. pr. n. e. (po B. Čoviću)

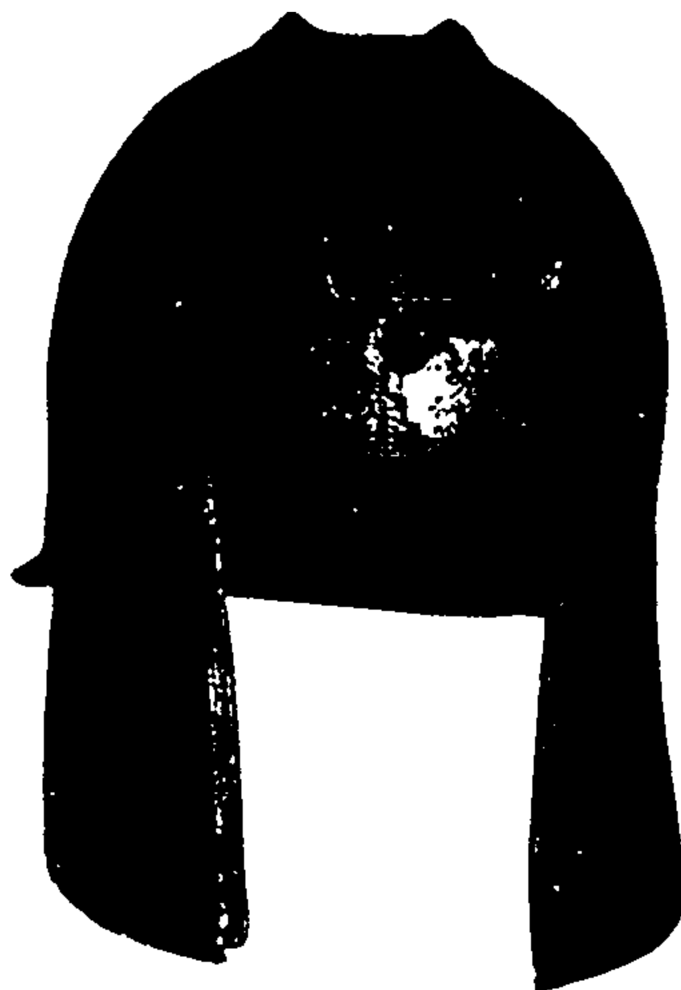
Brončani privjesci u obliku stiliziranih ratnika iz Nina (a) i iz nepoznata lokaliteta (b). VI. st. pr. n. e. Arheološki muzej, Zadar.

Brončani šljem iz Picuga kod Poreča, visina 20 cm, V. st. pr. n. e. Arheološki muzej Istre, Pula.

Brončani šljem »negovskog« tipa iz Novog Mesta u Sloveniji. Na obje strane vidljivi su tragovi udaraca bojnom sjekirom. IV. st. pr. n. e. Dolenjski muzej, Novo Mesto.

Brončani šljem iz Trstenika u Srbiji. Visina 29 cm. Početak V. st. pr. n. e. Narodni muzej, Beograd.

na jugu, u današnjoj Albaniji. Vidimo ih prikazane na novcu ilirskih gradova Scodre i Lissosa, koji je kovan nakon što je taj dio Ilirije potpao pod vlast makedonskog kralja Filipa V 213. god. Stariji su numizmatičari u njima vidjeli makedonski tip štita, no albanski arheolog *Hasan Ceka* iznio je u novije vrijeme mišljenje da taj štit okrugla oblika s koncentričnim polukružnicama uz rubove ne mora biti makedonski, jer je motiv koncentričnog kruga vrlo dobro poznat i Ilirima kao i Makedoncima i da prema tome ta pojedinost ne dokazuje nužno makedonsko podrijetlo tog tipa štita. Ceka zato zaključuje da su takve štitove poznavali istovremeno i Makedonci i Iliri.[12] U prilog toj tezi govori sadržaj prikazan na jednoj pozlaćenoj ukrasnoj pločici iz helenističkog doba što je otkrivena u Gradištu blizu sela Selcë së Poshtme nedaleko Pogradeca u Albaniji. Na njoj vidimo borbu Ilira i Makedonaca; Iliri nose okrugle štitove kao i makedonski vojnik, a jedina je razlika među tim štitovima broj ukrasa u obliku koncentričnih polukrugova na njima: ilirski imaju po četiri, a makedonski pet takvih ukrasa.[13] I iz tog je prikaza jasno da su i Iliri poznavali okrugli štit sličan makedonskom koji je također bio ukrašen ornamentalnim motivom. Taj motiv nije bio samo ukras, nego je imao i simboličko, odnosno apotropejsko značenje.

Sličan ilirskom ovalnom štitu u sjevernim krajevima bio je onaj što su ga u te krajeve donijeli Kelti. Osim željeznih okova (umba) ništa se drugo nije sačuvalo od keltskih štitova, no poznato je da su bili duguljasta oblika, da su bili napravljeni od drva i da su u sredini imali željezni okov.[14]

Rijetka, ali veoma zanimljiva je pojava *oklopa* u naoružanju ilirskog vojnika. Pravi oklop napravljen od brončanog lima poznat je u prapovijesno doba jedino

[12] Hasan CEKA, Questions de numismatique illyrienne, Tirana, 1972, str. 165 – 167; ISTI, Problèmes de numismatique illyrienne, *Studia Albanica*, 1/1964, nr. 2, str. 90.

[13] Vrlo lijepa slika te pločice može se vidjeti u publikaciji »Shqipëria arkeologjike«, Tirana, 1971, sl. 47. Podatke o ilirskom gradu i nekropoli u tom lokalitetu donosi Neritan CEKA, La ville illyrienne de la Basse-Selce, *Iliria*, 2/1972, str. 167 – 215, i ISTI, Quteti ilir pranë Selcës së Poshtme, Tiranë, 1985.

[14] Velik broj tih okova pronađen je u keltskim grobovima. Usp. Slavenka ERCEGOVIĆ, Keltski konjanički grob s Gardoša u Zemunu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, 2/1961, str. 128 – 129.

Ilirima u istočnoalpskom kulturnom krugu. Dosada su otkrivena samo tri primjerka, i to u Novom Mestu, Stični-Vrpolju i Št. Vidu pri Stični. Svi potječu iz vremena prije 500. god. pr. n. e.[15] Sudeći po arheološkim nalazima velika većina ilirskih ratnika nije nosila metalne oklope. Važniji članovi vojne aristokracije na Glasincu, ali i u drugim ilirskim krajevima, nosili su, kako se čini, samo prsluke od debelog sukna ili kože opšivene brončanim tokama.[16]

U južnim ilirskim krajevima otkriveni su u novije vrijeme ostaci brončanih oklopa ilirske izradbe po kojima se može zaključiti da će se daljnjim istraživanjima saznati nešto više o širini upotrebe spomenutog obrambenog oružja u tim krajevima.[17]

U VII. st. pr. n. e. kao dio naoružanja ilirskog ratnika pojavljuju se brončane *potkoljenice* (knemide). Moguće je da su bar neki Iliri i ranije poznavali potkoljenice napravljene od kože; takve su imali i nosioci mikenske kulture u Grčkoj u brončano doba. O njima, međutim, ne znamo ništa. Brončane potkoljenice u Ilira pojavljuju se najprije u južnim krajevima gdje su otkriveni primjerci koji se mogu datirati u VII. st. pr. n. e.,[18] i na Glasincu, također iz toga doba.[19] Primjerci otkriveni u kneževskom grobu na Glasincu posebno su zanimljivi zbog raskošne ornamentike što je na vanjskoj strani izvedena tehnikom iskucavanja i urezivanja. To su shematizirani prikazi brodova, krugovi i motiv triquertuma (trokrake svastike). Posljednja dva motiva nisu, međutim, imala dekorativno značenje, nego apotropejsko: oni su, po vjerovanju onoga tko ih je za života nosio, štitili od neprijatelja. Brončane potkoljenice sve do rimskog doba vrlo se rijetko upotrebljavaju u tim krajevima, a nose ih samo najbogatiji ratnici.

U naoružanje bogatih ratnika ulazi, po prilici u isto doba kad i potkoljenice, također i brončani *šljem*. Vjerojatno zbog mnogo veće važnosti u naoružanju, šljem se relativno često susreće u ilirskim grobovima. Još od VII. st. pr. n. e. brončani se šljemovi proizvode u istočnoalpskom kulturnom krugu. U to doba, a možda i ranije, susreću se šljemovi konična oblika, koji se tipološki izravno nadovezuju na one iz kulture pepeonih žara. Kasnije se pojavljuje na tom prostoru šmarjetski tip šljema (nazvan po mjestu Šmarjeta kod Novog Mesta), vrlo rustične izradbe, sličan kalotastim kapama u Japoda. Kostur šljema bio je napravljen od šiblja i oblijepljen ilovačom. Na tako napravljenom šljemu pričvršćivale su se zakovicama oveće brončane okrugle ploče. Budući da su dosada otkriveni primjerci (ukupno tridesetak) nađeni u ratničkim grobovima, nije bilo teško zaključiti da su zaista služili kao ratni šljemovi, a ne eventualno kao oglavlja ili kao kape.[20]

Na tom istom prostoru razvija se dalje brončani šljem sa širokim obodom i sa dva rebra na kaloti. Na obod se zakovicama pričvršćivao širok pojas od kože koji je štitio ratnikov vrat. Prema Gabrovcu, taj tip šljema bio je u upotrebi u VI. st. pr. n. e.[21]

---

[15] Za nalaze u Sloveniji vidi studiju Stane GABROVCA, Grob z oklepom iz Novega Mesta, *Situla*, 1/1960, str. 29–30.

[16] Rekonstrukciju takvog »oklopa« na osnovi nalaza u jednom »kneževskom« grobu iz VII. st. pr. n. e. dao je Borivoj ČOVIĆ, Ilirski ratnik starijeg željeznog doba, *Vesnik Vojnog muzeja*, 8–9/1963, str. 35; ISTI, Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976, str. 299.

[17] Zasada znamo samo za tri vrlo oštećena ilirska oklopa u današnjoj Albaniji, i to za dva iz kneževskog humka u Urakë i jednog iz mjesta Karicë. Vidi: Selim ISLAMI, La cuisasse illyrienne, *Iliria*, 11/1981, nr. 2, str. 46–50.

[18] Iz tog doba potječu dva primjerka otkrivena u mjestu Dobraç kod Skadra u Albaniji. Usp. Frano PRENDI, Materiale të kulturës ilire të zbulueme në Shqipërinë e veriut. (Trouvailles illyriennes de l'Albanie septentrionale), *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës*, 12/1958, vol. 2, str. 110–112, sl. 2.

[19] Alojz BENAC-Borivoj ČOVIĆ, Glasinac, II, Sarajevo, 1957, str. 36–38; Klaus KILIAN, Zur geschnürten Schienen der Hallstattzeit aus der Ilijak – Nekropole in Bosnien, *Germania*, 51/1973, str. 528–535. Za nalaze potkoljenica u drugim ilirskim lokalitetima v. Borivoj ČOVIĆ, Bronzane knemide iz Dabrice kod Stoca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (Arheologija)*, 29/1974, str. 19–32; Rastko VASIĆ, Prilog proučavanja grčkog oružja u Jugoslaviji, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 18/1982, str. 11–14.

[20] Tom zanimljivom tipu šljema opširnu studiju posvetio je Stane GABROVEC, Halštatske čelade jugovzhodnoalpskega kroga, *Arheološki vestnik*, 13–14/1962–1963, str. 293–305.

[21] Stane GABROVEC, Halštatske čelade..., str. 305–316.

Potkraj starijeg i početkom mlađega željeznoga doba (V – IV. st. pr. n. e.) pod izravnim utjecajem etrursko-italskog šljema pojavljuje se, opet na tom prostoru, vrlo lijep brončani šljem tzv. negovskog tipa (nazvan po mjestu Negova u Slovenskim Goricama).[22]

Šljemovi na Glasincu pojavljuju se u VI. st. pr. n. e. kao uvoz, a u to doba na prostranom području južno od Save pojavljuje se vrlo značajan šljem koji se može smatrati karakterističnim za Ilire. To je šljem sa dvije duge paragnatide i s kvadratičnim otvorom sprijeda; kalota je ojačana sa dva plastična rebra, a na čelu se nalazi zakovica što je služila za učvršćivanje perjanice. Šljemovi tog tipa otkriveni su u mnogim lokalitetima u Albaniji, Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj (uz jadransku obalu), u Makedoniji, Srbiji, a nađeni su također, u manjem broju, i u Rumunjskoj, pa čak i u južnoj Rusiji. Niz takvih šljemova potječe iz Grčke (Olimpija i dr.). Neki stručnjaci datiraju najstarije primjerke iz Grčke već u VIII. st. pr. n. e., i prema njima bi nešto mlađi primjerci što se pojavljuju u južnih Ilira (VII. st.) bili uvezeni iz Grčke. Kasnije su Iliri sami izrađivali šljemove po uzoru na taj šljem.[23] Drugi stručnjaci, posebno albanski arheolog Hasan Ceka, iznose argumente u prilog ilirske provenijencije tog šljema. Prema Ceki, taj se šljem pojavio u Ilira kao originalni ilirski proizvod u VII. st. pr. n. e., a zadržao se u upotrebi sve do II. st. pr. n. e., a ne samo do IV. st. pr. n. e., kako su neki raniji autori mislili. Kao potvrda tako kasne upotrebe služi tom arheologu činjenica da se slika tog šljema vidi na novcu ilirskih gradova Skodre, Lissosa i kralja Gencija.[24]

Od VI. st. pr. n. e. sve do rimske okupacije Iliri ne prestaju uvoziti šljemove iz Italije i Grčke. Korintski šljem iz Arareve gomile na Glasincu (VI. st. pr. n. e.), etrurski šljem iz gradine Čungar kod Cazina, pa još jedan etrurski šljem iz Vrankamena kod Krupe, najljepši su primjerci šljemova strane provenijencije na ilirskom tlu.[25] Uobičajeno je smatrati ih uvozom, što će po svoj prilici u većini slučajeva biti i točno. No spomenuti primjerak iz Vrankamena, što je nađen u ostavi zajedno s afričkim i italskim novcem, za koju smo već prije (str. 126) rekli da bi mogla predstavljati gusarski plijen, upućuju nas na pretpostavku da su do mnogih šljemova Iliri mogli doći i u svojim ratnim, odnosno gusarskim, akcijama protiv Grka ili Italika.

RATNI BRODOVI

O ratnim i drugim brodovima Ilira znamo samo ono malo što su nam o tome vrlo fragmentarno ostavili antički pisci, i ono još manje što možemo zaključiti na osnovi prikaza tih brodova na ilirskom novcu i drugom arheološkom materijalu. Jedna je činjenica nedvojbena: primorski Iliri bili su vrlo vješti pomorci i vrlo vješti graditelji brodova, tako da u tom pogledu nisu ništa naučili ni od Grka ni od Rimljana kad su s njima došli u dodir. Štoviše, ono malo što znamo o ilirskom brodarstvu

---

[22] Stane GABROVEC, Kronologija čelad negovskega tipa, *Situla*, 8, 1965, str. 177 – 186. Vrlo iscrpne studije o šljemovima tog tipa napisao je njemački arheolog Paul REINECKE, Der Negauer Helmfund, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 32/1942, str. 117 – 195; ISTI, Ein neuer Helm der Negauer Reihe aus Unterkrain, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 56 – 57/1954 – 1957, vol. I, str. 72 – 75; Markus EGG, Einige Bemerkungen zum Helmdepot von Negau (Südsteiermark), *Archaeologisches Korrespondenzblatt*, 6/1976, str. 299 – 303.

[23] S takvim se mišljenjem slaže i Milutin GARAŠANIN, Ilirsko-grčki šlem iz Ražane, *Vesnik Vojnog muzeja*, 4/1957, str. 37 – 51. Zbog toga on i predlaže da se taj šljem naziva »ilirsko-grčkim«. U stručnoj literaturi za taj se tip šljema upotrebljavaju i nazivi »korintski«, »ilirski«, »trački« i sl. Vrlo iscrpnu studiju o tom šljemu, s popisom nalazišta i bibliografijom, dao je Vasil LAHTOV, Ilirskiot borečki grob od seloto Rečica-Ohridsko i problemot na grčko-ilirskiot šlem, *Situla*, 8, 1965, str. 48 – 59; Ivan MAROVIĆ, L'elmo greco-illirico, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976, str. 287 – 300.

[24] Hasan CEKA, Atdheu i përkrenares ilire. (La patrie d'origine du casque illyrien), *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës*, 17/1963, nr. 1, str. 98 – 109; ISTI, Questions de numismatique illyrienne, Tirana, 1972, str. 167 – 177.

[25] Malo zastario, ali još uvijek najbolji pregled tih šljemova, s vrlo lijepim ilustracijama, dao je Ćiro TRUHELKA, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehističko doba, Sarajevo, 1914, str. 126 – 132.

jasno govori da su Rimljani, a čini se i ranije Grci, preuzeli od Ilira mnoge vještine iz brodograditeljstva.[26]

Iliri su poznavali nekoliko vrsta brodova. Najviše znamo o ratnom brodu što su ga gradili Liburni, po kojima je taj tip broda dobio ime *liburna*, odnosno *liburnica navis*. To su bili lagani brzi brodovi velikih manevarskih sposobnosti, idealni za gusarske akcije protiv glomaznih grčkih i italskih trgovačkih brodova. Rimljani su brzo uočili prednosti tog broda, pa su ga zato, nakon što je upravo zahvaljujući velikoj pokretljivosti tih brodova u bici kod Akcija 31. god. pr. n. e. Oktavijan izvojevao odlučujuću pobjedu nad teškim grčkim ratnim brodovima u sastavu flote Antonija i Kleopatre, uključili u sastav svoje ratne mornarice. S vremenom je liburna promijenila oblik, pa se čak dogodilo i to da su tim imenom stali nazivati svaki rimski ratni brod. O izgledu liburne u sastavu rimske flote zna se vrlo mnogo,[27] no kako je taj tip broda izgledao prije nego što su ga Rimljani preuzeli, možemo samo nagađati. Vrlo je vjerojatno da je liburna u predrimsko doba samo jedan tip brzog ratnog broda što su ga grčki pisci poznavali pod nazivom lembos. O lembosu pak znamo ponešto iz podataka što ih nalazimo u Polibija, Apijana i drugih pisaca koji su opisivali ratove između Rimljana i Grka s jedne, te Ilira s druge strane. Tako iz Polibija znamo da je u 100 lembosa bilo 5 000 ilirskih ratnika, pa se iz toga zaključuje da su ti brodovi bili relativno mali, jer je u njih moglo stati svega pedesetak vojnika. Moguće je, međutim, da su Grci pod nazivom lembos, odnosno Rimljani pod nazivom lembus, razumijevali svaki ilirski ratni brod bez obzira na veličinu i oblik. A Iliri su, posve sigurno, imali više tipova ratnih brodova od kojih je samo jedan – onaj koji su kasnije nazvali liburna – bio pogodan rimskim pomorskim stratezima.[28]

Važan podatak o ilirskom brodovlju donosi rimski leksikograf Marko Verije Flak u djelu »O značenju riječi« (De verborum significatu). Gramatičar Seksto Pompej Fest će prepričati Flakov podatak i dati svoj komentar: »Serilia je po Verijevu mišljenju naziv za istarska i liburnska plovila što se zbijaju lanenim i žukovim konopcima...«[29]

Sve donedavno taj se podatak nije mogao potvrditi arheološkim dokazima, no 1966. godine u uvali u blizini Zatona pokraj Nina otkriveni su pod morem ostaci jednog, a 1982. godine i drugog broda za koje je ustanovljeno da su pravljeni tehnikom šivanja, tj. upravo onako kako smo o tome obaviješteni od spomenutih rimskih pisaca. Dijelovi brodske konstrukcije su se, naime, čvrsto vezivali prepretenim konopcem, o čemu svjedoče redovi rupica na rubovima sačuvanih dasaka. Ne može biti sumnje, da se upravo na taj tip broda odnosi naziv *serilia* (odnosno *serilla* kako piše Pavao Đakon), koji nalazimo kod Flaka i Festa.

Otkriveni brodovi dugački su 8 do 9 metara i imali su jedan, odnosno dva jarbola. Radiokarbonska analiza je ustvrdila, da se drvo od kojega su ti brodovi bili napravljeni može datirati u III. ili II. stoljeće pr. n. e., a na osnovi nalaza u samim brodovima

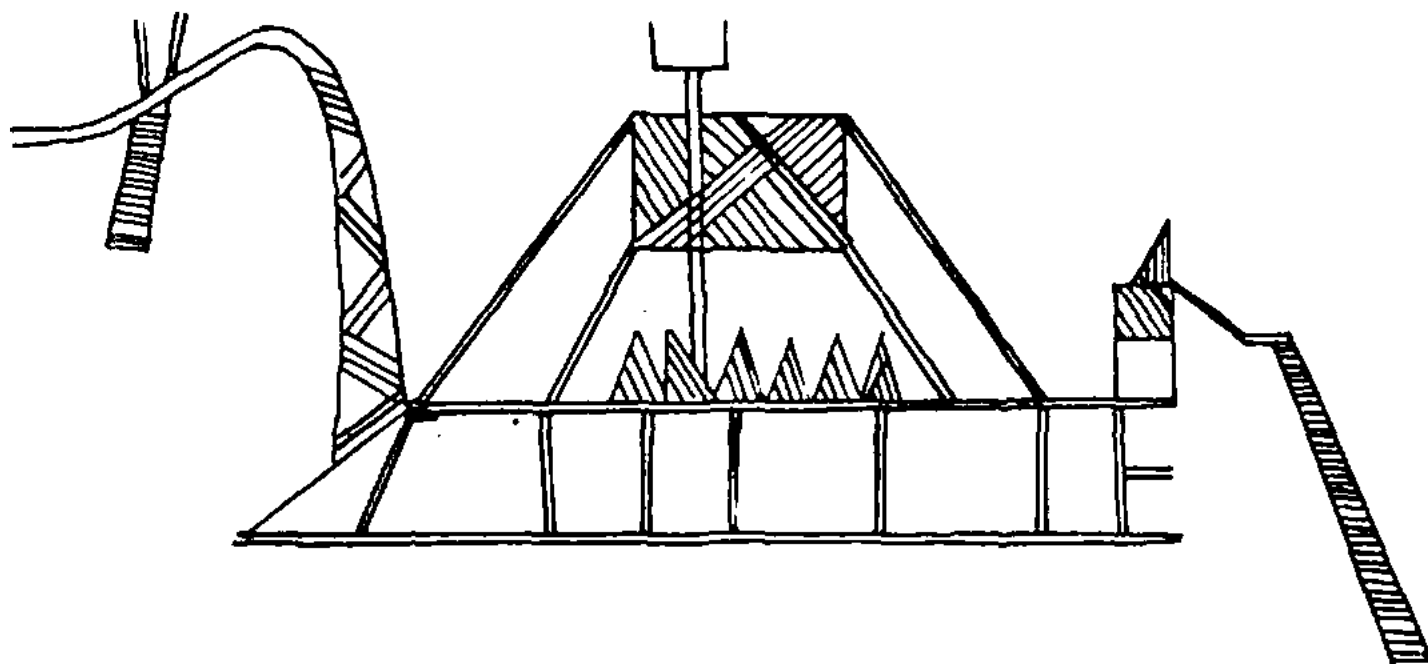
---

[26] To se može i indirektno zaključiti na osnovi činjenice da su Grci i Rimljani u svoju brodarsku terminologiju uključili nekoliko naziva koje su preuzeli od Ilira. Po Hansu KRAHEU (Die Sprache der Illyrier, I. Teil, Wiesbaden, 1955, str. 114) to su: lat. *galaia* (galeia), grč. γαλαία, naziv za brzi brod; lat. *gandeia* = afrički brod, ali ta bi riječ bila ilirskog, točnije mesapskog podrijetla; lat. *horcia* = mali ribarski čamac; lat. *liburna* = brzi ratni brod; lat. *paro*, grč. παρών = barka; lat. *lembus*, grč. λέμβυζ = mali brzi brod. O ilirskom podrijetlu ovog posljednjeg naziva pisao je H. KRAHE poseban članak: »Griech. λέμβοζ, lat. lembus — eine illyrische Schiffsbezeichnung?«, *Gymnasium*, 59/1952, H. 1, str. 79. Za ilirsko podrijetlo imena *gandeia* pledira E. VETTER, Ein illyrischer Schiffsname, *Mitteilungen des Vereins klassischer Philologen in Wien*, 2/1925, str. 75—77.

[27] Vrlo detaljnu analizu rimske liburne dao je Silvio PANCIERA, Liburna, *Epigraphica*, 18/1956, str. 130 – 156.

[28] Da je liburna bila samo oblik lembusa misli i L. CASSON, Ships and Seamanship in the Ancient World, Princeton, 1971, str. 141 – 142.

[29] Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt, cum Pauli Epitome, Lipsiae, 1913, p. 460 L. Sažetak tog podatka donosi u VIII. st. benediktinac PAVAO ĐAKON u svojoj »Historia Langobardorum«. Vidi o tome Mate KRIŽMAN, Antička svjedočanstva o Istri, Pula – Rijeka, 1979, str. 200 – 204.

Crtež lađe na jedra na jednoj potkoljenici iz Ilijaka na Glasincu. VIII – VII. st. pr. n. e. Na pramcu je stilizirana pulena u obliku neke životinje, na krmi veslo za kormilarenje.

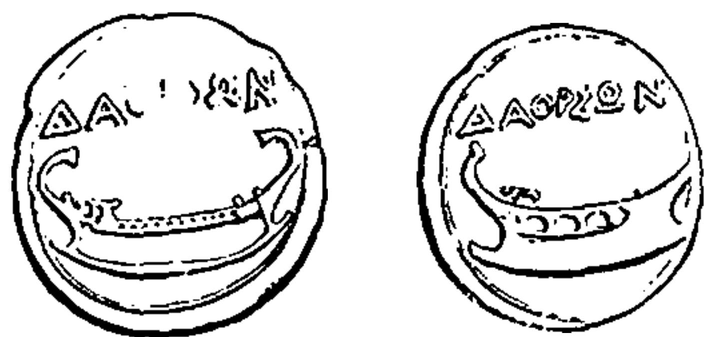

Ostaci liburnskog broda u Zatonu kod Nina. Podmorska snimka.

da su oni bili potopljeni 200 do 300 godina kasnije, tj. u rimsko doba. Zasada su to jedini arheološki ostaci ilirskih brodova.[30]

Shematizirani prikazi ilirskih brodova što su nam se sačuvali do danas na ilirskom novcu i drugom arheološkom materijalu nam pomažu da predočimo jasniju

[30] Najpotpuniji izvještaj o tom nalazu v. u Zdenko BRUSIĆ i Miljenko DOMJAN, Liburnian boats – their construction and form; u: *Sewn Plank Boats. Archaeological and Ethnographic papers based on those presented to a conference at Greenwich in November, 1984. Ed. by S. McGrail and E-Kentley*, Oxford, 1985, str. 67 – 85.

Novčić plemena Daorsa s prikazom broda. (Po M. Kozličiću)

sliku o ilirskom brodovlju. Najstarije prikaze, nažalost jako shematizirane, imamo ugravirane na brončanim potkoljenicama otkrivenim u lokalitetu Ilijak na Glasincu.[31] Kako su domoroci iz duboke unutrašnjosti, koji se sigurno nisu nikada bavili pomorstvom, došli na misao da upravo motiv lađe ugraviraju na svoje potkoljenice, ostat će za nas vječna tajna, ali jedna pojedinost na tim lađama otkriva nam možda područje gdje je »umjetnik« koji ih je izradio našao inspiraciju za taj motiv. Ti brodovi, naime, imaju pulenu na pramcu u obliku neke životinje, vrlo vjerojatno konja, koja nas neobično jako podsjeća na pulene što ih imaju brodovi ucrtani na jednoj kamenoj steli iz Novilare kod Pesara u Italiji. Ta stela prikazuje na prednjoj strani bitku između dva ratna broda od kojih jedan očito pripada domaćim stanovnicima – Picentima, a drugi njihovim neprijateljima sa suprotne obale Jadrana – Ilirima.[32]

Najveći broj prikaza ilirskih brodova imamo na novcu. Sve donedavna bili su poznati prikazi ilirskih brodova na novcima Skodre i Lissosa, plemena Daorsa i ilirskog kralja Gencija,[33] a 1971. god. otkriven je dotad nepoznat novac plemena Labeata s vrlo lijepim, realističnim prikazom lađe.[34] Sav taj novac datira se u III. i II. st. pr. n. e., dakle u doba kada o ilirskim brodovima pišu i grčki pisci. Koji je tip broda prikazan na tom novcu teško je reći. Neki autori u njemu vide liburnu, no jesu li i južni Iliri i oni s područja Neretve (Daorsi) poznavali upravo tip broda što su ga gradili Liburni teško je reći.

Premda se radi o vrlo shematiziranim prikazima brodova, možemo ipak na osnovi njih saznati neke pojedinosti o njihovu izgledu, konstrukciji, veličini i sl. Možemo tako primijetiti, da su ti brodovi imali rostrum, tj. šiljasti kljun kojim su u bici udarali o bok protivničkog broda, da su neki od tih brodova imali male kabine na krmi, da su se brodovi kretali snagom vesala, da su neki imali jedra četvrtasta oblika. Na osnovi pak prikaza brodova na novcu plemena Daorsa koje je živjelo u porječju Neretve, može se zaključiti, da je to pleme gradilo dva tipa brodova – ratne i trgovačke, te da su ti brodovi bili dugački najviše oko 15, a široki oko 4,5 m.[35]

Jednu pojedinost moguće je uočiti u prikazima brodova na novcu plemena Labeata – važnu ne samo za rekonstrukciju izgleda južnoilirskih brodova, nego i za upoznavanje ilirskih vjerovanja. Na tim je prikazima, naime, jasno vidljivo, da su

---

[31] Alojz BENAC-Borivoj ČOVIĆ, Glasinac, II, Sarajevo, 1957, str. 36–38, T. XVI, sl. 2–3.

[32] Stelu iz Novilare objelodanio je I. UNDSET, Zwei Grabstelen von Pesaro, *Zeitschrift für Ethnologie*, 15/1883, str. 209–219, T. V. Da su se na suparničkom brodu borili Iliri, a ne Grci ili čak Feničani, kako su neki ranije mislili, prvi je iznio mišljenje Moritz HOERNES, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien, 1898, str. 641. Posebno o brodovima prikazanim na tim stelama pisao je M. BONINO, The Picene ships of the 7th century BC engraved at Novilara, *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, 4/1975, Nr. 1.

[33] Od obimne literature o tom novcu dovoljno je ovdje citirati rad Selima ISLAMIJA, Le monnayage de Skodra, Lissus et Genthios, *Iliria*, 2/1972, passim.

[34] Bep JUBANI, Monnaies illyriennes à l'ethnikon de ΛΑΒΙΑΤΑΝ découvertes à Kukës, *Studia Albanica*, 9/1972, nr. 1, str. 69–75.

[35] Detaljnije u Mithad KOZLIČIĆ, Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa. (Prilog istraživanju antičkog brodarstva istočne jadranske obale). *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija*, n. s. 35–36/1980–1981, str. 163–188. Općenito o razvoju ilirskog brodovlja pisao je Mario JURIŠIĆ, Prilog poznavanju ilirskog brodovlja na Jadranu do 2. st. pr. n. e. *Prinosi Odjela za arheologiju*, Zagreb, 1983, str. 5–16.

labeatski brodovi imali pulene na krmi i na pramcu u obliku zmije. Znamo da pulene na brodovima nisu imale dekorativnu funkciju, nego da su bile u svezi s vjerovanjima moreplovaca, da će ih životinja prikazana na puleni zaštititi od mnogobrojnih opasnosti koje im prijete od nevremena i neprijatelja. A zmija je upravo u južnih Ilira imala veliko religiozno značenje, uz ostalo i kao totemska životinja, tj. životinja koja se smatrala zaštitnicom ilirskog roda. *Stoga se i prikazi zmije na pulenama ilirskih* brodova moraju dovesti u vezu sa zaštitničkom ulogom zmije u vjerovanjima južnih Ilira.[36]

---

[36] Opširnije o tome Aleksandar STIPČEVIĆ, Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije? *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 20/1973, str. 413 – 418. O zmiji kao totemskoj životinji u Ilira v. Aleksandar STIPČEVIĆ, Kultni simboli kod Ilira. Sarajevo, 1981, str. 56 – 57 i passim.

POGLAVLJE SEDMO

DUHOVNI ŽIVOT

Razlike što postoje između pojedinih ilirskih plemena, ili pojedinih krajeva nastanjenih Ilirima, nisu ni na jednom drugom području tako uočljive kao u duhovnoj kulturi. Drukčije nije ni moglo biti: Iliri žive u vrlo različitim društveno-političkim prilikama, žive u različitim klimatskim podnebljima, u blizini različitih susjednih kultura koje različito utječu na umjetnost, religiju, jezik i druge strane duhovnog života. Osim toga, ilirska je kultura izrasla na vrlo različitim kulturnim osnovama, koje su umnogome uvjetovale razvitak ilirske kulture u pojedinim krajevima. Pažljivom analizom sačuvanog arheološkog materijala i pisanih izvora dolazimo do sve evidentnije spoznaje da Iliri nisu nikada imali jednu jedinstvenu, u duhovnom pogledu konzistentnu i zrelu kulturu, kulturu koja bi imala toliko njoj svojstvenih elemenata da bi kao cjelina bila raspoznatljiva među drugim onovremenskim kulturama, onako npr. kao što je to bila keltska, skitska ili etrurska. U umjetnosti nisu uspjeli stvoriti nacionalni stil, na religioznom polju vlada šarolikost koja više nego išta drugo govori o duhovnom nejedinstvu Ilira, a ono malo što znamo o plesovima, glazbi, jeziku itd. dovoljno je da nam otkrije da su i u tim područjima kulture Iliri bili nejedinstveni. Ta nejedinstvenost u duhovnoj, a vidjeli smo ranije i u materijalnoj kulturi, pa politička nejedinstvenost Ilira, stvorila je već u antici pomutnju u pisaca koji su o njima pisali, a ništa bolje nije ni u suvremenih pisaca koji nisu mogli čvrstim nitima povezati sva ona plemena što se uobičajeno smatraju ilirskim. Nemogućnost da se na tako velikom prostoru, kao što je bio onaj na kojem su živjeli Iliri, stvori jedna čvrsta panilirska politička organizacija, umnogome je umanjila priliku da se u ilirskih plemena stvori osjećaj pripadnosti jednom natplemenskom nacionalnom biću, da se formira jedinstveni panteon koji bi stvorio bar iluziju o zajedničkoj sudbini svih Ilira. Čini nam se, štoviše, da su Iliri u prvim stoljećima starijega željeznoga doba u duhovnom pogledu imali mnogo više zajedničkih elemenata negoli kasnije, u protopovijesno doba, kad je stvaranje manjih političkih entiteta dovelo do duhovne razjedinjenosti kakva ranije nije postojala u tako jako izraženom obliku.

RELIGIJA

Vjerovanje u nadnaravne sile koje upravljaju sudbinom ljudi, u tajnovite i moćne bogove o čijoj milosti ovise rođenje i smrt, bolesti i zdravlje, suša koja donosi glad i kiša koja donosi blagostanje, dobar ili mršav ulov, vjerovanje u moć pojedinih predmeta da odvrate zao pogled ili zle nakane neprijatelja – ostavili su brojne svjedoke u predmetima što ih arheolozi pronalaze u ilirskim grobovima i naseljima i epigrafskim spomenicima iz rimskoga doba. Za ranija vremena – sve do rimske okupacije – najbrojniji su oni ostaci koji se odnose na jedno posebno područje religijskih i magijskih vjerovanja – na religioznu simboliku.

Izvanredno velik broj privjesaka sa simboličkim značenjem pruža bogatu i dosad nedovoljno iskorištenu građu za proučavanje malo poznatog duhovnog svijeta prapovijesnih Ilira, za identifikaciju duhovnih strujanja što su s raznih strana i u razna vremena zapljuskivala zapadni Balkan. Upravo nam ti sitni privjesci i grafički prikazi

Ulomak prijeklada od pečene gline ukrašen koncentričnim krugovima, iz Rifnika kod Celja. Starije željezno doba. Pokrajinski muzej, Celje.

pojedinih simbola na glinenim ili metalnim predmetima otkrivaju vrlo zanimljive pojedinosti iz duhovnog života u pojedinim ilirskim područjima, kao i podrijetlo pojedinih skupina simbola, odnosno njihovu povezanost s kulturama i narodima koji su sudjelovali u etnogenezi Ilira ili koji su tijekom povijesti utjecali na ilirsku kulturu.

Sistematiziranjem simbola koji su dosad identificirani na ilirskom tlu došlo se do spoznaje da je pri formiranju religioznog svijeta Ilira sudjelovalo nekoliko važnih i lako prepoznatljivih kulturno-etničkih kompleksa. Tu je najprije vrlo značajan religiozni kompleks koji su stvorile mnogobrojne predindoevropske neoeneolitičke populacije u kojima je dominirao kult Velike Majke, odnosno kult plodnosti. Različite manifestacije tog kulta (npr. simbol goveda, odnosno bika kao personifikacije regenerativnih sila u prirodi, pa jarca koji se žrtvovao bogovima da bi se osigurala plodnost zemlje i stoke, sjekire kao simbola Velike Majke i dr.) doživjele su tijekom vremena i u različitim ilirskim područjima promjene koje, međutim, nisu bitno modificirale njihov osnovni sadržaj. Nema sumnje da je taj mediteranski kompleks odlučujuće sudjelovao pri formiranju duhovnog života Ilira.

Manje su važni, ali ipak prepoznatljivi, religiozni simboli što su na zapadni dio Balkana stigli tijekom brončanoga doba iz kretsko-mikenskog kulturnog kruga (konsekrativni rogovi, dvostruka sjekira – labrys, posmrtne maske i dr.).

Odlučujući zaokret u repertoaru religioznih simbola nastao je dolaskom Indoevropljana, dok su kasniji prodori stepskih konjaničkih naroda, pa dolazak Kelta na Balkan, te utjecaji iz helenskog svijeta i iz Italije tijekom željeznoga doba obogatili nizom značajnih novih simbola ilirski simbolički sustav, ali ga ipak nisu bitnije promijenili. Tek dolazak Rimljana i njihova dugotrajna okupacija unose u taj sustav velike promjene, ali samo tamo gdje je utjecaj rimske religije bio neposredan. U krajevima gdje proces romanizacije nije bitnije promijenio duhovni život domorodačkog stanovništva, tradicionalna ilirska religija i ilirski religiozni simboli žive usporedo sa simbolima i religijama što su ih donosile rimske legije i doseljenici iz drugih krajeva Carstva. Iliri će s vremenom prihvatiti mnoge religiozne simbole okupatora, ali će, posebice u unutrašnjosti zemlje, ljubomorno čuvati i svoje, pa će tako mnogi ilirski simboli odoljeti vremenu i nadživjeti u vjerovanjima kasnijih naroda na Balkanu i samo Rimsko Carstvo.

Uz pomoć usporedbe sa simbolima što se pojavljuju u okolnim civilizacijama, prije svega grčkoj i rimskoj, moguće je dešifrirati značenje pojedinih simbola u Ilira i otkriti njihovo mjesto u ilirskom simboličkom sustavu.[1] Analiza mnogobrojnih simbola što su ih arheolozi otkrili u ilirskim nekropolama i naseljima otkriva da je glavni objekt kulta Ilira u prapovijesno doba bilo Sunce.

---

[1] Detaljno o značenju religioznih simbola u Ilira vidi: Aleksandar STIPČEVIĆ, Kultni simboli kod Ilira, Sarajevo, 1981.

Keramička posuda iz Picuga kod Poreča ukrašena tehnikom urezivanja. Potječe vjerojatno iz V. st. pr. n. e. (Po A. Amorosu)

Kultna kolica od bronce s pticama selicama iz Glasinca. Visina 16,8 cm, dužina 20,4 cm. VI. st. pr. n. e. Naturhistorisches Museum, Beč.

Kultne posude od pečene gline iz Dalja kod Osijeka. Gornje dvije imaju drške u obliku glava barskih ptica, a donje u obliku neke životinje (ovna?). Visina prvih dviju 6 cm, a drugih 15,7 i 16,8 cm. Starije željezno doba. Arheološki muzej, Zagreb.

Privjesci u obliku koncentričnih krugova, isti motiv uklesan na kamenim spomenicima, ugraviran na metalnim pojasnim kopčama, potkoljenicama itd., te brojni drugi simboli povezani s kultom Sunca, govore o izvanrednoj raširenosti tog kulta u Ilira. O tom kultu govori npr. svastika, spiralni ornament, privjesci u obliku konja, likovi zmija, ptica selica itd. Svaki od tih simbola otkriva poneku pojedinost vrlo

Keramička posuda ukrašena valovitim crtama i nizom svastika. IV. st. pr. n. e. Dolenjski muzej, Novo Mesto.

Keramička posuda ukrašena solarnim simbolima – na poklopcu su prikazane stilizirane figure jelena, a na trbuhu posude niz svastika i drugi geometrijski motivi. Visina 30 cm. IV. st. pr. n. e. Dolenjski muzej, Novo Mesto.

kompleksnog solarnog kulta u Ilira: svastika simbolizira Sunce u pokretu,[2] Sunčeva lađa, što je tako često prikazana u Liburna i u istočnoalpskom kulturnom krugu, nosi Sunčev disk po nebeskom svodu,[3] zmija kao simbol plodnosti, čuvarica kućnog ognjišta i htonička životinja mnogim je elementima povezana sa solarnim kultom,[4] jelen kao žrtvena životinja simbol je Sunca par excellence,[5] konj koji vuče kolica (kakva su otkrivena u Podzemlju i u Dragadušu u Sloveniji) podsjeća nas na konje koji

[2] O tom simbolu u Ilira vidi: A. STIPČEVIĆ, »Kukasti križ (svastika, crux gammata) kod starih Ilira«, *Gjurmime albanologjike*, 9 (3)/1970, nr. 1 – 2, str. 109 – 128.

[3] Najljepši primjerak kultnih kolica koje vuku barske ptice otkriven je na Glasincu. Usp. Otto SEEWALD, Der Vogelwagen vom Glasinac, Leipzig, 1939.

[4] Vidi o tome rad Georga WILKEA, Kult mjeseca u priči i u umjetnosti indoevropskih naroda, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 25/1913, str. 539 – 540.

[5] Kao kultna životinja jelen ima veliku ulogu u ovim krajevima već u brončano doba (npr. u Vučedolu). Iz željeznog doba sačuvani su brojni brončani privjesci u obliku ove životinje. O kultu jelena u prapovijesno doba v. W. SCHULZ, Bemerkungen zum Sonnenhirsch und Opferhirsch, *Varia archäologica W. Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht, Berlin*, 1964, str. 435 – 439.

Pojasna ploča iz Gradišta blizu sela Selcë se Poshtme (Donje Selce) blizu Ohridskog jezera u Albaniji. III. st. pr. n. e.

vuku Faetontova kola po nebeskom svodu itd. Slično kao i u drugih naroda na tom stupnju razvitka, kult Sunca temelj je svim ostalim religioznim manifestacijama, čak i onima koje na prvi pogled nemaju zajedničkih elemenata s tim kultom. Najizrazitije je kult Sunca bio razvijen u sjevernim ilirskim krajevima. U toku brončanoga doba pojedini oblici tog kulta, prema mišljenju nekih arheologa, prodiru iz Podunavlja sve do Grčke.[6] Dominantna uloga heliolatričkog kulta u sjevernim ilirskim krajevima dokumentirana je velikim brojem simbola tipičnih za taj kult: barske ptice, koncentrični krugovi i slični simboli mnogo su češći u tim krajevima negoli u južnim, gdje dominira jedan drugi kult – kult zmije.

Kult Sunca posvjedočen nam je i zanimljivom pisanom viješću. Filozof *Maksim iz Tira*, koji je živio u doba Antonina, u svom djelu »Da li se moraju bogovima podizati kipovi« spominje da Peonci, ilirsko pleme u današnjoj Makedoniji, obožavaju Sunce u obliku malog diska podignutog na dugačkom štapu.[7]

Zmija je na Balkanu vrlo stara kultna životinja. Susreće se već u neolitu, ali je njezino značenje uvelike poraslo u vezi s pojavom Ilira na ovom tlu. Kao životinja – totem ilirskog roda ona ima središnju ulogu u mitološkom i religijskom sustavu južnih Ilira. Već smo govorili o povezivanju zmije sa samim imenom Ilira, a ovdje treba istaknuti brojne prikaze te životinje koji postaju osobito česti od V. st. pr. n. e. dalje u nakitu (kao završeci na narukvicama, ogrlicama, fibulama, ukrasnim iglama, kao aplike na privjescima itd.). Osobito su česti ti prikazi u Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Albaniji. Zmija se tamo pojavljuje kao čuvarica kućnog ognjišta (vrlo žive ostatke tog vjerovanja naći ćemo i danas na Balkanu), kao simbol plodnosti, htoničko božanstvo, apotropejska životinja, totem, demon voda itd. Zmija će kao plemenski simbol južnih Ilira uporno odolijevati svim nedaćama što će te Ilire zadesiti te će zajedno s njima nadživjeti i nekoliko stoljeća dug proces romanizacije tih krajeva i mnoge druge promjene povijesne i kulturne. Kršćanstvo će pokušati, i umnogome će i uspjeti, istjerati iz narodnog vjerovanja taj ilirski simbol, ali nikada ne potpuno, tako da će, zajedno s mnogim drugim ostacima iz prapovijesnih vremena, ostati u svijesti tamošnjih stanovnika sve do danas. Ogorčena borba što je kršćanstvo od početka vodi protiv tog poganskog božanstva dobila je u biografiji Sv. Hilariona, koju je napisao domaći sin *Sv. Jeronim*, i svoju melodramsku interpretaciju. Priča nam tako Sv. Jeronim da je Sv. Hilarion 365. god. došao u Epidaur da oslobodi tamošnje kršćane od velike napasti. Golema zmija koju je narod na svom jeziku nazivao Boas (»quos gentili sermone Boas vocant«) gutala je ne samo stoku nego i seljake i pastire. Da ih oslobodi od tog zla došao je Sv. Hilarion, koji je zmiju brzo

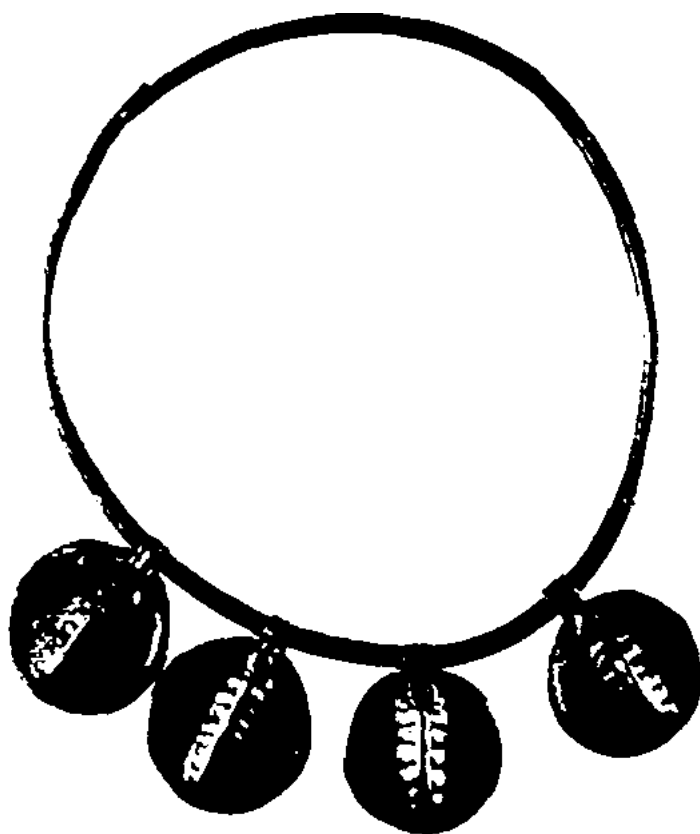
---

[6] O toj ekspanziji heliolatričkog kulta prema jugu v. Ernst SPROCKHOFF, Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum, *Jahrbuch des Römisch-Germ. Zentralmuseum zu Main*, 1/1954, str. 37. i d.

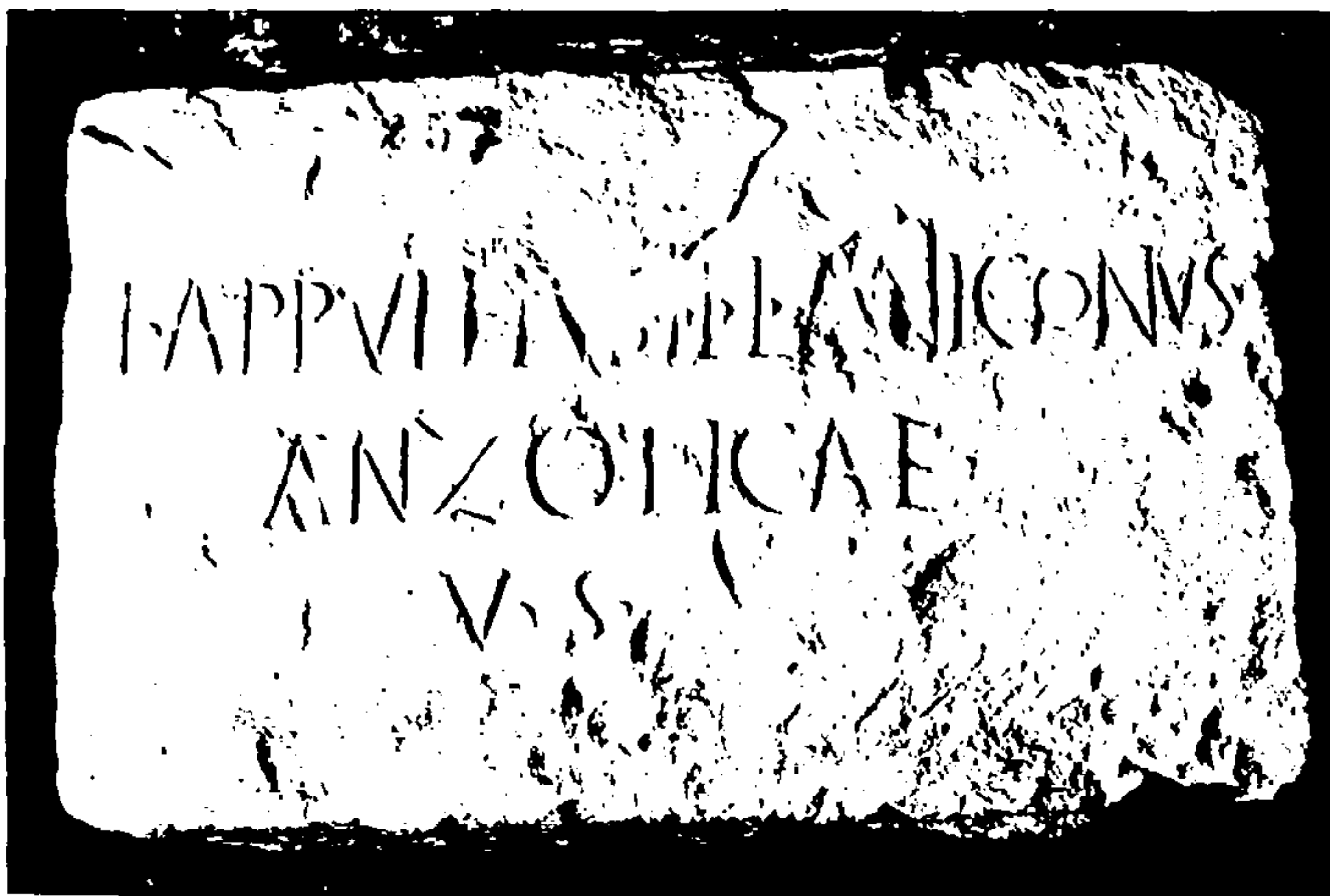
[7] MAXIM TYR., Philosophumena, II, 8, 6. Vidi komentar te vijesti u Raffaele PETTAZZONI, Antichi culti solari nella penisola balcanica, *Rivista d'Albania*, 2/1941, fasc. 2, str. 109 – 114.

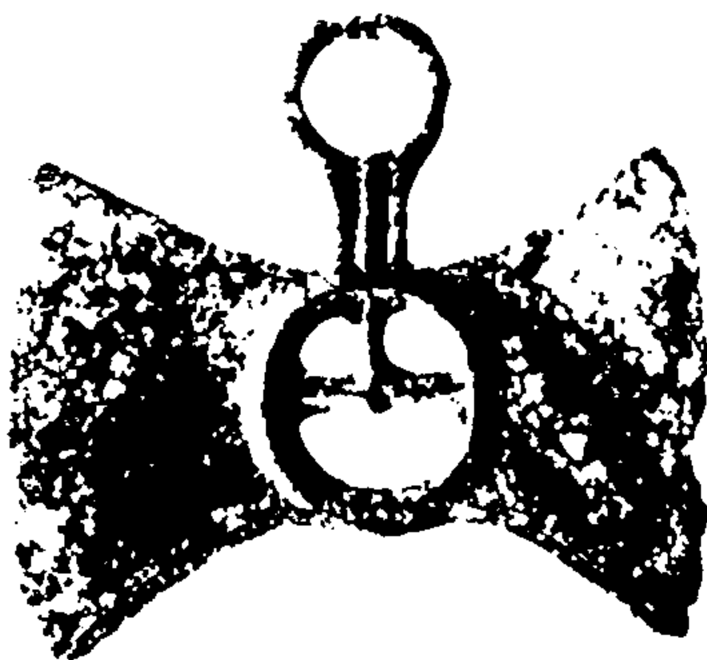
Keramička kul'na posuda u obliku roga (rhyton) s ptičjom glavom na užem dijelu. Pronađena je u nekropoli u Ljubljani, a potječe s kraja brončanog ili početka željeznog doba. Visina 14,3 cm. Narodni muzej, Ljubljana.

Ogrlica iz Jagodnje Gornje kod Biograda na moru. IV-III. st. pr. n. e. Arheološki muzej, Zadar.

Zavjetni natpis posvećen liburnskoj božici Anzotici otkriven u Ninu. Visina 28,2 cm, širina 47 cm, debljina 9,5 cm. Arheološki muzej, Zadar.

Brončani privjesak u obliku dvosjekle sjekire (labrys) iz mjesta Visoi kod Beranaca blizu Bitole. Visina 6.7 cm, dužina 6.5 cm. Starije željezno doba. Narodni muzej, Bitola.

Žrtvenik posvećen božici Eji (Eia) iz Pule. Visina 81 cm, širina 35 cm. Arheološki muzej Istre, Pula.

svladao i ubio.[8] *Taj čudesni pothvat Sv.* Hilariona snažno se dojmio tamošnjih kršćana, pa su kasnije o tome pisali mnogi pisci, a stanovnici Epidaura i njihovi potomci prepričavali su s ponosom tu priču i pokazivali spilju u kojoj je zmija Boas živjela.

Znanstveno tumačenje te legende dao je već prije više od stotinu godina glasoviti engleski arheolog Arthur J. Evans, koji je u njoj vidio personifikaciju pobjede kršćanstva nad starim poganskim vjerovanjima: »Kako je interesantna ova personificirana pobjeda kršćanstva nad kadmunovim i eskulapovim obožavanjem zmije u ranim danima Epidaura. Kako je sugestivno ovo vezivanje mjesne mitologije uz novu religiju!«[9]

---

[8] S. HIERONYMUS, Vita s. Hilarionis, lib. 9.

[9] Arthur J. EVANS, Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875, Sarajevo, 1965, str. 306 – 307. U tom smislu isti će autor pisati i kasnije u djelu »Antiquarian Researches in Illyricum«, Westminster, 1883, str. 18. Za razne priče iz kasnijih vremena u vezi s tom legendom v. Giuseppe PRAGA, La leggenda di S. Ilarione a Epidauro in Adelmo, scrittore anglo-sassone del VII secolo, *Archivio storico per la Dalmazia*, anno 13/1938 (fasc. 147), str. 83 – 91.

Ulomak žrtvenika posvećenog domaćem božanskom paru Vidasusu i Thani. Otkriven je u Topuskom 1936 – 1937. god. Visina 30 cm, širina 27 cm. Arheološki muzej, Zagreb.

Liburnska božica Venus Anzotica s Prijapom. Kip je otkriven 1938. god. u Ninu (antička Aenona). Visina (bez postolja) 87,5 cm. II. st. Arheološki muzej, Split.

Pojava kulta zmije samo u južnim ilirskim krajevima (na sjeveru su prikazi zmije vrlo rijetki) daje nam pravo da razlikujemo dva prilično jasno definirana, makar i ne jasnom granicom odijeljena religiozna kompleksa – na jugu kompleks u kojem dominira kult zmije u svim svojim raznovrsnim i bogatim manifestacijama, a na sjeveru kompleks u kojem vladaju barske ptice i drugi simboli Sunca.

Veliku skupinu čine simboli koji govore o praznovjerju Ilira. Mnoge predmete za koje se vjerovalo da donose sreću i sl. vješali su Iliri kao amulete oko vrata. Ti su amuleti štitili njihova vlasnika od neprijatelja, od zlog pogleda (npr. amuleti u obliku ruke što su otkriveni u istočnoalpskom kulturnom krugu, pa u obliku falosa, novca,[10] u obliku noge, pa razne kosti i posebno zubi divljih životinja itd.).

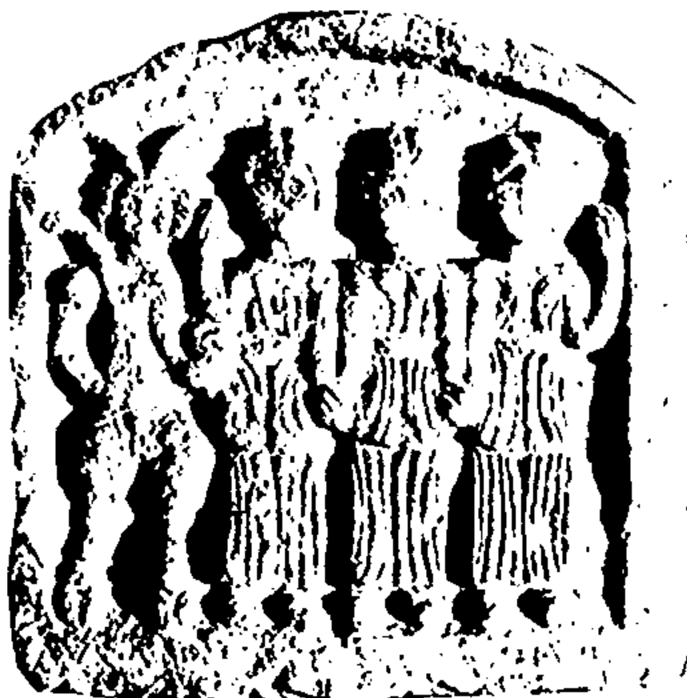
Svijet što nam ga otkrivaju simboli svijet je pun straha od prirodnih nepoznanica, od bolesti, od zlih ljudi i neprijatelja, koji žele pojedincima ili plemenu nanijeti zlo. Tadašnji je čovjek izgradio u obliku raznovrsnih amuleta cijeli obrambeni sustav protiv vidljivih i nevidljivih sila. Ti su amuleti u očima tadašnjeg čovjeka bili živi, aktivni sudionici u njegovoj borbi protiv nedaća koje život sa sobom donosi.

Sami amuleti nisu, međutim, bili dovoljni da ga zaštite od opasnosti što su vrebale na svakom koraku, a pogotovo mu amuleti nisu mogli dati odgovor na mnoga pitanja

[10] Aleksandar STIPČEVIĆ, Novac kao amulet u Ilira, *Numizmatika*, 6/1978, str. 34 – 36.

Votivni reljef Silvana i nimfa iz Založja kod Bihaća. Visina 61 cm, širina 62 cm. Zavičajni muzej, Bihać.

Votivni reljef Silvana i nimfa iz Garduna kod Sinja. Visina 30 cm, širina 30 cm. Arheološki muzej, Split.

Votivni reljef Silvana i Dijane iz Opačića kod Glamoča. Visina 42 cm, širina 33 cm. Zemaljski muzej, Sarajevo.

Votivni reljef Dijane iz Opačića kod Glamoča. Visina 51 cm, širina 30 cm. Zemaljski muzej, Sarajevo.

koja su se odnosila na njegovu opstojnost, na smisao njegova života. Za to su mu bili potrebni moćniji zaštitnici – antropomorfni bogovi, koji su mogli razumijevati njegove probleme i kojima se mogao obraćati za pomoć i nadu.

Ali o njihovim bogovima znamo samo ono što su nam sâmi Iliri ostavili u doba kad su pali pod rimsku vlast, kad su svojim bogovima dizali, po rimskom običaju, spomenike. Na tim se spomenicima prvi put pojavljuju i originalna imena mnogih ilirskih božanstava.

Činjenica da o ilirskim božanstvima saznajemo tek iz spomenika iz rimskog vremena i da je taj izvor za poznavanje ilirske religije u mnogo slučajeva nedovoljan za rekonstrukciju čak i osnovnih atributa pojedinih božanstava, pričinja suvremenim stručnjacima velike i nerijetko nesavladive teškoće. Jedna sretna okolnost pomaže nam ipak da za većinu po imenu nam poznatih ilirskih božanstava odredimo bar osnovne karakteristike: Iliri su, naime, kao i mnogi drugi narodi koji su došli u sastav Rimskog Carstva, identificirali svoja narodna božanstva s pojedinim božanstvima iz rimskog panteona, prilagođujući tako svoju staru religiju novonastaloj situaciji.[11]

Ono što na prvi pogled pada u oči kad se razmatra pojava imena ilirskih božanstava na rimskim spomenicima jest to da se pojedina imena pojavljuju samo u određenim područjima, a ne na cijelom ilirskom teritoriju. U Istri npr. pojavljuju se imena niza lokalnih božanstava koja nećemo nigdje drugdje više susresti. Tu je božica *Eia*, pa *Melesocus*, *Boria*, *Iria* i dr.[12] Na teritoriju Liburna pak susrećemo već druga božanstva: *Anzotica*, koja se podudara s rimskom božicom Venerom,[13] pa *Ica*, u čiju je čast bio podignut jedan spomenik u staroj Flanoni (današnji Plomin) u blizini izvora koji se i dandanas po toj nimfi zove Ika, *Iutossica*, *Latra*, *Sentona* i dr. Na području plemena Japoda najznačajnije božanstvo bilo je *Bindus*, čije je svetište s nekoliko njemu posvećenih ara bilo otkriveno na izvoru rječice Privilice kod Bihaća.[14] U natpisima to se božanstvo identificira s rimskim bogom mora i izvora Neptunom (»Bindo Neptuno sacrum«), pa je to dovoljno da se zaključi da je i Bindus bio po svojim atributima blizak tom rimskom božanstvu, tj. da je bio zaštitnik izvora i vôda. O tome govori, naravno, i samo mjesto gdje su natpisi bili otkriveni, ali i etimologija njegova imena.[15]

Zaštitnik izvora bilo je još jedno ilirsko božanstvo – *Vidasus*, koje se u natpisima uvijek spominje zajedno s njegovom pratilicom *Thanom*. Njima su posvećene četiri zavjetne are što su otkrivene u Topuskom, u blizini jednog toplog izvora. U Topuskom su otkriveni ostaci hramova i brojni natpisi posvećeni rimskom bogu šuma, pašnjaka i izvora Silvanu, pa je na osnovi toga zaključeno da se ilirski Vidasus po svojim atributima podudara s tim rimskim božanstvom i da, prema tome, njegova pratilica Thana odgovara rimskoj Diani.[16] Nigdje drugdje se imena tih ilirskih božanstava više ne pojavljuju, ali se s pravom pretpostavlja da je taj božanski par, koji je u drugim ilirskim krajevima mogao nositi drukčija imena, imao važno – možda i najvažnije – mjesto u hijerarhiji ilirskih bogova. Na to nas upućuju brojni spomenici podignuti Silvanu, Diani i njezinim pratiljama nimfama, osobito česti na području gdje je živjelo pleme Dalmata.[17] Nije, međutim, moguće rekonstruirati na

[11] Općenito o ilirskoj religiji pisali su Rastislav MARIĆ, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd, 1933; Anton MAYER, Vjera starih Ilira, *Hrvatski narod*, 6/1944, br. 1056 (11. VI), str. 8, 12; Hans KRAHE, Die Sprache der Illyrier, I, Wiesbaden, 1955, str. 80 – 86; Veljko PAŠKVALIN, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)*, n. s. 18/1963, str. 127 – 153; Enver IMAMOVIĆ, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977, posebice na str. 53 – 118.

[12] Detaljno o domaćim božanstvima u Istri v. rad Attilija DEGRASSIJA, Culti dell'Istria preromana e romana, *Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, str. 615 – 632.

[13] O ovoj boginji pisali su Mihovil ABRAMIĆ, Ninska Venera, *Glasnik Primorske banovine*, 2/1939, br. 11 – 12, str. 200 – 202, i Eduardo GALLI, Aenona, odierna Nin – Illyricum: Santuario di Venere »Anzotica«, *Athenaeum*, 17/1939, fasc. 1, str. 50 – 53; Nenad CAMBI, Enonska Venera Anzotika, *Diadora*, 9/1980, str. 273 – 283.

[14] Nalaz je detaljno opisao Karl PATSCH, Iapodi, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 10/1898, str. 335 – 345.

[15] Antun MAYER, O fons Bandusiae... *Glotta*, 25/1936, str. 173 – 182; ISTI, Nochmals illyr. Bindus, Bandusia, *Glotta*, 29/1941, str. 69 – 73; Vittore PISANI, Illyr. »Bindus« – altind. »Bindúh«, *Glotta*, 26/1938, str. 277; Radoslav KATIČIĆ, Drei altbalkanische Nomina sacra, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 7/1972, str. 126 – 127.

[16] Antun MAYER, Vidasus, der illyrische Silvanus, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. 22 – 23/1941 – 1942, str. 187 – 191; ISTI, Die illyrischen Götter Vidasus und Thana, *Glotta*, 31/1951, str. 235 – 243.

[17] Još je Robert SCHNEIDER obratio posebnu pažnju ikonografiji brojnih i osebujnih spomenika posvećenih Silvanu, Diani i nimfama (»Bericht über eine Reise in Dalmatien. II. Über die bildlichen Denkmäler

Obredne keramičke posude iz Novog Mesta. V. st. pr. n. e. Dolenjski muzej. Novo Mesto.

Dalmatiens«, *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, 9/1885, str. 31 i d.). Velik broj drugih spomenika otkriven je iza tog Schneiderovog rada i o njima su pisali razni autori. Upućujemo na vrlo iscrpnu sintezu Duje RENDIĆA-MIOČEVIĆA, Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)*, n. s. 10/1955, str. 5 – 40. Za daljnje nalaze s područja Bosne i Hercegovine v. Ivo BOJANOVSKI, Nov votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoča, *Bulletin Zavoda za likovnu umjetnost*, 13/1965, br. 1 – 3, str. 11 – 23; ISTI, *Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., 10 – 11/1977 – 1978, str. 115 – 132; Irma ČREMOŠNIK, Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Bihać), *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)*, n. s. 11/1956, str. 111 – 126, a za vrlo zanimljivi reljef Silvana iz Ridera vidi: Zlatko GUNJAČA, Reljef Silvana

osnovi tih spomenika, pa čak ni na osnovi posebnih oznaka koje se na natpisima pojavljuju uz njihova imena i koje pobliže otkrivaju karakter tih domaćih božanstava, pravi lik predrimskog Vidasusa i predrimske Thane.

Ostatke Dianina kulta, točnije kulta domaće boginje Thane, nalazimo sve do danas vrlo žive u Albanaca[18] i drugih balkanskih naroda,[19] što na svoj način govori koliko je značenje te božice bilo u prapovijesno i rimsko doba u tim krajevima.

U Bosni i Hercegovini spominju natpisi i nekoliko drugih domaćih božanstava, no nekima ne znamo čak ni ime, jer su se sačuvali jedino u rimskoj interpretaciji (interpretatio romana). Takav je bio *Armatus*, božanstvo koje ne postoji u rimskom panteonu, ali koje na žrtvenicima što su pronađeni u Duvnu nosi jedino to latinsko ime po kojem se može zaključiti da je bio lokalni bog rata. Slično je i s *Liberom*, koji je po svojim atributima bio vrlo sličan Silvanu, pa *Terminus*, koji je vjerojatno bio, kako nam njegovo latinsko ime kaže, zaštitnik međa. Na Glamočkom polju nailazimo, osim toga, na reljefe koji prikazuju jedno domaće božanstvo kojem ne znamo ni domaće ni rimsko ime. Vjeruje se da u tom liku treba vidjeti predstavljenog lokalnoga genija – zaštitnika kuće i čuvara sudbine njezinih stanovnika.[20]

Na žrtveniku iz Ilidže nedaleko Sarajeva čitamo ime još jednog božanstva – *Tadenusa*. U dedikaciji identificiran je s rimskim Apolonom (Apollini Tadeno). Natpis je iz III. st. n. e., a to je doba kad na ilirskom tlu susrećemo veliko mnoštvo rimskih, orijentalnih i drugih božanstava, pa tako i Tadenusa za kojega se misli da nije ilirskog, nego tračkog podrijetla.[21]

Tračkog je podrijetla i kult tzv. »tračkog konjanika«, nepoznatog božanstva kojeg male reljefe s prikazom konjanika ogrnutog ogrtačem što leprša nalazimo u velikom broju najviše u istočnim ilirskim krajevima.[22]

Od drugih ilirskih božanstava koje poznajemo po imenu posebnu pažnju zaslužuje *Medaurus*, koji na samom ilirskom tlu nije ostavio ni najmanji trag, ali nam je njegovo postojanje zasvjedočeno u dalekom Lambesiju, rimskom logoru u Numidiji u sjevernoj Africi. U tamošnjem je hramu, u doba cara Marka Aurelija, podigao jedan Ilir što se tamo našao kao vojnik dva natpisa tom božanstvu. Zapravo, riječ je o dvije pjesme u kojima se Medaurus spominje kao zaštitnik grada Risiniuma (ilirski Rhizon, današnji Risan u Bokokotorskom zaljevu), rodnog mjesta dedikanta. Po opisu u jednom od tih natpisa Medaurus je s kopljem u ruci jahao na konju.

Stručnjaci *(Wilhelm Tomaschek)* koji su pokušali rekonstruirati lik i atribute tog božanstva, polazeći od pretpostavke da su spomenuti natpisi podignuti u hramu posvećenom bogu Eskulapu, kao i od etimologije samog imena Medaurus (od korijena **med* – liječiti), zaključili su da je on bio božanstvo liječništva. Drugi su, međutim (Karl Patsch), skloni u njemu vidjeti ilirskog boga rata, s obzirom na njegov opis što ga nalazimo na natpisu iz Lambesija.[23]

Messora iz Ridera, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 70 – 71/1968 – 1969, str. 177 – 186. Kompleksnije o ikonografiji Silvana pisao je Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove »panonsko-iliričke« kultne zajednice, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., 12 – 13/1979 – 1980, str. 105 – 123. Za spomenike s područja plemena Liburna v. Željko RAKNIĆ, Kultna slika Silvana s područja Liburna, *Diadora*, 3/1965, str. 85 – 90.

[18] Eqrem ÇABEJ, Kult und Fortleben der Göttin Diana auf dem Balkan, *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa*, 5/1941, Nr. 3 – 4, str. 229 – 241.

[19] Milivoje PAVLOVIĆ, Diana – alb. Zanë – serb. Majka Jana, *Zeitschrift für Balkanologie*, 1/1962, H. 1 – 2, str. 73 – 74.

[20] Vidi zanimljiv prilog proučavanju kulta genija u Ilira što ga je napisala Sofija KOJIĆ, Jedan prilog proučavanju religije Ilira u rimsko doba, *Starinar*, n. s. 13 – 14/1962 – 1963, str. 223 – 230.

[21] Vladislav SKARIĆ, Apollo Tadenus, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 38/1926, str. 101 – 104.

[22] Od goleme literature o tom božanstvu dovoljno je spomenuti rad Aleksandrine CERMANOVIĆ, Nekoliko spomenika tračkog konjanika iz naše zemlje i problem tračkog herosa, *Starinar*, n. s. 13 – 14/1962 – 1963, str. 113 – 124, gdje će čitalac naći citiranu stariju literaturu.

[23] Rastislav MARIĆ, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd, 1933, str. 10 – 13; ISTI, Ka Medaurovom natpisu iz Lambeze CIL 8. 2581, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 15/1935, str. 203 – 205; ISTI, Ist der Name des Dedikanten in der zweiten metrischen Medaurusinschrift getilgt? *Archaeologia Iugoslavica*, 3/1959, str. 75 – 77; Karl PATSCH, Miscellen, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes*, 6/1903, Beiblatt, st. 71 – 73; Milutin V. GARAŠANIN, O problemu starobalkanskog konjanika, Godišnjak,

U vezi s prastarim vjerovanjima u južnim ilirskim krajevima sigurno je i pojava jednog natpisa na kojem se spominju *Dracon* i *Draccena.*[24] Natpis je otkriven u mjestu Sopot blizu Titovog Velesa, tj. na području gdje je u prapovijesno doba kult zmije bio vrlo jak. Nije zato teško u njima vidjeti domaći božanski zmijski par.

Još niz drugih ilirskih božanstava poznat nam je s natpisa iz rimskog doba,[25] no o jednima ne znamo ništa osim imena, a za ono malo što o drugima znamo na osnovi njihove identifikacije s rimskim bogovima, nismo uvijek sigurni da predstavlja ostatak iz predrimskih vremena. Što je u ilirskim božanstvima, kojih lik pokušavamo rekonstruirati po atributima iz rimskog doba, izvorno ilirsko, a što je višestoljetna romanizacija dodala njihovu izvornom identitetu – teško da ćemo ikada saznati.

TOTEMIZAM

Vjerovanje primitivnih ljudskih zajednica da između njih, s jedne, i životinja i biljaka, s druge strane, postoji poseban mitski odnos u kojem se životinje (rjeđe biljke, još rjeđe pojedini predmeti) pojavljuju u ulozi zaštitnika i rodonačelnika plemena ili roda, nije bilo nepoznato ni Ilirima. O tom vjerovanju, i o vrlo kompleksnom društvenom i religioznom fenomenu što se u znanosti naziva totemizmom, znamo – kad je riječ o Ilirima – vrlo malo. Zapravo, o totemizmu u Ilira možemo govoriti gotovo samo na osnovi imena pojedinih plemena, gradova i ljudi, koja se mogu etimološki izvesti iz imena životinja ili biljaka, i na osnovi te činjenice zaključiti da su mnoga plemena vjerovala da potječu od odgovarajućih životinja ili biljaka, odnosno da uživaju njihovu posebnu zaštitu.

Sâmo ime Ilir, kako smo već rekli, vezano je uz jednu totemsku životinju – zmiju, a antičke legende koje pričaju o rođenju i podrijetlu rodonačelnika ilirskog roda mitskog Illyriosa govore o tijesnoj vezi tog herosa sa zmijom. Ponovimo ovdje da su Illyriosovi roditelji Feničani Kadmos i njegova žena Harmonija – koji su se i sami pretvorili u zmije.

Svoj totem u obliku životinje ili biljke imala su i druga ilirska plemena: Enhelejci, kojih se ime dovodi u vezu s jeguljama,[26] Taulanti, za čije ime zagrebački filolog

---

Centar za balkanološka ispitivanja, 13/1976, str. 273 – 283; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Uz jedan novi izvor o kultu ilirskog Medaura. *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980, str. 51 – 58.

[24] Nikola VULIĆ, Nekoliko pitanja iz rimske starine II, *Glas Srpske kraljevske akademije*, knj. 88, 1911, str. 159 – 167.

[25] Partini su svoje vrhovno, po imenu nam nepoznato, božanstvo identificirali s rimskim Jupiterom (Karl PATSCH, Der Jupiter Parthinus, *Klio*, 31/1938, H. 4, str. 439 – 443); iz jednog natpisa iz Buljesovca potječe spomenik na kojem se spominje ilirsko božanstvo *Tato* (Mate SUIĆ, *Tato* – ilirski *Deus Patrius*, *Starinar*, n. s. 11/1960, str. 93 – 97); u Kačaniku je otkrivena ara posvećena bogu *Andinu*. Iliri u Podunavlju poznaju riječna božanstva *Savus, Dravus, Danubius* i dr. (Sofija KOJIĆ, Kult riječnih božanstava u našim krajevima, *Starinar*, n. s. 17/1966, str. 119 – 121), a oni u Sloveniji znaju za niz božanstava, od kojih treba spomenuti *Sedata* (Josip KLEMENC, O rimskem spomeniku boga Sedata v Celju, *Zbornik Filozofske fakultete, Ljubljana*, 1/1950, str. 135 – 138; za pojavu ovog božanstva u Bosni v. Veljko PAŠKVALIN, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)*, n. s. 25/1970, str. 19 – 28), *Adsallutu* (Peter HITZINGER, Votivsteine zu Ehren der Göttin Adsalluta, *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 11/1856, Sept., str. 70 – 71), a u Ptuju posebno *Nutrices Augustae*, zaštitnice djece (Wilhelm GURLITT, Pettauer Antiken. I. Die Nutrices Augustae, *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, 19/1896, str. 1 – 25; Amand RAK, Römische Funde aus Poetovio, *Jahrbuch für Altertumskunde*, 5/1911, str. 176 – 178; Karl WIEGAND, Die Nutrices Augustae von Poetovio, *Jahreshefte des Oesterreichischen arch. Institutes*, 18/1915, Beiblatt, st. 189 – 218; Viktor HOFFILLER-Balduin SARIA, Antike Inschriften aus Jugoslawien, I, Zagreb 1938, str. 154 – 156).

[26] Još je 1855. godine K. MÜLLER protumačio ime ovog plemena grčkom riječi ἔγχελύς (= jegulja). (K. MÜLLER, Geographi Graeci minores, Parisiis 1855, vol. I, str. 31 – 32). Kasniji su autori prihvatili to tumačenje i poduprli ga novim filološkim dokazima. Tako je ime tog plemena dovedeno u vezu s albanskom riječi ngjalë, latinskom anguilla i sl, koje također označuju jegulju. Vidi o tome u knjizi Antona MAYERA, Die Sprache der alten Illyrier, II, str. 45 – 46. i noviji rad što ga je objelodanio Amerikanac Eric P. HAMP, Albanian ngjalë – »eel«, *Gjurmime albanologjike*, 8 (2)/1969, nr. 2, str. 63 – 64. Treba napomenuti da u antičkoj zoologiji jegulje pripadaju zmijama, pa prema tome i u plemena Enhelejaca imamo posla s totemom te životinje, a ne jegulje. Usp. Willy BORGEAUD, Les Illyriens en Grèce et en Italie, Genève, 1943. str. 52 – 53.

Anton Mayer nalazi tumačenje u albanskoj riječi tallandushe (= lastavica),[27] ime plemena Dalmata tumači se albanskom riječi delmë (=ovca),[28] a ime Dardanaca dovodi se u vezu s riječi dardhë – albansko ime za krušku.[29]

Niz ilirskih naselja nosila su imena izvedena iz životinjskog svijeta, što pokazuje da su njihovi stanovnici vjerovali da im je životinja čijim su imenom nazvali svoj grad izravni mitski predak i zaštitnik. Takvi su gradovi Ulcinium (Olcinium), današnji Ulcinj, kojeg se ime izvodi iz indoevropske osnove *ulkas (= vuk),[30] pa Delminium – ime izvedeno iz iste osnove kao i plemensko ime Dalmata itd.[31]

Da je totemizam kao tradicija bio živ među Ilirima čak i u rimsko doba dokazuju brojna osobna imena životinjskog podrijetla što ih čitamo na nadgrobnim spomenicima iz tog doba.[32]

Imena totemskog karaktera što su se sačuvala u ilirskoj toponomastici i antroponimiji govore o davno minulim danima; možemo ih smatrati zakašnjelim svjedocima jednog starijeg stanja u društvenim odnosima i religioznim shvaćanjima Ilira i njihovih prethodnika na ovom tlu.

LIKOVNA UMJETNOST[33]

Nastavljajući se izravno na brončanodobne estetske kanone, ilirska umjetnost u prvim stoljećima starijega željeznoga doba razvija dalje strogi geometrijski stil koji je u to doba bio u modi i u velikom dijelu srednje i sjeverne Evrope.[34] Koncentrični krugovi, kombinacije trokuta, rombova, izlomljenih linija – to su najčešći motivi što se pojavljuju na metalnim, rjeđe i na keramičkim predmetima. To je hladna umjetnost, stvorena za potrebe stočara, zemljoradnika i ratnika, umjetnost bez fantazije, stoljećima nepromijenjena, kao što je nepromijenjeno tekao i život onih koji su je stvarali i onih za koje je stvorena. Usamljeni pokušaji likovnog oblikovanja ne izlaze bitno iz okvira vladajućih geometrijskih formula.

Možda je ta umjetnost izraz nedovoljno antropomorfizirane religije? Ili pak rezultat stroge patrijarhalne društvene organizacije, koja je pojedincima ostavljala vrlo malo prostora za »izlete« izvan misaonih, estetskih i društvenih okvira što ih je to društvo nametnulo?

Geometrijska umjetnost iz kasnog brončanog i starijeg željeznog doba ne poznaje tako velike razlike u pojedinim ilirskim krajevima kakve će se pojaviti na polju umjetnosti u kasnijim stoljećima. Uz manje lokalne osobitosti geometrijska umjetnost iz tog doba pokazuje iste karakteristike na cijelom ilirskom teritoriju. Ali iste

---

[27] Prvi je na ovu misao došao, zapravo, Lajos THALLÓCZY, Illyrisch-albanische Forschungen, München-Leipzig, Bd. I, 1916, str. 14, ali ju je dalje razradio i filološkim dokazima podupro Anton MAYER, Illyrisches, 2. Illyr. *taulant*-»Schwalbe«, *Zeitschrift für vergl. Sprachforschung*, 66/1939, str. 89, i u knjizi »Die Sprache der alten Illyrier«, Bd. II, str. 112. Negativno mišljenje o toj etimologiji iznio je Ion I. RUSSU, Illirii, Bucuresti, 1969, str. 75.

[28] Anton MAYER, Die Sprache der alten Illyrier, II, str. 36 – 38.

[29] Navedeno djelo, str. 33.

[30] Navedeno djelo, str. 120.

[31] Totemskog su značenja i imena nekih gradova u Italiji, za koje filolozi misle – ili su mislili – da su ilirskog podrijetla. O imenima nekih od tih gradova pisao je Giuliano BONFANTE, I nomi di Assisi e di Capua, *Revue des études indo-européennes*, 2/1939, str. 113 – 122.

[32] Hans KRAHE, Tierbezeichnungen in illyrischen Eigennamen, *Würzbürger Studien zur Altertumswissenschaft*, 13, 1938, str. 191 – 207.

[33] Općenito o ilirskoj umjetnosti vidi: A. STIPČEVIĆ »Arte degli Illiri«, Milano, 1963. Nekoliko sintetskih radova o umjetnosti Ilira tiskano je u zborniku »Duhovna kultura Ilira«, Sarajevo, 1984. Taj zbornik sadrži referate koji su čitani na znanstvenom skupu o duhovnoj kulturi Ilira održanom u Herceg-Novom 1982. godine.

[34] U svom radu »Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu« (Duhovna kultura Ilira, Sarajevo, 1984, str. 7 – 40) pokušao je Borivoj ČOVIĆ izdvojiti posebni »zapadnobalkanski geometrijski stil«, koji se razvio od 13. do 8. stoljeća pr. n. e. na području zapadnog Balkana (»od Drine do Jadrana«).

Brončana situla iz Vača kod Litije u Sloveniji. Visina 23,8 cm. VI. st. pr. n. e. Narodni muzej, Ljubljana.

karakteristike ima i geometrijska umjetnost mnogih susjeda, pa zato o nekoj specifičnoj ilirskoj varijanti te umjetnosti u to doba teško da može biti govora.

Već u VIII, a posebno u VI. st. pr. n. e. novi se duh javlja u umjetnosti mnogih ilirskih krajeva. Stara geometrijska umjetnost gubi svoj primat, premda neće nikada, sve do rimske okupacije, pa i kasnije do srednjega vijeka, prestati imati važnu ulogu u ukupnosti ilirskog likovnog izraza.

U VI. st. pr. n. e. počinje prema zemlji Ilira strujati blagotvoran utjecaj Helade – izravno preko grčkih kolonija što su u međuvremenu osnovane na ilirskoj obali

i preko grčko-ilirske trgovinske razmjene koja se u to doba počinje snažnije razvijati, ili pak neizravno preko heleniziranih predjela susjedne Italije. Unutrašnji razvitak ilirskog društva doveo je upravo u to doba do stvaranja jake domaće plemenske aristokracije koja je svoje potrebe za luksuznim predmetima sve više zadovoljavala uvozom (ili pljačkom) iz razvijenih grčkih i italskih krajeva. Potražnja za drukčijom robom od one što su je dotada proizvodili domaći majstori dovela je i u samim ilirskim krajevima do promjena u materijalnoj i duhovnoj kulturi u skladu s novim potrebama i novim duhom što se u to doba stvarao u ovom dijelu Evrope.

Snažna duhovna i politička ekspanzija Grka u to isto vrijeme koincidira sa spomenutim promjenama unutar ilirskog društva, pa se s tim u vezi pojavljuje niz novih fenomena u kulturi Ilira, prije svega na polju likovne umjetnosti.

Jedna od najznačajnijih posljedica ilirskih dodira s helenskom kulturom je pojava toreutske, odnosno situlske umjetnosti u sjevernim ilirskim krajevima koja se pojavila oko 600. god. pr. n. e. i trajala sve do IV. st. pr. n. e.

Glavni i najbrojniji proizvodi te umjetnosti, po kojima je ona dobila i ime, jesu brojne brončane situle (vedra s poklopcem) ukrašene figuralnim prikazima. Kao tip brončane posude situla se najranije pojavljuje u sjeveroistočnom dijelu Podunavlja, i odatle se širi prema zapadu i jugu, pa tako stiže i do Veneta u Italiji i Ilira u istočnoalpskom području. U doba cvata situlske umjetnosti postaju te posude od tankog brončanog lima omiljeni objekti na kojima se tehnikom iskucavanja izrađuju scene iz svakodnevnog života, prikazi vjerskih obreda, životinje, i razni ornamentalni motivi.[35] Ti isti motivi izrađuju se i na brončanim pojasnim kopčama,[36] a mnogo rjeđe prapovijesni će umjetnik pojedine figure izraditi i na poklopcima situla, na šljemovima i drugim predmetima. Svojom ljepotom i bogatstvom motiva jedna situla zauzima posebno mjesto u okviru proizvoda situlske umjetnosti otkrivenih na ilirskom tlu. To je glasovita situla iz Vača kod Litije, otkrivena još 1882. god. Na njezinoj vanjskoj površini majstor je smjestio tri paralelna friza. Gornji prikazuje povorku u kojoj jedni muškarci hodaju i vode na uzdi konje, drugi jašu na konjima, a treći se voze kolima. Na središnjem frizu vidimo nekoliko ritualnih scena i borbu dva boksača koji se bore za trofej – šljem s dugačkom perjanicom. Donji friz prikazuje niz od osam životinja.[37]

U drugim situlama i pojasnim kopčama, što su otkrivene u Magdalenskoj Gori,[38] Novom Mestu, Stični,[39] Valičnoj Vasi, Zagorju i u drugim lokalitetima u Sloveniji,

---

[35] O situlskoj umjetnosti na ilirskom tlu v. Jože KASTELIC-Guido MANSUELLI-Karl KROMER, Umetnost situla, Beograd, 1964; Wolfgang LUCKE – Otto Herman FREY, Die Situla in Providence (Rhode Island). Ein Beitrag zur Situlenkunst des Osthallstattkreis, Berlin, 1962; Karl KROMER-Stane GABROVEC, L'art des situles dans les sépultures hallstattiennes en Slovénie, Bonn, 1962 (Inventaria archaeologica, Jugoslavija, fasc. 5); Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Situla od Pada do Dunava. Ljubljana, 1962; Karl KROMER, Das Situlenfest. Versuch einer Interpretation der Darstellung auf figural verzierten Situlen, *Zbornik posvečen Stanetu Gabrovcu*, Ljubljana, 1980, str. 225 – 240. Za ukrašene situle iz Novoga Mesta vidi brojne radove T. KNEZA od kojih spominjemo »Figural verzierte Situlen aus Novo mesto«, *Antike Welt*, 7/1976, str. 32 – 38; »L'art des situles en Slovenie«, *Archaeologia Iugoslavica*, 19/1978, str. 19 – 25; »Situlenkunst in Slowenien«, *Antike Welt*, 11/1980, H. 2, str. 52 – 59. Isti je autor dao i sintezu o toj umjetnosti u Jugoslaviji u radu »Situlska umjetnost u Jugoslaviji«, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984, str. 89 – 104.

[36] Najopširniju studiju o figuralnim pojasnim kopčama iz Slovenije napisao je France STARÈ, Dekoracija pravokotnih pasnih spon na Kranjskem, *Arheološki vestnik*, 3/1952, str. 173 – 213. O pojedinim primjercima pisali su Gundaker WURMBRAND, Ueber ein Gürtelblech aus Watsch, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 14/1884, Verhandlungen, str. 40 – 46; Josef SZOMBATHY, Neue figural verzierte Gürtelbleche aus Krain, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 24/1894, str. 227 – 231; Franke GEUPEL, Funde der späten Hallstattzeit aus Krajina, *Forschung berichte zur Ur-und Frühgeschichte*, 14/1972, str. 203 – 208.

[37] Prvi ju je opisao Karl DESCHMANN, Ein Kunstwerk altetruskischer Metall-Technik, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission, z. Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale*, N. F. 9/1883, str. 16 – 24, 51 – 58, 99 – 103. Kasnije su o njoj pisali mnogi drugi autori: Vojislav MOLÈ, Umjetnost situle iz Vača, *Starinar*, III. ser., 2/1923, str. 79 – 108; Hugo MÖTEFINDT, Ein Thymiaterion aus der Situla von Watsch, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 43/1913, Sitzungsberichte, str. 60 – 61; Jože KASTELIC, Situla sa Vača, Beograd, 1956. i mnogi drugi.

[38] Karl KROMER, Eine figural verzierte Situla vom Magdalenenberg bei St. Marein in Krain, *Veröffentlichungen der Urgeschichtlichen Arbeitsgemeinschafte in der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1/1952, str. 53 – 62; Stane GABROVEC, Najstarejša grobna celota z upodobitvijo v situlskem stilu, *Arheološki vestnik*, 15 – 16/1964 – 1965, str. 127 – 135.

[39] Rajko LOŽAR, Situla iz Griž pri Stični, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 18/1937, zv. 1 – 2, str. 1 – 16.

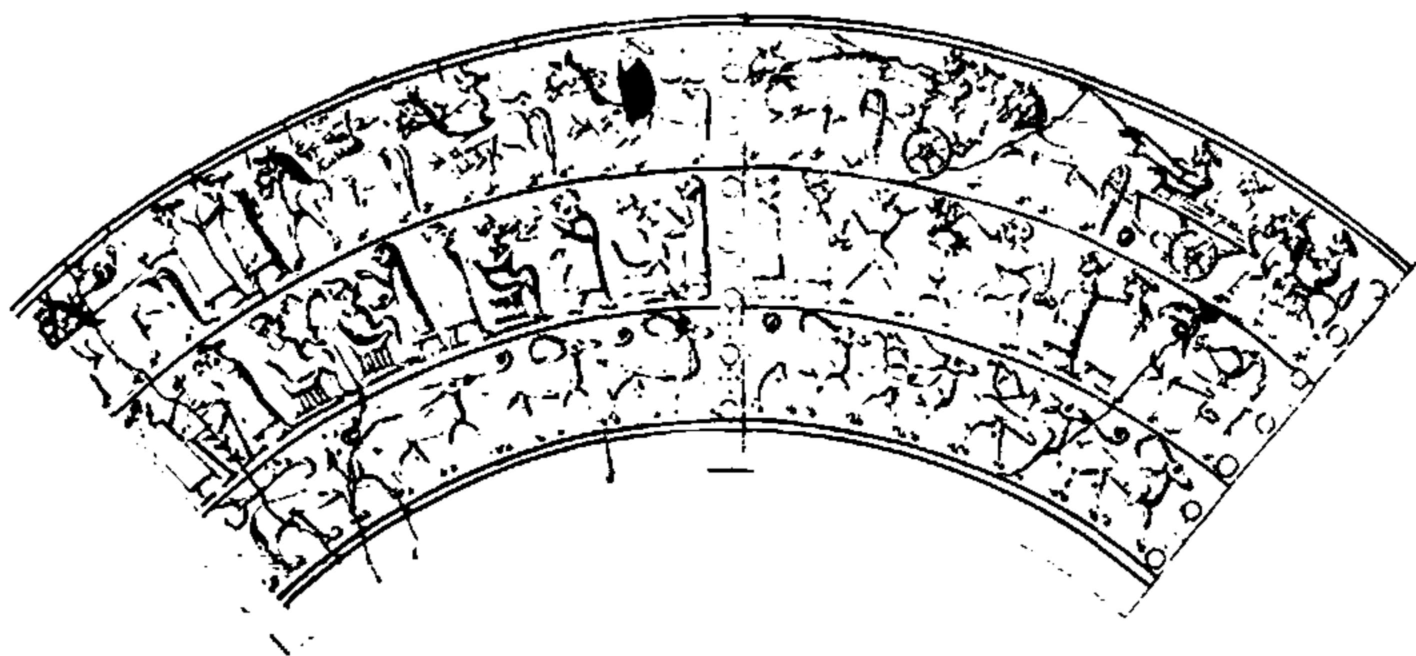

Detalj središnjeg friza situle iz Vača

te u Vizačama (ant. Nesactium) u Istri, čitav repertoar drugih scena nadopunjuje i obogaćuje motiviku Vačke situle. Krilate mitološke životinje, barske ptice, borbe naoružanih ratnika, lovačke scene, erotski prikazi i dr., upotpunjuju taj čudesni svijet, koji se tako iznenada pred nama pojavio.

Od dana kad je otkrivena situla u Vačama pojavilo se i pitanje o podrijetlu situlske umjetnosti na ilirskom tlu – pitanje koje ni do danas nije potpuno riješeno. Prema mišljenju većine starijih autora, ta je umjetnost, kao i svi proizvodi što joj pripadaju, etrursko-italskog podrijetla. U novije vrijeme, međutim, pokušava se dokazati da su se proizvodna središta te umjetnosti nalazila na ilirskom tlu, posebno u Dolenjskoj, i to u Vačama i Magdalenskoj Gori.

Tu dilemu o podrijetlu toreutskih proizvoda na ilirskom tlu nije lako riješiti. Argumenti koje su stariji arheolozi iznosili u prilog etrursko-venetske (italske) teze djelomice i danas stoje, a među njima potrebno je posebno spomenuti argument da scene prikazane na tim proizvodima ne odražavaju život domorodaca na ilirskom tlu, nego život razvijenih središta u Italiji. Zbog toga se dugo smatralo da su te situle, pojasne kopče i drugi proizvodi situlske umjetnosti otkriveni na ilirskom tlu uvezeni iz etrursko-venetskih središta. Otkriće velikog broja tih proizvoda u Sloveniji prisililo je stručnjake da revidiraju ranija mišljenja o podrijetlu i središtima proizvodnje tih predmeta i da na ilirskom tlu potraže radionice u kojima su oni nastali. Prvi koji je to učinio bio je slovenski arheolog *France Starè*, koji je, proučavajući pojasne

Razvijeni crtež figuralnih prikaza na situli iz Vača

Brončana pojasna kopča iz Vača u Sloveniji. Prikazuje borbu konjanika i pješaka. Dužina 28.5 cm. V. st. pr. n. e. Naturhistorisches Museum, Beč.

kopče s figuralnim prikazima, utvrdio da se one po svom obliku razlikuju od italskih i da su svakako izrađene na ilirskom tlu.[40] No, ne samo oblik pojasnih kopči nego i činjenica da je situla, kao oblik posude, podrijetlom iz sjeveroistočnog Podunavlja, što je utvrdio njemački arheolog *Gero von Merhart*,[41] poslužila je arheolozima kao argument u prilog tezi o domaćem podrijetlu kako tih situla tako i umjetničkih prikaza na njima.

Nažalost, pitanje podrijetla i središta proizvodnje bilo situla bilo pojasnih kopči ne mora nužno biti povezano s pitanjem podrijetla umjetničkih prikaza na njima. Naime, rješenjem podrijetla tih predmeta, ne rješava se ujedno i pitanje tko je na njima izradio likovne prikaze, i to će pitanje ostati otvorenim sve dotle dok se ne dokaže da su scene, nošnja, oružje, oruđe, glazbala, obredne alatke i cijeli repertoar prikazan na toreutskim proizvodima pripadali Ilirima. Zasad smo još daleko od toga da posjedujemo dokaze tomu u prilog. Štoviše, za mnoge se scene može pouzdano reći da je njihov ikonografski sadržaj stran domorodačkom načinu života, materijalnoj i duhovnoj kulturi Ilira. Tu mislimo npr. na atlete koji se bore za trofej, na ratna kola, krilate mitološke životinje i niz drugih.

---

[40] France STARÈ, Dekoracija..., str. 207.

[41] Gero v. MERHART, Studien über einige Gattungen von Bronzegefässen, *Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 2/1952, str. 1 i dalje.

Brončana situla iz Vača s ornamentalnim frizom u sredini. Otkrivena je 1905. god. Visina 24.6 cm. Ashmolean Museum, Oxford.

Brončana situla iz Novoga Mesta. Slovenija. Visina 25 cm. Oko 400. godine pr. n. e. Dolenjski muzej, Novo Mesto.

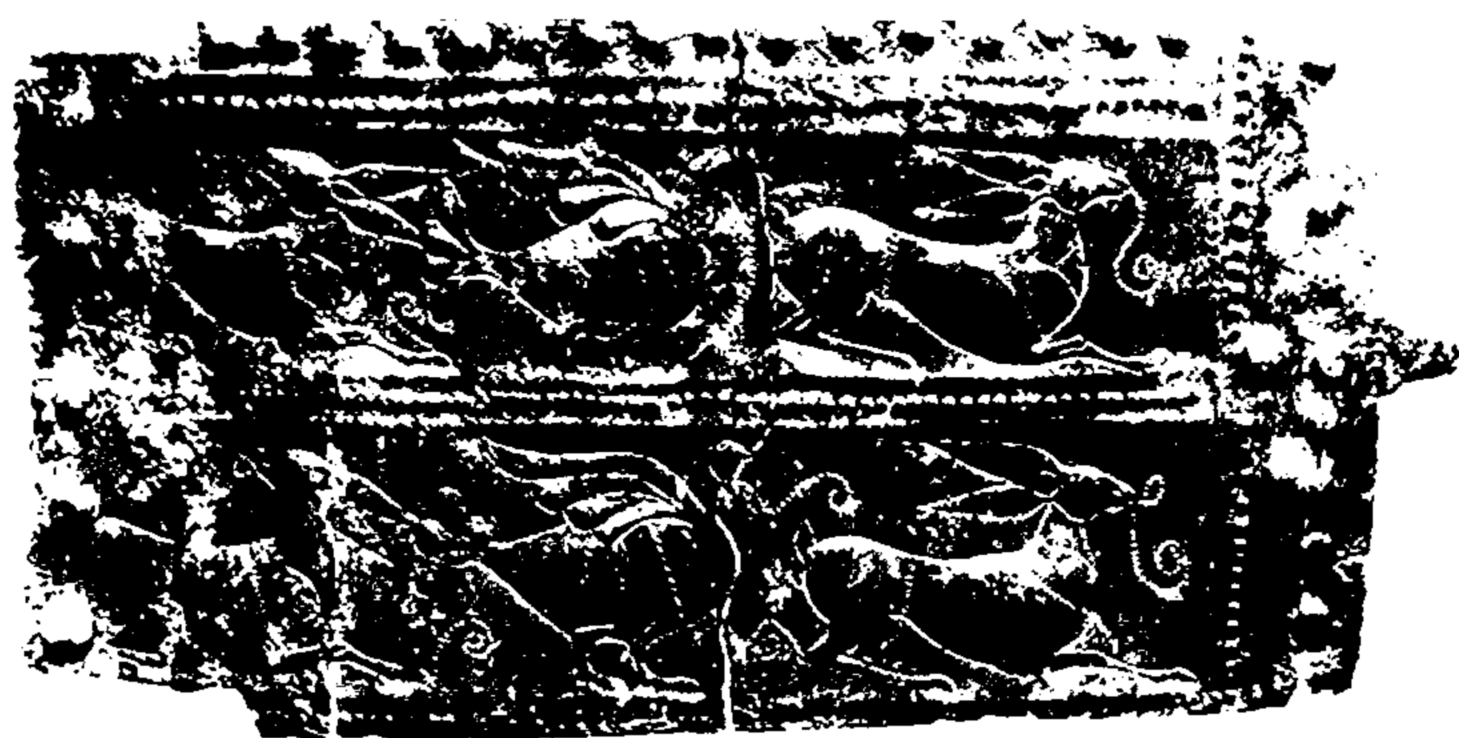
Brončana situla iz Novoga Mesta. Slovenija. Visina 21 cm. Oko 400. godine pr. n. e. Dolenjski muzej, Novo Mesto.

Poklopac brončane situle iz Stične kod Ljubljane. Kraj VII. st. pr. n. e. Narodni muzej, Ljubljana.

Brončana pojasna kopča iz Brezja kod Novog Mesta, Slovenija. Dužina 7,5 cm. Naturhistorisches Museum, Beč.

Pojasna kopča od brončana lima, ukrašena sa dva figuralna friza u kojima su prikazana po dva zeca i po jedan golub. Dužina 17,2 cm, širina 8,7 cm. VI. st. pr. n. e. Narodni muzej, Ljubljana.

Suočeni s te dvije činjenice – da su brončane situle i pojasne kopče izrađivane na ilirskom tlu, a da ikonografski sadržaj scena što se na njima nalaze u većini slučajeva ne odražava život sredine u kojoj su ti prikazi nastali, dolazimo do jedino mogućeg objašnjenja, a to je da su majstori što su izrađivali figuralne prikaze na metalnim predmetima to radili na ilirskom tlu, ali da nisu bili domaći ljudi, nego stranci koji su kao putujući majstori dolazili među Ilire i tu radili u službi obogaćenog sloja ilirske aristokracije. Tom se hipotezom,[42] kako nam se čini, može objasniti zašto ti majstori koji su radili na ilirskom tlu nisu prikazivali život što je oko njih tekao, nego jedan drugi, Ilirima tuđi svijet.

Nije teško pogoditi odakle su ti putujući majstori dolazili među Ilire. To je moralo biti područje oko rijeke Po, na kojem se u to doba slijevaju i stapaju utjecaji Etrurije, Velike Grčke, Jonije, i gdje se stvara vrlo živa simbioza kulturnih elemenata što s raznih strana dolaze na to područje.[43]

---

[42] Iznio sam je dosada u dva navrata, u knjigama »Arte degli Illiri«, Milano, 1963, str. XIV – XV. i »Gli Illiri«, Milano, 1966, str. 167 – 168.

[43] Veliku ulogu u razvitku kulture tog kraja imala je trgovina. Usp. Gherardo GHIRARDINI, Se e quale influsso abbia esercitato il commercio greco attraverso l'Adriatico sullo svolgimento della civiltà e dell'arte veneto-illirica, *Atti del Convegno Internazionale di scienze storiche*, vol. V, Roma, 1904, str. 109 – 117.

Detalj pojasne kopče iz Magdalenske Gore kod Šmarja u Sloveniji. Prikazuje dvojicu golih muškaraca koji se bore za trofej (šljem s perjanicom). V. st. pr. n. e. Naturhistorisches Museum, Beč.

Ulomak kamene urne iz Ribića. Visina 58 cm, širina 84 cm. V–IV. st. pr. n. e.

U prilog hipotezi o putujućim stranim majstorima – umjetnicima kao autorima velikog dijela proizvoda situlske umjetnosti na ilirskom tlu ide i činjenica da usporedno s tom aristokratskom umjetnošću postoji na tom području i mnogo skromnija i drukčija umjenost negoli je ona namijenjena plemenskim aristokratima. U siromašnim grobovima u Sloveniji otkriveni su umjetnički predmeti rađeni pod izravnim utjecajem ikonografskih i umjetničkih kanona situlske umjetnosti. U Magdalenskoj Gori, Vačama i u drugim lokalitetima otkrivene su, među ostalim, i brončane fibule s malim plastičnim kolima sa tri konja i s kočijašom. Po svom izgledu ta sitna plastika prilično je vjerna replika likova što ih susrećemo na toreutskim proizvodima. Na drugim fibulama luk je ukrašen sfingama, a isti motiv nalazimo kao ukras i na šljemovima. Ti i mnogi drugi motivi strani su izvornoj narodnoj ilirskoj umjetnosti i ne možemo ih drukčije definirati nego kao imitacije motiva i duha situlske umjetnosti, ali ih je izradio domaći majstor za potrebe siromašnijeg sloja stanovništva.

Ipak, te imitacije situlske umjetnosti nisu bile ni tako brojne ni odlučujuće u razvitku narodne umjetnosti Ilira na tom području. Čvrsto nastavljajući tradicije srednjoevropske geometrijske umjetnosti, posebno one što se bila razvila u krilu kulture žarnih polja, domorodačka umjetnost nastavlja živjeti dalje, vršeći, štoviše, stanovit utjecaj i na razvitak same toreutske umjetnosti.

Na jednom drugom ilirskom kraju, u okolici Bihaća u Bosni, gdje je živjelo pleme Japoda, situlska je umjetnost dobila svoju domaću, ilirsku interpretaciju u neobično zanimljivim likovnim prikazima ucrtanim na petnaestak kamenih spomenika.

Prvi takav spomenik – ulomak kamene škrinje u koju je stavljen pepeo pokojnika (urna) – otkriven je u nekropoli Jezerine kod sela Pritoci blizu Bihaća 1890. god. Na tom fragmentu prikazan je lik vojnika sa šljemom na glavi i s rogom za piće (riton) u desnoj ruci, a s kopljem u lijevoj. Veliki stručnjak za prapovijesnu umjetnost, bečki arheolog *Moritz Hoernes*, uočio je odmah veliku važnost tog spomenika. U njemu je vidio refleks situlske umjetnosti, pa ga je zato i datirao u prijelaz iz starijeg u mlađe željezno doba.[44]

Kasniji nalazi upotpunili su repertoar figuralnih prikaza i ujedno zakomplicirali problem datacije tih spomenika. Gotovo svi prikazi što ih na njima vidimo vezani su uz kult pokojnika. To su pogrebne povorke, posmrtni plesovi, zmije kao personifikacije duše pokojnika, obredi žrtvovanja pokojnicima (libatio), heroizirani likovi pokojnika i dr. Neki od tih motiva preuzeti su iz ikonografije situlske umjetnosti (npr. motiv ptice na leđima goveda), drugi su, međutim, autohtoni i nemaju uopće usporedbe u toj umjetnosti. Sarajevski arheolog *Dimitrije Sergejevski*, koji se s tim spomenicima najviše bavio, za mnoge od prikazanih scena tražio je objašnjenje u grčkoj umjetnosti i religiji arhajskog doba, ali je usprkos tomu sve te spomenike datirao u mnogo kasnije vrijeme – u rimsko doba (od I – III. st. n. e.).[45] Na taj čudan zaključak navela je Sergejevskog činjenica što je na jednoj urni iz Ribića – najraskošnije ukrašenoj, čije gravure pokazuju najveću sličnost sa situlskom umjetnošću – pronašao fibule i drugi materijal iz rimskog doba. Na jednoj drugoj pak urni iz Jezerina nalazi se latinski natpis iz kojeg se razabire da su u urni pokopani ostaci romaniziranog Japoda Ditiusa Sesteniusa, pa je to učvrstilo uvjerenje da i ostale urne pripadaju vremenu rimske okupacije.

Ta je datacija unijela priličnu zbrku među arheologe, koja i danas traje usprkos tomu što je sam Sergejevski pred svoju smrt izrazio rezerve u točnost svoje datacije.[46] Tek u posljednje vrijeme pojedini se autori vraćaju na put razmatranja koji je zacrtao

---

[44] Moritz HOERNES, Vorrömischer Grabstein von Jezerine, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, 3/1895, str. 516 – 518.

[45] Dimitrije SERGEJEVSKI, Neue Aschenkisten aus Ribić, *Prähistorische Zeitschrift*, 27/1936, H. 3 – 4, str. 211 – 226; ISTI, Japodske urne, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 4 – 5/1949 – 1950, str. 45 – 93.

[46] Dimitrije SERGEJEVSKI, Iz problematike ilirske umjetnosti, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 1/1965, str. 122. i posebno na str. 141.

Detalj urne iz Ribića

Prednja strana urne iz Ribića

M. Hoernes u svojim prvim radovima o tim urnama,[47] ali većina i danas uporno ponavlja ono u što sam Sergejevski nije više vjerovao.[48]

---

[47] Naprimjer, Rastko VASIĆ, The Date of the Iapod Urns, *Archaeologia Iugoslavica*, 8/1967, str. 47–57; ISTI, Hronološka podela japodskih urni, *Živa antika*, 17/1967, str. 217–231.

[48] Naprimjer, H. KRISS, Pozni primerki situlskega stila, u *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov*, Ljubljana, 1962, str. 62; Esad PAŠALIĆ, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966, str. 262–263; Irma ČREMOŠNIK, Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)*, n. s. 14/1959, str. 103–111; Branka RAUNIG, Fragment japodske urne iz Golubića kod Bihaća, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 23/1968, str. 104.

Ulomak kamene urne s prikazom ratnika. Otkriven je u nekropoli plemena Japoda u Jezerinama kod Bihaća. V - IV. st. pr. n. e. Visina 49 cm, širina 40 cm. Zemaljski muzej. Sarajevo.

Ulomak kamene urne iz Ripča. Visina 31 cm, širina 13,5 cm.

Ulomak kamene urne, otkriven 1954. god. u Založju kod Bihaća, dužina 194 cm, širina 74 cm, debljina 10 cm. V. st. pr. n. e. Zemaljski muzej. Sarajevo.

U nekim ranijim radovima[49] vratili smo se djelomice ranijoj dataciji Hoernesa. Suočeni s argumentima što ih je na osnovi novih nalaza iznio Sergejevski, razvrstali smo figuralne prikaze na tim urnama u tri kronološki odijeljene skupine. Prvoj bi skupini pripadale one urne kojih se prikazi ikonografski i stilski izravno nadovezuju na situlsku umjetnost. Ta skupina pripada u V. st. pr. n. e., a možda i u početak IV. st. pr. n. e. Umjetnici koji su ih izradili inspiriraju se u situlskoj umjetnosti,

[49] A. STIPČEVIĆ, Umjetnost prahistorijskih Japoda, *Republika*, 18/1962, br. 6 - 7, str. 294 - 297; Arte degli Illiri, Milano, 1963, str. XXV - XXVI; Gli Illiri, Milano, 1966, str. 168 - 169.

Ulomak kamene urne s figuralnim prikazima, otkriven 1960. god. u Golubiću kod Bihaća. Visina 42 cm, dužina 98 cm, debljina 10 cm. V – IV. st. pr. n. e. Zavičajni muzej, Bihać.

Figurice od jantara iz Kompolja u Lici. Visina od 3 – 4 cm. V. st. pr. n. e. Arheološki muzej, Zagreb.

preuzimaju neke motive iz te umjetnosti, ali sve prilagođuju svom ukusu i svojim potrebama, dajući svojim slikama sadržaj koji je odgovarao duhovnoj situaciji u kojoj su oni radili.

Istodobno s tom skupinom nastaje i druga, malobrojnija, skupina koja se ikonografski izravnije vezuje na grčke motive (npr. prikaz dvojice vojnika s rogom za

piće iznad kratera što ga nalazimo na jednoj urni iz Ribića). Treća skupina vremenski pripada rimskom dobu i u umjetničkom pogledu predstavlja degeneriranu fazu u razvitku japodske umjetnosti, koja s umjetnošću na spomenutim urnama ništa zajedničko nije imala. Više se može govoriti o blijedoj i neuspjeloj reminiscenciji na prapovijesnu umjetnost, negoli o izravnoj genetskoj vezi između ta dva umjetnička fenomena. Uostalom, čini nam se da je upravo zbog tretiranja ta dva fenomena kao jedinstvene umjetničke cjeline i nastala zbrka oko datiranja umjetnosti prapovijesnog doba. Latinski natpisi, koji su imali tako važnu ulogu u datiranju tih urni, nalaze se samo na spomenicima iz naše treće skupine, dok ih uopće nema ni na jednoj urni s prikazima iz prvih dviju skupina, a rimski predmeti otkriveni u spomenutoj urni iz Ribića, koji su Sergejevskog naveli na pogrešan put, našli su se tamo zato što je ta urna po drugi put upotrijebljena u rimsko doba, a nikako ne zato što bi ona u to doba i nastala.

Usprkos grčko-italskoj inspiraciji, taj umjetnički fenomen u prapovijesnih Japoda moramo smjestiti u okvir autohtonih umjetničkih dostignuća. Svijet što je prikazan na tim urnama svijet je domorodaca, a ne stranaca, pa je i zaključak o umjetnicima koji su ga prikazali drukčiji od onoga što smo ga iznijeli kad smo govorili o proizvodima situlske umjetnosti u Sloveniji. Tu je, bez sumnje, riječ o domaćim majstorima koji su bili dobro upoznati sa situlskom, etrurskom i grčkom umjetnošću, ali nisu zaboravili da moraju biti jasni u svojoj poruci što je bila namijenjena sredini u kojoj su radili.

Figuralni prikazi na kamenim urnama nisu jedini umjetnički proizvodi tog ilirskog plemena. Više nego mnogi drugi, Japodi su od V. st. pr. n. e. dalje razvijali likovnu umjetnost koja je u mnogim svojim manifestacijama poprimila originalne oblike, čvrsto ukorijenjene u stari, domaći likovni izraz. Karakteristični predstavnici tog autohtonog stila su brojni brončani stilizirani antropomorfni privjesci iz nekropola u Prozoru, Kompolju, Smiljanu i u drugim lokalitetima,[50] pa razne aplikacije u obliku konjske glave i zmije na fibulama i pektoralima, aplikacije u ljudskom obliku,[51] itd. Posebno su zanimljive pločice s figuralnim prikazima što su otkrivene u nekropoli u Prozoru, a izvan japodskog teritorija, Ošanićima i Gostilju kod Titograda, kojih je sadržaj jednako zagonetan kao i podrijetlo prikazanih motiva.[52] Sličnost tih pločica s pločicom iz Olimpije u Grčkoj otkriva nam, vjerojatno, podrijetlo umjetničke inspiracije i religioznog simbolizma u njima.

U toku V – IV. st. pr. n. e. Japodi poznaju čitav niz drugih umjetnički oblikovanih predmeta, kao što su brončani privjesci u obliku konja, kokota, kokoši, ribe,[53] pa staklene bobice s tri ljudska lica iz nekropole u Prozoru[54] i one u Kompolju[55] itd. Zanimanje Japoda za umjetnost dolazi također do izražaja i u uvozu umjetničkih predmeta, među kojima kao prvo treba spomenuti prekrasne figurice od jantara što su otkrivene 1955. god. u jednom grobu u Kompolju.[56] Riječ je o tri ženske glave,

---

[50] Zbirne crteže malog broja tih privjesaka v. u: Šime LJUBIĆ, Popis arkeologičkoga odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu, Odsjek I, Zagreb, 1889, str. 133 – 134, Tab. XXII, 132 – 138.

[51] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Srebrne naušnice nepoznatih japodskih radionica u splitskom Arheološkom muzeju, *Arheološki vestnik*, 4/1953, zv. 2, str. 211 – 226. Mjesto nalaza tih naušnica nije poznato, pa je i njihova pripadnost japodskoj kulturi dvojbena.

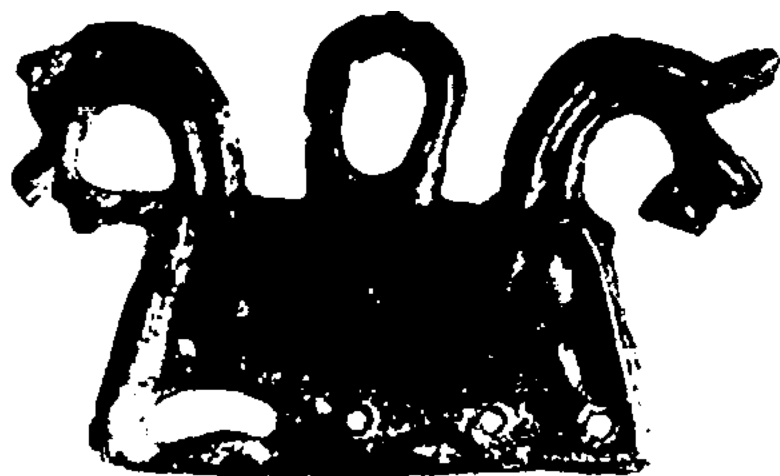
[52] Crteže triju pločica iz Prozora donosi Šime LJUBIĆ, Popis..., str. 136 – 137, Tab. XXV, br. 1, 2, 3. Za nalaz iz Gostilja vidi: Đuro BASLER, Nekropola na Velim ledinama u Gostilju, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – Arheologija, n. s. 24/1969, T. II, sl. 30/2* i T. XXXIII, sl. 2. U Ošanićima kod Stóca otkrivene su dvije takve pločice. Vidi: Zdravko MARIĆ, Ornamentirane pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stóca, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – Arheologija*, n. s. 27 – 28/1972 – 1973, str. 257 – 260 i ISTI, Novootkrivena obloga pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stóca, *ibidem*, 29/1974, str. 35 – 40.

[53] O pojedinim proizvodima sitne plastike u Japoda pisali su Rastko VASIĆ, Jedan prilog proučavanju umetnosti Japoda, *Starinar*, n. s. 20/1969, str. 383 – 390; Zdenko VINSKI, Zoomorphe Kleinplastik aus dem südpannonischen Donauraum, u *Symbolae Hrozný*, Praha, 1950, str. 331. i d., sl. F.

[54] Šime LJUBIĆ, Popis..., str. 146, Tab. XXVIII, sl. 207. i 208.

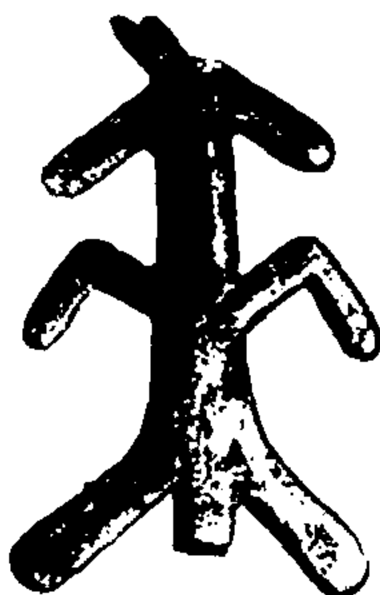
[55] Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955 – 1956. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. III, 2/1961, str. 88.

[56] Ružica DRECHSLER-BIŽIĆ, Istraživanje nekropole praistorijskih Japoda u Kompolju, *Arheološki radovi i rasprave*, 1/1959, str. 265 – 266, 273 – 278, Tab. IV, V i VI.

Brončani privjesci iz Vinice kod Novog Mesta i Prozora u Lici. Narodni muzej, Ljubljana (gore), Arheološki muzej, Zagreb (dolje).

Antropomorfni privjesci iz Prozora kod Otočca (a, b, c) i Drenovog Klanca kod Otočca (d). Starije željezno doba. Arheološki muzej, Zagreb.

o jednoj figurici ptice i o jednoj figuri muškarca u skvrčenom stavu izvedenoj u bareljefu na jantarnoj pločici. Slična figurica otkrivena je ranije, 1903. god. također u Kompolju, ali ta pokazuje karakteristike keltske umjetnosti, pa se zato može pretpostaviti da je ona nastala na japodskom tlu, gdje je keltski utjecaj u materijalnoj i duhovnoj kulturi i inače vidljiv. Za druge figure, međutim, koje se po svojim stilskim osobinama mogu svrstati u krug grčke arhaične umjetnosti i koje se stoga mogu datirati u V. st. pr. n. e., pouzdano se može reći da su na japodsko tlo uvezene.

Japodi nisu uspjeli stvoriti svoj umjetnički stil, ali su zato stvorili mnogo umjetničkih proizvoda koje treba ubrojiti među najznačajnija umjetnička ostvarenja prapovijesnih Ilira.

Pod snažnim utjecajem grčko-etrurskog svijeta i susjednih Veneta na zapadu i drugih Ilira na sjeveru i istoku, razvija se u Istri vrlo značajna umjetnička aktivnost koja je u Nesactiumu ostvarila najmonumentalnije spomenike što su na ilirskom tlu ponikli u toku prapovijesti. Riječ je o nizu kamenih kipova gotovo naravne veličine što prikazuju domaća božanstva, a pripadali su – kako se vjeruje – jednom prapovijesnom svetištu. Najmonumentalnija je, i ujedno najzanimljivija, figura gole žene s djetetom u naručju, uklesana u visokom reljefu na čelu velikog kamenog bloka. Vrlo vjerojatno predstavlja kip domaće boginje plodnosti. Na gornjoj strani kamenog bloka nalazila se vrlo realistična figura konjanika, od koje je ostao sačuvan dio konja i dio tijela konjanika. Nekoliko muških, više ili manje oštećenih, golih figura, fragment ženske glave, ostaci jedne konjske glave i velik broj kamenih blokova ukrašenih

Trapezoidni kameni blok iz Nesactiuma u Istri. Na prednjoj strani prikazana je žena s djetetom. V – IV. st. pr. n. e. Arheološki muzej Istre, Pula.

Ulomak statue konjanika iz Nesactiuma kod Pule. Visina 64 cm, dužina 70 cm. V – IV. st. pr. n. e. Arheološki muzej Istre, Pula.

spiralom i raznim kombinacijama meandra (na nekima je taj ornament formiran tako da prelazi u svastiku) – to je repertoar te umjetnosti, koja je od dana kada su otkriveni prvi fragmenti, pa do danas, izazivala kontroverzne teorije o njezinu podrijetlu i vremenu kada je nastala.

Kad su početkom ovog stoljeća otkriveni ti spomenici, arheolog Pietro Sticotti je, inzistirajući na sličnosti ornamentalnih motiva na tim spomenicima s onima na brončanodobnim stelama iz Mikene u Grčkoj, povezao nezakcijsku umjetnost s mikenskom kulturom, nalazeći u njoj uzore koji su inspirirali istarske umjetnike za izradbu spirale u svojoj zemlji.[33] Kasnije su stručnjaci odbacili tu tezu[34] i tražili podrijetlo te ornamentike u samoj Istri. Zaista nije jasno zašto bi umjetnik iz Istre tražio bilo gdje izvan svog kraja motive koje je isklesao na tim spomenicima, kad su ti motivi bili odavno dobro poznati u Istri i u drugim ilirskim krajevima.

No, dok je prisutnost spirale i meandra na tim spomenicima, i posebno njihova formalna sličnost s prikazima tih motiva u drugim krajevima, mogla izazvati nedoumicu u pogledu podrijetla tih motiva, većina arheologa ne sumnja u utjecaj helenskog svijeta na nastanak i umjetničko oblikovanje nezakcijske plastike. Ovisnost te plastike o estetskim kanonima grčke arhaične umjetnosti, odnosno njezinih italiziranih i etruriziranih derivata srednje i sjeverne Italije, najjasnije se vidi u kamenoj dvojnoj glavi koja potječe možda iz Pule, a možda i iz samog Nesactiuma, i koja pokazuje očite karakteristike jedne barbarizirane varijante arhaične grčke umjetnosti.[35] Premda

[33] Pietro STICOTTI, Schiarimenti intorno al valore scientifico dei cimeli ritrovati a Nesazio, *Atti e memorie della Societá istriana di archeologia e storia patria*, vol. 19/1903, str. 271 – 273; ISTI, Di alcuni frammenti lapidei con fregi micenei trovati a Nesazio in Istria, *Atti del Congresso Internazionale di scienze storiche*, vol. V, Roma, 1904, str. 147 – 156.

[34] *Iznimku među stručnjacima čini arheolog* Josip MLADIN, prema kojem nezakcijska umjetnost, uključujući, dakle, i plastika, spada u »brončano doba, i to najvjerojatnije između 13. i 11. st. pr. n. e.«. Vidi njegov rad »Umjetnički spomenici prahistorijskog *Nezakcija*«, Pula, 1966, str. 63.

[35] Tu je glavu prvi objelodanio Anton GNIRS, Istria praeromana, Karlsbad, 1925, str. 123. i d.

Dvojna glava iz Pule (?). Visina 14.5 cm, širina 21 cm V - IV st. pr. n. e. Arheološki muzej Istre, Pula.

Ulomak kamene ploče s prikazom donjeg dijela muške figure u bareljefu iz Nesactiuma. Visina 60 cm, širina 50 cm. V - IV. st. pr. n. e. Arheološki muzej Istre, Pula.

Kameni arhitektonski ulomci (a, b) i baza jednog spomenika (c) iz Nesactiuma. Na bazi su vidljivi ostaci ljudske figure (donji dio noge) i stolice. V - IV. st. pr. n. e. Arheološki muzej Istre, Pula.

ne u tako jasnom obliku, ovisnost o grčkoj arhaičnoj umjetnosti može se primijetiti i na drugim kamenim skulpturama iz Nesactiuma.

Monumentalna kamena plastika u Istri jedina je takve vrste na ilirskom tlu, i ta činjenica isključuje mogućnost da njezinu pojavu uključimo u organski razvitak ilirske umjetnosti. Budući da takvu plastiku nisu stvorila ni ona ilirska plemena što su bila bliža Grčkoj, pa ni ona što su živjela na putu između Istre i Grčke, čini nam se malo vjerojatnom teza da je grčka arhaična umjetnost izravno utjecala na nezakcijsku plastiku. Mnogo je vjerojatnije da je taj utjecaj došao u Istru iz središta helenske kulture što su bila bliže Istri, a takvih je zaista bilo na sjevernom Jadranu.

Pločica od pozlaćenog srebra s prikazom ženske glave. Pričvršćena je na luku jedne kopče. Promjer 5,35 cm. Mlađe željezno doba. Arheološki muzej, Zadar.

Srebrna pločica s prikazom dviju ženskih glava. Širina 5,8 cm, dužina 4,8 cm. Iz liburnske nekropole u Ninu. Arheološki muzej, Zadar.

Zlatna posmrtna maska otkrivena u Trebeništu kod Ohrida. Širina 20,5, dužina 16,5 cm. VI. st. pr. n. e. Narodni muzej, Beograd.

Mislimo na etrursko-grčki grad Spinu, što su ga na ušću rijeke Po Etruščani osnovali već u VI. st. pr. n. e., ali u koji su vrlo rano počeli zalaziti grčki trgovački brodovi. Grci su u tom gradu već u V. st. pr. n. e. imali svoje jako trgovačko uporište, pa se tu razvila vrlo živa trgovina s narodima koji su živjeli na sjevernom Jadranu, ali i s drugima, mnogo udaljenijima. Među onima koji su od te trgovine imali velike koristi bili su i Histri, koje je od Spine dijelilo samo kratko putovanje preko mora.

Ovisnost nezakcijske plastike o arhaičnoj helenskoj umjetnosti rješava ujedno i sporni problem datiranja tih spomenika. S velikom vjerojatnošću ona pripada V. st. pr. n. e., a možda je čak i nešto mlađa.[60]

[60] Tezu da je nezakcijska plastika proizašla iz arhaične umjetnosti helenskog svijeta prihvaćaju gotovo svi autori koji su o tom problemu pisali. Usp. Bruna TAMARO, A proposito di alcune sculture di Nesazio, *Bollettino di paletnologia italiana*, 47/1927, str. 116 – 143; Friedrich DUHN – Franz MESSERSCHMIDT, Italische Gräberkunde, II. Teil, Heidelberg, 1939, str. 145; Rastko VASIĆ, Pojava velike kamene plastike kod Ilira, *Živa antika*, 15/1965, sv. 1, str. 151 – 154.

Razvitak autohtone ilirske kulture u Istri i dodiri te kulture s grčkim i drugim kulturnim središtima rezultirali su i mnogim drugim umjetničkim aktivnostima i proizvodima. Vrlo su brojni privjesci u obliku raznih životinja, pojasne kopče ukrašene geometrijskim motivima ili vrlo shematiziranim prikazima barskih ptica, keramičke vaze ukrašene tim istim motivima ili spiralom, meandrom, svastikom itd., glinena plastika i dr. Sve su to domaći proizvodi što ih istarski majstori izrađuju poštujući čvrsto tradicionalne motive i estetska načela. U nekim predmetima osjeća se strani utjecaj, a neki su vjerojatno i uvezeni. Među ovim posljednjim svakako su i dvije fragmentirane brončane situle s figuralnim prikazima, koje pripadaju skupini sličnih situla s područja Veneta i Ilira u Sloveniji. Otkrivene su u jednom grobu u Nesactiumu,[61] a kako su jedine situle s figuralnim prikazima dosada otkrivene na istarskom teritoriju, teško je vjerovati da su one izrađene u samoj Istri.

Istodobno dok se u sjevernim ilirskim krajevima razvijaju takvi umjetnički fenomeni, u drugim ilirskim krajevima, također pod utjecajem grčke ili grecizirajuće umjetnosti, počinju se pojavljivati novi tonovi u umjetnosti domorodaca. U toku V. i IV. st. pr. n. e. Iliri ubrzano evoluiraju u svojoj materijalnoj i duhovnoj kulturi, usvajaju mnoga nova tehnološka znanja, prihvaćaju nove mogućnosti umjetničkog oblikovanja. Ipak, premda su mnoga ilirska plemena na primorju, posebno ona na jugu, imala sve uvjete za jači razvitak umjetnosti, nisu stvorila ništa slično onome što su stvorili sjeverni Iliri.

U tim krajevima, u unutrašnjosti pogotovo, Iliri i dalje razvijaju svoju strogu geometrijsku umjetnost, prihvaćajući od Grka samo neke elemente njihove umjetnosti i umjetnog obrta, koji međutim ne mijenjaju bitno opću sliku tradicionalne ilirske umjetnosti. Cijelo područje glasinačke kulture, naprimjer, uz rijetke iznimke, ne poznaje figurativnu umjetnost, a to isto može se reći i za područje između Save i Drave, Srbije, pa čak i za neke primorske krajeve. Vrlo često oni rijetki figuralni proizvodi što ih na tim prostranim područjima susrećemo odaju duh stroge kontinentalne umjetnosti starijega željeznoga doba, kao npr. na votivnim kolicima sa četiri ptice selice, koja su otkrivena na Glasincu.[62] Sami Liburni, koji su svojim brodovima gospodarili neko vrijeme Jadranskim morem i često zalazili na susjednu italsku obalu i dolazili u dodir s Grcima, malo su marili za figurativnu umjetnost.[63]

U toj pretežno nefigurativnoj umjetnosti zanimljiva je pojava jedne skupine glinenih ljudskih i životinjskih figurica pronađenih u mnogim lokalitetima u unutrašnjosti. Teško je zapravo o njima govoriti kao o umjetničkim predmetima, ali je njihova pojava zanimljiva zbog raznovrsnih pitanja što ih pobuđuje njihova prisutnost u starije željezno doba. Otkrivene su u gotovo svim ilirskim krajevima, od Slovenije na sjeveru[64] do Makedonije na jugu,[65] no najviše ih je pronađeno u sojeničkom naselju u Ripču kod Bihaća (petnaestak primjeraka, što ljudskih što životinjskih)[66] i u Ormožu u Sloveniji (deset ljudskih i trinaest životinjskih).[67] Kako je pojava

---

[61] Lijepe fotografije i kataloški opis tih fragmenata donose Wolfgang LUCKE – Otto Hermann FREY, Die Situla in Providence (Rhode Island), Berlin, 1962, str. 76 – 77, Taf. 44, 45 (sl. 31).

[62] *Ferdinand HOCHSTETTER, Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac* in Bosnien, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 10/1880 – 1881, Nr. 10 – 12, str. 289 – 298; Otto SEEWALD, Der Vogelwagen vom Glasinac, Leipzig, 1939.

[63] Pod japodskim utjecajem Liburni izrađuju vrlo rijetke antropomorfne privjeske o kojima je pisao Šime BATOVIĆ, Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz Sjeverne Dalmacije, *Arheološki vestnik*, 6/1955, zv. 2, str. 233 – 246. Isti autor je pisao i o drugim umjetničkim predmetima (privjesci u obliku životinja, privjesci u obliku ženske glave, pločice s ljudskim likom i sl. u radu »Predmeti osobitih oblika s područja Liburna«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4 – 5/1959, str. 425 – 452. i god. 6 – 7/1960, str. 393 – 425.

[64] Naprimjer, u Mariboru, Ptuju i drugim lokalitetima. Usp. Josip KOROŠEC, Nekaj primerov zgodnje *predzgodovinske plastike v Sloveniji*, *Arheološki vestnik*, *1/1950, zv. 1 – 2, str. 18. i passim.*

[65] Josip KOROŠEC, Nekoliko primjera preistorijske plastike iz Makedonije, *Glasnik Muzejsko-konzervatorskog društva na NR Makedonija*, vol. I, nr. 8, Skopje, 1954, str. 94.

[66] Josip KOROŠEC, Ljudske statuete iz Ripča, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 7/1952, str. 231 – 239. O problematici tih idola, kao i ostale glinene plastike u Ilira, pisao je Borivoj ČOVIĆ, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984, str. 27 – 28, 30 – 33.

[67] Bernarda PERC, Prazgodovinska naselbina v Ormožu, *Ptujski zbornik*, 2/1962, str. 207. i d.

Dvije figurice od pečene gline iz Ripča kod Bihaća. Visina prve 14,4 cm, a druge 9 cm. Starije željezno doba. Zemaljski muzej, Sarajevo.

te plastike prilično usamljena u okviru evropske željeznodobne umjetnosti, njezina prisutnost u Ilira tumači se kao posljednji ostatak vrlo značajne i brojne neoeneolitske idoloplastike koja je u Podunavlju i na Balkanu imala svoje središte. To objašnjenje, vjerujemo vrlo plauzibilno, ne odgovara, nažalost, na pitanje o funkciji te ilirske plastike, jer je malo vjerojatno da su ti »idoli« u željezno doba zadržali isti religiozni i magijski sadržaj kakav su imali u neoeneolitsko doba. Ipak, teško se složiti s mišljenjima da tim statuetama ne treba pridavati neku posebnu važnost, da one predstavljaju dječje igračke i sl., jer se za njihovu pojavu u tako mnogim naseljima mora pronaći neko prihvatljivije objašnjenje. Nije li, možda, njihova prisutnost u vezi s kultom pokojnika, ili čak kućnih lara? Zasada ne možemo odgovoriti na ta i slična pitanja.

Dolazak Kelta nije prouzročio vidnije promjene u umjetnosti Ilira, bilo onih koji nisu potpali pod njihovu izravnu vlast, bilo onih koji su s njima imali samo trgovačke veze. Sami Kelti koji su se naselili u te krajeve nisu razvili jaču umjetničku aktivnost, pa se zato od originalnih proizvoda njihove umjetnosti mogu spomenuti samo rijetki antropomorfni privjesci, aplikacije u obliku životinja, shematizirane,

tipično keltske varijacije na tzv. barbarskom novcu što su ga sami kovali, karakteristični vegetabilni ukrasi na oružju i sl.[68] Jedini kameni kip koji se može dovesti u vezu s prisutnošću Kelta na ilirskom tlu je troglavo božanstvo otkriveno u Ždrapnju (odnosno u susjednom selu Vačani – kako neki autori navode) blizu Bribira u Dalmaciji, ali nesigurni podaci o okolnostima nalaza dopuštaju različite interpretacije o karakteru tog kipa i vremenu njegova nastanka.[69]

S rimskom okupacijom ilirska umjetnost doživljava dubok preobražaj. U prvo vrijeme Iliri ne pokazuju zanimanje za kulturu što je donose okupatori, ali s vremenom, kad se političke prilike smire i kad rimska vlast postane sastavnim dijelom svakodnevnog života, uključivanje Ilira u urbani život došljaka postat će neminovnost, a ni oni domoroci koji su daleko od rimskih urbanih središta nastavili živjeti svojim životom neće moći zadugo čuvati integritet svoje prastare narodne kulture.

Proces sažimanja domorodačke kulture s onom došljaka vrlo je teško rekonstruirati u svim pojedinostima i u svim krajevima. U I. i II. st. n. e. teško je o tom sažimanju i govoriti, jer ono što znamo o ilirskoj kulturi iz tog doba toliko je neznatno da o njoj možemo govoriti više kao o hipotezama negoli kao o provjerenim činjenicama. Tek kasnije, od III. st. dalje, dugo zatomljena ilirska umjetnost pojavljuje se intenzivnije, posebno u onim krajevima gdje su Iliri najduže odolijevali procesu romanizacije. Buđenje ilirske kulture u kasnom Carstvu jedna je od posljedica niza političkih i gospodarskih poremećaja u Carstvu, što su dovele i do promjene statusa starosjedilačkog stanovništva u rimskoj državi. Karakalinom konstitucijom (212. god.) Iliri u pravnom pogledu postaju ravnopravnim građanima Carstva, pa je to rezultiralo jačanjem ilirskog etničkog elementa u vojsci, administraciji i gospodarskom životu. Istovremeno slabljenje središnje rimske vlasti, koje je pratilo i slabljenje klasične grčko-rimske kulture, imalo je kao posljedicu sve veću ilirizaciju rimske kulture u tim krajevima i stvaranje jedne kontaminirane rimsko-ilirske umjetnosti kao jedne od najzanimljivijih manifestacija kulturnog života kasnog Carstva.

Ta ilirska umjetnost razlikuje se od standardne, akademske rimske umjetnosti po nizu formalnih pojedinosti, ali i po svom duhu, koji je par excellence ilirski. Prepostavlja se, s pravom, da su Iliri, prije nego što su u to doba počeli klesati likove na nadgrobnim stelama i votivnim spomenicima, izrađivali svoje skulpture od drva. Od te skulptorske aktivnosti nije ostao ni najmanji trag, ali se po načinu kako su ilirski majstori u kasnom Carstvu klesali svoje figure (neplastični niski reljef, način izradbe vertikalnih nabora na odjeći) može zaključiti da su bili vičniji radu u drvu negoli u kamenu.

Autohtone, ilirske, crte sačuvale su se najviše na spomenicima što su otkriveni u Hercegovini, Bosni, Dalmatinskoj zagori, Crnoj Gori, i to u onim predjelima koji su bili daleko od urbanih središta i putova. Domaći umjetnici u zabačenim naseljima u unutrašnjosti klešu nadgrobne spomenike s likovima pokojnika i votivne spomenike s likovima domaćih božanstava. Nevješti u radu s kamenom, majstori izrađuju vrlo plitke reljefe, lica ljudi stavljaju en face, a same likove simetrično razmještaju na površini plohe. Sve to odaje majstora koji nije savladao skulptorsku tehniku, ali izražajna snaga prikazanih likova i preciznost kojom su modelirana lica odaju majstore velikih izražajnih mogućnosti. Radeći stoljećima prije toga u drvu, ilirski su umjetnici stvorili jednu zrelu umjetnost, stilski zaokruženu, koja se u kasnom Carstvu prvi put pojavljuje i u kamenu.[70]

---

[68] Aleksandar STIPČEVIĆ, Kelti i njihova umjetnost u zemlji Ilira, *Republika*, 17/1961, br. 7 – 8, str. 29 – 30.

[69] Ćiril IVEKOVIĆ, koji je prvi objelodanio taj kip (u časopisu »Narodna starina« iz 1924. god., br. 7), smjestio ga je u prapovijesno doba. Kasnije su neki autori u njemu vidjeli staroslavenskog boga Svevida. U članku »Kelti i njihova umjetnost...« prihvatili smo Ivekovićevu dataciju, s tim što smo precizirali da je tu riječ o prikazu jednog keltskog božanstva. Do tog je zaključka došao i Milutin GARAŠANIN, Skulptura troglava božanstva iz Vaćana kod Bribira, *Starinar*, n. s. 11/1960, str. 65 – 74.

[70] Od velikog broja radova o ilirskoj umjetnosti rimskog vremena spomenut ćemo najznačajnije: Robert SCHNEIDER, Bericht über eine Reise in Dalmatien. II. Über die bildlichen Denkmäler Dalmatiens, *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, 9/1885, str. 31 – 85; Dimitrije SERGEJEVSKI, Kamennye pamjatniki iz' Zenicy i provincial'no-rimskoe iskusstvo, *Sbornik Russkogo arheologičeskogo obščestva v Korolevstve Jugoslavii*, T. II, 1936, str. 65 – 73; ISTI, Iz problematike ilirske umjetnosti, *Godišnjak, Centar*

Navale barbara i potpuno nove prilike što su nastale početkom srednjega vijeka prekinule su daljnji razvitak ilirske umjetnosti. Tek pokoji ostatak te umjetnosti u srednjem vijeku, pokoji ornamentalni motiv na spomenicima iz tog doba daju naslutiti da mač i oganj barbara nisu uspjeli potpuno zbrisati sjećanje na višestoljetnu ilirsku kulturu na ovom tlu.

POKOPAVANJE MRTVACA, POGREBNI OBIČAJI, KULT POKOJNIKA[11]

Grobovi i pogrebni običaji najbolje su poznata područja ilirske duhovne kulture. Iskopavanje ilirskih grobova bio je oduvijek omiljeni posao arheologa i – u prošlosti – ljubitelja starina, najprije zato što se na te grobove vrlo često i lako nailazilo, a onda i zato što istraživanje grobova ne traži onoliko mnogo materijalnih sredstava i organizacijskih predradnji, kao npr. iskopavanje naselja. Zahvaljujući tome, teško je spomenuti jedno područje ilirologije o kojem se toliko mnogo pisalo koliko se pisalo o grobovima. Ipak, začudo, do danas nemamo sveobuhvatnu sintezu o svim aspektima te vrlo značajne strane ilirske kulture, pa čak ni sinteze koja bi obradila tu problematiku u pojedinim ilirskim regijama ili kulturama.

Prvo što upada u oči kad se govori o načinu pokopavanja mrtvaca u Ilira je vrlo velika raznolikost ritusa pokopavanja, i to ne samo između raznih regija nego čak i unutar pojedinih regija, pa i unutar jedne nekropole.

Uzroke tako velikoj raznolikosti u oblicima grobova i pogrebnim običajima nije uvijek moguće objasniti. Ta nas činjenica, međutim, još jednom podsjeća na nejedinstvenost ilirske duhovne kulture i na isprepletenost predilirskih, ilirskih i stranih elemenata u formiranju te kulture.

Opisat ćemo ovdje ukratko najuobičajenije tipove grobova što su registrirani na ilirskom tlu.

Najčešći je način pokopavanja mrtvaca u većine ilirskih plemena pokopavanje pod humkom (gromila, tumulus). Podizanje humka nad grobom pokojnika običaj je u ovim krajevima već u brončano doba, a u toku željeznoga doba to je redovit, premda ne i jedini način pokopavanja u Istri, Dalmaciji, Crnoj Gori, Albaniji i posebno na Glasincu u Bosni.

Humak se obično dizao nad jednim grobom, no s vremenom su pokraj prvog, središnjeg groba, pokapali i druge pokojnike, obično pripadnike njegova roda. Što je pokojnik za života imao viši društveni položaj, to mu je i humak bio veći, i u njegov su mu grob stavljali bogatiju popudbinu – oružje, odjeću, glinene posude s hranom, ukrasne i druge predmete što ih je za života posjedovao.

Najbolje su istraženi tumulusi na Glasincu – toj golemoj nekropoli u koju su se pokopavali pripadnici plemena Dezitijata.[12] Računa se da na području Glasinačkog

---

za balkanološka ispitivanja, 1/1965, str. 125 – 140; Kruno PRIJATELJ, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53/1950 – 1951, str. 135 – 154; Branimir GABRIČEVIĆ, Detalj autohtone komponente u našoj antici, *Mogućnosti*, 3/1956, br. 4, str. 291 – 298; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 10/1955, str. 5 – 40; Irma ČREMOŠNIK, Elementi narodne kulture u rimskim spomenicima u Bosni, *Pregled*, 2/1956, br. 3 – 4, str. 152 – 156; Marcel GORENC, Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., 5/1971, str. 15 – 46; Branimir GABRIČEVIĆ, O početku rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji, *Diadora*, 9/1980, str. 251 – 271; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Umjetnost Ilira u antičko doba, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984, str. 65 – 80.

[11] Godine 1976. organizirao je Balkanološki institut u Beogradu i Srpska akademija nauka i umetnosti važan znanstveni skup posvećen problemu pokopavanja mrtvaca u ilirskim zemljama. Radovi s tog skupa objelodanjeni su u publikaciji »Sahranjivanje kod Ilira«, Beograd, 1979. Sintetske radove o pokopavanju mrtvaca i pogrebnim običajima pisali su u posljednje vrijeme Alojz BENAC, Kult mrtvih na ilirskom području u praistorijskom dobu, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984, str. 133 – 152 i Milutin GARAŠANIN, Pogrebni običaji kod Ilira u rimsko doba, *Ibidem*, str. 153 – 164.

[12] U novije vrijeme prevladava mišljenje da su stanovnici Glasinačkog polja bili Autarijati. Vidi: Borivoj ČOVIĆ, O izvorima za istoriju Autarijata, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 5/1967, str. 103 – 122; ISTI, Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976, str. 284 – 290.

Grobni humak s kamenim prstenom oko grobova, otkriven u mjestu Këneta kod Kukësa u Albaniji

Kameni humci na Glasinačkom polju u Bosni

polja (između planina Romanije i Devetka, te rijeka Drine i njezina pritoka Prače) ima oko 20 000 grobnih humaka, od kojih je od 1880. god. istraženo samo oko 1 000.[73] Humci su bili podignuti od zemlje i kamenja nad mrtvacem koji se izravno polagao na zemlju, a ako se mrtvac spaljivao, tada se u grob stavljao njegov pepeo. Pažljiva analiza tih humaka omogućuje nam da predočimo način podizanja takva humka i komplicirane obrede u vezi s pokopavanjem mrtvaca u toj nekropoli. Blizu mjesta gdje će biti podignut humak palila se lomača na koju su polagali pokojnikovo mrtvo tijelo. Kad bi tijelo izgorjelo, ostaci – pepeo i kosti – sakupili bi se i stavljali u grob, na koji se onda bacala zemlja i kamenje. U toku podizanja humka vršilo se ritualno razbijanje glinenih posuda, a to se nastavljalo i onda kad je humak bio već gotov. Sastavni dio obreda bili su i pogrebni plesovi što su nam u likovnoj umjetnosti Ilira prikazani od V. st. pr. n. e. (na jednoj kamenoj japodskoj urni iz Ribića) do rimskog doba. Nad grobom su sudionici pogreba jeli i pili (daća) i time uspostavljali vezu s pokojnikom koji ni kao mrtav neće nikada prestati biti članom roda, nego će se o njemu i dalje brinuti članovi roda i pomagati mu u nevolji.

Tumulusi velikih dimenzija bili su podignuti samo najznačajnijim članovima plemena, pa ih zato, a i zbog bogatstva priloga u njima, arheolozi nazivaju »kneževskima«. Iskopani su u svim krajevima u kojima su Iliri živjeli, ali nisu svuda jednako veliki, niti su po vrijednosti u njima položenih predmeta jednako bogati.

U kraškim krajevima (od Istre do Albanije) vrlo često je grob pod humkom bio napravljen od pet kamenih ploča, od kojih su četiri (dvije duge i dvije kraće, sa svake strane po jedna) bile u vertikalnom položaju, stvarajući tako grobnu raku; peta je tu raku zatvarala s gornje strane. Takvi se grobovi susreću također i u tzv. »ravnim« nekropolama, gdje grobovi nisu bili pod humcima, nego na otvorenom – kao npr. u nekropoli Liburna u Ninu.

U kraškim krajevima grobni su humci napravljeni pretežno od sitnog kamenja pomiješanog sa zemljom. Tamo gdje kamenja nije bilo, nabacivala se samo zemlja, kao npr. u sjevernim, ravničarskim krajevima. Neki od tih tumulusa golemih su dimenzija: onaj u Jalžabetu kod Varaždina bio je visok oko 12 m s promjerom 100 metara! Sličnih razmjera bio je i humak u obližnjem Martijancu.[74] Humci tako velikih dimenzija nisu bili brojni, ovi spomenuti pripadaju među najveće u Evropi.

U tu skupinu tumulusa ubrajamo monumentalan humak s masivnim kamenim prstenom oko groba nekog plemenskog prvaka, otkrivenog u Pilatovićima kod Užičke Požege,[75] kao i niz sličnih grobova u kojima je redovito nađena bogata popudbina. Potrebno je posebice spomenuti dva velika humka s vrlo raskošnim predmetima domaće proizvodnje i skupog grčkog uvoza, što su otkopani 1958 – 1959. god. u Atenici kod Čačka. Osim grobnih konstrukcija, oko kojih su se nalazili po jedan široki prsten od kamena, pod jednim tumulusom otkrivena je žrtvena konstrukcija od tri nejednake, međusobno povezane kvadratne površine omeđene kamenjem. U jednom od otkopanih grobova otkriveni su i ostaci jedne dvokolice – jedine takve vrste na ilirskom tlu.[76]

Po bogatim prilozima što su u njemu otkriveni posebno je značajan veliki humak otkriven u Stični kod Ljubljane u Sloveniji. Prije početka iskopavanja bio je visok

---

[73] Prvi slučajni nalazi iz ove nekropole potječu iz 1880. god. ali su sustavna arheološka iskopavanja započela tek 1888. god. Izvještaje o tim iskopavanjima donosili su Ćiro TRUHELKA, Frano FIALA i dr. u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, god. I/1889. i dalje, kao i u drugim stručnim časopisima. Za kronologiju bogatih arheoloških nalaza u v. Alojz BENAC – Borivoje ČOVIĆ, Glasinac, I – II, Sarajevo, 1956 – 1957. Posebno o pokopavanju pokojnika na Glasincu pisao je Borivoje ČOVIĆ, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinačkog područja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 18/1963, str. 41 – 62. Za novija revizijska istraživanja Glasinca vidi: Blagoje GOVEDARICA, Neki rezultati revizionih istraživanja glasinačkih tumula 1974. i 1975, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd, 1979, str. 171 – 180.

[74] Ksenija VINSKI-GASPARINI, Iskopavanje kneževskog tumulusa kod Martijanca u Podravini, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., 2/1961, str. 39 – 66.

[75] Mihailo ZOTOVIĆ, Kneževska humka u Pilatovićima kod Požege, *Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo, 1984, str. 189 – 196.

[76] Milena ĐUKNIĆ – Borislav JOVANOVIĆ, Illyrian princely necropolis at Atenica, *Archaeologia Iugoslavica*, 6/1965, str. 1 – 35. Za interpretaciju žrtvene konstrukcije pod humkom u tom lokalitetu vidi: Slobodan ČAČE, Prostorna arheologija. (Primjer ilirskog kulturnog objekta), *Dometi*, 15/1982, br. 7, str. 83 – 90.

Grobni humak u mjestu Šarić – Struga blizu Ploča, Hrvatska

Grob od kamenih ploča, otkriven pod humkom na otoku Sestrunju

Iskopavanje nekropole Liburna blizu Nina 1956. god. Grobovi su napravljeni od pet kamenih ploča, a mrtvaci su u njima bili položeni u skvrčenom stavu. Starije željezno doba.

Grobnica pod humkom otkrivena 1958 – 1959. god. u Atenici kod Čačka. Kraj VI. ili početak V. st. pr. n. e.

Kamena konstrukcija od tri nejednaka kvadrata otkrivena pod grobnim humkom u Atenici kod Čačka, a služila je za pogrebne obrede. Kraj VI. ili početak V. st. pr. n. e.

6 m, s promjerom 60 m. U njemu su bila čak 183 groba! To je bio humak jednog roda, i u njemu su se pokopavali mrtvaci u toku čitavih tri stotine godina (VIII – V. st. pr. n. e.). Začudo, središnji grob, koji je bio rezerviran za rodonačelnika, nađen je prazan.[77] Slični veliki rodovski humci otkriveni su i u drugim mjestima u Dolenjskoj, a među njima su posebnu pozornost izazvali humci što ih je 1967 – 1970. god. otkopao u Novom Mestu *Tone Knez*. Među grobovima bilo je i nekoliko kneževskih u kojima su otkriveni vrlo značajni predmeti (figuralne situle, šljemovi, zlatni dijadem i dr.).[78]

Kneževskih grobova otkriveno je i na Glasincu (Arareva gomila)[79] i u južnim ilirskim krajevima. Najpoznatiji su oni što su u toku prvoga svjetskog rata otkriveni kod Trebeništa, u blizini Bitole u Makedoniji, u kojima su bili pokopani pripadnici lokalne aristokracije iz V. st. pr. n. e.[80]

Na ilirskom tlu susrećemo niz drugih vrsta grobova; čak se i u istim nekropolama miješaju različiti načini pokopavanja. U poznatom sojeničkom naselju u Donjoj Dolini npr. nalazimo istovremeno tri vrste grobova. U samom naselju, ispod podnica kuća, pokopavali su se mrtvaci u drvenim sanducima. Pokopavanje ispod kuće imalo je dublje značenje: mrtvi član roda ostajao je i dalje u kući i štitio ukućane. Naravno, nisu se ispod kuće pokopavali svi pokojnici, nego samo najviđeniji članovi roda, koji su se štovali kao kućni zaštitnici. Ostali mrtvaci pokopavani su izvan naselja, u nekropoli, tako što su polagani izravno na zemlju i pokrivani zemljom, ili su pak spaljivani, a njihov se pepeo stavljao u urne.

---

[77] Stane GABROVEC, Stična, habitat et nécropole tumulaire de l'Âge du Fer, *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*, Beograd, 1971, str. 230 – 232; Otto-Herman FREY, Der Fürstensitz von Stična in Slowenien, *Alma Mater Philippina*, 1968 – 1969, str. 10 – 14.

[78] Tone KNEZ, Prazgodovina Novega Mesta, Novo Mesto, 1971, str. 29 – 30. i passim.

[79] O problematici tzv. kneževskih grobova na Glasincu vidi: Borivoj ČOVIĆ, Kneževski grobovi glasinačkog područja, *Sahranjivanje kod Ilira*, Beograd, 1979, str. 143 – 169.

[80] Bogdan FILOW – Karl SCHKORPIL, Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See, Berlin – Leipzig, 1927. Brojne radove Nikole VULIĆA, Josipa KOROŠCA i dr. o toj nekropoli naći će čitalac citirane u knjizi Ljubiše POPOVIĆA, Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd, 1956.

Model skupnog groba otkrivenog u mjestu Visoi kod Bitole u Makedoniji. Središnji grob okružen je sa dva kamena prstena između kojih je smješten velik broj drugih grobova. VI - V. st. pr. n. e.

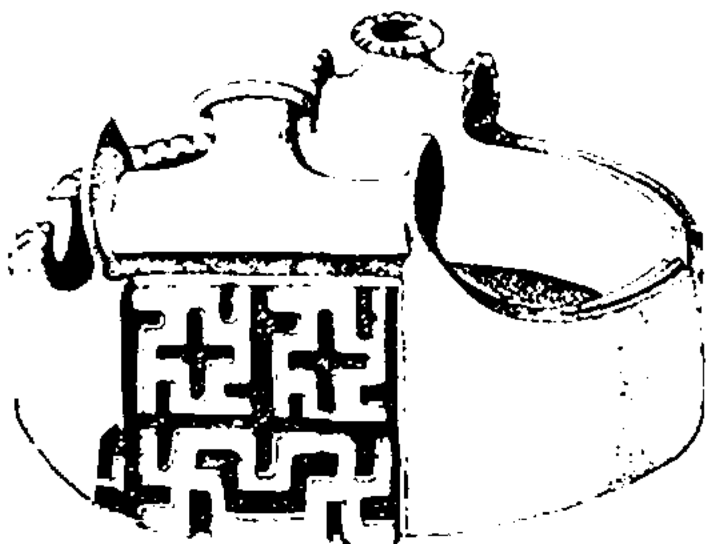

Monumentalni ilirski grob izdubljen u stijeni, ukrašen jonskim stupovima. Nalazi se u Gradištu blizu sela Selcë se Poshtme (Donje Selce) blizu Ohridskog jezera u Albaniji, a datira iz prve polovice III. st. pr. n. e.

Ostaci sojeničkog naselja u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške. Ispod podnice kuće otkrivena su dva mrtvačka lijesa od hrastovine.

Prema mišljenju Ćire Truhelke, u vezi su s kultom predaka u Donjoj Dolini i ognjišta što su u nekim kućama otkrivena. Riječ je o vrlo lijepo izrađenim okruglim ognjištima od pečene zemlje, s vanjske strane ukrašenima meandrima i svastikama. U donjem dijelu završavaju ljevkastim otvorom kroz koji je padao, kako smo već rekli, pepeo pod kuću, no, prema Truhelkinom mišljenju kroz taj otvor ukućani su slali jela i pića pokojnicima sahranjenima ispod kuće. Ta su ognjišta, prema tomu, služila ne samo u praktične svrhe nego su imala i funkciju kućnih žrtvenika.

Ognjište od pečene gline iz Donje Doline. Promjer 65 cm. Zemaljski muzej. Sarajevo. (Po Č. Truhelki)

Pepeona žara iz Picuga kod Poreča. Starije željezno doba. Arheološki muzej Istre. Pula.

Polazeći od tog tumačenja funkcije kućnih ognjišta u Donjoj Dolini, Truhelka je kult pokojnika u ovom naselju i u Ilira općenito doveo u vezu s vrlo razvijenim kultom lara – rodonačelnika i zaštitnika kuće i obitelji na ilirskom tlu – u rimsko doba. Prema Truhelki, kult tog kućnog božanstva koje se kao duša pokojnika pojavljuje i u rimskoj religiji, podrijetlom je iz ilirskih krajeva, pa su ga i sami Latini u Italiji od njih preuzeli. Truhelka podsjeća na priču što ju donosi Vergilije u svojoj »Eneidi« – da je kult lara u Italiju donio trojanski junak Eneja, koji je bio Dardanac, dakle pripadnik maloazijskog plemena koje je svakako bilo na neki način povezano s istoimenim ilirskim plemenom na Balkanu. S Rimljanima se taj kult vraća na Balkan, gdje nailazi na plodno tlo, pa je zato tako popularan među Ilirima u rimsko doba. Ostatke tog kulta vidi Truhelka, s pravom, u krsnoj slavi današnjih balkanskih naroda, koja se pojavljuje samo u onim dijelovima Balkana u kojima su živjeli Iliri – dokaz više da je kult lara upravo ilirskog podrijetla.[81]

U primorskom pojasu, posebno na teritoriju Liburna, dugo se zadržao običaj pokopavanja mrtvaca u skvrčenom stavu. Taj prastari običaj, čest u brončano doba u srednjoj Evropi, još jednom nas podsjeća na predindoevropski supstrat u tom ilirskom plemenu i na zamršene etnogenetske procese na zapadnom dijelu Balkana.[82]

Možda su u vezi s različitim etničkim supstratima na Balkanu i *različiti ritusi* pokapanja mrtvaca. Ritus spaljivanja (incineracije) mrtvaca običava se u mnogim krajevima usporedo s ritusom pokopavanja (inhumacije), i vrlo je teško ustanoviti neku zakonitost u promjenama tih ritusa, a posebno je teško dati neko razložno tumačenje tih promjenama. Za starije doba može se reći da u sjevernim krajevima preteže incineracija, a u južnim inhumacija, no ni u ta vremena, a pogotovo ne

---

[81] Ćiro TRUHELKA, Larizam i krsna slava, *Glasnik Skopskog naučnog društva*, 7–8/1929–1930, str. 22. i d. *U nešto izmijenjenom obliku taj je rad izašao i u autorovoj knjizi »Studije o podrijetlu«, Zagreb*, 1941, str. 64–115.

[82] O grobovima i pogrebnim običajima Liburna v. rad Šime BATOVIĆA, Pokapanje mrtvaca kod Liburna, *Zadarska revija*, 11/1962, br. 1, str. 50–53.

kasnije, ne može se povući oštru vremensku ili prostornu granicu između ta dva ritusa.

Tradicionalne običaje u vezi s pokopavanjem mrtvaca Iliri su sačuvali i u rimsko doba. Štoviše, te su običaje usvojili čak i došljaci iz drugih krajeva Carstva koji su se u ovim krajevima stalno nastanili. Proučavajući ilirske grobove oko vrela rijeke Cetine, Ivan Marović je otkrio kamene humke s grobnim rakama od tesana kamena, koje je na osnovi predmeta što ih je pronašao u grobovima mogao datirati u II. st. n. e. Taj tip groba, kako smo već rekli, karakterističan je za primorske krajeve u željezno, pa čak i u brončano doba.

Stari način spaljivanja mrtvaca i polaganje izravno u grob nagorjelih kostiju i pepela, a ne u urne sačuvao se u ilirskim krajevima sve do III. st. n. e., dakle sve do doba kada je romanizacija bila uvelike zahvatila ilirske krajeve.[63]

U rimsko doba na teritoriju Liburna razvija se karakterističan nadgrobni spomenik valjkasta oblika s koničnim završetkom na gornjem dijelu (cippus). Vjeruje se, s pravom, da oblik tog spomenika reproducira prastari oblik kamene ilirske kuće.[64] Reminiscencija je na kamene kuće prapovijesnog doba i tip cippusa s kvadratnom osnovicom i koničnim gornjim dijelom, koji je u mnogo primjeraka otkriven u okolici Kotora u Crnoj Gori,[65] a jedna varijanta tog tipa otkrivena je i u Albaniji.

Spomenuti tip »kneževskih« grobova nedvojbeno upućuje na zaključak da su Iliri istaknute članove zajednice, one koji su za života stekli slavu na bojnom polju, pa osnivače naselja (gradova), istaknutije poglavare koji su imali osobito važnu ulogu u životu zajednice, štovali kao heroje i dizali im velike grobne humke. Suplemenici su im u grobove stavljali bogatu popudbinu koja je bila potrebna junaku na drugom svijetu i omogućavala mu da snagom ili mudrošću brani svoje pleme ili grad od neprijatelja i drugih nedaća.

Heroizirani pokojnik uživao je posebno poštovanje suplemenika. U slučaju opasnosti on će posredovati i za njih se zauzimati kod besmrtnih bogova na drugome svijetu. Zato su im uz određene rituale, suplemenici prinosili žrtve. U toku prinošenja uspostavljala se mistična veza između pokojnika i živih članova zajednice.

»Kneževski« grobovi u Atenici, Novom Mestu i drugdje vrlo uvjerljivo dokumentiraju postojanje kulta heroiziranog pokojnika u Ilira. Taj je kult povezan s jačanjem plemenske aristokracije i ratničkog sloja, te s ratovima što su ih ilirska plemena vodila međusobno ili pak s vanjskim neprijateljima – Grcima, Makedoncima, Keltima.

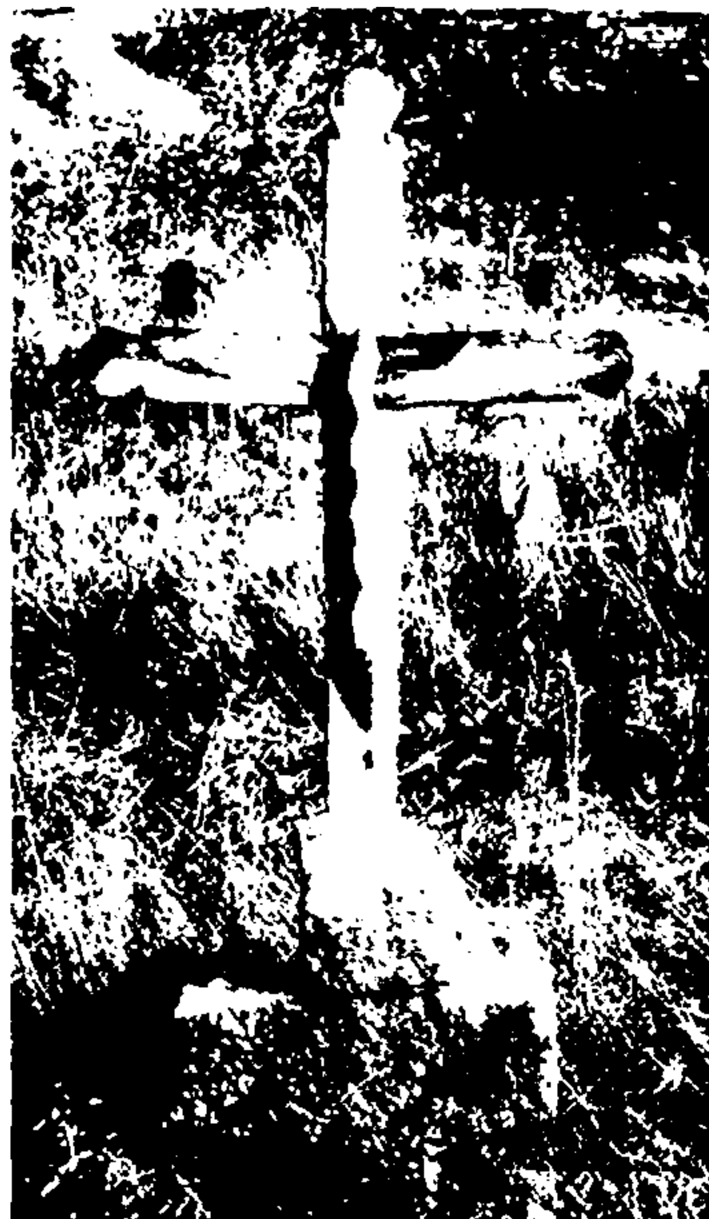
Zanimljiva pojedinost, dokumentirana arheološkim ostacima i pisanim izvorima, o kultu heroiziranih pokojnika nalazi se u tzv. kenotafima, tj. grobovima bez pokojnika. Takvi su se grobovi dizali u čast onih junaka koji su poginuli u tuđini. U te prazne grobove stavljali su bogati inventar oružja i drugih predmeta. Takav kenotaf otkriven je u mjestu Urakë u srednjoj Albaniji. U njemu je otkopano dobro uščuvano oružje, ali ostacima pokojnika ni traga – očito je poginuo negdje daleko od rodne grude.

Od povijesnih izvora valja spomenuti Apijana koji je zabilježio priču po kojoj je grad Epidamnos osnovao barbarski, tj. ilirski vladar istog imena, po kojem je grad i dobio ime. Dirah (Dyrrhachios), sin njegove sestre, osnovao je lučki dio toga grada, pa su ga u tom dijelu grada štovali kao heroja. Prema priči koju je zabilježio Apijan, Heraklo je nehotice ubio Dirahova sina Jonija i pošto je obavio pogrebne svečanosti, bacio je njegovo tijelo u more, koje je prozvano Jonskim, a u čast pokojnika podigao

[63] Dragoslav SREJOVIĆ, Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog carstva u Jugoslaviji, *VI kongres arheologa Jugoslavije – Ljubljana* 1963, Beograd, 1964, sv. 1, str. 89–93; Milutin GARAŠANIN, Pogrebni običaji kod Ilira u rimsko doba, Duhovna kultura Ilira, Sarajevo, 1984, str. 153–164.

[64] Mate SUIĆ, Liburnski nadgrobni spomenik, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53/1950–1951, str. 59–97.

[65] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie, *Atti del VII congresso internazionale di archeologia classica*, vol. III, Roma, 1961, str. 143–151. Isti je autor opširnije pisao o problematici toga nadgrobnog spomenika u radu: O jednom tipu »ilirskog« nadgrobnog spomenika, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 13/1976, str. 285–305.

Zmija na križu u katoličkom groblju u mjestu Tuzi kod Titograda, Crna Gora

je u gradu kenotaf. Jednako kao i Dirah, Jonije je u Epidamnosu štovan kao heroizirani pokojnik.

Još je jedan ilirski vladar imenom Jonije štovan kao divinizirani heroj, i to na otoku Visu. Vladao je u IV. st. pr. n. e. i očito je imao vrlo značajnu ulogu u ondašnjoj politici na Jadranu – kako to proizlazi iz izvještaja mnogih antičkih pisaca. Otok Vis se u jednom natpisu naziva Jonijevim otokom, a na otoku se kovao i novac s njegovim imenom.

Nakon njegove smrti nastali su teški dani za tamošnje Ilire, jer su na njihov otok došli Grci i tu osnovali snažnu koloniju.

Heroiziranim pokojnicima Iliri su, jednako kao i Grci i mnogi drugi narodi, pjevali pjesme, koje se do danas nisu sačuvale, ali čije je postojanje potvrđeno jasno prepoznatljivim nagovještajima.

Iliri su često prikazivali heroizirane pokojnike kao konjanike. Heroizirani pokojnik jaše na konju u zagrobni svijet, a sam konj je, kao što je poznato iz indoevropske religije, htonička životinja. Na ilirskom tlu susrećemo nekoliko prikaza golih konjanika za koje, u nedostatku boljeg tumačenja, tvrdimo da su heroizirani pokojnici.

Od mnogobrojnih pojedinosti u vezi s grobom valja spomenuti i vjerovanje o zmiji kao čuvarici groba. Takva su vjerovanja dobro poznata u grčkoj, rimskoj i drugim starim kulturama u Sredozemlju. Da su i Iliri vjerovali kako zmija čuva pokojnikovu kuću, tj. njegov grob, isto tako kao što je čuvala njegovu kuću dok je bio živ, dokazuju prikazi zmije na prapovijesnim kamenim urnama iz Jezerina i Ribića kod Bihaća. Urne imaju oblik kuće tipa megaron, inače dobro poznatog na Balkanu u prapovijesno doba, pa stoga ne može biti sumnje da te urne reproduciraju upravo taj tip kuće i one su, zapravo, kuće pokojnika. Na spomenutim urnama pri-

kazane su zmije na izbočinama što se nalaze na prednjem dijelu, pa stoga ne može biti nikakve sumnje o njihovoj zaštitnoj ulozi: one su trebale zaštititi ulaz u urnu u kojoj su se nalazili posmrtni ostaci pokojnika upravo onako kao što je zadatak zmije na ulaznim vratima kuće da zaštiti ukućane od svake nesreće, bolesti i sl.

Zmije koje čuvaju kuću, tzv. kućarice, dobro su poznate na Balkanu, a poznati su i prikazi zmija na ulazu u kuću. Iako je teško današnja vjerovanja o zmiji kućarici i zmiji kao čuvarici groba uvijek tumačiti kao ostatak iz daleke prapovijesne prošlosti, neke pojedinosti ipak vrlo eksplicitno upućuju na zaključak da je podrijetlo današnjeg vjerovanja o zmiji kao čuvarici groba u toj dalekoj prošlosti. O tome govori neobično zanimljiv i rijedak običaj u nekim selima u južnoj Crnoj Gori. Na nekim grobovima u tim selima nalazimo prikaze zmija na kamenim nadgrobnim spomenicima i na drvenim križevima. Očito je da zmija na tim spomenicima ima isto značenje kakvo je imala i u prapovijesnim kamenim urnama iz Jezerina i Ripča i da se prastaro pogansko vjerovanje o zmiji kao čuvarici groba sačuvalo na kršćanskom groblju u obliku koji je inače potpuno stran kršćanskoj simbolici zmije. Zmija kao simbol zla u kršćanstvu dobila je na tim spomenicima funkciju koja je naslijeđena iz pradavnih vremena i koja je nespojiva s kršćanskom simbolikom, pa stoga te prikaze iz Crne Gore moramo tumačiti kao primjer preživitka iz prapovijesnih, ilirskih vremena.[86]

GLAZBA

Opisujući običaje Dardanaca *Strabon* kaže da su oni, premda su im običaji potpuno divlji, oduvijek njegovali glazbu i da su upotrebljavali duhačke i gudačke instrumente.[87] Da su Iliri voljeli glazbu, izvješćuju nas i drugi antički pisci, no iz tih vijesti možemo malo što zaključiti o glazbenim instrumentima što su ih Iliri upotrebljavali ili o vrsti ilirske glazbe. Arheološki spomenici pružaju nam malo podataka o instrumentima što su ih Iliri upotrebljavali. Za jedan instrument – siringu (syrinx) – može se prilično sigurno tvrditi da je bio općepoznat na cijelom ilirskom teritoriju. Prikaz tog višecijevnog instrumenta pojavljuje se već na brončanoj situli iz Vača (V. st. pr. n. e.), pa se može pomisliti da se već u to doba upotrebljavao. Na spomenicima iz rimskoga doba siringa je redovit atribut domaćeg božanstva šuma i pašnjaka Silvana, odnosno njegova ilirskog pandana Vidasusa. Siringa što je vidimo na tim spomenicima sastavljena je od pet, šest ili sedam cijevi različite dužine. Kako je taj instrument vrlo poznat i u mnogim drugim civililzacijama (na Balkanu se susreće od homerskih vremena kao tipičan instrument pastira), može se pretpostaviti da su ga i Iliri poznavali prije nego što su došli u dodir s helenskom i rimskom kulturom.[88]

Iliri su, vjerojatno, poznavali još jedan duhački instrument što ga vidimo na reljefu iz Zaostroga kod Makarske. Duje Rendić-Miočević, koji je taj spomenik analizirao, misli da malo zakrivljena svirala, nešto deblja prema donjem kraju, predstavlja jednu »zasebnu varijantu klasične tibije«, vjerojatno tip ilirske frule.[89]

Nema sumnje da su Iliri poznavali i druge instrumente osim ovih spomenutih o kojima se nešto može reći na osnovi likovnih prikaza. Pjevanje epskih pjesama uz gusle – toliko karakteristično za današnje balkanske narode – ima također svoje duboke korijene u pjevanju ilirskih rapsoda o herojskim djelima predaka. U neprekinutom kontinuitetu živi u mnogim krajevima Balkana sve do danas ilirski narodni melos, kao i instrumenti na kojima su ilirski glazbenici izvodili svoje melodije.

---

[86] Aleksandar STIPČEVIĆ, Zmija kao čuvarica groba. Prilog proučavanju ilirskih ostataka u suvremenim narodnim vjerovanjima, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 49, 1983, str. 625–629.

[87] STRABON, Geographica, VII, 5.

[88] Josip BELAMARIĆ, Siringa u svojoj ilirskoj postojbini, *Arti musices*, 14/1983, br. 1, str. 23–32.

[89] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Antikni reljef plesača iz Zaostroga u Dalmaciji, *Tkalčićev zbornik*, sv. 1, Zagreb, 1955, str. 11.

Ulomak reljefa iz Zaostroga s prikazom plesača i frulača. Visina 36 cm, dužina 46 cm, a datira s kraja III. ili početka IV. st. Čuva se u Zaostrogu.

Sve donedavna etnomuzikolozi su malo pažnje obraćali proučavanju ostataka tih prastarih glazbenih oblika u suvremenom balkanskom muzičkom folkloru. Istraživanja što ih je u tom smjeru u posljednje vrijeme poduzeo sarajevski etnolog *Cvjetko Rihtman* otvorila su zanimljive perspektive za upoznavanje ilirske glazbene baštine. Rihtman je, proučavajući muzički folklor u Bosni i Hercegovini, primijetio da se neki polifonski oblici što se pojavljuju na tom prostoru ne nalaze u drugih slavenskih naroda, pa je na osnovi toga zaključio da su to oblici što su ih Slaveni zatekli ovdje kad su se doselili. Detaljnija proučavanja omogućila su mu da pojedine polifonske oblike vezuje uz određena zemljopisna područja, a ta su se u osnovi podudarala s geopolitičkim područjima na kojima su u prapovijesno i povijesno doba živjela pojedina ilirska plemena. Ta ga je podudarnost i dovela do izvanredno zanimljivog zaključka da »ova specifična polifona praksa zaista predstavlja relikt ilirske muzičke kulture«.[90]

Do sličnog je zaključka došao i albanski muzikolog *Ramadan Sokoli* proučavajući strukturu glazbenih oblika u albanskom folkloru. Taj je autor iznio uvjerljivu tezu da pojava polifone glazbe na jugu i homofone na sjeveru Albanije odražava razlike što su u pučkoj glazbi Ilira postojale već u prapovijesno doba.[91]

[90] Cvjetko RIHTMAN, O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine, *Rad Kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952*, Zagreb, 1958, str. 99–104.

[91] Ramadan SOKOLI, Disa veçanti të muzikës sonë popullore (Neke osobine naše narodne glazbe), *Konferenca e I e studimeve albanologjike*, Tirana, 1965, str. 335–337. Vidi i autorovu knjigu »Vallet dhe muzika e të parëve tane« (Naši najstariji plesovi i glazba), Tirana, 1971. U novije je vrijeme o tome pisao, pretjerano ističući samo albanski karakter polifonog pjevanja na Balkanu kao preživtku iz ilirskih vremena, etnomuzikolog Beniamin KRUTA, La polyphonie, heritage culturel ancien du peuple albanais, *Problèmes de la formation du peuple albanais, de sa langue et de sa culture*, Tirana, 1985, str. 292–304.

Radovi tih autora potvrđuju ono što su mnogi stručnjaci prije njih naslućivali, a to je da se u mnogim rudimentalnim glazbenim oblicima, kao što je brđansko ojkanje, i u oporoj ritmici mnogih današnjih plesova čuvaju ostaci predslavenske, ilirske glazbe i plesova.

PLESOVI

Spomenuli smo već urnu iz Ribića na kojoj je urezan crtež što prikazuje povorku od pet žena koje se drže za ruke. To je najstariji prikaz jednog plesa, i to pogrebnog, na ilirskom tlu.[91] Prikaze sličnih pogrebnih plesova naći ćemo kasnije na ilirskim spomenicima iz rimskog doba, npr. na nadgrobnom spomeniku iz mjesta Koplik u sjevernoj Albaniji.[93] Brojni drugi prikazi plesača na prapovijesnim i rimskim spomenicima posvjedočuju važnost plesa u životu Ilira. Malo se, međutim, iz tih prikaza može saznati o karakteru ilirskih plesova, o njihovim oblicima, a pogotovo se teško iz tih prikaza mogu razaznati regionalne ili plemenske razlike što su morale postojati na tom polju.

Proučavanje plesova u današnjih balkanskih naroda može nam, slično kao i za glazbu, dati neke indicije o vrstama plesova u pojedinim ilirskim krajevima, jer su se neki oblici plesa iz prapovijesnih vremena sačuvali sve do današnjih dana. Jedan zanimljiv ples, koji je posve sigurno sačuvao sve elemente prapovijesnog plesa, pleše se danas u sjeveroistočnoj Albaniji. To je ratnički ples s mačevima koji se izvodi u jednostavnom ritmu koraka i zveckanja oružja bez glazbene pratnje. Taj ples, koji se u raznim varijantama (ponekad uz pratnju bubnja ili kojeg gudačkog instrumenta) pleše i u drugim krajevima Albanije i na Kosovu, izravno potječe od ratničkog plesa što se u južnoj Iliriji i u epirskog plemena Molossa plesao u predrimsko doba i koji je opisan u djelima antičkih pisaca.[94]

Mnogi drugi plesovi, posebno kola u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i uopće u južnim dijelovima ilirskog teritorija, gdje je slavenska narodna kultura mnogo manje negoli u sjevernim krajevima poremetila etnopsihološku strukturu zatečenog starosjedilačkog stanovništva, sačuvali su prvobitni paleobalkanski oblik i karakter.[95]

PISMENOST

Sve donedavna vjerovalo se da se jedini tekst na ilirskom jeziku nalazi na prstenu što je pronađen u poznatoj nekropoli kod mjesta Kalaja Dalmaçes blizu Skadra u Albaniji.[96] Pokazalo se, međutim, da je taj tekst pogrešno čitan, i da je to zapravo tekst na grčkom jeziku iz bizantinskog vremena.[97] Razbijena je tako dugo podgrija-

---

[91] Dimitrije SERGEJEVSKI analizirajući tu sliku kaže da je »ne možemo tumačiti kao sprovod, nego da su prikazane adorantkinje, kako idu na grob i nose žrtvu« (Japodske urne, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. 4–5/1949–1950, str. 69). Nije jasno, međutim, zašto bi se te adorantkinje koje nose na grob žrtvu morale držati za ruke. Vjerojatnije je ipak da je to ples u vezi s kultom mrtvih.

[93] Donosi ga Ramadan SOKOLI u spomenutoj knjizi »Vallet...«, T. I, sl. I.

[94] Zihni SAKO, De la genèse de la danse pyrrhique, *Studia Albanica*, 9/1972, nr. 2, str. 307–310.

[95] Proučavanju paleobalkanskog folklora s tog stajališta nije se u prošlosti obraćala potrebna pažnja. Tek u posljednje vrijeme paleoetnolozi pokušavaju identificirati ilirski kulturni sloj u suvremenom folkloru balkanskih naroda. Vidi o tome općenito: Vladimir DVORNIKOVIĆ, Problem preslovenskog starobalkanskog elementa u našem muzičkom folkloru, *Rad kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955. i u Puli 1952*, Zagreb, 1958, str. 91–95.

[96] Hans KRAHE, Eine balkanillyrische Inschrift, *Indogermanische Forschungen*, 46/1928, str. 183–185; ISTI, Die Sprache der Illyrier, I, Wiesbaden, 1955, str. 12.

[97] Eqrem ÇABEJ, Ringschriften aus Nordalbanien, *Lingua Posnaniensis*, 9/1963, str. 98–103; ISTI: Mbishkrime unazash të Shqipërisë veriore (Natpis na prstenu iz sjeverne Albanije), *Buletin i Universitetit të Tiranës, ser. Shkencat Shoqërore*, 1957, nr. 2, str. 122–126; Ljuba OGNENOVA, Nouvelle interprétation de l'inscription »illyrienne« d'Albanie, *Bulletin de correspondance hellénique*, 83/1959, II, str. 794–799.

vana iluzija da su Iliri prije rimske okupacije bar pokušali pisati – makar i s grčkim slovima – na materinskom jeziku. U posljednje vrijeme tom »jedinom ilirskom natpisu« – kako su ga nazivali – pridružilo se još tri za koje neki arheolozi i lingvisti vjeruju da svjedoče o naporima izoliranih pojedinaca da se služe pismom.

Prvi takav natpis nalazi se na »barbarskom« novcu iz II. st. pr. n. e., kojeg su brojni primjerci otkriveni u Podunavlju, a najveći broj u velikoj ostavi u selu Ribnjačka kod Bjelovara. Radi se o legendi napisanoj slovima sjevernoetrurskog alfabeta koja se sastoji od samo jedne riječi – imena lokalnog vladara Sosthenesa.[98] Pojava tog natpisa mogla je pobuditi nadu da se neko lokalno pismo razvilo bar u onim ilirskim krajevima gdje su se stalno nastanili Kelti. Nažalost, taj je natpis ostao usamljen; nikakav drugi tekst na tom području napisan tim pismom nije otkriven čak ni na drugom »barbarskom« novcu iz tog doba, pa se taj natpis može smatrati usamljenim slučajem, koji govori više o vezama ovdašnjih Iliro-Kelta sa sjevernom Italijom negoli o pokušaju da se u Podunavlju stvori pismo za svakodnevnu upotrebu.

Godine 1963. u toku istraživanja velikog gradinskog naselja Pod kod Bugojna otkrivena je keramička posuda iz VI. st. pr. n. e. oko čijeg se gornjeg ruba nalaze ucrtani neki znakovi. Arheolog *Borivoj Čović*, koji je tu posudu otkrio, vidio je u tim znakovima slova pisana grčkim alfabetom pretklasičnog razdoblja.[99] Filolog *Radmila Šalabalić* pokušala je taj natpis pročitati, te misli da je on napisan slovima jednoga miješanog alfabeta s elementima etrurskog i drugih sjevernoitalskih alfabeta. Nije međutim sigurna da se tu zaista radi o natpisu, no ako i jest natpis, on nikako nije na ilirskom jeziku.[100]

U »rijetke ilirske epigrafičke spomenike, koje bismo mogli označiti kao početke ilirske pismenosti«, uvrstio je Duje Rendić-Miočević zanimljiv natpis iz Grabeštice kod Šibenika.[101] Domaći klesar koji je isklesao slova na tom spomeniku odstupio je od uobičajenih normi u pisanju slova i stvaranju ligatura i svjesno išao na kombinacije koje bi ga možda – da je nastavio – dovele do posebne, domaće varijante latinskog pisma. Taj usamljeni, i ne baš uspješan, pokušaj prilagođavanja latinske abecede domaćim potrebama, pisan je, međutim, na latinskom jeziku, a ne na ilirskom. Ni taj domaći sin, dakle, nije došao na ideju da bi tom eventualno novom abecedom pisao na svom materinskom jeziku, kao što na tu ideju nisu došli ni mnogi prije i poslije njega koji su pisali grčkim slovima i na grčkom jeziku – ako su živjeli u grčkim kolonijama ili u njihovoj blizini, a latinskim pismom i na latinskom jeziku kad su potpali pod vlast Rimljana.

Premda ne možemo kategorički isključiti mogućnost da su se Iliri – posebno oni u južnim krajevima, koji su bili stigli do kulturnog i političkog stupnja kad pismo postaje nužan činilac daljnjeg razvitka – služili pismom za pisanje na svom materinskom jeziku, dosadašnje naše poznavanje arheološkog materijala ostavlja malo nade da će se takvo pismo naći. Malo je, naime, vjerojatnosti, da se ne bi dosada našao trag takvom pismu da je ono bilo gdje postojalo, a jednako je tako malo vjerojatno da su se Iliri služili tuđim pismom za pisanje na materinskom jeziku, jer bismo dosada morali naići i na takve natpise da su postojali.[102]

---

[98] Karl PINK, Der Turnierreiter. Eine päonisch-makedonische Tetradrachme mit illyrischer Inschrift, *Numismatische Zeitschrift*, 77/1957, str. 7 – 17; Vladimir LIŠĆIĆ, Zagonetan natpis na barbarskom novcu, *Živa antika*, 11/1961, sv. 1, str. 141 – 143.

[99] Borivoj ČOVIĆ, Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie, *Archaeologia Iugoslavica*, 5/1964, str. 25 – 32.

[100] Radmila ŠALABALIĆ, Eine umbrisch – etruskische Inschrift aus Bosnien, *Archaeologia Iugoslavica*, 8/1967, str. 35 – 45. Prije nego što je autorica iznijela svoj prijedlog kako da se čita taj »natpis« izrazili smo mišljenje »da tu nije riječ o natpisu, nego eventualno o imitaciji nekog natpisa od strane nepismenog ilirskog grnčara«. Usp. rad A. STIPČEVIĆA »O pismenosti i knjigama starih balkanskih Ilira«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 14/1968, br. 1 – 2, str. 166.

[101] Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Novi epigrafički prilozi ilirskoj onomastici sa teritorija Dalmata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53/1953, str. 247, sl. 1.

[102] U starijoj literaturi ilirskim se smatraju i oni brojni natpisi što su otkriveni u Apuliji u južnoj Italiji i koji su pripadali plemenu Messapa. Natpisi su napisani posebnom varijantom grčkog alfabeta i na mesapskom jeziku. Suvremena lingvistika ne uključuje, međutim, taj jezik u ilirski. Usp. Otto HAAS, Messapische Studien, Heidelberg, 1962, str. 11 – 13.

Unatoč intenzivnim istraživanjima stručnjaci su uspjeli saznati vrlo malo o jeziku kojim su stari Iliri govorili.[103] Razlog tomu leži u činjenici da se od tog jezika nije do danas sačuvao ni jedan jedini tekst, ni jedna jedina rečenica u djelima antičkih pisaca ili pak na kamenim spomenicima. Svega nekoliko riječi zabilježili su antički pisci kao ilirske, a one nam zaista malo mogu pomoći za upoznavanje jezika kojim su Iliri govorili. Tako su antički pisci zabilježili riječ *sabaium (sabaia)* kojom su Iliri nazivali piće što su ga pravili od ječma,[104] a Sv. Jeronim je zapisao da narod u okolici Epidaura (današnjeg Cavtata) svojim narodnim jezikom veliku zmiju koju je ubio Sv. Hilarion naziva Boas.

Najviše se o jeziku Ilira može saznati na osnovi analize velikog broja osobnih imena, imena plemena i geografskih naziva, koja su se sačuvala u natpisima na grčkom i latinskom jeziku i u tekstovima antičkih pisaca.[105]

Proučavanje te građe ima mnogostruko značenje za upoznavanje raznih faza procesa romanizacije, za rekonstrukciju imigracije na ilirsko tlo u toku rimske vladavine i emigracije ilirskog etničkog elementa u razne dijelove Carstva, kao i za niz drugih povijesnih razmatranja, ali je korištenje tom građom u lingvističkim istraživanjima vrlo ograničeno. Napori stručnjaka najvećim su dijelom usmjereni na identifikaciju autohtonih ilirskih imena, na proučavanje njihove geografske rasprostranjenosti, a posebice na proučavanje onomastičke formule u različitim razdobljima rimske vladavine. Jednako tako stručnjaci nastoje otkriti njihovu etimologiju i njihovo značenje, kao i glasovne zakone ilirskog jezika.

Neka ilirska imena (osobna, plemenska i geografska) sačuvala su se u albanskom jeziku i to omogućuje otkrivanje značenja nekih od tih imena. Tako se, npr., s pomoću albanske riječi delmë=ovca pokušava objasniti ime ilirskog plemena Dalmata (Delmata).

Ime pak plemena Dardanaca možda ima veze s albanskom riječju dardhë=kruška, naziv Maluntum (današnji Molunat južno od Dubrovnika) objašnjava se riječju mal=brdo, ime pak ilirskog grada Dimallum svakako ima etimološke veze s istom albanskom riječju, dok se ime grada Bigeste tumači riječju bigë=brdo sa dva vrha.

Neka pak imena mogu se objasniti etimologijom iz opće indoevropske jezične baštine, no sve nam to malo može pomoći da saznamo nešto više o jeziku Ilira.

Proučavanje ilirskih osobnih imena pokazalo je da se pojedina imena, odnosno skupine imena, pojavljuju samo u određenim prostorima i da, prema tome, treba

---

[103] Malo je područja ilirologije o kojima je toliko mnogo pisano kao o jeziku. Dovoljno je spomenuti temeljne studije zagrebačkog filologa Antuna MAYERA, od kojih je najznačajnija Die Sprache der alten Illyrier, I–II, Wien, 1957–1958. Vidi također važno djelo Hansa KRAHEA, Die Sprache der Illyrier, I, Wiesbaden, 1955 i Ion I. RUSSU, Illirii. Istoria, limba şi onomastica, romanizarea, Bucureşti, 1969. Sintezu dosadašnjih proučavanja ilirskog jezika i odnosa tog jezika prema albanskom jeziku dao je Radoslav KATIČIĆ, Ancient languages of the Balkans, I–II, The Hague–Paris, 1976. Isti je autor napisao niz drugih radova od kojih posebice treba spomenuti »Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija«, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u preistorijsko doba*, Sarajevo, 1964, str. 9–58.

[104] »quod genus est potionis ex frugibus aquaque confectum ei vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis gentili barbaroque sermone apellatur sabaium« (HIERON., Comm. in Isaiam, VII, 19).

[105] Najpotpuniji popis ilirskih imena dao je Anton MAYER u spomenutom djelu. Sâm Mayer je u mnogim drugim svojim radovima često pisao o ilirskoj onomastici, no istraživanjem te građe bavili su se i mnogi drugi, posebice Hans KRAHE u knjigama »Die alten balkanillyrischen geographischen Namen«, Heidelberg, 1925 i »Lexikon altillyrischer Personennamen«, Heidelberg, 1929. Od brojnih radova drugih autora potrebno je još spomenuti: Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split, 1948; ISTI, Illyrica. Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit, *Archaeologia Iugoslavica*, 2/1956, str. 39–51; ISTI, Ilirske onomastičke studije, *Živa antika*, 10/1960, str. 163–197; 13–14/ 1964, str. 101–110; 21/1971, str. 159–174; Géza ALFÖLDY, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg, 1969; L. ZANMARCHI DE' SAVORGNANI, Appunti sull'onomastica antica dell'Istria, *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, T. 122, 1964, str. 417–451; Fanula PAPAZOGLU, Sur quelques noms »thraces« en Illyrie, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 10/1974, str. 59–73; ISTA, Dardanska onomastika, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, 8/1964, str. 49–75; Zef MIRDITA, Antroponimia e Dardanisë në kohën romake, Prishtinë, 1981.

računati ne s jednom jedinstvenom ilirskom antroponimijom, nego s nekoliko, koje se međusobno prilično razlikuju. Prije nekoliko godina zagrebački filolog Radoslav Katičić počeo je sustavnu analizu osobnih imena što se susreću na nadgrobnim i drugim natpisima i u djelima antičkih pisaca. Ustanovio je pritom da postoje bar četiri jasno definirana imenska područja – jugoistočno, dalmatsko-panonsko, sjevernojadransko i noričko, a da unutar tih postoji i niz potpodručja (sjevernojadransko npr. ima čak četiri takva potpodručja: venetsko, istarsko, iško i liburnsko).[106]

Ova su istraživanja izbacila na površinu vrlo krupan problem: jesu li Iliri govorili jednim jedinstvenim jezikom, kako se ranije mislilo, ili nizom različitih jezika? Iz postojanja različitih onomastičkih sustava na ilirskom teritoriju ne može se, doduše, izvesti kategoričan zaključak o postojanju različitih jezika na tom području, ali je malo vjerojatno, nakon svega onoga što smo rekli o nejedinstvenosti materijalne i duhovne kulture Ilira, pretpostaviti da su svi oni, od Alpa na sjeveru do Epira na jugu, i od Jadranskog i Jonskog mora na zapadu i Dunava na istoku, govorili jedinstvenim jezikom. Ipak, pitanje da li se na tom području govorio samo jedan jezik (s većim brojem srodnih dijalekata) ili više njih, treba ostaviti otvorenim sve dotle dok filološke analize ne otkriju ima li svaka od spomenutih imenskih skupina i podskupina toliko *jezičnih* osobitosti koje bi ih razlikovale od susjednih.

Već smo ranije spomenuli, razmatrajući pitanje ilirskih ostataka u kasnijim civilizacijama na Balkanu (vidi poglavlje II), da ilirski jezik nije izumro u vrijeme dugotrajne rimske vladavine i da se sačuvao, u izmijenjenom obliku, u današnjem albanskom jeziku. Novija proučavanja ilirsko-albanskih jezičnih veza sve više potvrđuju naslućivanja o albanskom kao prežitku ilirskog jezika, koja susrećemo već potkraj XVIII. stoljeća.

---

[106] Radoslav KATIČIĆ, Die illyrischen Personennamen in ihrem südostlichen Verbreitungsgebiet, *Živa antika*, 12/1962, str. 95 – 120; ISTI, Das mitteldalmatische Namengebiet, *Živa antika*, 12/1963, str. 255 – 292; ISTI, Namengebiete im römischen Dalmatien, *Sprache*, 10/1964, H. 1, str. 23 – 33; ISTI, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja*, 1/1965, str. 53 – 76.

KAZALO

SADRŽAJ